

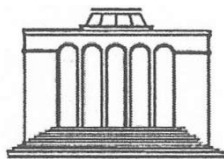
ՀՀ ԳԱԱ Հ.ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶԿԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ**

ԳԻՐՔ 1

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶ

**ԵՐԵՎԱՆ
ԱՍՈՂԻԿ
2018**

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE RA
INSTITUTE OF LANGUAGE AFTER H. ACHARYAN

VIKTOR KATVALYAN

DIALECTAL OVERVIEW
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

VOLUME 1

REGION OF GEGHARKUNIK

YEREVAN – 2018

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Հ.ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ

ԳԻՐՔ 1

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶ

ԵՐԵՎԱՆ – 2018

ՀՏԴ 81'28

ԳՄԴ 81.2-67

Կ 280

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան
լեզվի ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ:

Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ-ի կողմից
տրամադրվող ֆինանսական աջակցության շնորհիվ՝ № SCS 13-6B382
գիտական թեմայի շրջանակներում:

Պատասխանատու խմբագիր՝
բան. գիտ. թեկնածու Ն.Գ.Հովհաննիսյան

Կատվայան Վ.Լ.

Կ 280 Հայաստանի Հանրապետության բարբառային համապատկեր,
Գիրք 1. Գեղարքունիքի մարզ: – Ե., «Ասողիկ» հրատարակչություն,
2018թ., 402 էջ:

Աշխատության մեջ ընդհանուր գծերով ներկայացվում են Գեղարքունիքի մարզում գործածվող բարբառային միավորները, տրվում են տեղեկություններ բնակչության տեղաշարժերի, խոսվածքների բարբառային պատկանելության վերաբերյալ, բերվում են մարզի բնակավայրերի բարբառային բնութագրերը: Գիրքը ներառում է նաև բարբառային տառադարձությամբ գրի առնված խոսքի նմուշներ ու բառացանկ:

Գիրքը կարող է կարևոր նյութ մատուցել հայերենագիտական հետազոտումնասիրություններին, նպաստել հայ բարբառագիտության, հայոց լեզվի պատմության շատ հարցերի պարզաբանմանը: Այն օգտակար կլինի նաև հայ բանահյուսության, ազգագրության, ժողովրդագրության հարցերով զբաղվող մասնագետներին: Առկա նյութը կարող է օգտագործվել հանրագիտարանային բնույթի աշխատանքներում, ուսումնական դասընթացներում:

ՀՏԴ 81'28

ԳՄԴ 81.2-67

ISBN 978-9939-50-411-7

© Կատվայան Վ.Լ.2018

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Հայոց լեզուն Հայաստանի Հանրապետությունում (նաև՝ Արցախի Հանրապետությունում, Ջավախքում, արտերկրի հայկական շատ համայնքներում) ամենօրյա կենդանի հաղորդակցման միջոց է՝ իր յուրօրինակ տարածական տարբերակներով, որոնցից յուրաքանչյուրի հետազոտությունն ու նկարագրությունը մեծ կարևորություն ունեն ոչ միայն լեզվաբանական, այլ նաև բանահյուսական, ազգագրական, ժողովրդագրական, կրթական, պատմամշակութային և մի շարք այլ առումներով: Արդի հայերենի տարածական բոլոր դրսևորումների ուսումնասիրությամբ հնարավոր կլինի ըստ հնարավորին ամբողջացնել լեզվի մասին պատկերացումները, ձեռք բերել փաստական նոր ու բազմաբնույթ նյութ, կատարել գիտականորեն ճիշտ եզրահանգումներ: Լեզվի նման հետազոտությունը, ինչ խոսք, մեծ նպաստ կբերի հայ բարբառագիտությանը, լեզվաբանական աշխարհագրությանը, բայց նաև թույլ կտա ձևավորել հայերենի տարածագործառական ներկա ամբողջական պատկերը, մյուս կողմից՝ կստեղծվի Հայաստանի Հանրապետության լեզվական քարտեզը:

Հայ բարբառագիտության մեջ, որպես կանոն, մեծ ուշադրություն է դարձվել առանձին բարբառների ուսումնասիրությանը, ընդ որում՝ յուրաքանչյուր դեպքում դիտարկվել է հիմնականում բարբառային կենտրոնի խոսվածքը, ներկայացվել են բարբառի հիմնական հատկանիշները, հաճախ անդրադարձ է կատարվել նաև կարևոր այլ խոսվածքների, նշվել են առավել էական տարբերակային իրողություններ, հիշատակվել են բարբառի տարածման շրջանները: Նման մոտեցմամբ առավել կամ պակաս խորությամբ նկարագրվել են բազմաթիվ բարբառներ, ձևավորվել է բարբառային միավորների նախնական տարածման ընդհանուր պատ-

կերը¹: Այլ դեպքերում ներկայացվել են որևէ բարբառի տարբերակային դրսևորումները ըստ բնակավայրերի խմբերի², առանձին տարածաշրջանների³: Կատարվել են նաև որոշակի տարածաշրջաններում հայերենի բարբառային տարբեր միավորների գործառության ու տարածական յուրահատկությունների հետազոտություններ⁴: Հայ բարբառագիտության ոլորտում զգալի ներդրում են հնչյունաքերականական ու բառագիտական բարբառային զուգաբանությունների տարածագործառական հետազոտությունները⁵: Կազմվել է Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր⁶, որի միջոցով Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժնի աշխատակիցները գիտարշավների ընթացքում մոտ 500 տեսրերում արձանագրել են

¹ Տե՛ս Հ.Աճառյան, Քննություն Վանի բարբառի, Ե., 1952, Մ.Ասատրյան, Ուրմիայի (Խոյի) բարբառը, Ե., 1962, Ս.Հ.Բաղդասարյան-Թափալցյան, Մշո բարբառը, Ե., 1958, Հ.Մկրտչյան, Կարնո բարբառը, Ե., 1952, Մ.Մուրադյան, Ուրվագիծ Մոկսի բարբառի, Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, Ե., 1982, էջ 108-183 և այլն:

² Տե՛ս, օրինակ, Ռ.Մարկոսյան, Արարատյան բարբառը, Ե., 1989:

³ Տե՛ս Ս.Հ.Բաղդասարյան-Թափալցյան, Արարատյան բարբառի խոսվածքները Հոկտեմբերյանի շրջանում, Ե., 1973:

⁴ Տե՛ս Ռ.Բաղդավյան, Հայերեն բարբառներ. Սևանա լճի ավազանի խոսվածքները, Ե., 1972, Ն.Մկրտչյան, Անատոլիայի նորահայտ հայ բարբառները և բանահյուսությունը, Ե., 2006:

⁵ Տե՛ս Կ.Դավթյան, Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը, Ե., 1966, Աբրահամյան Ա., Երկրագործական գործիքների անվանումները հայերենի բարբառներում, Ե., 2013, Աղաբեկյան Մ., Սյունիք-Արցախ տարածքի բարբառների պատմական հնչյունաբանություն, Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, պ. 3, Ե., 2010, էջ 154-165, Բառնաայան Ջ., Ժամանականիշ բառերը հայերենի բարբառներում, Ե., 2009, Գևորգյան Գ., Հայերենի բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերի տարածագործառական բնութագրերը, Ե., 2013, Խաչատրյան Հ., Ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող բառերը հայերենի բարբառներում, Ե., 2009, Մեարոսյան Հ., Ածականական հոմանիշները հայերենի բարբառներում, Ե., 2010, Միքայելյան Ժ., Վասպուրականի խոսվածքների քմային ձայնավորները (համաժամանակյա և տարածամանակյա քննություն), Ե., 2009 և այլն:

⁶ Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր, Ե., 1977:

բարբառային հայերենի հատկանիշները ըստ առանձին բնակավայրերի՝ հատկապես նպատակ ունենալով գրանցել Արևմտյան Հայաստանի խոսվածքների հատկանիշները: Անցյալի և ներկայի հայախոս 120 բնակավայրերի՝ ըստ բարբառային հատկանիշների բնութագրերը կարելի է ձևավորել Գ.Ջահուկյանի կազմած աղյուսակների տվյալներով⁷:

Ինչ խոսք, հայերենի բարբառների հետազոտության ոլորտում կատարվել է մեծ ծավալի աշխատանք, սակայն լեզվի տարածական արդի դրսևորումները դեռևս հիմնովին ուսումնասիրված չեն:

Ընդհանրապես, լեզվի հասարակական բնույթը, նրա գործառական յուրահատկությունները պայմանավորում են տարբերակված դրսևորումներ տարածության ու ժամանակի մեջ: Ինչպես նկատել է Հ.Աճառյանը, «...մարդկային հաղորդակցության միությունը բացարձակ չէ. ամեն մի համայնք իր ուրույն կյանքն ունի, և այս ուրույն կյանքը, միացած կլիմայական տարբեր պայմանների և ձայնական գործարանների տարբեր տիպի գործունեության հետ, առաջ է բերում մարդկային լեզվի մեջ տարբերություններ»⁸: Կարևոր է նաև հայագետի հետևյալ դիտարկումը. «Լեզուն ներկայացնում է անթիվ անհամար զանազանությունների մի շարք, որոնք մի կետից սկսելով քանի հեռանում, աստիճանաբար ու ավելի են շեշտվում: Ամեն մի վայրում կան մի խումբ երևույթներ, որոնք նույն կամ նման են այս հարևանի հետ, ուրիշ երևույթներ, որոնք նույն կամ նման են այն հարևանի հետ. այսպես շարունակաբար: Բայց չկա մի վայր, որի լեզուն ամբողջությամբ նույնը լիներ մի ուրիշ վայրի կամ ուրիշ վայրերի լեզվի հետ...»⁹: Ըստ Ա.Ղարիբյանի՝ «Ամեն մի բարբառին պատկանող տեղական խոսվածքները նույնպես խոշոր տարբերություններ ունեն միմյանցից, այնպես որ կարելի է ասել՝ որքան գյուղ, այնքան խոսվածք»¹⁰:

⁷ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972:

⁸ Հ.Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, Ե., 1951, էջ 114:

⁹ Նշվ. աշխ., էջ 324-325:

¹⁰ Ա.Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, 1953, էջ 86:

Բացի այդ, հայ բարբառների մի մասը եղեռնի, դրան նախորդած ու հաջորդած տեղահանությունների, գաղթերի պատճառով կորստի է մատնվել, իսկ մյուս մասը զրկվել է բնօրրանից և հատվածաբար շարունակում է գործառել տարբեր վայրերում: Արևելյան Հայաստանում՝ բնիկ բարբառների միջավայրում կամ դրանցից անջատ, սկսել են գործառել (նաև՝ կողք կողքի) հայրենակորույս տարբեր բարբառների խոսվածքներ: Ժամանակի ընթացքում ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ձևավորվել է բարբառային միավորների տարածման յուրօրինակ խճանկար՝ խոսվածքների՝ նախնական վիճակներին տարբեր աստիճանի հարազատությամբ, փոխազդեցություններով, բարբառային նկարագրի առավել կամ պակաս պահպանմամբ, կորստով և այլն: Վերջին շրջանում բազմաթիվ բնակավայրերում ստեղծվել է լեզվական նոր իրավիճակ՝ պայմանավորված բնակչության նոր տեղաշարժերով, արցախյան հակամարտության հետևանքով տեղի ունեցած ներգաղթով:

Հայ բարբառագիտության կարևորագույն խնդիրներից մեկը համարելով Հայաստանում բարբառային միավորների և հատկանիշների տարածական արդի պատկերի ձևավորումը, երկրի բարբառային քարտեզի կազմումը և ամբողջացումը, նկատի ունենալով, որ ՀՀ յուրաքանչյուր բնակավայրի խոսվածքի հետազոտությամբ ձեռք բերված արդյունքները կարևոր նյութ կմատուցեն հայերենի բարբառագիտական մերօրյա և ապագա ուսումնասիրություններին՝ ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժինը իրականացնում է «Հայաստանի Հանրապետության բարբառային համապատկեր» համալիր ծրագիրը՝ նպատակ ունենալով հետազոտել երկրի բոլոր բնակավայրերի լեզվական յուրահատկությունները, ձևավորել դրանց բարբառային բնութագրերը և առանձին հատորներով ներկայացնել ըստ ՀՀ մարզերի: Ծրագրի առաջին փուլում 2013-2015թթ. ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժնի աշխատակիցներ Վ.Գատվալյանը, Հ.Խաչատրյանը, Ժ.Միքայելյանը և Գ.Մկրտչյանը

ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ հետազոտություններ են իրականացրել Գեղարքունիքի մարզում: Մարզի բնակավայրերում բարբառախոսների տեսաձայնագրմամբ և հարցումներով գրանցվել են բարբառային և բանահյուսական նյութեր, կատարվել է անհրաժեշտ գիտական գրականության և ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում առկա՝ ՀԲԱ նյութերի հավաքման ծրագրով¹¹ լրացված համապատասխան տետրերի ուսումնասիրություն: Անհրաժեշտ նյութ ստանալու նպատակով հարցումներ են կատարվել նաև Գավառի պետական համալսարանի մարզաբնակ ուսանողության շրջանում:

Արդյունքում ձևավորվել են Գեղարքունիքի մարզի բնակավայրերի լեզվական (իմա՝ բարբառային) բնութագրերը՝ համալրված բարբառային և բանահյուսական հարուստ նյութով, ժողովրդագրական տեղեկություններով ու փաստական տվյալներով¹², ստացվել է գործառոդ բարբառային հատկանիշների և բարբառային միավորների տարածման ամբողջական պատկերը:

Հետազոտությունը թույլ է տվել արձանագրել բարբառային հայերենի արդի վիճակը Գեղարքունիքի մարզում, ճշգրտել տարածաշրջանում Բայազետի, Դիաղինի, Մշո բարբառների, Գանձակի միջբարբառի¹³, Մակուի և Արծափի խոսվածքների մի շարք

¹¹ Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր, Ե., 1977:

¹² Մարզի բնակավայրերի վերաբերյալ տեղեկությունները հիմնականում քաղվել են Թ.Հակոբյանի, Սո.Մելիք-Բախչյանի, Հ.Բարսեղյանի «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան» բազմահատորյակից և «Հայաստանի Հանրապետության բնակավայրերի բառարան» աշխատանքից:

¹³ Ճամբարակի տարածաշրջանի լեզվավիճակը հետազոտած Ռ.Բաղրամյանի հավաստմամբ՝ Մարտունի գյուղից բացի՝ տարածքի հայաբնակ բոլոր գյուղերում խոսվում է միօրինակ խոսվածքով, և այդ լեզվատարբերակը լեզվաբանը անվանում է Բաշքենդի խոսվածք (տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 4), միաժամանակ խոսվածքը վերագրվում է Գանձակի միջբարբառին (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 3): Գ.Ջահուկյանի բազմահատկանիշ դասակարգման ընդհանուր աղյուսակում բարբառների արևելյան խմբակցության Ղարաբաղ-Շամախիի կամ ծայր հյուսիս-արևելյան միջբարբառախմբում ընդգրկված է Ղազախ-Կիրովաբադի միջբարբառը, որ ներկայացված է Թովուզ, Ղազախ, Կիրովաբաղ տարածքներով (տե՛ս

յուրահատկություններ, վեր հանել բարբառային խոսքի գործառական հատկանիշներ և զարգացման միտումներ: Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ գրեթե յուրաքանչյուր բնակավայր, այլ բնակավայրերի հետ ընդհանրություններով հանդերձ, ունի խոսվածքային յուրահատկություններ, որոնք պայմանավորված են ինչպես բնակիչների նախնիների ծագումնաբանությամբ, այնպես էլ խոսվածքների ինքնուրույն զարգացմամբ:

Նկատելի է, որ խոսվածքները ժամանակի ընթացքում ենթակա են տարաբնույթ փոփոխությունների՝ պայմանավորված տարբեր գործոններով: Մայր բարբառից կտրված և բարբառախոս այլ, բայց մերձավոր միջավայրում հայտնված խոսվածքը կարող է կորցնել տարբերակիչ այս կամ այն հատկանիշը: Օրինակ, բայազետցիների, մշեցիների կամ դիադինցիների սերունդները բարբառախոս այլ միջավայրերում, պահպանելով մայր բարբառի շատ հատկանիշներ, կորցրել են մի շարք այլ հատկանիշներ, երբեմն էլ ենթարկվել այլ բարբառի զգալի ազդեցության: Հետաքրքրական իրավիճակ են ներկայացնում բնակիչների ծագումնաբանորեն տարբեր հատվածներ ունեցող բնակավայրերը: Օրինակ, Սարուխան և Նորատուս գյուղերի բնակիչների՝ տարբեր ծագում ունեցող հատվածները ոչ միայն հստակորեն գիտակցում են իրենց ծագումնաբանական տարբերությունը, այլ նաև, ավելի քան 180 տարի ապրելով նույն գյուղում, պահպանել են լեզվական մի շարք զանազանություններ, իսկ Ծովագարդ գյուղի բայազետցիների և մշեցիների լեզվական տարբերությունները ավելի մեծ են, սակայն ուրվագծվում է փոխադարձ ազդեցությամբ ձևավորվող մի նոր լեզվավիճակ: Մի շարք բնակավայրերի բնակիչները, որոնց նախնիները կամ հենց իրենք եկել են տարբեր վայրերից, հաղորդակցվում են խոսակցական հայերենով, որը սովորաբար երանգավորվում է խոսվածքային հատկանիշներով, և բավականին դժվար է նման բնակավայրի խոսքը իբրև մեկ խոսվածք դիտարկելն ու

Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 136): Մենք նպատակահարմար ենք գտնում գործածել Գանձակի միջբարբառ եզրույթը:

հատկանիշները որոշելը: Նման բնակավայրերից են Սևան քաղաքը, Գագարին ավանը, Ճամբարակի տարածաշրջանի Մարտունի գյուղը և այլն:

Վարդենիսի և Ճամբարակի բազմաթիվ բնակավայրեր էլ բնակեցված են դարաբաղյան իրադարձությունների հետևանքով Ադրբեջանից բռնագաղթած հայերով, որոնք Ղարաբաղի բարբառի տարբեր խոսվածքների կրողներ են: Դեռևս վաղ է խոսել նման բնակավայրերում միասնական խոսվածքի առկայության մասին:

Հետազոտությունների ընթացքում երևան են եկել նաև մինչ այժմ տվյալ բարբառում չնկատված կամ բավարար ուշադրության չարժանացած բարբառային հետաքրքիր իրողություններ: Օրինակ, Մարտունու տարածաշրջանի մի շարք խոսվածքներում բառասկզբում դրսևորվում է երկշրթնային ձայնորդ (լ), Մշո և Դիադինի բարբառները ներկայացնող խոսվածքներում գրեթե համընդհանուր բնույթ ունի ներկայի արտահայտությունը նաև առանց *կը* մասնիկի և այլն:

Ներկայիս Գեղարքունիքի մարզում ընդգրկված բնակավայրերի խոսվածքները ժամանակին ուսումնասիրել է Ռ.Բաղրամյանը: Իր «Հայերեն բարբառներ. Սևանա լճի ավազանի խոսվածքները»¹⁴ աշխատանքում լեզվաբանը, ըստ ժամանակի վարչական բաժանումների, տեղեկություններ է հաղորդում բնակավայրերի հիմնադրման վերաբերյալ, ընդհանուր գծերով ներկայացնում, իր բնորոշմամբ, Բայազետի, Նորատուսի, Արծափի, Մակվի ենթաբարբառների, Դիադինի բարբառի, Մշո բարբառի խոսվածքների և Հին Բաշգյուղի խոսվածքի հիմնական հնչյունական ու ձևաբանական հատկանիշները, բերում բարբառային խոսքի նմուշներ տարբեր բնակավայրերի խոսվածքներով և աշխատանքը ամփոփում գրաբարից Սևանի ավազանի խոսվածքներ բառացանկով: Հետազոտությունը, ինչ խոսք, ունի տեղեկատվական մեծ արժեք, այն կարող է համեմատության եզր լինել նույն խոսվածքների մի քանի տասնամյակ իրարից բաժանող վիճակները համադրելիս: Ի դեպ,

¹⁴ Ռ.Բաղրամյան, նշվ.աշխ.:

հետաքրքրական է, որ Ռ.Բաղրամյանի կարծիքով՝ մաքուր բարբառախոսներ այլևս անհնար է գտնել, և բարբառները դատապարտված են կործանման¹⁵, իսկ իր նկարագրած բարբառային շատ հատկանիշներ ժամանակի նոր սերնդի խոսքում այլևս չկան¹⁶: Սակայն Ռ.Բաղրամյանի հիշյալ աշխատության հրապարակումից շուրջ հինգ տասնամյակ անց անվերապահորեն կարելի է փաստել, որ Գեղարքունիքի մարզի բնակավայրերում բարբառային խոսքը հաստատուն է պահում հնչյունական և քերականական հիմնական հատկանիշները, և այս տարածաշրջանում գրական լեզվի ազդեցությամբ բարբառների վերանալու մասին խոսք լինել չի կարող: Բարբառները զարգանում են բնականոն հունով՝ բնականաբար տեղաշարժեր ունենալով հատկապես բառապաշարում:

Գեղարքունիքի մարզի բնակավայրերի լեզվավիճակի մեր հետազոտության արդյունքները ամփոփող սույն աշխատության առաջին մասում, օգտագործելով նաև եղած ուսումնասիրություններում առկա դիտարկումներն ու փաստական նյութը, բերում ենք ընդհանուր տեղեկություններ մարզում գործառող Մշո, Բայազետի, Դիադինի բարբառների, Գանձակի միջբարբառի և Մակուի ու Արծափի խոսվածքների վերաբերյալ, ապա ներկայացնում տարածաշրջանում բարբառային այդ միավորների դրսևորումների առանձնահատկությունները: Ձեռնպահ ենք մնում Ղարաբաղի բարբառը բնութագրելուց և չենք անդրադառնում նրա դրսևորումների յուրահատկություններին, որովհետև այս բարբառը լիարժեք գործառում է նախ և առաջ իր բնօրրանում և շարունակաբար ուսումնասիրվում է բարբառակիրների կողմից, իսկ Գեղարքունիքի մարզում Ադրբեջանից տեղահանված հայերով բնակեցված բնակավայրերը առայժմ լեզվականորեն անհամասեռ, խառը պատկեր են երևան բերում, և շատ հաճախ դժվար է խոսել տվյալ բնակավայրում Ղարաբաղի բարբառի այս կամ այն խոսվածքի ընդհանուր գործառության մասին:

¹⁵ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 3-4:

¹⁶ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 13:

Գրքի երկրորդ մասում այբբենական ցանկով ներկայացված են մարզի բնակավայրերը՝ իրենց բարբառային բնութագրերով¹⁷: Նպատակահարմար ենք գտել յուրաքանչյուր բնակավայր բնութագրել մեր ընտրած լեզվական հատկանիշների ամբողջությամբ և ոչ թե միայն մայր բարբառից կամ խոսվածքից ունեցած տարբերություններով՝ նպատակ ունենալով ամեն մի դեպքում ըստ հնարավորին լիարժեք պատկերացում տալ տվյալ բնակավայրի խոսվածքի վերաբերյալ: Բացի այդ, առաջին հայացքից նույնական իրողությունները հաճախ ուղեկցվում են խոսվածքային նուրբ յուրահատկություններով: Նկատենք, որ դեպքերի մեծ մասում խոսվածքի բարբառային պատկանելությունը հստակ է, սակայն առանձին դեպքերում ձևավորվել են նոր իրողություններ՝ բարբառային տարբեր միավորների հատկանիշների յուրօրինակ զուգորդումներով: Օրինակ, Վարդենիսի տարածաշրջանի Ակունք գյուղի խոսվածքը պատկանում է Ում ճյուղին և քերականական որոշ հատկանիշներով նմանվում է Բայազետի բարբառին, սակայն հնչունական համակարգը ենթարկվել է Դիաղինի բարբառի զգալի ազդեցությանը և, կարելի է ասել, լիովին նույնացել նրա հետ: Նման դեպքերում կարելի է խոսել խառը տիպի խոսվածքների մասին: Ի դեպ, համանման իրողություն ի հայտ են բերում Մարտունու և Վարդենիսի տարածաշրջանների մի շարք խոսվածքներ, որոնք, ճիշտ է, Մշո բարբառի դրսևորումներ են, սակայն համադրում են Ալաշկերտի և Մշո բարբառի այլ խոսվածքների հատկանիշներ:

Աշխատության մեջ չենք բերում ոչ միայն Ղարաբաղի բարբառը, այլ նաև խոսակցական հայերենը ներկայացնող բնակավայրերի բնութագրերը՝ առաջին դեպքում լեզվական խառը վի-

¹⁷ Նկատենք, որ բնութագրերը ներկայացնում են դաշտային աշխատանքների ընթացքում դիտարկված հիմնական հատկանիշները և իրողությունները, դրանք չեն կարող համարվել խոսվածքների ամբողջական հետազոտություններ ու վերլուծություններ:

ճակների, երկրորդ դեպքում՝ խոսվածքները տարբերակող և բնութագրող լեզվական հատկանիշների սակավության պատճառով:

Ընդհանուր առմամբ՝ Գեղարքունիքի մարզի Մարտունու տարածաշրջանի բոլոր բնակավայրերում, ինչպես նաև Վարդենիսի տարածաշրջանի մոտ մեկ տասնյակ բնակավայրերում (Ախարածոր, Լճավան, Լուսակունք, Խաչաղբյուր, Ծովակ, Կարճաղբյուր, Մաքենիս, Մեծ Մասրիկ, Նորակերտ) գործածական է Սշո բարբառը: Հարկ է նշել, որ Մարտունու տարածաշրջանի Երանոս, Լիճք, Ձորագյուղ, Մաղինա, Ներքին Գետաշեն, Վերին Գետաշեն, Վարդածոր բնակավայրերում խոսում են Ալաշկերտի խոսվածքով, իսկ Վարդենիսի տարածաշրջանի հիշյալ բնակավայրերում և Մարտունու տարածաշրջանի մյուս բնակավայրերում (Աստղածոր, Արծվանիստ, Գեղիովիտ, Ձուլաքար, Մարտունի, Վաղաշեն, Վարդենիկ, Ծակքար, Ծովասար, Ծովինար) գործածական են Սշո բարբառի տարբեր դրսևորումներ: Վարդենիս քաղաքում հաղորդակցվում են Դիաղինի բարբառով, Գավառի տարածաշրջանում՝ Բայազետի բարբառով, Սևանի տարածաշրջանում՝ Մակուի խոսվածքով, իսկ Ճամբարակի տարածաշրջանում՝ Գանձակի միջբարբառով: Սևանի տարածաշրջանի Ծովագյուղ գյուղում գործածվում է Արծափի խոսվածքը: Վարդենիսի և Ճամբարակի տարածաշրջանների մի շարք բնակավայրերում հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառի խառը խոսվածքներով, մարզի որոշ բնակավայրերում գործածական է խոսակցական հայերենը:

Գրքի երրորդ մասում բերում ենք բարբառային խոսքի նմուշներ գիտական տառադարձությամբ՝ ըստ հնարավորին ներառելով տարաբնույթ նյութեր: Աշխատությունը եզրափակվում է Գեղարքունիքի մարզի խոսվածքներում մեր արձանագրած բարբառային բառերի ցանկով:

Գրքում օգտագործվել են դաշտային աշխատանքների ընթացքում Վ.Կատվայանի, Հ.Խաչատրյանի, Ժ.Միքայելյանի և Գ.Մկրտչյանի՝ տեսաձայնագրությամբ հավաքած նյութերը, Հ.Խաչատրյանի լրացրած հարցարանները:

Հեղինակը գործընկերների և իր անունից խորին երախտագիտությամբ հիշատակում է բարբառախոսների և աջակիցների անունները. **Գավառի** տարածաշրջանից՝ Հ.Միքայելյան (գ.Ծաղկաշեն), Զ.Գրիգորյան, Կ.Չատիկյան, Լ.Մելիքյան (ք.Գավառ), Ս.Թադևոսյան, Հ.Թադևոսյան, Ս.Ղարիբյան (Գավառի Հացառատ թաղամաս), Զ.Թադևոսյան, Է.Գևորգյան, Ա.Մնեյան (Գավառի Արծվաքար թաղամաս), Ս.Արևշատյան, Ա.Արևշատյան, Ս.Բաղիկյան, Մ.Ավետիսյան (գ.Կարմիրգյուղ), Ս.Գրիգորյան, Է.Մկրտչյան, Ա.Գալստյան (գ. Նորատուս), Է. Մարգարյան, Վ.Հարությունյան, Ս.Պետրոսյան, Շ.Հակոբյան, Ռ.Արսենյան (գ. Գանձակ), Ա. Օհանյան (գ. Հայրավանք), Լ. Ղազարյան (գ. Գեղարքունիք), Ս. Իսկանդարյան, Ս.Ավետիսյան, Հ.Իսկանդարյան (գ. Լանջաղբյուր), Ա. Պողոսյան (գ. Լճափ), Պ. Քալոյան, Վ.Կարեյան, Հ.Զիչոյան (գ. Սարուխան), Ն.Հակոբյան, Ռ.Շառոյան, Ա. Սահակյան, Ա. Բալեյան (գ. Ծովագարդ). **Մարտունու** տարածաշրջանից՝ Հ.Հունանյան, Մ.Կնյազյան (գ.Աստղածոր), Բ.Խաչատրյան, Գ.Խաչատրյան, Ա.Սահակյան, Մ.Սմբատյան, Ժ.Գալստյան (գ.Արծվանիստ), Դ.Ներսիսյան, Է.Սարգսյան, Ա.Նալբանդյան, Լ.Օհանյան, Վ.Սարգսյան, Գ.Ղուկասյան (գ.Գեղիովիտ), Մ.Քարամյան, Շ.Հագեյան, Ա.Հագեյան, Ա.Մովսիսյան (գ.Երանոս), Հ.Ամիրյան, Խ.Ամիրյան, Խ.Սահակյան (գ.Զուլաքար), Հ.Մնեյան, Ս.Սմբատյան, Հ.Բաղդասարյան (գ.Լիճք), Մ.Ավետիսյան, Ռ.Խաչատրյան, Վ.Հակոբյան, Ծ.Բաղդասարյան, Ն.Եղոյան (գ.Ծակքար), Դ.Գևորգյան, Վ.Սանուկյան, Հ.Հայրապետյան (Ծովասար), Արաքսի տատ, Ա.Հարությունյան (գ.Ծովինար), Մ.Ղազարյան, Ն.Մկրտչյան, Շ.Ավետիսյան, Ս.Սարգսյան, Ս.Ումրշատյան, Հ.Գալստյան, Ա.Հակոբյան (գ.Զորագյուղ), Դ.Միրիբյան, Ռ.Միրսիկյան, Ա.Կարապետյան, Հ.Դիմոյան (գ.Մաղինա), Ն.Կիրակոսյան, Յու.Ալեքսանյան, Օ.Թամազյան (գ.Ներքին Գետաշեն), Ծ.Մկրտչյան, Տ.Հակոբյան (գ.Վերին Գետաշեն), Ս.Ենոքյան, Հ.Հայրապետյան, Ե.Ավետիսյան, Վ.Վարդանյան (գ.Վաղաշեն), Ռ.Միրականյան, Վ.Ավետիսյան, Գ.Ղարախանյան (գ.Վարդածոր), Օ.Խուրշուդյան (գ.Վարդենիկ), Ս.Արզոյան, Ա.Գևորգյան, Ա.Սաֆարյան (ք.Մարտունի). **Վարդենիսի** տարա-

ծաշրջանից՝ Ջ.Մարտիրոսյան, Ս.Հովհաննիսյան, Ա.Գևորգյան, Ս.Աբրահամյան, Հ.Հակոբյան, Ռ.Հակոբյան (գ.Լճավան), Ա.Պետրոսյան (գ.Լուսակունք), Ա.Սահակյան, Ա.Հարությունյան, Բ.Գրիգորյան, Ա.Սահակյան (գ.Ծովակ), Ս.Հովհաննիսյան, Հ.Գևորգյան, Ա.Սահակյան, Ռ.Կարապետյան, Ա.Հովհաննիսյան (գ.Կարճաղբյուր), Պ.Դանիելյան (գ.Խաչաղբյուր), Ն.Հովհաննիսյան, Ղ.Հովհաննիսյան (գ.Նորակերտ), Է.Պողոսյան, Ն.Գրիգորյան, Ա.Բարսեղյան, Ա.Շաբոյան, Դ.Կարապետյան, Խ.Խլոյան, Ս.Ստեփանյան (ք.Վարդենիս), Գ.Ղուկասյան (գ.Ախպրաձոր), Պ.Դանիելյան (գ.Խաչաղբյուր), Ն.Մխիթարյան (գ.Սաքենիս), Ա.Խլոյան, Մ.Մարտիրոսյան, Օ.Խլոյան (գ.Մեծ Մասրիկ)։ **Սևանի** տարածաշրջանից՝ Դ.Ներսեսյան (գ.Գեղամավան), Ֆ.Գրիգորյան, Կ.Հակոբյան, Ռ.Ավետիսյան (գ.Դոմաշեն), Ջ.Հովհաննիսյան, Թ.Հայրումյան (գ.Լճաշեն), Տ.Սկրտչյան (գ.Ծաղկունք), Բ.Գալստյան, Վ.Սկրտչյան, Վ.Գալստյան (գ.Ծովագյուղ), Բ.Զաքարյան, Կ.Հովհաննիսյան, Մ.Հակոբյան (գ.Զովաբեր), Հ.Կարապետյան Կ.Մանուկյան (գ.Նորաշեն), Վ.Աղամանյան (գ.Վարսեր), Շ.Հունանյան, Հ.Սարգսյան (գ.Զկալովկա)։ **Ճամբարակի** տարածաշրջանից՝ Լ.Ավագյան, Ս.Խաչատրյան, Վ.Մակարյան, (ք.Ճամբարակ), Ս.Աբրահամյան (գ.Վահան), Գ.Ծովյան (գ.Աղբերք), Ս.Իսկանդարյան (գ.Արծվաշեն), Է.Ճաղարյան, Մ.Աղաջանյան (գ. Դրախտիկ)։

ՄԱՍ 1.

ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ 1.1.

ՄՇՈ ԲԱՐԲԱՌԸ ԵՎ ՆՐԱ ԴՐՄԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ

Ա. Ընդհանուր տեղեկություններ Մշո բարբառի վերաբերյալ

Մշո բարբառը պատկանում է հայ բարբառների Կը ճյուղին, ունի քառաստիճան (բ՛, բ, պ, փ) բաղաձայնական համակարգ, ընդգրկված է արևմտյան խմբակցության Մուշ-Տիգրանակերտի կամ հարավկենտրոնական բարբառախմբում:

Այս բարբառը տարածված էր Վանա լճի հյուսիսային, արևմտյան և հարավարևմտյան սահմաններում¹⁸: Ըստ Հ.Աճառյանի՝ «Իր կեղրոնն է Մուշ քաղաքը. ասոր հիւսիսէն կը տարածուի մինչև Խնուս և Ալաշկերտ, հարաւէն Բաղէշ, արևելքէն կը հասնի մէկ կողմէն Սոկս և միւս կողմէն Տիատին, արևմուտքէն Լճէ, Ճապաղ-

¹⁸ Տե՛ս Ս.Բաղդասարյան-Թափալցյան, Մշո բարբառը, էջ 5: Ք.Պատկանյանը նշում է, որ այս բարբառը գործառնում է Կարսի և Վանա լճի արևմտյան ափերի միջև, Մուշի գավառի մեծ մասում (տե՛ս Կ.Ս.Պատկանյան, Исследование о диалектах армянского языка, СПб, 1869, էջ 103): Լ.Սսերյանցը կարծում է, որ Պատկանյանը Մշո բարբառի տարածման սահմանները ընդլայնել է Վանի բարբառի հաշվին, և Մշո բարբառի գործառնությունը տեսնում է Մուշ քաղաքում ու նրա շրջակայքում, այլ կերպ ասած՝ Մշո բարբառը Մշո դաշտի բարբառն է, հին Տարոնի գավառի բարբառը (տե՛ս Լ.Մսերյան, Этюды по армянской диалектологии, ч. I, М., 1897, էջ XI-XII):

ջուր նն»¹⁹: Լեզվաբանը բարբառի տարածման վայրեր էր համարում Մուշը, Մասունը, Բաղեշը, Խիզանը, Խլաթը, Արճեշը, Բուլանը, Մանազկերտը, Խնուսը և Ալաշկերտը (փաստորեն Մշո բարբառի մեջ ներառում էր նաև Մասունը)²⁰: Ըստ Ա.Գրիգորյանի՝ Մշո բարբառով խոսում էին Մուշ քաղաքի և շրջակա 600 գյուղերի հայ բնակիչները²¹: Մուշի և Ալաշկերտի բնակչության մի մասը ևս ռուս-թուրքական պատերազմների շրջանում գաղթել ու բնակություն է հաստատել Արևելյան Հայաստանում՝ Ապարանում և Նոր Բայազետի հարավային կողմերում՝ Սևանա լճի ափերին²², այլ վայրերում, իսկ բնօրրանում մնացածների սերունդները եղեռնի զոհ են դարձել կամ տարագրվել: Հ.Աճառյանը թվարկում է Սևանի եզերքի՝ մշեցիներով ու ալաշկերտցիներով բնակեցված 21 բնակավայր. Երանոս, Ադամխան (այժմ՝ Վարդաձոր), Ձորագեղ կամ Վալի աղալու (այժմ՝ Ձորագյուղ), Ծակքար, Գյոլ (այժմ՝ Լիճք), Թագաքենդ (այժմ՝ Ծովասար), Ներքին և Վերին Ադաման (այժմ՝ Ներքին Գետաշեն և Վերին Գետաշեն), Վերին և Ներքին Ղարանլուղ (այժմ՝ Գեղհովիտ և Մարտունի), Ավդալաղալու (այժմ՝ Վաղաշեն), Ալիկրղիս (այժմ՝ Աստղաձոր), Ջուլիսաչ (այժմ՝ Ջուլաքար), Վերին և Ներքին Գյոզալղարա (այժմ՝ Վարդենիկ), Վերին և Ներքին Քյուլաղրան (այժմ՝ Ծովինար), Ներքին Ալուչալու (այժմ՝ Արծվանիստ), Գետակբուլաղ (Կարճաղբյուր), Ջաղալու (այժմ՝ Ծովակ) և Թուսկուլու (Լուսակունք)²³: Նա Մշո բարբառի շրջանակում, ըստ *h-hu* հարաբերակցության, առանձնացնում է տարածքների երկու խումբ՝ ա) հինհայերենյան *h*-ի դիմաց *h* ունեցող տարածքներ՝ Մուշ, Բուլանը, Ալաշկերտ, Ապարան (նաև՝ Մասուն), ինչպես նաև Սևանա լճի եզերքի վեց գյուղեր՝ Երանոս,

¹⁹ Հ.Աճառեան, Հայ բարբառագիտություն,-Ուրուագիծ և դասաւորութիւն հայ բարբառների, Մոսկուա-Նոր Նախիջեւան, 1911, էջ 116:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Տե՛ս Ա.Գրիգորյան, Հայ բարբառագիտության դասընթաց, էջ 363:

²² Տե՛ս նույն տեղում:

²³ Տե՛ս Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 116:

Ադամխան (Վարդաձոր), Չորագեղ (Չորագյուղ), Գյուլ (Լիճք), Ն. և Վ. Ադյաման (Ն. և Վ. Գետաշեն), ք) հինհայերենյան *h*-ի դիմաց *h* ունեցող տարածքներ՝ Բաղեշ, Խլաթ, Արճեշ, Արծկե, ինչպես նաև Սևանա լճի եզերքի մյուս բնակավայրերը: Աճառյանը նշում է երկրորդ խմբի տարածքների՝ առաջին խմբից տարբերվող այլ հատկանիշներ ևս (Էական բայի *ա* ձև, քմայնացած *զ* բաղաձայն) և կարծում, որ Մշո բարբառի մեջ կարելի է առանձնացնել Բաղեշի ենթաբարբառ, որի շրջանակում պետք է ներառվեն նաև Խլաթը, Արճեշն ու Արծկեն²⁴: Ըստ Ս.Բաղդասարյան-Թափալցյանի՝ նկատելի են խոսվածքային տարբերություններ Բաղեշի, Ալաշկերտի, Խլաթի, Խնուսի և բուն Մշո շրջանի բարբառի մեջ²⁵: Բարբառը հետազոտողը նշում է, որ Մշո բարբառով խոսող համեմատաբար շատ հայեր բնակվում են Թալինի, Աշտարակի, Արագածի, Ապարանի, Նոր Բայազետի, Վարդենիսի, Արթիկի, Շիրակի, Էջմիածնի, Ախուրյանի տարածաշրջաններում: Մշո բարբառը կրող հայեր բնակվում են նաև Վրաստանի մի շարք բնակավայրերում²⁶: Ք.Մադաթյանը փաստում է, որ Ալաշկերտի խոսվածքը տարածված է Մարտունու շրջանի գյուղերի մեծ մասում, Ապարանի շրջանի մի շարք գյուղերում, այլ վայրերում²⁷:

Մշո բարբառը վաղուց է գրավել հետազոտողների ուշադրությունը: Այս բարբառի վերաբերյալ առկա են ինչպես տեսական դիտարկումներ ու ուսումնասիրություններ, այնպես էլ հրապարակված բանահյուսական նյութեր, նմուշներ: Նշանավոր հայագետ Լ.Մսերյանցը, նկատի ունենալով հնչյունական համակարգը, Մշո բարբառը դասում է «արևելյան բարբառների» խմբին: Նա նկատում է, որ չնայած Վանի բարբառին Մշո բարբառի թվացյալ մերձավորությանը՝ վերջինս առանձնանում է հնչյունական համակարգով²⁸: Լ.Մսերյանցն արձանագրում է նաև օտար լեզուների

²⁴ Տե՛ս նաև Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 117-118:

²⁵ Տե՛ս նաև Ս.Բաղդասարյան-Թափալցյան, նշվ. աշխ., էջ 5:

²⁶ Տե՛ս նաև նշվ. աշխ., էջ 9-10:

²⁷ Ք.Մադաթյան, Ալաշկերտի խոսվածքը, էջ 6:

²⁸ Տե՛ս նաև Լ.Мсерянц, նշվ. աշխ., էջ XII:

ազդեցությունը Մշո բարբառի, հատկապես նրա բառապաշարի վրա, որն արտահայտվում է թուրքերեն և թուրքերենի միջոցով պարսկերեն, արաբերեն և քրդերեն բառերի ներթափանցումով²⁹: Մշո բարբառը, ըստ Հ.Աճառյանի, ձայնավորներով հարուստ չէ և այդպիսով զանազանվում է Վանի բարբառից: Բարբառի հնչյունական համակարգի համար նա բնութագրական է համարում *է,ռ* երկբարբառայինների առկայությունը, որոնք ծագում են հայերենի շեշտյալ *է,ռ* հնչյուններից³⁰: Բաղաձայններով, ընդհակառակը, Մշո բարբառը հարուստ է՝ ունենալով քառաստիճան բաղաձայնական համակարգ: Շնչեղ ձայնեղների և բառասկզբում ձայնեղ *հ*-ի առկայությամբ ևս Հ.Աճառյանը Մշո բարբառը տարբերում է Վանից: Քերականական իրողություններից հիշատակում է *գ, ի* նախդիրների առկայությունը, ստացական ածականներից հետո գոյականի՝ հոդ չստանալը, ստացական ածականների նաև հետադաս և նախադրությունների նախադաս գործածությունը, անկատարի եզակի 1-ին դեմքի փոխարեն հոգնակիի կիրառումը, *գալ, լալ, տալ* բայերի՝ *ի* նախաձայն ստանալը, հարակատարի *ուկ* վերջավորությունը և այլն³¹: Ընդ որում՝ նկատում է, որ ստացական ածականների հետադաս կիրառությունը հատուկ է միայն Մշո բարբառին. «Ստացական ածականները կրնան դրուիլ գոյականն յետոյ. ասիկա ո՛չ մէկ բարբառի մէջ կը գտնուի. բայց Մշեցիք գրաբարի նմանութեամբ կ'ըսեն՝ *ձ էոնէ մզի* «մեր ձեռքէն», *բ էրնէ քզի* «քու բերնէդ», *սիրտ ձ ըզի ուրար չուզա* «ձեր սրտերը իրար չսիրեն», *ձ էոնէ ընձի* «իմ ձեռքէն», *ձ էոնէ ձ գի* «ձեր ձեռքէն», լեզու ուրանց, բուկ ուրանց «իբենց լեզուն, իբենց բուկը»»³²: Հետաքրքրական է, որ իր «Հայ բարբառագիտութիւն» աշխատանքում Հ.Աճառյանը Մշո բարբառին նվիրված բաժնում, ի թիվս Մշո բարբառով

²⁹ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ XII- XIII:

³⁰ Տե՛ս Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 116:

³¹ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 118-119, Հ.Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 2, էջ 338-339:

³² Տե՛ս Հ.Աճառեան, Հայ բարբառագիտութիւն, էջ 118:

ներկայացված նմուշների, բերում է նաև Սևանի ավազանի 13 գյուղերի խոսվածքներով նմուշներ (ընդ որում՝ գրի առնված իր կողմից 1907թ. Ճամփորդության ընթացքում)՝ յուրաքանչյուր դեպքում տեղեկություն հաղորդելով բնակիչների ծագման մասին և ըստ հնարավորին հարազատորեն ներկայացնելով բարբառային խոսքի արտասանական յուրահատկությունները³³: Ա.Ղարիբյանը նշում է, որ Մշո բարբառը Կը ճյուղի ևս երկու Կարնո և Ուզմիի բարբառների հետ ունի բաղաձայնական քառաստիճան համակարգ, և այս երեք բարբառները այդպիսով նմանվում են Ում ճյուղի երկու հիմնական Արարատյան և Նոր Ջուղայի բարբառներին³⁴: Բարբառի ընդհանուր բնութագիրը, հնչյունական ու քերականական յուրահատկությունները ներկայացրել է Ա.Գրիգորյանը³⁵: Բարբառիս համեմատաբար ամբողջական ուսումնասիրությունն է ներկայացնում Ս.Բաղդասարյան-Թափալցյանի «Մշո բարբառը» աշխատությունը³⁶: Բարբառի առանձին խոսվածքների ուսումնասիրությանն են նվիրված Ռ.Բաղրամյանի և Ք.Մաղաթյանի աշխատանքները³⁷: Ըստ բազմահատկանիշ դասակարգման՝ Մշո բարբառը Տավորիկ-Մոտկանի, բուն Մասունի և Տիգրանակերտի բարբառների հետ կազմում է արևմտյան խմբակցության Մուշ-Տիգրանակերտի կամ հարավ-կենտրոնական բարբառախումբը³⁸: Գ.Ջահուկյանը բարբառի առանձին միավորներ է համարում Բաղեշը, Խլաթը, Արծկեն, Արճեշը, Մանազկերտը, Մուշը, Բուլանըղը, Խնուսը և Ալաշկերտը³⁹: Ուսումնասիրողները

³³Տե՛ս Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 133 – 139:

³⁴ Ապա եզրակացնում է. «Այսպիսով, Կենտրոնական Հայաստանի հիմնական բարբառները պատկանում են բաղաձայնների քառաստիճան խմբին» (տե՛ս Ա.Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, էջ 383):

³⁵ Տե՛ս Ա.Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 363-388:

³⁶ Ս.Բաղդասարյան-Թափալցյան, Մշո բարբառը, Ե., 1958:

³⁷ Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 134-178, Ք.Մաղաթյան, նշվ. աշխ.:

³⁸ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 134:

³⁹ Նույն տեղում:

վկայում են, որ Մշո բարբառով բավականաչափ գրվածքներ են հրապարակվել⁴⁰:

Մշո բարբառն ունի ձայնավոր ութ հնչյուն՝ *ա, է, է, ը, ի, ո, ու, օ*: Հ.Աճառյանը նկատում է, որ Մշո բարբառը քմայնացած ձայնավորներ չունի և այդպիսով տարբերվում է Վանի բարբառից⁴¹: Ըստ Ս.Բաղդասարյան-Թափալցյանի՝ ընդհանրապես բարբառում *ա* ձայնավորի թույլ քմայնացում նկատվում է հիմնականում փոխառյալ բառերում⁴², սակայն Խլաթում հանդիպում են քմայնացած ձայնավորներ և բաղաձայններ⁴³: Խլաթում, Արճեշում և Արծկեում քմայնացած ձայնավորների առկայությունն արձանագրել է նաև Գ.Ջահուկյանը⁴⁴: Ինչպես նշում է Հ.Աճառյանը, Մշո բարբառի *է, ո* հնչյունները ունեն ակնհայտ երկբարբառային արտասանություն, ընդ որում՝ շեշտակիի վանկում, իսկ շեշտից գրկվելով՝ սրանք վերածվում են *է, օ* պարզ ձայնավորների⁴⁵: Հինհայերենյան *է, ո*-ին միավանկ բառերի սկզբում համապատասխանում են *յէ, վո* կազմություններ (օրինակ՝ *յէգ, յէրք, վոդ, վորփ*, բայց՝ *որ>օր*), իսկ բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *է, օ* (*էռալ, էրգաթ, օխչար, օրծկալ*): Գրաբարյան երկբարբառների դիմաց բարբառն ունի պարզ ձայնավորներ, ինչպես՝ *էձ, փիլլալ* (փայլել), *պօձառ* (պայծառ), *լուսնագ, կուս* (կոյս), *արուն, սուն* (սիւն), *գ էդ, հարիր, ուր* (հւր), *ուրիւն* (հւրեան), *տէրութեն* (տէրութիւն) և այլն:

Մշո բարբառում գործառում են 36 բաղաձայններ (*բ, պ, փ, գ, կ, ք, դ, տ, թ, ձ, ծ, ց, ջ, ճ, չ, բ', գ', դ', ձ', ջ', վ, ֆ, զ, ս, ժ, շ, դ, իւ, հ', հ, մ, ն, լ, ը, ո, յ*): Բարբառը բնութագրվում է բաղաձայնական քառաստիճան համակարգով և շնչեղ ձայնեղների, ինչպես նաև ձայնեղ *հ*-ի առկայությամբ: Շնչեղ ձայնեղները գործառում են բառա-

⁴⁰ Տե՛ս Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 120-121, Ս.Բաղդասարյան, Մշո բարբառը, էջ 7-8:

⁴¹ Տե՛ս Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 116:

⁴² Ս.Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 17:

⁴³ Նշվ. աշխ., էջ 5:

⁴⁴ Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 75-76:

⁴⁵ Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 116:

սկզբում՝ գրաբարյան ձայնեղների դիմաց: Բառասկզբում է գործառուում նաև ձայնեղ *h*-ն՝ իբրև ձայնավորով սկսվող բառերում դրսևորվող հավելում (*h ámou, h րմէն, h էրգէն, h իմաստուն, h ուսուս*): Հինհայերենյան *h*-ին, որպէս կանոն, համապատասխանում է *h* խուլը⁴⁶ (*հրգար, հաստադ, հարսնիս, հինգ, հուսիս*): Առանձին դեպքերում *h*-ի դիմաց կարող է հանդիպել *խ* (*հետ>խըտ, ահ>ախ, դահ>դախ*), երբեմն էլ *յ* (*տոյս, Տիրույի, սայման, պայել, գ ոյ, մայ և այլն*):

Մշո բարբառն ունի վերջնավանկային շեշտ, սակայն երկվանկ և բազմավանկ բառերում մի թույլ շեշտ ունենում է նաև առաջին վանկը⁴⁷:

Բարբառում դրսևորվում են մի շարք արտաբերական օրինաչափություններ (ինչպէս՝ *n-o, ե-է* զույգերի, *յ*-ի դիմաց *h*-ի, բառասկզբի շնչեղ ձայնեղների դրսևորումները), որոնք թերևս գալիս են հինհայերենյան շրջանից:

Ինչպէս հայերենի շատ այլ տարբերակներում, Մշո բարբառում ևս համակարգային բնույթ են կրում պատմական հնչյունափոխության այնպիսի իրողություններ, ինչպիսիք են հնչյունական նոր միավորների (*h, Ֆ*) առաջացումը, երկբարբառների պարզեցումը, ձայնավորների անկումը բազմավանկ բառերի նախաշեշտ վանկերում (*ավէղրան, կադդել, հայլի, ավլել, բ'օլըրել, մօլըրել*), միավանկ բառերի սկզբում երկբարբառային ձայնավորից առաջ բաղաձայնական տարրի հավելումը (*յեգ, վոսպ*) և այլն: Բառամիջում ու բառավերջում տեղի է ունեցել ձայնեղ հպականների և հպաշփականների շնչեղ խլացում (*բ'օրփոս, խսփել, յեփ, գ'աքաթ, կարքել, ձ'աք, մարթ, դ'արթար, օթ, բ'արցել, բ'արց, օց, հ իչնալ, օչիլ, վերչ, աչ*), խուլերի ձայնեղացում (*բ'օրիգ, աբրուստ, բ'երընկար, թիգունք, կարգուդ, անառագ, գ'էդին, կրդուց, գ'որդ, մրգրադ, մրդաձել, կօրձել, գ'որձ, կօջագ, կարջ, խիջ*): Մասնավոր բնույթ են

⁴⁶ Ինչպէս արդեն նշել ենք, որոշ տարածքներում *h*-ի դիմաց օրինաչափորեն առկա է *խ*:

⁴⁷ Տե՛ս Ա.Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 16:

կրում ձայնավորական (օրինակ՝ *ա>ը՝ աժել>ըժել, անցուցանել>հ՝ընցուցել, ապա>հ՝ըբա, ասել>ըսել, արջ>հ՝ըրջ, ամեն>հ՝ըմեն, ե>ը՝ մեզ>մըզի, մեր>մըր, վեր>վըր, ու>ը՝ քուրջ>քըրջ, ուխտատուր>ըխտավոր, ու>օ՝ ուղղորդ>օղորթ, գլուխ>գ՝ըլոխ, ո>ու՝ քո>քու, թոնիր>թունդիր, ա>է՝ նեղենայ, եղվրնեզ, հ՝ էվէլի և այլն) և բաղաձայնական (անկում՝ *ջ՝ աղայ, ընկոյզ>գուզ, գիտենալ>գինալ*, հավելում՝ *թըմբբել, մենձ, շնչեղացում՝ հոտոտել>հօնթընթել, պրծանել>փըրցընալ*, արտաբերության եղանակի փոփոխությունն՝ *պատիժ>պատիջ, երագ>երած* և այլն) զանազան փոփոխություններ: Հնչաշղթայի ձևավորման գործող օրինաչափություններով են պայմանավորված բաղաձայնների՝ փոխազդեցական բնույթի զանազան փոփոխություններ, ինչպես՝ իլացում (*ջ՝ աղայ > ջ՝ ախչըներ, մըշագ > մըշկու, ժողով > ժօլօխք, քաղաք > քախքըներ*), ապաշնչեղացում (*յաղթել > ախտել*), շփականի հպաշփականացում (*քանգ > քընց*), դրափոխություն (*հ՝ անգաջ < սկանջ, օխչար < ոչխար, վըլացք < լվացք, մանցի < մնացի*) և այլն:*

Շեշտով պայմանավորված հնչյունափոխական իրողություններ են դրսևորվում բառաթեքման, բառաբարդման ու ածանցման ժամանակ: Ընդհանուր առմամբ՝ շեշտագրկման հետևանքով կարող է հնչյունափոխվել ձայնավորների մեծ մասը (բացի *օ*-ն և *ը*-ն), ինչպես՝ *տագ > տրգեր, հիվընդի, ախքըդութեն, յեռ > էռալ, ճեղ > ճիղու, ձ՝ըմեռ > ձ՝ըմըովա, կեր > կերկոխ, էշ > իշութեն, հ՝ըմեն > հ՝ըմնուց, ձ՝էթ > ձ՝իթխաց, ինչ > ընչի, տիլ > տըլոդ, քըրդինք > քըրդընքի, հորթ > հորթարած, ծոց > ծօցեր, հալիվոր > հալվօրնալ, ունք > ընքներ, ջ՝ ուր > ջ՝ըրթըթախ, դ՝ըթում > դ՝ըթմի* և այլն:

Ալաշկերտի խոսվածքն առանձնանում է նրանով, որ բառամիջի ու բառավերջի դիրքերի հինհայերենյան ձայնեղ և շնչեղ խուլ հպականների ու հպաշփականների դիմաց ունի խուլեր՝ *խապել, գ՝ակատ, մառտ, առծան, էպել, բ՝օղօկ, թուտ, աճկ, բ՝ած, քիճ*: Ըստ Ք.Մաղաթյանի⁴⁸ հատկապես Ալաշկերտի խոսվածքին է

⁴⁸ Տե՛ս Ք.Մաղաթյան, նշվ. աշխ., էջ 5:

բնորոշ բառասկզբում *դ*-ի դիմաց *խ*-ի առկայությունը՝ *Խազար, Խուզաս, խըամատ, խօնախ, խասար* և այլն:

Մշո բարբառում առավել մեծ գործածականություն ունեն *եր, ներ* հոգնակերտները, որոնց բաշխումը, գրական հայերենի պես, պայմանավորված է բառերի վանկերի քանակով: Գործածական են նաև *ք, ստան, դիք, դանք, վըդիք, անք, րանք, վի, վանք, ունք* և այլ հոգնակերտներ⁴⁹: Բարբառում մեծ տարածում ունեն բաղադրյալ հոգնակիները (*տիրվըդանքներ, ձիանքներ, հօրէստանքներ, ճիղվանքներ*):

Բարբառս, Կը ճյուղի մյուս բարբառների պես, ներգոյական հոլով չունի, հոլովական այդ իմաստը կարող է արտահայտվել *սեռական հոլով + մէչ (տան մէչ), մըչ նախադրություն + տրական հոլով (մըչ քախքին)* կառույցներով, հայցական հոլովով (*տուն, քաղաք*): Բարբառում սեռականը և տրականը տարբերվում են որոշիչ հոդի գործածությամբ (*ջըրու, ջըրերու, ջըրուն, ջըրերուն*), հայցական հոլովը միշտ նման է ուղղականին և որոշյալ առման դեպքում ստանում է *զ* նախդիր (*ջուր, ըզջ ուրըն, ջըրեր*,

⁴⁹ Մրանց գործածությունը, որպես կանոն, պայմանավորված է բառերի *ձևային (ք, ստան՝ ի,ս* ձայնավորներով ավարտվող բառերի դեպքում՝ *զինիք, փեսեք, գինէստան, փեսէստան*) և *իմաստային (դիք, վըդիք՝* ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող բառերի դեպքում՝ *ախպըրդիք, հօրքըրդիք, քուրվըդիք. անք՝* կենդանիների անունների դեպքում՝ *ձիանք, գիլանք. րանք՝* տեղ անվանող բառերի դեպքում՝ *զէրանք, տէխրանք. վի՝* մարմնի կրկնակ մասերի անունների դեպքում՝ *հացվի, ձէովի, օդվի*) հատկանիշներով: Միավանկ մի շարք բառեր հոգնակին կազմում են *վանք* մասնիկով (*իշվանք, իձվանք, ճիղվանք, ճօթվանք, ճուղ>ճըղվանք*), թերևս ավանդաբար՝ *ունք* են ստանում *որթ<որդն, ծաղիզ* բառերը (*օրթունք, ծաղզունք*): Սակավ բառերի հոգնակին է կազմվում *դանք* մասնիկով (*հընգերդանք, կըդօրդանք, օսկըրդանք*), մեկական բառերի հոգնակի են կազմում *վըդանք (տիրվըդանք), րունք (դէրունք), իք (մարթիք), էրք (ընդէրք)* մասնիկները: Վերջում *ք* ունեցող շատ հոգնակերտներ գործածական են նաև առանց *ք*-ի (*հընգերդանք – հընգերդան, տիրվըդանք – տիրվըդան, իշվանք – իշվան, գէրդանք – գէրդան*): Ք.Մարթայանը Ալաշկերտի խոսվածքի համար նշում է միայն առանց *կ>ք*-ի ձևեր՝ *դան, վըդան, ան, վան, րան* (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 70-71):

ըզջ ըրերըն), բացառական հոլովը կազմվում է է, էն, ից, ուց վերջավորություններով (*զ ութնից, գ ութնէն, գ ութնէ, գ ութներուց, գ ութներից, գ ութներէն, գ ութներէ, ջ ըրուց, ջ ըրից, ջ ըրէն, ջ ըրէ, ջ ըրերուց, ջ ըրերից, ջ ըրերէն, ջ ըրերէ*), հատուկ տեղանունների դեպքում նաև ու, ա վերջավորություններով (*Սըշու, Խըլլաթա*): Գործիական հոլովն ունենում է *օվ* վերջավորություն՝ *ջ ըրօվ, ջ ըրերօվ*:

Բարբառումն Ու հոլովումը ամենատարածվածն է⁵⁰, մեծ տարածում ունի Ի հոլովումը ևս⁵¹: Գործածական են նաև Վա, Ան, Ոջ, Ա, Ո, Յ հոլովումներ⁵²:

⁵⁰ Մի շարք դեպքերում այս հոլովումն ունի կիրառության ձևային (*ի*-ով ավարտվող բառեր՝ *ձ ի, խընամի, մըշէցի, դ օլջի*), իմաստային (ազգությունների անուններ՝ *հայ, քուրթ*, անիսկական կապեր՝ *մէշ, հ անէշ*, կրոնական բառեր՝ *աստված, սուրբի, կենդանիների անուններ՝ գ էլ, աշատ*, մարդու մարմնի մասերի անուններ՝ *գ ըլօխ, սիրդ*, ընտանեկան հարաբերությունների անուններ՝ *երէխա, ճիժ, մամ*, հատուկ տեղանուններ՝ *Մուշ, Ալաշկերդ*, բնության իրողությունների անուններ՝ *արեկ, ցուրդ*), ձևաիմաստային (անորոշ դերբայի ձևեր՝ *երթալ, մէխտըրէլ*) հիմքեր: Այս հոլովման են ենթարկվում նաև շատ այլ բառեր (*ամիս, գ ու, ծուռ, ամօթ, թաքվոր, կըսկիձ, ծոց* ևլն), ինչպես և՛ բոլոր բառերը հոգնակի թվում՝ բացառությամբ *ք* և *ք*-ով ավարտվող հոգնակերտ ունեցողները:

⁵¹ Այս հոլովման կիրառությունը ևս ունի ձևային (*ու*-ով վերջացող բառեր՝ *կադու, ձ ու, ա*-ով ավարտվող բառեր, *ագան, էլիք, ութեն, ոդ, ուգ, իգ, անք, ում* վերջածանցներ ունեցող բառեր որոշ բացառություններով) և իմաստային (ամիսների անունները՝ բացի *մարդ* և *աբրիլ* բառերը) հիմքեր: Այս հոլովման ենթարկվում են նաև մի շարք այլ բառեր (*ախշար, քաղաք, օխշար, օքուր, ախշադանք, արառած, հաց, գ ութան, պանիր* և այլն):

⁵² Մրանք ևս որպես կանոն, ունեն գործառության իմաստային (Վա՝ ժամանակի անշվող բառեր՝ *շուր, հ անքան, տարի, գ ախ, հ իրզուն, հերու, ձ ըմեռ, մըզօր, Ոջ՝ ազգակցություն անվանող բառեր՝ քուր, տալի, կիսուր, աներ, հ ընգեր, տէր, Ա արտաքին՝ հատուկ տեղանուններ՝ Խըլլաթ, Վան, Մասուն*), ձևային (Ա ներքին՝ *ուն* - ով ավարտվող բառեր՝ *տուն, շուն, ձ ուն*, Ան՝ *ոււ*-ով վերջացող բառեր⁵², *համբարցում, կօթորում*, բառավերջի գրաբարյան ն-ն կորցրած բառեր՝ *շուրթ, յեգ, ուն*-ով ավարտվող բառեր՝ *գ արուն, աշուն, Յ՝ ք* և դրանով ավարտվող այլ հոգնակերտ ունեցող բառեր՝ *երէխէք - էրէխէքոց, էրէխց, Ավիզենք - Ավիզենց*) կամ ձևաիմաստային (Ա արտաքին՝ *իգ*-ով վերջացող հատուկ անուններ՝ *Ավիզ*,

Ալաշկերտի խոսվածքն ունի հոլովական որոշ յուրահատկություններ, մասնավորապես՝ այստեղ *զ* նախդիրը չի գործառում, Վա հոլովման են ենթարկվում նաև *ի* ձայնավորով վերջացող հատուկ տեղանունները (*Կառպի - Կառպրվա, Ջանգի - Ջանգրվա, Լօռի - Լօռվա, Փառպի - Փառպրվա*) և այլն:

Մշո բարբառում գործածական են *ը* և *ն* որոշիչ հոդերը (ուղղական, տրական և հայցական հոլովներում), ընդ որում՝ ձայնավորով սկսվող բառից առաջ *ը* հոդը *ն*-ով չի փոխարինվում: Անորոշ *մէ, մը* հոդերն ունեն ինչպես նախադաս (*մէ մարթ*), այնպես էլ հետադաս (*մարթ մէ, մարթ մը*) կիրառություն: Ստացականությունը դրսևորվում է *ս, տ* հոդերով, որոնց վրա ավելանում է *ի* ձայնավորը՝ *իսէլքսի, գ՛րլօխսի, տունտի, տըղէտի*: Ստացական հոդերի հետ կարող են գործածվել ստացական դերանուններ՝ *իմ տունսի, քու գ իրքտի*: Բբբն դիմորոշ հոդեր ևս գործածվում են *ս* - ն և *տ* - ն: Մշո բարբառում ցուցական հոդն է *ն* - ն, որը հավասարապես կարող է արտահայտել *ն՝ այս*, և *այն* դերանունների իմաստ (*գ իրքըն* - այս գիրքը//այն գիրքը):

Ալաշկերտի խոսվածքում որոշիչ միակ հոդն է *ն* - ն, որը հաստատուն կիրառություն չունի, և շատ դեպքերում որոշյալ բառը գործածվում է առանց հոդի⁵³:

Բարբառում ածականի համեմատության աստիճանները արտահայտության յուրահատկություններ գրեթե չունեն: Բաղդատականը դրսևորվում է տարբեր միջոցներով, ինչպես՝ *Բղա կընիգ ինա կընգընէն խօրող է. Բղա գ էղ էլ մենն է. Բղա գ էղ հ էվէլի մենն է*: Ածականի գերադրական աստիճանը ձևավորվում է *հ ըմնուց* բառով՝ *Բղա գ էղ հ ըմնուց մենն է*: Ալաշկերտի խոսվածքում բաղդատական աստիճանը ավելի հաճախ կազմվում է *դըհա* և *ջըլիգ* բառերով (*դըհա բ՛արագ, ջըլիգ խօրող*): Բարբառում ածականները գոյականաբար գործածվելիս ենթարկվում են Ի հոլովման:

Լուսիգ, նակ՝ ախչիգ, կընիգ, Ո՛ բառամիջում է ունեցող ազգակցություն ցույց տվող բառեր՝ հէր, մէր ախպէր) հիմքեր:

⁵³ Այս մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս Ք.Մադաթյան, նշվ. աշխ., էջ 96-97:

Դրսևորման էական յուրահատկություններ հանդես չեն բերում նաև թվականները: Տասնավորները միավորներին կապակցվում են *ու* շաղկապով, որը ձայնավորից առաջ դառնում է *վ* (*տըսնումէգ, տըսվիրեք, քըսանուչորս, քըսանվէրգուս*): Բարբառը դասական թվականների հատուկ ձևեր չունի, դասականների իմաստ կարող է արտահայտվել *վըր* նախադրությամբ և թվականի տրական հոլովով (*վըր իրէքին* երրորդ անգամ): Բաշխական թվականների իմաստ արտահայտվում է քանակականների կրկնությամբ (*էրգուս - էրգուս*): Ալաշկերտի խոսվածքում տասնավորները միավորներին կապակցվում են առանց շաղկապի (*տասէրգու, քսանիրեկ, տասնըչոռս, հ իծունըռուս*):

Բարբառի անձնական դերանուններն են՝ *յես, դ՛ու, ընի, հ ինք*, սրանց հոգնակիներն են՝ *մենք, դ՛ուք, ընդոնք // ընոնք, ուրանք*: Առաջին և երկրորդ դեմքերի դերանունների տրական հոլովի ձևերը Մշո բարբառում ունեն *ի* կամ *իգ* հավելված (*ընձի, ընձիգ, քըզի, քըզիգ, մըզի, ձ՛ըզի*): Սրանք սեռական հոլովում ունեն զուգահեռ ձևեր (*իմ//իմուն, քու//քումուն, մեր//մէրուն, ձ՛էր//ձ՛էրուն*): Անձնական դերանունները հայցականում ունենում են *զ* նախդիր (*զիս, զընձի, զքըքըզի, զընդրան, զզմըզի, զզձ՛ըզի, զընոնք, զուրանց*), բացառական հոլովում՝ *է, էն, ից* վերջավորություններ (*ընձնէ, ընձնէն, ընձնից*): Մշո բարբառի ցուցական դերանուններն են՝ *իդա // ըդի, ինա//ընի* (սրանց հոգնակիները՝ *իդոնք, ինոնք // ընդոնք*), նաև՝ *իդատեդ, ինատեիս, իդաքան, ինաքան, իդամլա, ինամլա*: Բարբառում *իդա* և *իդոնք* ձևերը միաժամանակ արտահայտում են *այս* և *այդ, սրանք* և *դրանք* դերանունների իմաստներ, այսինքն՝ *այս* և *սրանք* իմաստների համար առանձին ձևեր չկան: Ցուցական դերանունների հոլովման մեջ եզակի թվում նկատելի է *որ* կազմիչի (*իդա, իդոր, իդորնէ, իդորնօս*), հոգնակի թվում՝ *ոն* կազմիչի (*իդոնք, իդոնց, իդոնցնէ, իդոնցնօս*) առկայությունը: Ստացական դերանունները անձնական դերանունների սեռական հոլովաձևերն են (*իմ//իմուն, քու//քում//քումուն, էնոր, մըր//մէր//մէրուն, ձ՛ըր//ձ՛էր//ձ՛էրուն, էնոնց*), որոնք իրենց հերթին հոլով-

վում են (*իս, զիս, իմունէ, իմունօվ, մրր, ըզմրր, մրզնէ, մրրնօվ* և այլն): Ստացական դերանուններից հետո գոյականը որոշիչ հոդ չի ստանում (*մրր հաց, մրր տուն*): Մշո բարբառում ստացական դերանվան իմաստ արտահայտվում է նաև *մի, ձի* ձևերի⁵⁴ (Ալաշկերտի խոսվածքում՝ *մէ, ձէ*), անձնական դերանվան հոգնակի տրական հոլովածների օգնությամբ (*խելք մի, խելք ձի, ձէներ մի, ձէներ ձի, օղներ մրզի, տրներ ձ ըզի*)⁵⁵: Իբրև անձերին վերաբերող հարցահարաբերական դերանուն, ընդ որում՝ միայն եզակի թվով, հանդես են գալիս *օվ* և *վոն* ձևերը՝ *հնում, (զ)օվ, հումնէ, հումնօվ* և *վիր, վին, (զ)վոն, վիրնէ, վիրնօվ* համապատասխան հոլովածներով: Հարցահարաբերական մյուս դերանուններն են՝ *ինչ, վոր մէզ, հօրի, հընչի, իմալ, հնուր, դոր, յեփ, քրնի, ինչխըղըր, ինչտեխ* և այլն: Մշո բարբառում գործառող դերանվան մյուս տեսակները (փոխադարձ՝ *մէզմէզու, հիրուր, որոշալ՝ հըմմէն, մէզէլ, սախ*, անորոշ՝ *մէ, մը, մէզ*⁵⁶, ժխտական՝ *հէլ մէզ, վոչ մէզ, հէլ, հէլ բ'ան*) էական յուրահատկություններ չունեն:

Բարբառումս և՛ Ե, և՛ Ա խոնարհումների բայերում հինհայերենյան *ան* ածանցի դիմաց առկա է *ն* (*ախքըղնալ, լուսնալ, հասնէլ, հէձնէլ*): Բացակայում է չ բայածանցը (*դիբնալ, թրոնալ, կօրէլ, ուռէլ*), սակավաթիվ բայեր ունեն *էն* ածանց (*կամէնալ, պարձէնալ, մօղէնալ, ունէնալ*): Պատճառական բայերը Մշո բարբառում ունենում են *ցուց* կամ *ուց* կազմիչ (*քընցուցել/քընուցել, իըմցուցել/իըմուցել, դ'օղցուցել, հ'էվէլցուցել, թըքուցել*), ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում՝ Ու խոնարհիչ (*կըխըմցում, կըխըմցուս, կըխըմցու* և այլն): Պատճառականություն արտահայտվում է նաև *իդալ* (տալ) բայի միջոցով՝ *բըռնէլ իդալ, փըռնէլ իդալ*: Կրավորական *վ* ածանց ունեցող բայերը անցյալ կատարյալում խոնարհվում են

⁵⁴ Ս.Բաղդասարյանը կարծում է, որ սրանք ամենայն հավանականությամբ ծագում են *մեր, ձէր* ձևերից (տե՛ս Ս.Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 98, տողատակ):

⁵⁵ Հ.Աճառյանը նշում է, որ այս կարգի ձևեր որևէ այլ բարբառի հատուկ չեն (տե՛ս Վ.Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 118):

⁵⁶ Սրանք նույնանում են անորոշ հոդի հետ և գործածվում են ինչպես նախադաս, այնպես էլ հետադաս:

կրավորաձև՝ *ա, ար, ավ, անք, աք, ան* վերջավորություններով: Իբրև բազմապատկական ածանց հիմնականում հանդես է գալիս *ըրդ* մասնիկը (*փըշըրել – փըշըրդել, հելվալ – հելվըրդալ*):

Մշո բարբառում անորոշ դերբայն ունի երկու վերջավորություն՝ *ալ, էլ*, սակայն խոնարհիչները չորսն են՝ *ա, է, ի, ու* (*կըմընամ, կիրիցեմ, կըկարիմ, կըթըքում*), ընդ որում՝ Ե լծորդության բայերը սովորաբար խոնարհվում են *ի* խոնարհիչով⁵⁷: Ընդհանուր առմամբ՝ *է* և *ի* խոնարհիչները մի դեպքում ազատ տարբերակներ են, մյուս դեպքում տարբերակում են ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումները⁵⁸: Բարբառում բայի սեռը կարող է դրսևորվել ածանցմամբ (*վ՝ ջ՝ արթըվել > ջ՝ արթել, ուց* կամ *ցուց քընուցել* կամ *քընցուցել > քընել*), բայական համապատասխան վերջավորություններով (ներգործաձև՝ *կըջ՝ արթեմ, կըջ՝ արթես, կըջ՝ արթե, կրավորաձև՝ կըջ՝ արթիմ, կըջ՝ արթիս, կըջ՝ արթի*), շարահյուսական միջոցներով (ներգործական սեռ՝ յես *կըկողրիմ* ըզբար. կրավորական սեռ՝ յես *կըկողրիմ* դ՝ արդէ): Ինչպես նկատվել է, Մշո բարբառում «նույն բայը կարող է խոնարհվել և՛ կրավորաձև, և՛ ներգործաձև ու լինել չեզոք սեռի բայ»⁵⁹, սակայն ավելի կարևոր է, որ «բարբառում կան բայեր, որոնք խոնարհվում են և՛ կրավորաձև, և՛ ներգործաձև և մի դեպքում կրավորական, մյուս դեպքում ներգործական իմաստ են արտահայտում»⁶⁰: Ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումների տարբերությունն արտահայտվում է նաև Ե խոնարհման պարզ բայերի ներկա ժամանակի եզակի թվի երրորդ դեմքում՝ *կազադի* (ազատվում է) – *կազադէ* (ազատում է)⁶¹: Ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումներ դրսևորվում են անցյալ

⁵⁷ Տե՛ս Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 119, Ս.Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 117:

⁵⁸ Տե՛ս Ս.Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 116-117, 125 – 127: Մշո բարբառը բայական լծորդությունների արտահայտության առումով մոտ է միջին հայերենին, որը պահպանել էր գրաբարյան չորս լծորդությունները (տե՛ս նաև Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Ա, էջ 301):

⁵⁹ Ս.Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 117:

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶¹ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 127:

կատարյալում (*խըմի, քընա, գ՛ըրվա*), եզակի հրամայականում (*խըմա՛ կամ խըմէ՛, քընի՛, գ՛ըրվի՛*), ըղձական ապառնու և դրանից կազմվող եղանակային այլ ձևերի եզակի թվի երրորդ դեմքում (*խըմէ, քընի, գ՛ըրվի*)⁶²:

Բարբառում բայն ունի 6 դերբայ՝ անորոշ, հարակատար, ենթակայական, ապառնի, վաղակատար, ժխտական և ձևի: Անորոշ դերբայն ունի *ել, ալ* վերջավորություններ և եզակի թվում ենթարկվում է Ու հոլովման: Որոշ բայերի դեպքում գործածական են անորոշի գուգահեռ ձևեր՝ *ել* և *ալ* վերջավորություններով (*թըռնել – թըռնալ, հ ընգնել – հ ընգնալ, հ իչնել – հ իչնալ, մըղնել – մըղնալ* և այլն): *Գալ, լալ, տալ* բայերի անորոշ դերբայի բարբառային ձևերն են՝ *հ իքալ, հ իլալ, իղալ*: Հարակատար դերբայն ունի *ուզ* և *սա* վերջավորություններ (*գ ըրուզ – գ ըրաձ, նըստուզ – նըստաձ*), ընդ որում ավելի տարածված է *ուզ* վերջավորությամբ ձևը: Ներգործական սեռի բայերի հարակատարը առանց սեռածանցի արտահայտում է նաև կրավորականության իմաստ և որպես կանոն *վ* ածանց չի ընդունում⁶³: Հարակատարի *սա* վերջավորությամբ ձև հանդես է գալիս վաղակատար ներկա և վաղակատար անցյալ ժամանակաձևերի հոգնակի թվի երրորդ դեմքում (*էզաձ է – եկել են, գ՛ացաձ է – գնացել են, տէսաձ ին – տեսել էին, խըմսաձ ին – խմել էին*)⁶⁴: Այս նույն իրողությունը դիտարկելով Ալաշկերտի խոսվածքում՝ Ք.Մադաթյանը նշում է, որ *սա* վերջավորությամբ դերբայը չունի ինքնուրույն գործածություն, և խոսվածքում բուն հարակատար դերբայը կազմվում է *ուզ* վերջավորությամբ⁶⁵: Մշո՝ բարբառում վաղակատար դերբայն ունի *էր* վերջավորություն՝ *գըրէր, խըմէր*, ընդ որում շրջուն շարադասության դեպքում *ր*-ն ընկնում է՝ *շուղ էր սըռձէ*: Ենթակայական դերբայի վերջավորությունն է *ոյ՝ քընոյ, ջ՛ատթոյ*: Ժխտական դերբայն այս բարբառում ունենում է *ի, ա, է* վերջավորություններ (*քընի, խօսա, ուղէ*),

⁶² Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 129-154:

⁶³ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 109:

⁶⁴ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 110:

⁶⁵ Տե՛ս Ք.Մադաթյան, նշվ. աշխ., էջ 109:

ընդ որում՝ նույն բայը, ունենալով տարբեր լծորդություններով ձևեր, համապատասխանաբար կարող է ունենալ ժխտական դերբայի գուգահեռ ձևեր, ինչպես՝ (չըմ) *մըղնի, մըղնա*⁶⁶: Արձանագրելով, որ Ալաշկերտի խոսվածքում Ե խոնարհման բայերի ներկա ժամանակի ժխտական ձևերում դերբայն ունի *ի* վերջավորություն, իսկ անցյալի ձևերում՝ *է* վերջավորություն՝ Ք.Մադաթյանը եզրակացնում է, որ խոսվածքում «է խոնարհման բայերի ժխտական դերբայի ձևավորումը դեռևս լրիվ չափով չի ավարտվել»⁶⁷: Ընթացակցական դերբայը բարբառում ունի *էն* վերջավորություն՝ *ուղէլէն կըխաղէր* (ուտելով խաղում էր): Մշո բարբառը ապառնի դերբայ չունի, ապառնի ժամանակի իմաստը «բարբառում հիմնականում արտահայտվում է *բըղի-պըտի* մասնիկով և ըղձական եղանակի համապատասխան ձևերով, ինչպես և սահմանականի ներկայով»⁶⁸: Ըստ Ս.Բաղդասարյան-Թափալցյանի՝ «Մշո բարբառում չափազանց տարածված է ապառնի դերբայի *իք* վերջավորությանը ձևը»⁶⁹:

Օժանդակ բայի ներկայի ձևերն են՝ *իմ, իս, է, ինք, իք, ին*, անցյալի ձևերն են՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ալաշկերտի խոսվածքի համապատասխան ձևերն են՝ *իմ, իս, ա, ինկ, իկ, ա* և *էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էն*, բայց բաղադրյալ ստորոգյալի կազմում ներկայի հոգնակի երրորդ դեմքն ունենում է *ին* ձևը՝ *մառտ ին* (մարդ են):

Բարբառում ներկա և անկատար անցյալ ժամանակաձևերը կազմվում են *կը* մասնիկով՝ *կըկարթամ, կըկարթի*, ընդ որում՝ այդ ձևերն արտահայտում են նաև ապառնի, անցյալի ապառնի ժամանակների և ենթադրական եղանակի իմաստներ: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկայի ձևերն են՝ *գիքամ, գիլամ, կիղամ*: Հագագով սկսվող բայերի դեպքում եղանակիչի բաղաձայնը, միանալով հագագին, ձայնեղանում է՝ *գընգընամ (հ ընգնել), գուգիմ (հ ուղել)*:

⁶⁶ Տե՛ս Ս.Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 114:

⁶⁷ Տե՛ս Ք.Մադաթյան, նշվ. աշխ., էջ 113-114:

⁶⁸ Ս.Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 107:

⁶⁹ Նշվ. աշխ., էջ 106:

Ալաշկերտի խոսվածքում վաղակատար ներկայի եզակի երրորդ դեմքը կարող է գործածվել նաև առանց օժանդակ բայի (*Կարօն ցորեն քաղէ, ախճէ պրռձէ*), իսկ վաղակատար և անցյալի վաղակատար ժամանակաձևերի հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերում հանդես է գալիս *սձ* վերջավորությամբ դերբայական ձև (*քաղսձ ա՝ քաղել են, քաղսձ էն՝ քաղել էին*)՝ ի տարբերություն եզակի թվի ու հոգնակի առաջին ու երկրորդ դեմքերի՝ *էր* վերջավորությամբ ձևերի (*քաղէր իմ, քաղէր իս, քաղէր ա, քաղէր ինկ, քաղէր իկ*)⁷⁰: Խոսվածքում *սձ* վերջավորությամբ դերբայական ձևը այլ կիրառություն չունի, իսկ հարակատար դերբայը ձևավորվում է *ուզ* վերջավորությամբ⁷¹:

Ե խոնարհման պարզ, բազմապատկական ածանց ունեցող բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել և՛ ներկայի, և՛ անցյալի հիմքերից՝ *գ՛ ըրի/գ՛ ըրէցի*: Արգելական հրամայականը Մշո բարբառում ձևավորվում է *մը* արգելականով և հաստատական հրամայականով՝ *մըգ՛ ըրա՛//մըգ՛ ըրէ՛*, *մըգ՛ ըրէ՛ք*, իսկ Ալաշկերտի խոսվածքում հանդես է գալիս *մի՛* արգելականը: Հարկադրականի ձևերը բարբառումս կազմվում են *բըդի* եղանակիչով՝ *բըդի կարթամ*: Ժխտական խոնարհման դեպքում *կը* մասնիկը փոխարինվում է չ ժխտականով՝ *չըխըմիմ* (չեմ խմում), *չըխըմէր* (չէր խմում), ընդ որում՝ «Չը ժխտականը Մշո բարբառում կարող է դրվել թե՛ մասնիկների, թե՛ օժանդակ բայի, թե՛ բայի հետ. յես բըդի գ՛ ըրիմ – յես չըբըդի գ՛ ըրիմ – յես բըդի չըգ՛ ըրիմ, յես կերեր իմ – յես չըկերեր իմ – յես չըմ՛ կերեր իմ»⁷²:

⁷⁰ Ք.Մաղաթյան, նշվ. աշխ., էջ 123:

⁷¹ Նշվ. աշխ., էջ 109, 111:

⁷² Մ.Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 156:

Բ. Մշո բարբառի դրսևորումները Գեղարքունիքի մարզում

Մշո բարբառը Գեղարքունիքի մարզում գործառու է Մարտունու և Վարդենիսի տարածաշրջաններում:

Մարտունու տարածաշրջանի բոլոր բնակավայրերի խոսվածքների համար ընդհանուր են Մշո բարբառի հնչյունական մի շարք էական հատկանիշներ: Այսպես, միավանկ բառերի սկզբի հինհայերենյան *n*-ից առաջ առկա է շրթնային տարրի հավելում, ընդ որում՝ Աստղածորի, Արծվանիստի և Մաղինայի խոսվածքներում այդ տարրը *վ*-ն է, այլ դեպքերում՝ *ւ*-ը: Բոլոր խոսվածքներում նման հավելում տեղի չի ունեցել *ոռ* շաղկապի դեպքում, որն ունի *օր* արտասանություն: Միավանկ բառերի սկզբի հինհայերենյան *ե*-ից առաջ առկա է *յ*-ի հավելում, ընդ որում՝ Օովասարի, Ներքին Գետաշենի և Վաղաշենի խոսվածքներում այդ *յ*-ն շատ ավելի թույլ արտաբերություն ունի, քան մյուս խոսվածքներում: Բազմավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n, ե*-ի դիմաց առկա են *օ, է* ձայնավորներ: Բոլոր խոսվածքներն ունեն *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ: Ինչպես Մշո բարբառում ընդհանրապես, Մարտունու տարածաշրջանի խոսվածքներում ևս քմայնացած *ա* ձայնավորը սակավ գործածություն ունի, բոլոր խոսվածքներում էլ այն դրսևորվում է մի շարք փոխառյալ և բնիկ բառերում: Դեռևս միջինհայերենյան շրջանից եկող՝ բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սղման երևույթը առկա է բոլոր խոսվածքներում: Բաղաձայնական համակարգը բոլոր դեպքերում քառաստիճան է՝ ունենալով նաև հպական ու հպաշփական շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ: Տարբեր խոսվածքներում բառասկզբի ձայնավորից առաջ հազազի հավելումը տարբեր ընդգրկում ունի, բայց երևույթը ընդհանուր է: Բոլոր խոսվածքներին բնորոշ է վերջնականկային շեշտը:

Դիտարկվող խոսվածքների համար ընդհանուր քերականական իրողություններից են *եր*, *ներ* հոգնակերտների հետ նաև այլ մասնիկների առկայությունը, բաղադրյալ հոգնակիների գործածությունը, Ու հոլովման տարածվածությունը եզակի թվում և գերակայությունը հոգնակի թվում, ձայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականի ձևավորումը *յ*-ով, բացառական հոլովի *ց*-ով կազմությունը, ներգոյական հոլովի իմաստի՝ հայցական հոլովով կամ սեռականով ու *մեջ* կապով արտահայտումը, միայն *ն* հոդի, և այն էլ՝ սահմանափակ, կիրառությունը⁷³, անձնական դերանվան տրական հոլովի ձևերում *ի* ձայնավորի առկայությունը, հարցական *ու*լ դերանվան դիմաց *ւոն//վոն* ձևի գործածությունը (Աստղածորի, Արծվանիստի և Մաղինայի խոսվածքներում վկայված է *վոն* ձևը, իսկ մյուսներում՝ *ւոն* ձևը) և սեռականի ու տրականի *վի*, *վին* ձևերի կիրառությունը, *անել*, *ասել*, *լինել*, *ելնել*, *կարողանալ* բայերի դիմաց *ենել*, *ըսել*, *եղնել*, *հ էլնել*, *կրոնալ* ձևերի գործածությունը, *լալ* և *տալ* բայերի ներկայի կազմությունը *գի//կի* մասնիկով (*գիլամ*, *կիտամ//կիդամ*), վաղակատարի կազմությունը *ր*-ով և հարակատարինը *ուկ//ուգ*-ով, անցյալ կատարյալի կազմությունը և՛ ներկայի, և՛ անցյալի հիմքերով, *գնալ* և *մնալ* բայերի անցյալի հիմքի *գ աց* և *մաց* ձևերը, տրամաբանական շեշտ կրող բառն ընդգծելու համար դիմավոր ձևերից առաջ օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի ձևի լրացուցիչ կիրառությունը, չ ժխտական մասնիկի՝ վերլուծական ձևերում դերբայի վրա դրվելը, պատճառական *ցուց//ուց* ածանցի կիրառությունը, չ բայաձանցի բացակայությունը և այլն:

⁷³ Ըստ Զ.Մաղաթյանի՝ այս հատկանիշը բնորոշ է միայն Ալաշկերտի խոսվածքին (տե՛ս Զ.Մաղաթյան, նշվ. աշխ., էջ 5), իսկ Ս.Բաղդասարյան-Թափալցյանը վկայում է, որ Մշո բարբառի որոշիչ հոդերն են *ը, ն* (տե՛ս Ս.Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 101): Մարտունու տարածաշրջանում կատարված մեր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ և՛ Ալաշկերտը ներկայացնող, և՛ մյուս բոլոր խոսվածքներում գործառու է միայն *ն* հոդը, ընդ որում՝ սահմանափակ կիրառություններով:

Թե՛ հնչյունական և թե՛ քերականական շատ հատկանիշներով խոսվածքները հանդես են բերում տարբերություններ և զանազանություններ: Առավել ցայտուն են բաղաձայնական համակարգում դրսևորվող համակարգային իրողությունները, որոնք նաև բարբառային կարևոր հատկանիշներ են: Մասնավորապես, ոչ միայն խոսվածքներ, այլ նաև բարբառներ տարբերակող դեր ունի հինհայերենյան *h*-ի դիմաց *h* կամ *խ* հնչյուններից մեկի գործառությունը: Այնուամենայնիվ, Մշո բարբառի շրջանակներում այս հատկանիշը, ինչպես արդեն նշվել է, տարբերակում է խոսվածքներ⁷⁴: Մարտունու տարածաշրջանի խոսվածքներում *h*-ի դիմաց *խ* ունեն Արծվանիստի, Աստղածորի, Գեղհովիտի, Ջուլաքարի, Ծակքարի, Ծովասարի, Ծովինարի, Մարտունու, Վաղաշենի, Վարդենիկի խոսվածքները, մինչդեռ Երանոսի, Լիճքի, Չորագյուղի, Մաղինայի, Ներքին Գետաշենի, Վերին Գետաշենի, Վարդածորի խոսվածքները հինհայերենյան *h*-ի դիմաց ունեն *h*: Մշո բարբառի շրջանակներում կարևոր տարբերակիչ դեր ունեն նաև ոչ բառասկզբի դիրքերում հպական ու հպաշփական բաղաձայնների դրսևորումները ըստ ձայնեղացման-խլացման, շնչեղացման-ապաշնչեղացման գործընթացների: Այսպես, Երանոսի, Լիճքի, Ծակքարի, Ծովասարի, Ծովինարի, Չորագյուղի, Մաղինայի, Ներքին Գետաշենի, Վերին Գետաշենի, Վարդածորի խոսվածքներում հինհայերենյան ձայնեղ և շնչեղ խուլ հպականների ու հպաշփականների դիմաց առկա են խուլեր⁷⁵, իսկ խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ: Մյուս խոսվածքներում (Արծվանիստի, Աստղածորի, Գեղհովիտի, Ջուլաքարի, Մարտունու, Վաղաշենի, Վարդենիկի) հինհայերենյան ձայնեղների դիմաց առկա են շնչեղ խուլեր, իսկ խուլերի դիմաց մի շարք դեպքերում առկա են ձայնեղ-

⁷⁴ Համաձայն Գ.Ջահուկյանի աղյուսակների՝ Մշո բարբառի շրջանակներում *h*-ի դիմաց ոչ առնմանական *խ* ունեն Բաղեշի, Խլաթի, Արճեշի և Արծկեի խոսվածքները (տե՛ս Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 56-57):

⁷⁵ Ըստ Գ.Ջահուկյանի՝ Մշո բարբառում այս հատկանիշն ունի միայն Ալաշկերտը (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 56-57):

ներ: Խոսվածքները միմյանցից հստակորեն տարբերվում են նաև փոխառյալ բառերի սկզբում *ղ*-ի դիմաց դրսևորվող հնչյունով: Այսպես, եթե Աստղաձորի, Արծվանիստի, Գեղհովիտի, Երանոսի, Զուլաքարի, Ծակքարի, Ծովասարի, Ծովինարի, Մարտունու, Վաղաշենի և Վարդենիկի խոսվածքներում բառասկզբի *ղ*-ի դիմաց առկա է *կ*, ապա Լիճքի, Չորագյուղի, Մաղինայի, Ներքին Գետաշենի, Վերին Գետաշենի, Վարդաձորի խոսվածքներում *ղ*-ի դիմաց գործառում է *խ*⁷⁶: Հետաքրքրական է, որ *ղ*-ի դիմաց *կ* ունեցող որոշ խոսվածքներում զուգահեռաբար կարող է հանդես գալ նաև *կ̂* փոխառյալ հնչյունը (այդպես է, օրինակ, Երանոսի և Ծովինարի խոսվածքներում), իսկ *ղ*-ի դիմաց *խ* ունեցող խոսվածքներում, որպես կանոն, *կանչել* բայի դիմաց ևս գործառում է *խ*-ով ձև՝ *խանչել*: Հետազոտության ընթացքում ձայնավորների կամ երկբարբառների դրսևորումներում նկատվել են սակավաթիվ, բայց հետաքրքրական որոշ իրողություններ: Այսպես, Գեղհովիտի, Զուլաքարի, Վաղաշենի խոսվածքներում բացարձակ բառասկզբում, բառի առաջին վանկում՝ խուլ բաղաձայններից հետո, որոշակիորեն գործառում է շրթնայնացած *ա* ձայնավոր: Վաղաշենի, Վարդաձորի, Վերին Գետաշենի խոսվածքներում *ես*-ի դիմաց առկա է *յü*, *յե* կամ *ե* (*Ավետիսյան, Պեղրօսեն, կ'ենկ, օկնուտ'ենր, ծրնրն-ղեն*): Արծվանիստի խոսվածքում *զալ* բայն ունի ներկայի (և ապառնու) յուրահատուկ ձևեր՝ երկբարբառային *n* հնչյունով, ինչպես *զ ու*, *զ ոս*, *զ ո՛ն*, *զ ո՛նք*, *զ ոք*, *զ ո՛ն* (< *զաւ*, *զաս*, *զա*, *զանք*, *զաք*, *զան*): Ծովասարի Երանոսի, Ծակքարի խոսվածքներում հանդիպում է *խ* երկբարբառ (*խրըն, իւրա, իւրդ*):

Քերականական համակարգում ևս դրսևորվում են մի շարք հատկանիշներ, որոնք հստակորեն սահմանազատում են առանձին խոսվածքներ: Այսպես, ստացական հոդերից հետո *ի* ձայնավորի հավելում ունեն Երանոսի, Լիճքի, Ծակքարի, Ծովասարի,

⁷⁶ Գ.Ջահուկյանի աղյուսակներում Մշո բարբառի բոլոր խոսվածքներին վերագրված է *ղ*-ի դիմաց *խ*-ի գործածություն, չեն դիտարկվել *կ̂/կ*-ի առկայության դեպքեր (տե՛ս նշվաշխ., էջ 56-57):

Չորագյուղի, Մաղինայի, Ներքին Գետաշենի, Վերին Գետաշենի, Վարդաձորի խոսվածքները⁷⁷: Անձնական դերանվան տրականի հետադաս կիրառությամբ հոգնակի ստացականության արտահայտությունն ղիտարկվել է Լիճքի, Ծակքարի, Ծովասարի, Ծովինարի, Չորագյուղի, Վաղաշենի, Վարդաձորի, Վարդենիկի, Վերին Գետաշենի խոսվածքներում: Անձնական դերանունների *քրզի, մրզի, ձրզի* ձևեր ունեն Երանոսի, Լիճքի, Ծովասարի, Չորագյուղի, Մաղինայի, Ներքին Գետաշենի, Վերին Գետաշենի, Վարդաձորի խոսվածքները, կրճատ *քե, մե, ձե* ձևեր՝ Չուլաքարի, Ծովինարի, Մարտունու, Վաղաշենի, Վարդենիկի խոսվածքները: Միայն *քե* կրճատ ձև ունեն Աստղաձորի, Արծվանիստի, Գեղհովիտի խոսվածքները: *Գալ* բայի *գ իքամ//գիկամ* ձև ունեն Աստղաձորի, Երանոսի, Ծակքարի, Ծովասարի, Չորագյուղի, Մաղինայի, Մարտունու, Վարդաձորի, Վերին Գետաշենի խոսվածքները, իսկ *գ ուքամ//գ ուկամ* ձև ունեն Արծվանիստի, Ներքին Գետաշենի, Վաղաշենի, Վարդենիկի խոսվածքները: Մի շարք բարբառային միավորներ էլ, ինչպիսիք են Գեղհովիտի, Չուլաքարի, Լիճքի և Ծովինարի խոսվածքները, զուգահեռաբար ունեն *գալ* բայի այդ երկու ձևերն էլ: Օժանդակ բայի ներկայի *եմ, ես, ա, ենք, էք, են* ձևեր ունեն Աստղաձորի, Արծվանիստի, Գեղհովիտի, Չուլաքարի, Ծակքարի, Ծովինարի, Մարտունու, Վաղաշենի, Վարդենիկի խոսվածքները: Այս խոսվածքներում, բացառությամբ Ծակքարի և Ծովինարի, օժանդակ բայի անցյալի ձևերն են *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Երանոսի, Լիճքի, Ծովասարի, Չորագյուղի, Մաղինայի, Ներքին Գետաշենի, Վերին Գետաշենի և Վարդաձորի խոսվածքներում օժանդակ բայի ներկայի ձևերն են *իմ, իս, ա, ինկ, իկ, ին*, և անցյալի ձևերն են *էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էն*⁷⁸: Անցյալի այս նույն

⁷⁷ Գ.Ջահուկյանի աղյուսակներում այս հատկանիշը վերագրված է Մշո բարբառի բոլոր խոսվածքներին (տե՛ս նշվ.աշխ., էջ 93-94):

⁷⁸ Գ.Ջահուկյանի աղյուսակներում Մշո բարբառի բոլոր խոսվածքներին վերագրված է օժանդակ բայի անցյալ անկատարի երկձայնավոր ձևերի մեջ *է-ի* սղում (տե՛ս նշվ.աշխ., էջ 113-114):

ձևերն ունեն նաև Ծակքարի և Ծովինարի խոսվածքները: Ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում *ն* բայաձանցը բացակայում է Արծվանիստի, Գեղհովիտի, Ջուլաքարի, Ծովինարի, Մարտունու, Վաղաշենի խոսվածքներում: *Կօ* հաստատական մասնիկ ունեն Արծվանիստի, Գեղհովիտի, Ջուլաքարի, Ծովինարի, Մարտունու, Վարդենիկի խոսվածքները: *Էլ* շաղկապի դիմաց *լէ* ունեն Երանոսի, Լիճքի, Ծակքարի, Ծովասարի, Ծովինարի, Չորագյուղի, Մաղինայի, Ներքին Գետաշենի, Վերին Գետաշենի, Վարդաձորի խոսվածքները: Ներգոյական հոլովի իմաստն արտահայտելու համար *նէ* մասնիկ են գործածում Աստղաձորի, Ջուլաքարի, Մարտունու, Վաղաշենի, Վարդենիկի խոսվածքները:

Իհարկե, այս կամ այն խոսվածքում կամ խոսվածքների խմբում դիտարկված որոշ քերականական հատկանիշներ կարող են դրսևորվել նաև այլ խոսվածքներում՝ չնայած մեր կողմից արձանագրված չլինելուն: Թերևս ավելի լայն ընդգրկում կարող են ունենալ այնպիսի հատկանիշներ, ինչպիսիք են հատուկ տեղանունների հոլովումը Ա հոլովիչով, Ոջ հոլովման առկայությունը, բացառականի՝ նաև *է*-ով կազմության առկայությունը՝ *ց*-ով կազմության գերակայությամբ, անորոշ հոդի հետադաս գործածությունը, անձնական դերանունների *իկ*-ով ձևերի առկայությունը, *գալ* բայի *իկամ*, *հիկամ* տիպի ձևերի առկայությունը, բայի անցյալ ժամանակում եզակի առաջին դեմքի իմաստով հոգնակիի ձևի գործածությունը և այլն: Ի վերջո, բարբառին հատուկ իրողությունները տարբեր խոսվածքներում կարող են ունենալ արտահայտության տարբեր կերպ ու ցայտունություն:

Առանձնապես հետաքրքրական են մեկ-երկու այլ իրողություններ: Այսպես, Արծվանիստի, Ծովասարի, Վաղաշենի խոսվածքներում *էնէլ* (անել) բայի բոլոր ժամանակաձևերը կազմվում են *էն* բացարձակ հիմքով, Արծվանիստի խոսվածքում այդպերպ է դրսևորվում նաև *դ ընէլ* բայը՝ *դ ըն* հիմքով: Հետազոտության ընթացքում *գ* նախդրի կիրառություն հանդիպել է միայն Վերին Գետաշեն գյուղում, այն էլ ուղղական հոլովի հետ:

Ընդհանուր առմամբ, դիտարկումները ցույց են տալիս, որ Մարտունու տարածաշրջանում գործառոտ խոսվածքները կարելի է բաժանել երեք խմբի⁷⁹: Առաջին խմբում կընդգրկվեն Երանոսի, Լիճքի, Ձորագյուղի, Մաղինայի, Ներքին Գետաշենի, Վերին Գետաշենի, Վարդաձորի խոսվածքները: Սրանց միավորող և մյուս խմբերից տարբերակող հատկանիշներից են՝ 1. հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց *հ* - ի առկայություն, 2. ոչ բառասկզբում հինհայերենյան ձայնեղ և շնչեղ խուլ հպականների ու հպաշփականների դիմաց խուլների առկայություն, 3. նույն այդ դիրքերում հինհայերենյան խուլների դիմաց ձայնեղների առկայություն, 4. բառասկզբում *ղ*-ի դիմաց *խ*-ի գործառույթություն, 5. ստացական հոդերից հետո *ի* ձայնավորի հավելում⁸⁰, 6. անձնական դերանունների *քըզի*, *մըզի*, *ձըզի* ձևերի առկայություն, 7. օժանդակ բայի ներկայի *իս*, *իս*, *ա*, *ինկ*, *իկ*, *ին* և անցյալի *էնկ*, *էր*, *էր*, *էնկ*, *էկ*, *էն* ձևերի առկայություն, 8. *էլ* շաղկապի դիմաց *լէ* ձևի կիրառություն: Բերված հատկանիշների մի մասը հիմնականում հատուկ է Ալաշկերտի խոսվածքին⁸¹, ուստի կարելի է փաստել, որ Մարտունու տարա-

⁷⁹ Ժամանակին Հ.Աճառյանը Մշո բարբառի՝ Սևանի ավազանի խոսվածքների խմբավորման մասին գրել է. «Որչափ որ կրցանք հետևցնել Նոր-Բայազիդի շրջանի գիւղերէն՝ տարբերութիւնը միայն իս ձայնին մէջ է, իսկ մնացեալ բոլոր կէտերուն մէջ երկու ճիւղերը համաձայն են իրարու: Նոր-Բայազիդի շրջանին մէջ Մշոյ ճիւղին պատկանող և հ ձայնն ունեցող գիւղերն են՝ Երանոս, Ադամխան, Ձորագեղ, Գեօյ, Ն. և Վ. Աղեաման. իսկ իս ունեցող գիւղերն են՝ Ծակքար, Ն.Կարանլըղ, Աստալաղալու, Ալիկըրիս, Զոլխաս, Ն.Գիւզալդարա, Վ.Գիւզալդարա, Վ. և Ն. Քեօլաղոան, Ն. Ալուչալու, Գետակըրուլաղ և Զաղալու» (Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 118): Մեկ այլ տեղում Հ.Աճառյանը փաստում է, որ Ծովինար, Արծվանիստ, Կարճաղբյուր գյուղերը պատկանում են Մշո ճյուղին, բերում է տվյալներ բնակիչների ծագման մասին և նշում հատկանիշներ *հ>խ*, *լէ*, *կիզ աս*, *կիտաս*, *ա* օժ. բայ լին (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 139):

⁸⁰ Այս հատկանիշը Ալաշկերտի խոսվածքում չի դիտարկվել (տե՛ս Բ.Մաղաթյան, նշվ. աշխ., էջ 95-96), սակայն Մշո բարբառում արձանագրվել է (տե՛ս Ս.Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 102):

⁸¹ Տե՛ս Բ.Մաղաթյան, նշվ. աշխ., էջ 38, 29-35, 91, 117, 149:

ծաշրջանի խոսվածքների այս խումբը ներկայացնում է Ալաշկերտի խոսվածքը⁸²:

Երկրորդ խմբում կմիավորվեն Աստղաձորի, Արծվանիստի, Գեղհովիտի, Ջուլաքարի, Մարտունու, Վաղաշենի, Վարդենիկի խոսվածքները, որոնց բնորոշ հատկանիշներից են հետևյալները. 1. հինհայերենյան *h*-ի դիմաց *ju*-ի գործառություն, 2. ոչ բառասկզբում հինհայերենյան ձայնեղների դիմաց շնչեղ խուլերի առկայություն, իսկ խուլերի դիմաց որոշ դեպքերում ձայնեղների առկայություն, 3. բառասկզբի *ŋ*-ի դիմաց *ky/ky'*-ի առկայություն, 4. անձնական դերանունների կրճատ *քե, մե, ձե* ձևերի առկայություն, 5. օժանդակ բայի ներկայի *եւ, ես, ա, ենք, էք, են* և անցյալի *ի, իր, էր, ինք, իք, ին* ձևերի գործածություն, 6. ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում *ն* բայածանցի բացակայություն, 7. *կօ* հաստատական մասնիկի գործածություն, 8. ներգոյականի իմաստն արտահայտող *նե* մասնիկի կիրառություն: Թվարկված հատկանիշները հաստուկ չեն Ալաշկերտի խմբին, բայց և Մշո բարբառի որևէ այլ տարածքի համար բնութագրական փունջ չեն կազմում: Միայն *h*-ի դիմաց *ju*-ի առկայությունն է, որ ըստ Գ.Ջահուկյանի աղյուսակների՝ Մշո բարբառում հաստուկ է Բաղեշի, Խլաթի, Արճեշի և Արծկեի խոսվածքներին⁸³: Այնպես որ, պետք է արձանագրել՝ այս խմբի խոսվածքները համատեղում են Մշո բարբառի տարբեր խոսվածքներին բնորոշ հատկանիշներ, ուրեմն կարող են ուղղակի բնութագրվել իբրև Մշո բարբառի խոսվածքներ⁸⁴:

Երրորդ խումբը կկազմեն Ծակքարի, Ծովասարի և Ծովինարի խոսվածքները, որոնք ունեն ինչպես Ալաշկերտին բնորոշ (օր.՝ ոչ բառասկզբում ձայնեղների և շնչեղ խուլերի դիմաց՝ խուլեր, իսկ խուլերի դիմաց՝ ձայնեղներ և այլն), այնպես էլ Ալաշկերտից տար-

⁸² Ալաշկերտի խոսվածքի՝ բուն Մուշի բարբառից տարբերվող հատկանիշների մասին տե՛ս նաև Զ.Մաղաթյան, նշվ. աշխ., էջ 5-6:

⁸³ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 56-57:

⁸⁴ Կարծում ենք՝ հետագա հետազոտություններով հնարավոր կլինի ավելի ճշգրիտ եզրահանգումներ անել:

բերվող հատկանիշներ (օր.՝ *հ*-ի դիմաց *խ*, իսկ *դ*-ի դիմաց՝ *կ*): Պետք է կարծել, որ այս խոսվածքները ներկայացնում են Մուշի տարբեր շրջաններից, նաև՝ Ալաշկերտից եկածների լեզվական հատկանիշների գուգորդումներ և փոխազդեցություններ՝ վերջին հաշվով լիարժեք ներկայացնելով Մշո բարբառը:

Վարդենիսի տարածաշրջանի՝ Մշո բարբառը ներկայացնող Լճավանի, Լուսակունքի, Ծովակի, Կարճաղբյուրի, Մեծ Մասրիկի, Նորակերտի, Ախպրաձորի, Խաչաղբյուրի, Մաքենիսի խոսվածքները հիմնականում ունեն Մարտունու տարածաշրջանի բոլոր խոսվածքների համար մեր հիշատակած ընդհանուր բարբառային հատկանիշները: Լուսակունքի, Ծովակի, Կարճաղբյուրի, Մաքենիսի և Մեծ Մասրիկի խոսվածքներին հատուկ են Մարտունու տարածաշրջանի Մշո խմբին հատուկ և մյուս խոսվածքներից գատող հետևյալ հատկանիշները. բառամիջի և բառավերջի ձայնեղների դիմաց՝ շնչեղ խուլեր, նույն դիրքերի խուլերի դիմաց՝ երբեմն ձայնեղներ, հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց *խ*-ի առկայություն, բառակրի *դ*-ի դիմաց *կ*-ի գործածություն, ներգոյականի իմաստի արտահայտություն նաև *նե* մասնիկով, օժանդակ բայի ներկայի *եւ*, *ես*, *ա*, *ենք*, *էք*, *են* և անցյալի *ի*, *իր*, *էր*, *ինք*, *իք*, *ին* ձևերի առկայություն, *ն* բայածանցի բացակայություն, *կօ* հաստատականի առկայություն: Ախպրաձորի և Խաչաղբյուրի խոսվածքներում հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց առկա է *հ*, իսկ օտար բառերի սկզբում գործածվում է *դ*: Մշո խմբի խոսվածքների հետ ընդհանրություններն արտահայտվում են մասնավոր մեկ-երկու այլ հատկանիշներով ևս: Այսպես, Աստղաձորի, Արծվանիստի, Գեղիովիտի խոսվածքների պես անձնական դերանունների միայն *քե* կրճատ ձև ունեն Լուսակունքը, Կարճաղբյուրը, Նորակերտը, Ախպրաձորը: Արծվանիստի և Վաղաշենի խոսվածքների պես *էնեղ* բայի բոլոր ձևերը *էն* բացարձակ հիմքով են կազմվում Լուսակունքի, Ծովակի, Կարճաղբյուրի, Մաքենիսի խոսվածքներում, Արծվանիստի խոսվածքի պես՝ Լուսակունքի և Խաչաղբյուրի խոսվածքներում նույն կարգի հատկանիշ դրսևորում է նաև *դ ընեղ* բայը՝ *դ ըն* բացարձակ

հիմքով: Վարդենիսի տարածաշրջանի՝ Մշո բարբառի խոսվածքները երբեմն ունեն նաև տարբերակող հատկանիշներ: Այսպես, Լուսակունքի խոսվածքը աչքի է ընկնում քմայնացած *ա* ձայնավորի առատությամբ. այդ հնչյունը գրեթե կանոնավորապես հանդես է գալիս բառասկզբի շնչեղ ձայնեղներից հետո: Այս խոսվածքում լայն տարածում ունի նաև հետնալեզվային քմայնացած հպական բաղաձայնների գործածությունը⁸⁵: Ծովակի խոսվածքում սովորական է *վըր, մըչ* կապերի նախադաս կիրառությունը: Մեծ Մասրիկի խոսվածքում հանդիպում է *ուլ* դերանվան *վուլ* տարբերակ, Մաքենիսի խոսվածքում՝ *վան* տարբերակ: Ախպրածորի խոսվածքը չունի *ո* երկբարբառային հնչյուն: Խաչաղբյուրի խոսվածքում Ու հոլովումը մեծ տարածում չունի եզակի թվում, չի գործառում հոգնակի թվում, այստեղ *ուլ* դերանվան դիմաց առկա է *վան* ձև, *գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *գ՛ընաց, մընաց*: Հետաքրքրական է, որ տարածաշրջանի Լճավանի և Նորակերտի խոսվածքներում, Ծակքարի, Ծովասարի և Ծովինարի խոսվածքների պես, զուգորդվում են Ալաշկերտի և բուն Մշո խոսվածքների հատկանիշները: Մասնավորապես, Լճավանի խոսվածքում բառամիջի և բառավերջի դիրքերում ձայնեղ հպականների և հպաշփականների դիմաց, որպես կանոն, առկա են շնչեղ խուլեր, բայց և նույն կարգի ձայնեղ և շնչեղ խուլ բաղաձայնների դիմաց երբեմն հանդիպում են խուլեր, իսկ նախնական խուլերի դիմաց գործառում են ձայնեղներ: Այդպես նաև՝ Նորակերտի խոսվածքում հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց առկա է *հ* (Ալաշկերտ), մինչդեռ բառասկզբի *ղ*-ի դիմաց առկա է *կ* (Մուշ) և այլն: Կարծում ենք՝ այս դեպքում ևս խոսվածքների խառը պատկերները պայմանավորված են բարբառակիրների ծագումնային յուրահատկություններով, նաև ազդեցություններով:

⁸⁵ Այս իրողությունները թերևս Դիաղինի բարբառի ազդեցության հետևանք են:

ԳԼՈՒԽ 1.2.
ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԲԱՐԲԱՌԸ ԵՎ ՆՐԱ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ

Ա. Ընդհանուր տեղեկություններ Բայազետի բարբառի վերաբերյալ

Բայազետի բարբառը պատկանում է հայ բարբառների Ում ճյուղին, ունի քառաստիճան (բ՛, բ, պ, փ) բաղաձայնական համակարգ, ընդգրկված է արևելյան խմբակցության Արարատյան կամ հյուսիսարևելյան բարբառախմբում:

Մինչև 19-րդ դարի սկզբները Բայազետի բարբառը գործառում էր Արևմտյան Հայաստանի Բայազետի գավառում, որը զբաղեցնում էր Էրզրումի նահանգի հարավարևելյան մի հատվածը՝ Վանա լճից հյուսիս-արևելք: Բայազետի բարբառը արևմուտքից սահմանակից էր Դիաղինի, արևելքից՝ Խոյ-Մարաղայի բարբառներին, հարավից՝ Վանի, հյուսիսից՝ Արարատյան բարբառներին, հյուսիս – արևմուտքից՝ Մշո բարբառի Ալաշկերտի խոսվածքին:

Բայազետի գավառը պատմականորեն մոտավորապես համապատասխանում է Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Կոզովիտ գավառին: Մինչև 1829թ. Կոզովիտը բազմամարդ էր, ուներ գրեթե միատարր հայ բնակչություն: Սակայն 1828-1829թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո կազմակերպվում է արևմտահայերի գանգվածային արտագաղթ, և գաղթական կոզովիտցիների հիմնական հատվածը հաստատվում է Սևանա լճի արևելյան, հարավային, մասամբ նաև արևմտյան ափերին: Այնուհետև իրար հաջորդող աղետները, պատերազմները, կոտորածները, տեղահանություններն ու գաղթերը իսպառ հայաթափում են Բայազետը, որն այժմ բնակեցված է թուրքերով ու քրդերով:

Բայազետի բարբառը անխաթար պահպանվել և գործառուս է Գեղարքունիքի մարզի Գավառի տարածաշրջանում՝ Գավառ քաղաքում և Հացառատ, Արծվաքար, Սարուխան, Նորատուս, Գանձակ, Կարմիրգյուղ, Ծաղկաշեն, Լանջաղբյուր, Գեղարքունիք, Ծովագարդ, Լճափ, Հայրավանք, Բերդկունք բնակավայրերում:

Բարբառիս գիտական առաջին մեկնաբանությունը տրվում է Հ.Աճառյանի «Հայ բարբառագիտություն» աշխատության մեջ, որտեղ այն «Պայազիտի ենթաբարբառ» անվանումով համարվում է Երևանի բարբառի երեք ենթաբարբառներից մեկը⁸⁶: Բայազետի բարբառային միավորի վերաբերյալ (արդեն *Նոր Բայազետի ենթաբարբառ* անվանումով) Ա.Ղարիբյանը գրում է. «Արարատյան բարբառը, իստովելով Սշո բարբառի արևելյան և հյուսիսարևելյան (Արճեշ) հատվածին, տվել է Նոր-Բայազետի ենթաբարբառը, որին պատկանում են նաև Ախտայի շրջանի մի շարք գյուղերի խոսվածքները»⁸⁷: Նախորդների համեմատությամբ Բայազետի բարբառի վերաբերյալ ընդարձակ տեղեկություններ է տալիս և առաջին անգամ բարբառիս հատկանիշները քիչ թե շատ հանգամանորեն ներկայացնում Ռ.Բաղրամյանը «Հայերեն բարբառներ. Սևանա լճի ավազանի խոսվածքները» աշխատությունում⁸⁸՝ ներկայացնելով նաև Բայազետի բարբառի մի շարք խոսվածքներով նմուշներ գիտական տառադարձությամբ: Բայազետի բարբառային միավորը առաջին անգամ առանձին բարբառ (*Բայազետի բարբառ* անվանումով) դիտարկվեց Գ.Ջահուկյանի կողմից՝ հայ բարբառների բազմահատկանիշ դասակարգման արդյունքում: Ըստ այդմ՝ բարբառների արևելյան իմբակցության Արարատյան կամ հյուսիսարևելյան բարբառախումբը կազմում են Երևանի կամ Արարատյան, Ջուղայի, Բայազետի, Աստրախանի և Արդվին-Թբիլիսիի բարբառները⁸⁹: Առաջին անգամ այլ բարբառների շարքում բարբառս ներկայացվում է հնչյունաբանական և ձևաբանական

⁸⁶ Տե՛ս Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 33:

⁸⁷ Ա.Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, էջ 219 – 220:

⁸⁸ Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., 225 էջ:

⁸⁹ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 135:

հատկանիշների ամբողջությամբ, որոշվում է բարբառի դիրքը հայ բարբառների շարքում, և Բայագետի բարբառը հասակորեն սահմանագատվում է Արարատյան բարբառից: Գ.Ջահուկյանի կազմած աղյուսակները վկայում են⁹⁰, որ Արարատյան բարբառի տարբեր խոսվածքներից Բայագետի բարբառը տարբերվում է երկուսուկես տասնյակից մինչև երեք տասնյակ հատկանիշներով: Բայագետի բարբառի շնչեղ ձայնեղ բաղաձայնների փորձառական ուսումնասիրությամբ ու դիտարկումներով զբաղվել են Ա.Խաչատրյանը⁹¹, Ա.Հանեյանը⁹², բարբառի հնչյունական իրողություններին ըստ անհրաժեշտության անդրադարձել է Հ.Մուրադյանը⁹³: Բայագետի բարբառի ամբողջական ուսումնասիրություն է Վ.Կատվայանի «Բայագետի բարբառը և նրա առնչությունները շրջակա բարբառների հետ» աշխատությունը⁹⁴, որում բարբառի համակարգը համակողմանիորեն քննվում է ինչպես շրջակա բարբառների հետ հարաբերությունների, այնպես էլ պատմական զարգացման մեջ:

Բայագետի բարբառով մեզ հայտնի գրավոր առաջին նյութերը վերաբերում են 19-րդ դարավերջին: Տիգրան Նավասարդյանցի՝ 1889թ. հրատարակված «Հայ ժողովրդական հեքիաթների» 5-րդ գրքում «Հին Բայագետու բարբառով» գրանցված է «Ուստայ

⁹⁰ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 51 – 119:

⁹¹ Տե՛ս Ա.Խաչատրյան, Ժամանակակից հայերենի հնչյութաբանություն, Ե., 1988, էջ 146. А.А.Хачатрян, Природа звонких придыхательных в некоторых армянских диалектах, Лингвистическая география, диалектология и история языка, Ер., 1976, էջ 432-440. А.А.Хачатрян, Природа звонких придыхательных в армянских диалектах, Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողով - 1982, Եր., 1984, էջ 327-336:

⁹² Ա.Հանեյան, Չայնեղ շնչեղները հայերենի բարբառներում, Հայերենի բարբառագիտական առլաս, պր. 3, Ե., 2010, էջ 166-231:

⁹³ Տե՛ս Հ.Մուրադյան, Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 1, հնչյունաբանություն, Ե., 1982:

⁹⁴ Վ.Կատվայան, Բայագետի բարբառը և նրա առնչությունները շրջակա բարբառների հետ, Ե., 2016:

նաջարի ասուածը» վերնագրով հեքիաթը⁹⁵: Բայազետի բարբառին առնչվող մի շարք նյութեր կան «Ազգագրական հանդեսի» էջերում: Հանդեսի 13-րդ գրքում (1906թ.) Ե.Լալայանը հրապարակել է հայկական էպոսի իր գրառած մի տարբերակ՝ «Սասնայ Ծռեր (Նոր-Բայազետի բարբառով)»⁹⁶, իսկ 14-րդ գրքում՝ «Ռուստամ Զալ (Նոր-Բայազետի բարբառով)» պատումը⁹⁷: «Ազգագրական հանդեսի» 19-րդ գրքում (1910թ.) Ե.Լալայանը «Նոր Բայազետի գաւառի բանահիւսութիւնից» խորագրով հրապարակել է երեք հեքիաթ⁹⁸, սակայն դրանցից միայն մեկը՝ «Լալազար» հեքիաթն է ներկայացնում Բայազետի բարբառը⁹⁹: Բարբառի ուսումնասիրության համար կարևոր աղբյուր է «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն» շարքի 11-րդ հատորը¹⁰⁰, որում զետեղված են Նոր Բայազետի շրջանից հավաքված ազգագրական և բանահյուսական նյութեր: Այս գրքում ընդգրկված է Բայազետի բարբառով երբևէ գրի առնված ամենածավալուն և բազմաբնույթ նյութը (հեքիաթներ, զրույցներ, առակներ, անեկդոտներ, երգեր, առածներ, ասացվածքներ, դարձվածքներ, անեծքներ), որն ուշագրավ է և ժամանակի առումով: Արտահայտում է 20-րդ դարի առաջին կեսի պատկերը¹⁰¹: Վ.Կատվալյանի «Քննվածա խնննք-չնննք (Զվարճապատումներ Բայազետի բարբառով)»¹⁰² գրքում բարբառակրի կողմից գիտական ճշգրիտ տառադարձությամբ ներկայացվում է բարբառիս արդի վիճակն արտացոլող ծավալուն նյութ: Բայազետի բարբառի բառապաշարի վերաբերյալ զգալի նյութ է պարունակում Հ.Աճառյանի «Հայերեն գաւառական բառարանը» (Թիֆլիս, 1913):

⁹⁵ Տե՛ս Տ.Նավասարդեանց, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, 5-րդ գիրք, Տփլիս, 1889, էջ 79-80:

⁹⁶ Տե՛ս «Ազգագրական հանդես», XIII գիրք, 1906, 1, էջ 37-82:

⁹⁷ Տե՛ս «Ազգագրական հանդես», XIV գիրք, 1906, 2, էջ 69-85:

⁹⁸ Տե՛ս «Ազգագրական հանդես», XIX գիրք, 1910, 1, էջ 115-150:

⁹⁹ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 150:

¹⁰⁰ Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, 11, Ե., 1980, էջ 166:

¹⁰¹ Նշվ. աշխ., էջ 7:

¹⁰² Վ.Կատվալյան. «Քննվածա խնննք-չնննք», Ե., 2009:

Բայագետի բարբառն ունի ձայնավոր 9 հնչյուններ (ա, ü, ü//ն, է, ե, ի, ու, օ, ը), որոնք ներկայացնում են նույնքան հնչույթներ (ա, ü, է, ե, օ, ու, ի, ու, ը): *Ս* հնչույթն ունի երկու տարբերակ՝ *ա* և *ü*, որոնցից առաջինը գրական հայերենի *ա* - ի համեմատ ունի որոշ չափով ավելի հետին և ստորին դիրք, իսկ երկրորդը ներկայացնում է *օա* սերտ արտասանություն: Այս երկու տարբերակները լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ են. շրթնայնացած *ü*-ն հանդես է գալիս բացարձակ բառակզբում և բառակզբի՝ առավել լարված բաղաձայններից հետո, իսկ *ա*-ն գործառում է մյուս դիրքերում¹⁰³: Քմայնացած *ü*-ի դրսևորումները բարբառի արտաբերական յուրահատկություններով պայմանավորված չեն. այն հիմնականում հանդիպում է փոխառյալ բառերում, բայց նաև՝ բնիկ արմատներում և կազմություններում: Ինքնուրույն հնչույթ է և *ա*-ի հետ գտնվում է իմաստատարբերակիչ հարաբերության մեջ: Բայագետի բարբառն ունի երկբարբառային *ո* և *է* հնչյուններ: Սրանցից առաջինը արտասանությամբ նույնանում է *ü* հնչյունի հետ, և փաստորեն *օա* արտասանությունը ձեռք է բերում գերհնչույթի (*ü/ո*) արժեք, որը ըստ դիրքային բաշխման ներկայացնում է երկու տարբեր հնչույթներ՝ *ա* (բացարձակ բառակզբում և բառակզբի լարված հնչյուններից հետո) և *ո* (բազմավանկ բառերի շեշտակիր վանկում, միավանկ բառերի բաղաձայնահաջորդ դիրքում): Երկրորդը՝ *է*-ն, ի տարբերություն այլ բարբառների ի՛է արտասանության, ունի ավելի բաց ավարտ:

Բայագետի բարբառի բոլոր խոսվածքներում գործառում են 36 բաղաձայններ (*բ, պ, փ, գ, կ, թ, դ, տ, թ, ձ, ծ, ջ, ճ, չ, բ', գ', դ', ձ', ջ', փ, ջ, զ, շ, դ, իս, հ, մ, ն, լ, բ, ո, յ, կ'*), որոնցից միայն *կ'*-ն չունի հնչույթային արժեք և *կ*-ի՝ փոխառյալ բառերում գործառող տարբերակ է: Որոշ խոսվածքներում իբրև հետնալեզվային հպական-

¹⁰³ Այս մասին հանգամանորեն տե՛ս Վ. Կատվայան, Բայագետի բարբառը և նրա լեզվական առնչությունները շրջակա բարբառների հետ, էջ 81-83:

ների տարբերակներ հանդես են գալիս *q, ʎ, p* քմայնացած բաղաձայնները: Բարբառը բնութագրվում է բաղաձայնական քառաստիճան համակարգով և շնչեղ ձայնեղների, ինչպես նաև ձայնեղ *h* -ի առկայությամբ:

Բայագետի բարբառն ունի վերջնավանկային շեշտ, սակայն բազմավանկ բառերում նկատելի է առաջին վանկի ուժգին արտասանություն: Ընդհանուր հայերենին բնորոշ գործառույթների հետ միասին՝ բարբառում շեշտը որոշ դեպքերում հանդես է գալիս նաև իբրև բայական իմաստների տարբերակման միակ միջոց: Երբեմն քերականական գործառույթ ունի նաև հնչերանգը¹⁰⁴:

Բարբառում դրսևորվում են մի շարք արտաբերական օրինաչափություններ (ինչպես՝ *ı̆* ձայնավորի, *n-o*, *ե-է* գույզերի, *յ* -ի դիմաց *h*-ի, բառասկզբի շնչեղ ձայնեղների դրսևորումները), որոնք թերևս գալիս են հինհայերենյան շրջանից¹⁰⁵: Հնագույն ժամանակներից եկող իրողություն պետք է համարել հինհայերենյան *h*-ի դիմաց բոլոր դիրքերում *h*-ի գործառույթյան հնչունական օրենքը:

Բարբառային խոսքում մեծ տարածում ու բազմազան դրսևորումներ ունեն հնչյունափոխական երևույթները, որոնք երկու կարգի են՝ ա) պատմական (կամ կատարված) փոփոխություններ, բ) գործող օրինաչափություններ, որոնք կարող են հնչյունափոխությունների պայման դառնալ բառաթեքման, ածանցման ու բառաբարդման, հնչաշղթայի հարևան միավորների սերտ արտասանության ժամանակ: Պատմական փոփոխություններից համակարգային բնույթ են կրում հնչյունական նոր միավորների (*ı̆*, *h*´, *ʃ*, *ʎ*) առաջացումը, երկբարբառների պարզեցումը, ձայնավորների անկումը բազմավանկ բառերի նախաշեշտ վանկերում, բառասկզբում երկբարբառային ձայնավորից առաջ բաղաձայնական տարրի հավելումը, հավելական շնչի առաջացումը, բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների և հպաշփականների շնչեղ խլա-

¹⁰⁴ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 104-106:

¹⁰⁵ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 80-96, 106-137:

ցումը և այլն: Մասնավոր բնույթ են կրում ձայնավորական (անկում, տեղաշարժ ըստ արտաբերության բացվածքի՝ նեղացում և լայնացում, շրթնայնացում և ապաշրթնայնացում) և բաղաձայնական (անկում, հավելում, շնչեղացում, ապաշնչեղացում և այլն) զանազան փոփոխություններ¹⁰⁶:

Հնչաշղթայի ձևավորման գործող օրինաչափությունները առաջ են բերել և պատճառ են դառնում բաղաձայնների փոխադրեցական բնույթի հնչյունափոխությունների, ինչպիսիք են ձայնեղացումն ու իլացումը, շնչեղացումն ու ապաշնչեղացումը, հպաշփականի շփականացումը և շփականի հպաշփականացումը, դրափոխությունը, արտաբերության տեղի փոփոխությունը և այլն¹⁰⁷:

Շեշտով պայմանավորված հնչյունափոխական իրողությունները բառաթեքման, բառաբարդման ու ածանցման ժամանակ բազմազան դրսևորումներ ունեն, և այս դեպքում որոշակի նշանակություն ունի բառերի միավանկ կամ բազմավանկ լինելու հանգամանքը: Ընդհանուր առմամբ՝ շեշտագրկման հետևանքով կանոնավորապես հնչյունափոխվում են *ի* և *ու* ձայնավորները, իսկ բազմավանկ բառերի դեպքում շեշտագրկման հետևանքով կարող են հնչյունափոխվել բոլոր ձայնավորներն էլ (բացի *ը*-ն)¹⁰⁸:

Բայագետի բարբառում ընդհանրական բնույթ ունեն *եր*, *ներ* հոգնակերտները, որոնք որպես կանոն միմյանց փոխարինել չեն կարող, սակայն կարող են փոխարինել այլ հոգնակերտների: Գործածական են նաև *ք*, *րանք*, *տանք*/*տիք*, *անք*, *ոնք*, *ենք*, *վանք*, *իք*, *անիք*, *էրք*, *ստանք* հոգնակերտները¹⁰⁹:

¹⁰⁶ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 138-167:

¹⁰⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 167-178:

¹⁰⁸ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 178-183:

¹⁰⁹ Սրանց գործածությունը պայմանավորված է բառերի ձևային (*ք*), իմաստային (*րանք*, *տանք*/*տիք*, *անք*, *ոնք*, *ենք*), նախնական ձևաբանական (*վանք*) հատկանիշներով, իսկ սակավ հանդիպող *անք* (*ձիյանք*), *իք* (*մնողիք*), *անիք* (*կրնանիք*), *էրք* (*տրդէրք*), *ստանք* (*գէտրստանք*) թեքույթներից առաջին երեքը գործածվում

Բարբառը ներգոյական հոլով չունի, սեռականը և տրականը տարբերվում են որոշիչ հոդի գործածությամբ, հայցական հոլովը իրի առման դեպքում նման է ուղղականին, իսկ անձի առման դեպքում՝ տրականին, սովորական են բացառականի ց-ով ձևերը, բայց գործածվում են նաև է-ով ձևեր: Հատուկ տեղանունների բացառականը ունենում է *ա* վերջավորություն:

Բարբառում գոյականների մեծ մասը ենթարկվում է Ի հոլովման, իսկ Ու հոլովումը իր ընդգրկմամբ երկրորդն է և ունի ձևային (*ի* հնչյունով ավարտվող բառեր) և ձևաիմաստային (անորոշ դերբայ) հիմքեր: Վա հոլովման բառերի՝ բացառականի է վերջավորությամբ ձևերը Բայազետի բարբառում ավելի սովորական են (*ի՛ ստավտընէ, կէսօրնէ*): Ան հոլովման ենթարկվող բառերի թիվը խիստ սահմանափակ է Բայազետի բարբառում, Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը, իսկ Յ հոլովումն ունի ձևաիմաստային հիմք: Ա արտաքին հոլովման ենթարկվում են հատուկ տեղանունները, սեռական-տրականում *ա* հոլովիչ են ունենում մի քանի բառեր ևս¹¹⁰:

Բայազետի բարբառը բնութագրվում է *ը* և *ն* որոշիչ հոդերի գործածությամբ (ուղղական, տրական և հայցական հոլովներում): Անորոշ հոդը ունի նախադաս կիրառություն: Երբեմն հանդիպող կրկնակի հոդառությունը ընդհանուր առմամբ բնութագրական չէ բարբառի համար և մարդո հատկանիշ է: Ստացականությունը դրսևորվում է *ս*, *տ* հոդերով, որոնք կարող են դրվել բոլոր հոլովների վրա: Հոգնակի ստացականությունն արտահայտելու համար թե՛ միավանկ, թե՛ բազմավանկ բառերը ստացական հոդից առաջ ստանում են *նէր* հոգնակերտը (*քրթըներըս, գըլխըներըս*): Բարբառում գործածվող դիմորոշ հոդերն են *ս* և *տ*, որոնք կարող են դրվել անձնանիշ գոյականների կամ իբրև այդպիսիք գործածվող

են ավանդույթով, վերջին երկուսը՝ հարևան բարբառների ազդեցությամբ (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 268-284):

¹¹⁰ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 292-316:

այլ բառերի բոլոր հոլովական ձևերի վրա: Սակավ են *u* հոդի՝ ցուցական իմաստով կիրառության դեպքերը:

Բարբառում որակական ածականի համեմատության աստիճանները դրսևորվում են շարահյուսական միջոցներով (*էնի քեզնից բոյով ա*), վերլուծական (*հ'ավելի լավ*), նկարագրական (*ճրնդր-րիկ սեւ*) եղանակներով, ածանցմամբ (*հ'ըմընայլով*), բառաբարդմամբ (*ցուտո-կըյամաթ*), նաև՝ հնչերանգով (*ջ'ն չ կընիկ* – շատ ծեր կին): Թվականները դրսևորման էական յուրահատկություններ հանդես չեն բերում:

Անձնական դերանունների առաջին և երկրորդ դեմքերի տրական հոլովի ձևերը Բայազետի բարբառում ունեն *ի* կամ *իկ* հավելված (ընձի/կ/, քեզի/կ/ և այլն), նաև առանց *q*-ի ձևեր (*քե, մե, ձ'ե*): Ցուցական դերանուններն ունեն պարզ և հավելվածավոր կազմության ձևեր (*էս, էսի, էսա, էսիկ, էսակ*): Ցուցական դերանվան *ի* հավելվածով ձևերը ենթարկվում են Ու անվանական հոլովման, ընդ որում՝ եզակի սեռականից սկսած՝ կարևոր է *տ* – ի հավելումը: Ստացական դերանունները Բայազետի բարբառում ևս անձնական դերանունների սեռական հոլովաձևերն են, որ հոդի միջոցով ձևավորվում են իբրև սկզբնաձևեր, ձեռք բերում ինքնուրույն իմաստ ու գործածություն և հոլովվում՝ եզակի թվում Ու հոլովմամբ, հոգնակի թվում՝ Յ հոլովմամբ (*իւ-իմու, իմոնք-իմոնց*): Իբրև անձերին վերաբերող հարցահարաբերական դերանուն գործածվում են *վորը* և *վոն* ձևերը՝ *վիր, վիրը, վիրնից, վիրնով* և *վի, վին, վինից, վինով* համապատասխան հոլովաձևերով:

Բայազետի բարբառում *և' Ե*, և՛ *Ա* խոնարհումների բայերում հինհայերենյան *ան* ածանցի դիմաց գործածվում է *ն* ածանց (*հ'իշնել, գ'ըթնել, իսակընայ, գ'ողնայ*), և այդ բայերի կազմությունը շարունակում է տարբերակվել միայն լծորդությամբ, ու ըստ այդմ էլ խոնարհման համակարգում բայերը հանդես են բերում յուրահատկություններ: Բարբառում բացակայում է չ բայածանցը, կենսունակ է *Ա* խոնարհման բայեր ձևավորող *ն*-ն: Կրավորական *վ* ածանցը Բայազետի բարբառում ներգործական սեռի բայերը

վերածում է առավելաբար չեզոք սեռի, ընդ որում՝ շատ բայեր այդ ածանցը կա՛մ ընդհանրապես չեն ընդունում, կա՛մ հազվադեպ են ընդունում: Բայագետի բարբառն ունի պատճառական *ցըն* ածանց (*խասցընէլ, կէրցընէլ*): Պահպանվել են հինհայերենյան շրջանից եկող ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումները (անցյալ կատարյալ ժամանակաձևում՝ *ջ՛րրի, քընս*, ըղձական (նան՝ ենթադրական, հարկադրական) ապառնու եզակի երրորդ դեմքում՝ *ջ՛րրա, քընի* և այլն, եզակի հրամայականում՝ *ջ՛րրա՛, քընի՛*):

Բարբառում բայն ունի 7 դերբայ՝ անորոշ, հարակատար, ենթակայական, անկատար, վաղակատար, ժխտական և ձևի: Անորոշ դերբայն ունի *ել, ալ* վերջավորություններ և եզակի թվում ենթարկվում է Ու հոլովման: Հարակատար դերբայն ունի *ուլ* վերջավորություն, վաղակատարը՝ *եր//եր* վերջավորություն: Անկատար դերբայը Բայագետի բարբառում ունի *ոււմ* վերջավորություն, որը *գ՛ալ, լււլ, տալ* բայերի դեպքում ավելանում է անորոշի վրա՝ *գ՛ալում, լււլում, տաւում*: Ժխտական դերբայն ունի *ի* և *ա* վերջավորություններ (*չեւ գ՛րրի, չեւ խօսա*), սակայն ժխտական խոնարհման ենթադրական ապառնու Ե խոնարհման բայերի եզակի երրորդ դեմքի ձևը կազմվում է ոչ թե ժխտական դերբայով, այլ հաստատականից *կըթըխա – չըթըխա, կըճէվըցընա – չըճէվըցընա*: Ձևի կամ ընթացակցական դերբայը Բայագետի բարբառում ձևավորվում է *էն* կամ *ուն* մասնիկներով, որոնք ավելանում են անորոշ դերբայի վրա (*թըրովըռալէն, թււլէլուն*): Եղանակաժամանակային ձևերը Բայագետի բարբառում կազմավորվում են հիմնականում գրական արևելահայերենին բնորոշ եղանակներով:

Բարբառը ապակատար դերբայ չունի, և սահմանականի ապառնու իմաստն արտահայտվում է ենթադրական ու հարկադրական եղանակների ձևերով (*կէթամ, պըտի էթամ*): Սահմանական եղանակի վաղակատար ներկայի հոգնակի երրորդ դեմքի ձևում (*քընսած//քընսած ա* «քնել են») ակնհայտորեն դրսևորվում է Ալաշկերտի խոսվածքի ազդեցությունը: Ե խոնարհման պարզ, բազմապատկական ածանց ունեցող բայերը անցյալ կատարյալը

կարող են կազմել ն՛ ներկայի, ն՛ անցյալի հիմքերից (*տըվի//տըվե-
ցի, ծըռի//ծըռեցի*): Պատմական ներկայի իմաստը բարբառումն
շատ հաճախ արտահայտվում է ենթադրական ապառնու ձևերով
(*Մէ օր էլ կէթա, կըտէնա՝ սնդ կէրած*. «Մի օր էլ գնում տեսնում է՝
ամբողջը կերել են»): Հարկադրականի ձևերը կազմվում են *պըտի*
եղանակիչով:

Բ. Բայազետի բարբառի դրսևորումները Գեղարքունիքի մարզում

Բայազետի բարբառը Գեղարքունիքի մարզի Գավառի տարածաշրջանում հանդես է բերում խոսվածքային յուրահատկություններ, տարբերակային դրսևորումներ, որոնք պայմանավորված են ոչ միայն լեզվի բուն էությամբ, այլ նաև բարբառախոս հանրությունների ծագումնաբանական յուրահատկություններով:

ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Գավառի տարածաշրջանի բնակիչների նախնիները գաղթել են ոչ միայն Բայազետ քաղաքից և հարակից բնակավայրերից, այլ նաև Վանից, Խոյից, Մուշից և այլ վայրերից: Վերջիններիս սերունդները այլ բարբառով խոսողների հոծ և կայուն միջավայրում ժամանակի ընթացքում բնականաբար կորցրել են իրենց մայրենի խոսվածքները, սակայն Բայազետի բարբառի տարբեր խոսվածքներում դեռևս առկա են դրանց հետքերը: Մյուս կողմից՝ Բայազետի բարբառային խոսքը, հայտնվելով մեկ այլ, օրինակ՝ Դիաղիների բարբառի միջավայրում, ժամանակի ընթացքում ազդվել է այդ բարբառից: Մեր դիտարկումներով՝ Վարդենիսի տարածաշրջանի Ակունք գյուղի խոսվածքը, որի բնակիչների նախնիները գաղթել են Բայազետից, զգալիորեն հեռացել է մայր բարբառից: Այստեղ, օրինակ, բացակայում է Բայազետի բարբառի ձայնավորական համակարգի ամենաբնորոշ հատկանիշը՝ շրթնայնացած *au*-ն, և ընդհակառակը՝ լիարժեքորեն արտահայտվում է Դիաղիների բարբառին խիստ բնորոշ մի հատկանիշ՝ ձայնավորների և բաղաձայնների ընդգծված քմայնացումը:

Գավառ քաղաքի, Հացառատ և Արծվաքար թաղամասերի, Սարուխան, Նորատուս, Գանձակ, Կարմիրգյուղ, Ծաղկաշեն, Լանջաղբյուր, Գեղարքունիք, Հայրավանք, Բերդկունք համայնքների խոսվածքներում Բայազետի բարբառը ներկայանում է անխառն վիճակով, իր բնականոն գործառության ու զարգացման ընթացքում, բայց և՛ որոշակի զուգաձևություններով, հատկանիշների տարբերակային դրսևորումներով:

Խոսվածքային յուրահատկություններ դրսևորվում են ինչպես հնչյունական ու ձևաբանական համակարգերում, այնպես էլ բառապաշարում:

Հնչյունական համակարգում զանազանություններ կան և՛ իրողության արտահայտման աստիճանի, ընդգրկման առումներով, և՛ հնչյունափոխական երևույթների դրսևորման, բառերի հնչյունական ձևավորման տեսանկյուններից: Կան նաև միայն այս կամ այն խոսվածքում նկատվող երևույթներ: Այսպես, *ա-*ի շրթնայնացման աստիճանները տարբեր են Գավառ քաղաքում և Սարուխանում (վերջինում շրթնայնացումն ավելի ընդգծված է)¹¹¹, քմայնացած *ա-*ն ավելի տարածված է Գանձակում և Նորատուտում, քան այլ վայրերում: Գավառում, Ծաղկաշենում, Հացառատում, Նորատուտում *գալ* բայի հրամայականն է *հ'արի*, իսկ Սարուխանում, Լանջաղբյուրում, Գեղարքունիքում՝ *ւնրի*: Հնչյունափոխական իրողությունները դրսևորման յուրահատկություններ ունեն խոսվածքների մեծ մասում: Այսպես, հետնալեզվային բաղաձայնների քմայնացում նկատվում է միայն Գանձակում և Նորատուտում: Միայն Նորատուտում և Հայրավանքում է, է, ի և *ւն* ձայնավորներից առաջ *գ, կ, ք* հետնալեզվայինների դիմաց առկա են *ջ, ճ, չ* հպաշփականներ, միայն Գավառում և Կարմիրգյուղում փոխառյալ բառերում *ու-*ի դիմաց կա *ի՝ քիֆտւն, մինւնթ, շիշւն*: Հնչյունական ձևավորման տարբերությունների այլ օրինակներ. *գ՛րլոխկօնձի* (Սարուխան), *գրլրխկօնձի* (Ծաղկաշեն), *գրլխակօնձի* (Հացառատ), *գրլխրկօնձի* (Գանձակ). *օղոռթ* (Սարուխան), *օղառթ* (Գավառ, Ծաղկաշեն), *կօլթուղ* (Սարուխան) - *կօլթօղ* (Հայրա-

¹¹¹ Բայագետի բարբառում շրթնայնացած *ւն* ձայնավորի դրսևորումների մասին տե՛ս նաև՝ Վ. Կատվայան, «Ա» ձայնավորի դրսևորումները Բայագետի բարբառում և «Աճառյանի օրենքը», Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն, 2012, 2, էջ 48 – 64:

վանք). *խօնթխընթալ* (Սարուխան) - *խօտխըտալ* (Հայրավանք), Նորատուս և Հայրավանք՝ *բա* – մյուսները՝ *բււ*. *վէղրօ* կամ *վէրօ* (Սարուխան) - *վէղրր* (Արծվաքար) և այլն:

Զգալի են տարբերությունները ձևաբանական համակարգում: Այդպիսիք վերաբերում են ն՛ անվանական (հոգնակերտ մասնիկներ, սեռականի ձևավորում, դերանվան կարճ ու երկար ձևեր), և՛ բայական (բայի կազմություն, խոնարհիչներ) համակարգերին: Այս դեպքում գերակշռում են երևույթի առանձնակի դրսևորումները: Օրինակ, Գավառում *ւնֆտօ* բառի հոգնակին է *ւնֆտօք*, մյուս համայնքներում՝ *ւնֆտօներ*. *տիք* հոգնակերտը հատուկ է միայն Նորատուսին. բոլոր խոսվածքներում *քեզ* ձևի դիմաց կա նաև *քե*, Սարուխանում, Լանջաղբյուրում և Ծաղկաշենում՝ նաև *մեզ*, *ձեզ* ձևերի դիմաց՝ *մե*, *ձ՛ե*. Գավառում և Հացառատում *ուլ*-ի դիմաց ունենք *վոն*, իսկ մյուսներում՝ *վորը*. *կօ* հաստատական մասնիկ գիտեն միայն Սարուխանը, Լանջաղբյուրը և Գեղարքունիքը. ներկայի հիմքում ն՛ ածանցի անկումը հատուկ է հիմնականում Լանջաղբյուրին (*հըլէս*, *գըթէս*, *խաքէս*, *հիչէս*), մասամբ՝ Սարուխանին (*հընգէս*, *մըտէս*). մյուս խոսվածքների *հիշկալ*, *կըռվէլ* բայերի դիմաց Գավառում գործառում են *հիշկէլ*, *կըռվալ* ձևերը: Ձայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը *յ*-ով են կազմում խոսվածքների մեծ մասը (Սարուխան, Գեղարքունիք, Լանջաղբյուր, Հացառատ, Նորատուս՝ *Կւնրօյ*, *Աննայ*, *կօֆէյ*), մինչդեռ Գավառում հանդես է գալիս *ի* հոլովիչը՝ *Կւնրօյի*, *Աննայի*, *կօֆէյի*: Յուրահատուկ կազմություն է հանդիպում Նորատուսում և Հայրավանքում հոգնակի ստացականության իմաստով՝ *վոտը մե*, *ձ՛եռը մե* (մեր ոտքերը, մեր ձեռքերը): Նորատուսում երբեմն որոշիչ հոդը բառիմաստի տարբերակման դեր է ստացել՝ *դոր ես էթում* (ուր ես գնում) – *դորն ես էթում* (ինչպես ես գնում):

Առավել ցայտուն են բառապաշարային տարբերությունները: Կան բառեր, որոնք հատուկ են առանձին խոսվածքների, ինչպես,

օրինակ. Սարուխան՝ *կնվառ, օցմօղօզիկ* (մողես), Գավառ՝ *երկու-մննտ* (եղան), *կըվաս* (կաղամբով և գազարով թթու). Նորատուս՝ *խընօցի, գօլըկ* (մեծ ձագար), *մղմասօրիկ* (ատամահատիկ), *կըլլմբօստիկ* (գլուխկոնծի). Ծաղկաշեն՝ *կեսավուր* (կեսօր). Գանձակ՝ *կունարկ* (բամա). Հացառատ՝ *պըտավոր* (զատիկ). Հայրավանք՝ *մնան* (տատիկ). Արծվաքար՝ *մղընջուկ* (եղինջ), կան բառեր էլ, որ հանդես են գալիս երկու և ավելի խոսվածքներում, ինչպես, օրինակ, Գավառ, Արծվաքար՝ *տմբոց-դ ողոց* (տենդ), *կըտուր*. Հացառատ, Ծաղկաշեն՝ *ըոցկնմպ* (խուրձ). Սարուխան, Ծաղկաշեն՝ *տանիս* (տանիք). Գավառ, Հացառատ՝ *միսպ*. Սարուխան, Հացառատ, Նորատուս՝ *յեղըռձիկ* (եղինջ): Կան նաև բառիմաստի տարբերություններ: Օրինակ՝ Գավառ քաղաքում *մուռթուղա* բառը նշանակում է *ճաշի խյուս*, մյուսներում՝ *խորիզ*. Նորատուսում և Հայրավանքում *հօղա* բառը նշանակում է *գոմ*, այլ խոսվածքներում՝ *գոմում առանձնացված տեղ՝ նստելու համար*. խոսվածքների մեծ մասում *հախպուր*-ը բնական աղբյուրն է, իսկ Հացառատում, Ծաղկաշենում՝ նաև *ծորակը*: Կան նաև բառակազմական յուրահատկություններ: Օրինակ՝ խոսվածքների մեծ մասում բաղիյուսական բարդությունները կազմվում են *ու շաղկապով՝ տուն ու տեղ, դուռ ու դուս, խաց ու պանիր*, մինչդեռ Գավառում շաղկապի փոխարեն հնչում է *ը* (*տունըտեղ, դուռըդուս, խացըպանիր*):

Խոսվածքները բարբառի ներսում որոշակի ընդհանրություններով կազմում են խմբեր. ա) Գավառ, Հացառատ, Կարմիրգյուղ և Արծվաքար, բ) Սարուխան, Լանջաղբյուր և Գեղարքունիք, գ) Նորատուս և Հայրավանք, դ) Գանձակ և Ծաղկաշեն: Այս խմբավորումը պայմանավորված է համայնքների բնակիչների ծագման յուրահատկություններով: Այսպես, առաջին խմբի խոսվածքները կրողների նախնիները եկել են Բայազետ քաղաքից և հարակից գյուղերից, երկրորդ խմբինը՝ հիմնականում Բայազետի գավառի Զանգիգոր և Սուրբ Օհան գյուղերից, երրորդ խմբինը՝ Արծափի Քորուն և Մոսուն գյուղերից, չորրորդ խմբինը՝ Խոյից,

Սալմաստից և Բայազետից¹¹²: Ուշագրավ է, որ երրորդ և չորրորդ խմբերի խոսվածքներում իրենց զգացնել են տալիս ենթաշերտային իրողություններ (հատկապես հնչյունական համակարգում և բառապաշարում, երբեմն նաև քերականական համակարգում): Նշենք նաև, որ երբեմն այս կամ այն խոսվածքում նկատելի է բարբառային այլ միավորի ազդեցություն: Այսպես, Սարուխանի խոսվածքում հանդիպում են կապերի նախադաս գործածությամբ քարացած ձևեր (Բայազետի բարբառին հատուկ է համապատասխան կապերի հետադաս գործածությունը), ինչպես՝ *վըր վըզի, դուռ վըր դըռան, խըտ գ'ալը* (զալուն պես), որոնք ակնհայտորեն Մշո բարբառի ազդեցության հետևանք են:

Նկատելի է, որ խոսվածքները սովորաբար տարբերվում են բարբառային ընդհանուր հատկանիշների դրսևորման յուրահատկություններով և բառապաշարային իրողություններով: Բարբառի շրջանակում խոսվածքները տարբերակվում են նաև մեկ տասնյակի չհասնող բարբառային հատկանիշներով, ընդ որում՝ որևէ խոսվածքի հատուկ են նման հատկանիշներից առավելագույնը չորսը կամ հինգը:

¹¹² Տե՛ս նաև Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 7-9:

ԳԼՈՒԽ 1.3.

ԴԻԱԴԻՆԻ ԲԱՐԲԱՌԸ ԵՎ ԳԱՆՁԱԿԻ ՄԻՋԲԱՐԲԱՌԸ
ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ

Ա. Դիադինի բարբառը

Դիադինի բարբառի բնօրրանը՝ Դիադինի գավառակը, Բայազետի գավառի կազմում էր: Դիադին քաղաքը գտնվում էր Արածանիի վերին հոսանքի աջ ափին, Բայազետից մոտ 38 կմ դեպի արևմուտք՝ Ծաղկանց լեռների արևելյան փեշերին: 1828-1829թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Դիադինի բնակչությունը գաղթում է Արևելյան Հայաստան և հիմնականում բնակություն հաստատում Սևանի ափին՝ Բասարգեչար գյուղում (այժմ՝ Վարդենիս քաղաք)¹¹³:

Հ.Աճառյանը Դիադինը համարում է Վանի ենթաբարբառ՝ բերելով մի շարք ընդհանրություններ, ինչպես՝ *գ, կ, ք*-ի քմայնացում, *հ*-ի դիմաց *խ*-ի առկայություն, *ե, ն* - ի երկբարբառային արտասանություն, *այ*-ի դիմաց *է* - ի դրսևորում, բացառականի *ից* - ով ձև և այլն: Նշում է նաև Դիադինի մի շարք յուրահատկություններ, ինչպես՝ Վանի *խ*-ի դիմաց *ու* ձայնավորի գործածություն, ձայնեղ քաղաձայնների առկայություն, էական բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա*¹¹⁴: Աճառյանը նկատում է նաև, որ Վանի երեք (Դիադին, Մոկք և Ոզմի) ենթաբարբառներից Դիադինը ավելի մոտ է գրական լեզվին¹¹⁵: Բարբառային այս միավորը առանձին բարբառ է համարել Ա.Ղարիբյանը, որի կարծիքով՝ Աճառյանի նշած փաստերից իսկ երևում է, որ «այդ խոսվածքն իսկական բարբառ է և ոչ ենթա-

¹¹³Տե՛ս Թ.Հակոբյան, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Ե., 1987, էջ 107-108, ինչպես նաև՝ Հ.Աճառեան, Հայ բարբառագիտություն, էջ 140, 145-146:

¹¹⁴Տե՛ս Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 146:

¹¹⁵Տե՛ս Հ.Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, էջ 340:

բարբառ»¹¹⁶: Լեզվաբանը բերում է այս խոսվածքը Վանի բարբառից գատող 11 հատկանիշ (եռաստիճան բաղաձայնական համակարգ, օժանդակ բայի 3-րդ դեմքի *ա* ձև, *ուկ*-ով հարակատար դերբայ, Ու հոլովում հոգնակիում, բացառականի *և՛ էն*, *և՛ ից* վերջավորություններ, տարբերություններ դերանունների հոլովման մեջ և այլն), ինչպես նաև 4 ընդհանրություններ (*հ*-ի դիմաց *խ* հնչյուն, *գ, կ, ք*-ի քմայնացում, *ռ, է*-ի երկբարբառային արտասանություն, օժանդակ բայի անցյալի ձևերի *է*-ի սղում) և եզրակացնում է, որ ենթաբարբառ համարված այս խոսվածքը սկզբունքային հատկությունների մի ամբողջ խմբով տարբերվում է *և՛ Վանի*, *և՛ մյուս բարբառներից ու* «պետք է այդ ենթաբարբառ կոչվածը համարենք միանգամայն *անկախ բարբառ*, անվանելով այն *Դիադինի բարբառ*»¹¹⁷: Հետևելով Հ.Աճառյանին՝ Դիադինը Վանի ենթաբարբառ է համարում նաև Ա.Գրիգորյանը¹¹⁸, սակայն Գ.Ջահուկյանը այն իբրև առանձին բարբառ Վանի բարբառի հետ ընդգրկում է արևմտյան խմբակցության Վանի կամ հարավային միջբարբառախմբում¹¹⁹: Դիադինի բարբառի մասին ընդհանուր տեղեկություններ տալիս է Ռ.Բաղրամյանը իր «Հայերեն բարբառներ (Սևանա լճի ավազանի խոսվածքները)» աշխատանքում¹²⁰: Բարբառի մասին տեղեկություններ կարելի է քաղել Վ.Խաչատրյանի «Վարդենիսի (Դիադինի) բարբառը» գրքից¹²¹:

Իր այժմյան բնօրրանում՝ Վարդենիս քաղաքում, Դիադինի բարբառը ներկայանում է բավականին հստակորեն պահպանված բարբառային հատկանիշներով և դրանց յուրահատուկ փնջով: Բարբառի բառակազմում ձայնեղների դիմաց գործածվում են *բ՛, գ՛, ղ՛, ձ՛, ճ՛, ջ՛* շնչեղ ձայնեղներ: Դիադինի բարբառում շնչեղ ձայնեղներ

¹¹⁶Ա.Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 91:

¹¹⁷Նշվ. աշխ., էջ 91-92:

¹¹⁸Տե՛ս Ա.Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 314:

¹¹⁹Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 134-135:

¹²⁰Տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 116-134:

¹²¹Վ.Խաչատրյան, Վարդենիսի (Դիադինի) բարբառը, Ե., 2004:

դիտարկել է Ա.Ղարիբյանը¹²², սակայն Հ.Մուրադյանը, հիշատակելով նաև Ռ.Բաղրամյանի տեսակետը¹²³, կարծում է, որ «այստեղ ձայնեղները ունեն ձայնեղի և խուլի միջին արտասանություն և փաստորեն ներկայանում են որպես միջին օղակ՝ դեպի Վասպուրականի ձայնեղագուրկ բարբառների բաղաձայնական համակարգը»¹²⁴: Դիադինի բարբառային խոսքի մեր դիտարկումներից ելնելով՝ փաստում ենք, որ այդ բարբառի ձայնեղները մյուս վայրերի շնչեղ ձայնեղներից առանձնանում են շնչեղության ավելի թույլ աստիճանով: Դիտարկվող բարբառի բառամիջում ու բառավերջում նախնական ձայնեղների դիմաց որպես կանոն առկա են շնչեղ խուլեր, իսկ նախնական խուլ հպականների ու հպաշփականների դիմաց առկա են նույն կարգի հնչյուններ (*շապիկ, շիտակ, կարկուտ, անիծել, խավիծ, կոճ*)¹²⁵: Բառամիջում ու բառավերջում ապաշնչեղացում թերևս կատարվում է հարևան բաղաձայնների ազդեցությամբ (միտք > *միտկ*, պետք > *պետկ*, գաղթական > *գախտական*, թուղթ > *թուխտ*, յաղթել > *հ ախտել*, թթխմոր > *թրխտրմոր*, խօսք>*խօսկ*, հրաշք>*հրրաշկ*, շարժք > *ժւշկ*, անէծք > *անէծկ*, աչք > *հւշկ*, մեղք > *մեխկ*, քաղցր > *քւիսծրր*): Դիադինի բարբառի բաղաձայնական համակարգի էական հատկանիշ է *գ,կ,ք* հետնալեզվայինների քմայնացումը¹²⁶, որը հիմնականում պայմանավորված չէ փոխազդեցական գործոններով (*քւինի, քրնել, խելք*)¹²⁷: Բարբառում երբեմն նախաբաղաձայնական դիրքում

¹²² А.Гарибян, Об армянском консонантизме, ВЯ, 1959, N 5, էջ 83-84.

¹²³ Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 121-122:

¹²⁴ Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 283:

¹²⁵ Տե՛ս նաև ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում պահվող՝ Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով լրացված թիվ 8 տետրը:

¹²⁶ Ըստ Հ.Մուրադյանի՝ քմային *գ,կ,ք* պայթականները «առավելապես հատուկ են եզրային բարբառներին և խիստ տարածված են Վասպուրական-Սյունիք-Արցախ տարածքի և հարակից բարբառներում» (Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 310):

¹²⁷ Ինչպես նկատում է Հ.Մուրադյանը, «Բառասկզբի ք-ի ուժեղ ու արտահայտված քմայնացում կա Վանի, Մոկսի, Դիադինի և հարակից այլ վայրերի բարբառներում»:

տեղի է ունենում հպաշփականների շփականացում (*օշլոտ, էրբժ-նսկ, օրօժկրտալ, լրպըզտըրալ /լպրծտի/, հ'սնչկ, ճաշնալ, միշնեկ, մէշկ, փըռըշտալ*)¹²⁸: Բառամիջի կամ բառավերջի դիրքերում *հ*-ի դիմաց որոշ դեպքերում հանդես է գալիս *յ* ձայնորդ (դահ-լիճ>*յ* այլիճ, թագուհի>*թաքույի*, շահ>*շայ*, ջահեւ>*ջսյեւ*)¹²⁹: Դիադի-նի բարբառում հաճախ բառակգրի ձայնավորից առաջ առկա է հավելյական ձայնեղ շունչ (*հ'սնգսնճ, հ'սնխսուր, հ'ըմէն, հ'սնչկ*)¹³⁰: Այս բարբառին հատուկ է հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց *խ*-ի գործածությունը¹³¹ (*հայ>խայ, հասանել>խասանել, հիւանդ>խիվանդ, ջրօրհներք>ջրօխներք, պահել>պախել, մահ>մախ, գռեհ>գրռեխ*): Փոխառություններում բառակգրի *դ*-ի դիմաց Դիադինի բարբառն ունի հայերենի համար ոչ սովորական կոկորդային *կ* բաղաձայն (*դալմադալ > կալմակալ, դայիշ > կսյիշ, Ղազար > Կսնգսն*)¹³²:

Բարբառային հայերենում հին երկբարբառների դիմաց որ-պէս կանոն գործառում են ձայնավոր հնչյուններ: Այսպես, հայտնի

րում, որոնց մեջ *ք*-ի քմայնացումը չի պայմանավորված տվյալ բաղաձայնի հաջորդող ձայնավորի բնույթով» (Հ.Սուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 311-312):

¹²⁸Տե՛ս նաև Վ.Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 44:

¹²⁹Տե՛ս Վ.Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 147-150, նաև Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով լրացված թիվ 8 տետր:

¹³⁰Նկատվել է, որ ձայնեղ *հ* -ի հավելումը հատուկ է Արարատյան, Կարնո, Մշո, Բայազետի և այլ բարբառների (տե՛ս Հ.Սուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 315):

¹³¹Բարբառային այս հատկանիշը ընդգրկում է խիստ որոշակի տարածք: Ինչպես նշում է Հ.Սուրադյանը, «Նրա սահմանները անցնում են Ոզմ, Մոկս, Շատախ, Վան, Ուրմիա, Մարաղա, Թավրիզ, Մալմաստ, Խոյ, Մակու, Բայազետ, Դիադին, Մանազկերտ բնակավայրերով և այնուհետև Վանա լճի հյուսիս-արևմտյան ծովեզրով ձգվում դեպի հարավ ներառնելով Արճեշ, Արծկե, Խլաթ, Բաղեշ բնակավայրերը» (տե՛ս Հ.Սուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 264), իսկ Գ.Ջահուկյանը գրում է, որ «...երևույթը տարածված է հատկապես Վասպուրականում և Պարսկահայքում» (տե՛ս Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 267):

¹³²Վ.Խաչատրյանը «Վարդենիսի բարբառը» աշխատանքում (էջ 48) Դիադինի համար արձանագրում է *կ*, սակայն մեր դիտարկումները ցույց են տալիս, որ այստեղ առկա է *կ* հնչյուն:

է, որ *այ*-ի դիմաց արևմտյան բարբառներում սովորաբար հանդես է գալիս *ա*, իսկ արևելյան բարբառների մեծ մասում՝ ¹³³Է: Դիադինի բարբառը, ինչպես և Հայաստանի Հանրապետության տարածքում գործառող արևմտյան մյուս բարբառները, այս հասկանիչով հիմնականում հարում է արևելյան բարբառներին՝ հանդես բերելով *այ* ~*է* համապատասխանություն (այծ>*էծ*, հայր>*խէր*, կայծակ>*կէծակ*): Բարբառային այս միավորում հինհայերենյան *խ* երկբարբառի դիմաց սովորաբար առկա է *ու* (հւր>*ուր*, ալիւր>*ալուր*, սիւն>*սուն*, եղբայրութիւն>*ախպրություն*), երբեմն՝ *է* (հւղ>*յէղ*, գիւղ>*գէղ*) կամ *ի* (հարիւր>*խսիրիւր*, կիւրակի>*կիրակի*): Դիադինի բնորոշ հասկանիչներից են նաև *է, ո* երկբարբառային հնչյունների առկայությունը և դրա հետ կապված՝ օրինաչափորեն միավանկ բառերի սկզբնային *է*-ից առաջ *յ*-ի և *ո*-ից առաջ շրթնային տարրի հավելումը: Դիադինի բարբառում քմային *ւ* հանդես է գալիս օրինաչափորեն՝ համաձայն «Աճառյանի օրենքի»:

Ինչպես հայտնի է, հայերենի շատ բարբառների հատուկ է բազմավանկ բառերի նախաշեղջտ վանկի ձայնավորի սղումը, որ սկիզբ է առել դեռևս միջինհայերենյան շրջանում¹³⁴: Դիադինի բարբառում նման հնչյունավորության դեպքեր առավելաբար դիտարկվում են *ա*-ի դեպքում, բայց կան նաև մյուս ձայնավորների փոփոխության դեպքեր ևս (ականատ > *ակնատ*, հարսանիք > *խատարնիս*, ոսկերիչ > *օսկրրիչ*, ածելի > *ատծրլի*, թիթեռնիկ > *թիթրոնեկ*, տանտիկին > *տանդրկին*, սովորել > *սօվրել*, ժողովել > *ժողվել*)¹³⁵: Բարբառում բառավերջի *ք*-ն *ն* հնչյունից առաջ երբեմն դառնում է *յ*՝ *տըղէյներ*, *իրէյնց*:

Դիադինի բարբառը բնութագրվում է մի շարք քերականական յուրահատկություններով: Բարբառում *եր*, *ներ* վերջավորություններից բացի գործածական են նաև *անք*, *վանք*, *րանք*,

¹³³Տե՛ս Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 155:

¹³⁴Տե՛ս Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 86-87:

¹³⁵Տե՛ս նաև Վ.Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 24-30:

տիք՝ հոգնակերտներ՝ *ձիյանք, իշվանք, գիլվանք, գեղրանք, կողրանք, տեքրրտիք, խընամտիք*: Բարբառը զուգորդում է բացառականի կազմության երկու եղանակները՝ *ց*-ով ձևերի գերակայությամբ ունենալով նաև *է*-ով ձևեր: Այստեղ պահպանվել է հինհայերենյան համակարգին բնորոշ՝ տեղանունների *ա*-ով բացառականի ձևը: Շատ գոյականներ եզակի թվում և գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման: Դիադիների բարբառում որոշիչ միակ հոդն է *ն՝ շունըն խատալ*: Հատուկ անձնանունները կարող են գործածվել առանց որոշիչ հոդի՝ *Վառթան բ էրեց*: Անորոշ *մէ* հոդը գործածվում է միայն նախադաս՝ *մէ մառթ, մէ տուն*: Անձնական դերանունների տրականում առկա է *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի*: Ցուցական դերանունների թեք հոլովներում տեղի է ունենում *տ (ղ)*-ի հավելում՝ *ըստոր, ըստու, ընդոր*: Հարցահարաբերական *ուլ* դերանվան իմաստը արտահայտվում է *վոն (վի, վին)* ձևով: Դիադիների բարբառը ներկայացնում է հիմնականում Կը ճյուղին բնորոշ բայական հատկանիշներ ևս: Այստեղ պատճառական ածանցի դերում դրսևորվում են *ցուց* և *ուց* մասնիկները՝ *նըստըցուցել, խաքուցել*: Դիադիների բարբառում բայը հիմնականում ունի Ե և Ա խոնարհումներ, սակայն այստեղ պետք է ընդունել նաև Ու խոնարհման առկայությունը, որը դրսևորվում է պատճառական բայերի խոնարհման դեպքում, ինչպես՝ *կօ կը նըստըցում, նըստըցուցի, նըստըցում, նըստըցո՛ւ*: Ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումներ են դրսևորվում անցյալ կատարյալի, ըղձական ապառնու և եզակի հրամայականի ձևերում. *գըրի, նըստա, հախտըվա* (անցյալ կատարյալ), *գըրա, նըստի, հախտըվի* (ըղձական ապառնի և դրանից կազմվող ձևեր), *գըրա՛, նըստի՛, հախտըվի՛* (եզակի հրամայական): Հարակատար դերբայն ունի *ուկ* վերջավորություն՝ *յերքուկ, գ՛ացուկ*, վաղակատարը՝ *էր* վերջավորություն՝ *յերքէր, գ՛ացէր*: Դիադիների բարբառը ապառնի դերբայ չունի: Օժանդակ բայի ձևերն են՝ *ես, ես, ա, ենք, էք, են* և *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ, բազմապատկական ածանց ունեցող բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է և՛ ոչ ցոյական, և՛ ցոյական հիմքերով: Բարբառում ներկայի

ձևը *կօ* մասնիկի հետ արտահայտում է շարունակական ներկայի իմաստ՝ *կօ կը գըրբեմ*: Միավանկ *գալ, տալ, լալ* բայերի ներկան կազմվում է *գ ու* կամ *կու* մասնիկով¹³⁶:

Մեր դիտարկումները ցույց են տալիս, որ Դիադինի բարբառը Գեղարքունիքի մարզում դրսևորվում է մեկ՝ Վարդենիսի խոսվածքով, որի ընդհանուր բնութագիրը ներկայացվում է սույն աշխատության երկրորդ մասում:

¹³⁶ Տե՛ս Վ.Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 99-100:

Բ. Գանձակի միջբարբառը Գեղարքունիքի մարզում

Ռ.Բաղրամյանի վկայությամբ՝ Գեղարքունիքի մարզի Ճամբարակի տարածաշրջանում (նախկինում՝ Կարմիրի շրջան) գործածվում է Գանձակի միջբարբառը¹³⁷: Հայերենի այս դրսևորման վերաբերյալ հետազոտությունները համեմատաբար քիչ են: Հ.Աճառյանը Ղարաբաղի բարբառի շրջանակում խոսում է Գանձակի և Ղազախի ենթաբարբառների մասին: Նշվում է, որ Գանձակի ենթաբարբառը շատ մոտ է Ղարաբաղի մայր բարբառին, միայն թե պարունակում է նրանից ավելի մաքուր, այսինքն՝ հին լեզվին մոտ ձևեր: Մասնավորապես՝ էական բայի ձևերն են *էւ*, *էս*, *էնք* և այլն, *ի* ձայնը մնում է անփոփոխ, հինհայերենյան *ն* վերջահնչյունի դիմաց առկա է *ը* և այլն¹³⁸: Ինչ վերաբերում է Ղազախի ենթաբարբառին, ապա այն էլ ավելի մոտ է Երևանին: Այստեղ բացառականն ունի *ից* վերջավորություն, անցյալ դերբայը ձևավորվում է *էլ* մասնիկով, գործում է շեշտից առաջ ձայնավորի անկման օրենքը, հարկադրականի եղանակիչի ձևերը համառոտված են՝ *դէւ*, *դէս*, *դէն* և այլն¹³⁹: Աճառյանը բերում է նաև Ղազախի և Գանձակի ենթաբարբառներով նմուշներ՝ դրանք քաղած լինելով հրապարակված նյութերից¹⁴⁰: Ա.Ղարիբյանը նկատում է, որ Գանձակի խոսվածքը, լինելով Ղարաբաղի բարբառի ենթաբարբառ, նրանից ունի տարբերություններ (ձայնավորների սղման և հնչյունափոխության նվազում, *ական* վերջավորությամբ դերբայի բացակայություն, օժանդակ բայերի նմանություն Արարատյան բարբառին և այլն), որոնք խոսվածքը մոտեցնում են Արարատյան բար-

¹³⁷ Տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 3:

¹³⁸ Տե՛ս Հ.Աճառյան, Հայ բարբառագիտություն, էջ 70:

¹³⁹ Նույն տեղում:

¹⁴⁰ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 73-75:

բառին¹⁴¹: Ավելին, Գանձակից դեպի արևմուտք Արարատյան բարբառի գծերն ուժեղանում են, «Շամշադինի և Դիլիջանի խոսվածքների մեջ գերակշիռ տեղ բռնում են Արարատյան բարբառի գծերը (ձևաբանությամբ դրանք նման են Երևանին, իսկ տեղաշարժով՝ Ղարաբաղին)»¹⁴²: Ըստ հայերենի բարբառների՝ Գ.Ջահուկյանի բազմահատկանիշ դասակարգման՝ արևելյան խմբակցության Ղարաբաղ-Շամախիի կամ ծայր հյուսիսարևելյան միջբարբառախմբում առանձնանում է Ղազախ-Կիրովաբադի միջբարբառը, որն ընդգրկում է Թովուզը, Ղազախը և Կիրովաբադը¹⁴³: Բարբառային այս միավորը, ըստ Գ.Ջահուկյանի դասակարգման աղյուսակների, բնութագրվում է բաղաձայնական հետևյալ հատկանիշներով. ձայնեղ պայթականների և հպաշփականների դիմաց բառասկզբում առկա են խուլեր, բառամիջում ու բառավերջում՝ շնչեղ խուլեր, գործածվում են քմայնացած հետնալեզվայիններ, բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է հավելական շունչ, ցուցական դերանունների միջձայնավորային *ը*-ի դիմաց՝ *հ*: Ձայնավորական համակարգի համար բնութագրական է *ույ*, *յու* երկհնչյունների դիմաց ոչ շրթնային ձայնավորի (*ի*) առկայությունը, բացակայում են երկբարբառները, միավանկ բառերի սկզբում առկա է *ռ*-ից առաջ շրթնային տարրի և *ե*-ից առաջ՝ *յ*-ի հավելում: Առկա են քմայնացած ձայնավորներ (*ü, ö, üü*), շեշտակիր *ռ*-ի ապաշրթնայնացածություն, նախավերջավանկային շեշտակրություն, *ը*-ից տարբեր խառը ձայնավորներ: Անվանական քերականական բնորոշ հատկանիշներից են *նի*, *անի* և դրանցով բաղադրված հոգնակերտների, *ան* հոգնակերտի առկայությունը, (*ն*)երով հոգնակիի Ի հոլովման ենթարկվելը, *ց*-ով բացառականը, *ուս*-ով ներգոյականը, ցուցական դերանունների թեք հոլովաձևերում հավելական *ս, ղ* հնչյունների առկայությունը և այլն: Միջբարբառի բայական համակարգի համար բնութագրական են *ուս*-ով ներ-

¹⁴¹ Տե՛ս Ա.Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 235:

¹⁴² Նույն տեղում:

¹⁴³ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 136:

կան, օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա*-ով ձևը և անցյալ անկատարի երկձայնավոր ձևերի մեջ *է*-ի սղումը, *պիտի* եղանակիչի առաջին վանկի սղումը, ժխտական մասնիկների հետադաս գործածությունը, գրաբարատիպ անցյալ անկատարը և այլն¹⁴⁴:

Խնդրո առարկա բարբառային միավորի առավել ամբողջական ուսումնասիրությունը թերևս Բ.Մեծունցի «Շամշադին-Դիլիջանի խոսվածքը» աշխատությունն է¹⁴⁵: Ըստ հեղինակի՝ Շամշադին-Դիլիջանի խոսվածքն ընդգրկում է Շամշադինի (այժմ՝ Տավուշ), Իջևանի, Դիլիջանի և Կրասնոսելսկի (այժմ՝ Ճամբարակ) շրջանները¹⁴⁶: Փաստվում է, որ այս խոսվածքով խոսող հայերը երկու հիմնական շերտ են կազմում՝ բնիկներ և Արցախի գավառներից տեղափոխվածներ: Այդ է պատճառը, որ խոսվածքը դրսևորում է երկվություն. մի խումբ հատկանիշներով այն հարազատ է Արարատյան բարբառին, իսկ այլ հատկանիշներով նույնանում է Ղարաբաղի բարբառին¹⁴⁷: Գործածելով հայերենի բարբառների բազմահատկանիշ դասակարգման սկզբունքները՝ Բ.Մեծունցը հանգում է այն եզրակացության, որ Շամշադին-Դիլիջանի տարածքի հայերի խոսակցական լեզուն իր տարբերակիչ հատկանիշների քանակով առանձնանում է որպես մի խոսվածք, և քանի որ այդ կարգի հատկանիշների համարյա միևնույն քանակով այն հեռանում է թե՛ Արարատյան և թե՛ Ղարաբաղի բարբառից, ուստի այդ միավորը կարելի է կոչել «միջին խոսվածք»¹⁴⁸: Աշխատության մեջ քննության առնելով խոսվածքի հնչյունական և ձևաբանական առանձնահատկություններն ու բառային կազմը՝ հեղինակը ներկայացնում է նաև բարբառային խոսքի նմուշներ Ճամբարակի տարածաշրջանի գյուղերի (Նոր Բաշքենդ, Թթուջուր, Ներքին

¹⁴⁴ Տե՛ս Գ.Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 61, 80, 98, 118:

¹⁴⁵ Բ.Մեծունց, Շամշադին-Դիլիջանի խոսվածքը, Ե., 1989:

¹⁴⁶ Տե՛ս նշվ. աշխատ., էջ 3:

¹⁴⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 4:

¹⁴⁸ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 9:

Ճամբարակ, Վերին Ճամբարակ, Օրջոնիկիձե, Հին Բաշքենդ) խոսվածքով¹⁴⁹:

Գանձակի միջբարբառի՝ Հին Բաշգյուղի խոսվածքի ընդհանուր բնութագիրը ներկայացրել է Ռ.Բաղրամյանը¹⁵⁰: Հետագոտողը նշում է, որ Կարմիրի վարչական շրջանում (այժմ՝ Գեղարքունիքի մարզի Ճամբարակի տարածաշրջան), բացի Մարտունի գյուղից, մյուս բոլոր հայաբնակ գյուղերում խոսվում է միօրինակ խոսվածքով: Լեզվաբանի վկայությամբ՝ հին բաշգյուղցիների նախնիները Ղարաբաղի մեկիքությունների ժամանակաշրջանի տեղափոխվածներ են: 1790-ական թվականներին է հիմնվել Վերին Ճամբարակ գյուղը, Նոր Բաշգյուղը հիմնվել է 1922թ., ընդ որում՝ բնակիչները եկել են Հին Բաշգյուղից, և խոսվածքն էլ նույնն է: Նույն ծագումն ունեն նաև Օրջոնիկիձե (այժմ՝ Վահան) գյուղի բնակիչները: Ներքին Ճամբարակի բնակիչները եկել են Շամշադինի (այժմ՝ Տավուշի տարածաշրջան) Չորաթան և շրջակա գյուղերից, սրանց խոսվածքը նույնանում է մյուս գյուղերի խոսվածքներին: Տարածաշրջանում տարբեր խոսվածք ունի միայն Մարտունի գյուղը, որի բնակիչների նախնիները եկել են Կարսից, Վանից, Արդահանից, Մուշից և Բասենից: Ի վերջո, Ռ.Բաղրամյանը արձանագրում է, որ Ճամբարակի տարածաշրջանում գործածական է երկու հիմնական խոսվածք՝ Բաշքենդի և Մարտունու¹⁵¹:

Ռ.Բաղրամյանը, ներկայացնելով Հին Բաշգյուղի խոսվածքը¹⁵², արձանագրում է քմայնացած *սի, օ, ու* ձայնավորների (հատկապես իլացած հպականներից ու հպաշփականներից հետո) և *գ, կ, ք* բաղաձայնների առկայությունը (*գսիրթուն, կօրտ, ճուր, կուրթան, գիրազի, քիրել*), երկբարբառների բացակայությունը, նախաշեշտ վանկում ձայնավորների անկումը (*ըղաչանք, ըղողել, ըղարկել, ըրուզուն*), միավանկ բառերի սկզբում *n*-ի դիմաց *վե*-ի և

¹⁴⁹ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 174-182:

¹⁵⁰ Տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 178-194:

¹⁵¹ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 6:

¹⁵² Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 178-187:

ե-ի դիմաց՝ յե-ի առկայությունը (*վէտ>* ոսն, *վէրց>* որձ, *յէփ*, *յէգ*), ձայնավորական մասնավոր մի շարք փոփոխություններ (*պէժինք*, *սըվէրէլ*, *կակօղ*, *արկաթ* և այլն), *իւ*-ի և *ոյ*-ի դիմաց *ի*-ի առկայությունը (*ալիր*, *քիր*): Արձանագրվում է, որ ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց բառասկզբում առկա են խուլեր (*պսն*, *պոնրթ*, *կէտ*, *տսնշտ*, *ժէռ*, *ճաղաց* և այլն), բառամիջում ու բառավերջում՝ շնչեղ խուլեր: Անվանական քերականական բնորոշ հատկանիշներից են *էր*, *նէր* մասնիկներից բացի հոգնակերտ մի շարք այլ վերջավորությունների (*նի*, *էնի*, *ան*, *ք*, *տինք*, *իք*, *անիք*, *էրք*) առկայությունը, Ի հոլովման գերակայությունը, Ոջ հոլովմամբ միայն *տէր* բառի հոլովումը (*տոնրոնն*), Յ հոլովման յուրօրինակ դրսևորումները (*տըքէրտինք* - *տըքէրտունց*, *կնանիք* - *կնանունց*, *ըխճկէրք* - *ըխճկէրանց*), դերանունների ուղիղ և թեք ձևերի յուրահատկությունները (*ընձանի/ց*, *մըզանօվ*, *քըզանի/ց*, *տոն*, *քու*, *ծըզանից*, *իրան* // *ուրան*, *սսն*, *տսն*, *նսն*, *սրսն*, *նրսնի/ց*, *օվ*, *ուս*, *վէր*, *վէրի*, *ընչի/իսի*, *լօխ* և այլն): Բայական բնորոշ հատկանիշներից են *ուս*-ով անկատար (*ասուս*, *ուտուս*, միաժամանակ՝ *կսնի/ս*, *տալիս*), *ական*-ով ապառնի (*ըսլական*, *ըռնլական*), *էլ*-ով վաղակատար (*պիրէլ*, *թլացէլ*), *ած*-ով հարակատար (*խըսացած*, *մացած*, *փախած*), *իլ*-ով և *ալ*-ով ժխտական (*ասիլ*, *կսնի*) դերբայները, օժանդակ բայի *էս*, *էս*, *ա*, *էնք*, *էք*, *էն*, *չէս*, *չէս*, *չի*, *չէնք*, *չէք*, *չէն* և *ի*, *իր*, *էր*, *ինք*, *իք*, *ին*, *չի*, *չիր*, *չէր*, *չինք*, *չիք*, *չին* ձևերը: Խոսվածքում անցյալ անկատարի իմաստը կարող է արտահայտվել նաև ըղձական ապառնու ձևերով (*ըսի*, *ըսիր*, *ասէր*, *ըսինք*, *ըսիք*, *ըսին*): Անցյալ կատարյալը սովորաբար կազմվում է անցյալի հիմքով (*ըսէցի*, *սիրէցի*): Ըղձական անցյալի ապառնու իմաստը սովորաբար արտահայտվում է վաղակատար անցյալի ձևերով (*վէր յէս հաց ի կէրէլ* - որ էս հաց ուտեի): Հարկադրական եղանակի ժամանակաձևերը կազմվում են հետադաս գործածվող և խոնարհված (*բըղէս*, *բըղէս*, *բըղիի*, *բըղիի*, *բըղիր*, *բըղէր* ձևերով (*ասիլ դէս*): Գործածական են նաև *պէտկա* եղանակիչով կազ-

մություններ (*պէտկա ուտէս*): Ժխտական խոնարհման դեպքում վերլուծական ժամանակաձևերի օժանդակ բայերը և արգելական հրամայականի *մի* և *միք* մասնիկները ունեն հետադաս կիրառություն (*ասում չէմ, ասում չէր, թլանալ մի, պի՛րիլ միք*): Խոսվածքում բայն ունի պատճառական *ցն* (*կօրցնէլ*) և բաղադրական չ (*փախ՝ճէլ*) ածանցներ: Ռ.Բաղրամյանը ևս բերում է բարբառային խոսքի նմուշներ Ճամբարակի տարածաշրջանի գյուղերի (Հին Բաշգյուղ, Նոր Բաշգյուղ, Օրջոնիկիձե, Վերին Ճամբարակ, Թթուջուր, Մարտունի) խոսվածքով¹⁵³:

Դիտարկվող բարբառային միավորի Ճամբարակի և Վահանի խոսվածքների ընդհանուր բնութագրերը ներկայացվում են աշխատության երկրորդ մասում:

¹⁵³ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 187-194:

ԳԼՈՒԽ 1.4.
ՄԱԿՈՒԻ ԵՎ ԱՐԾԱՓԻ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԸ¹⁵⁴
ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ

Ա. Մակուի խոսվածքը Գեղարքունիքի մարզում

«Հայ բարբառագիտութիւն» աշխատության մեջ Հ.Աճառյանը Խոյի բարբառի տարածման վայրերը ներկայացնելիս նշում է, որ Պարսկաստանի մեջ այն ընդգրկում է Խոյի, Սալմաստի և Մակուի գավառները¹⁵⁵: Սակայն «Հայոց լեզվի պատմություն» աշխատության մեջ արդեն Աճառյանը Մակուի խոսվածքը ընդգրկում է Բայազետի բարբառային միավորի կազմում՝ գրելով. «Բայազետի ենթաբարբառը պարունակում է Հին-Բայազետ քաղաքը Արևմտահայաստանում, Կաղզվան, Մակու (Պարսկահայաստանում) և Նոր-Բայազետ՝ Սևանի լճի եզերքը, իր 10 գյուղերով, որոնք Հին-Բայազետի գաղութ են»¹⁵⁶: Ա.Ղարիբյանը Մակուի խոսվածքը չի հիշատակում, սակայն հավանաբար նկատի ունի Հրազդանի տարածաշրջանում այդ խոսվածքի դրսևորումները, երբ գրում է. «Ախտայի շրջանի խոսվածքները կազմում են նույնպիսի անցումային օղակ Արարատյան բարբառից դեպի Բայազետի ենթաբարբառը»¹⁵⁷: Ռ.Բաղրամյանը Մակուի բարբառային միավորը համարում է Արարատյան բարբառի ենթաբարբառ՝ Բայազետի, Նորատուսի և Արծափի ենթաբարբառների հետ¹⁵⁸: Բարբառագետը վկայում է, որ Սևանի տարածաշրջանի մոտ տասը գյուղում «խոսվում է Մակվի ենթաբարբառով, որը, սակայն, միօրինակ չէ»¹⁵⁹: Նկա-

¹⁵⁴Գեղարքունիքի մարզում, մասամբ նաև այլ տարածաշրջաններում գործառույց այս խոսվածքները դեռևս ինչպես հարկն է ուսումնասիրված չեն:

¹⁵⁵Տե՛ս Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 288:

¹⁵⁶Հ.Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, Ե., 1951, էջ 329:

¹⁵⁷Ա.Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 87:

¹⁵⁸Տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 3:

¹⁵⁹Նշվ. աշխ., էջ 10:

տենք նաև, որ Գեղամավան գյուղի խոսվածքին անդրադարձել է Ռ.Սաղաթեյանը՝ այն համարելով Արարատյան և Մուշի, Ուրմիայի, Նոր Բայազետի բարբառների խառնուժով առաջացած մի յուրօրինակ խոսվածք և չհիշատակելով Մակուի խոսվածքը¹⁶⁰: Այսպիսով, Մակուի բարբառային միավորի վերաբերյալ արտահայտվել են տարբեր կարծիքներ, որոնք հիմնականում փաստական նյութով կամ հետազոտություններով հիմնավորված չեն, բարբառային հայերենի այդ դրսևորումը որևէ կերպ ներկայացված չէ Գ.Ջահուկյանի բազմահատկանիշ դասակարգման աղյուսակներում, և փաստորեն նրա դիրքը հայ բարբառների շարքում վերջնականապես ճշգրտված չէ¹⁶¹:

Ինչևէ, Ռ.Բաղրամյանը, փաստելով, որ Մակուի «ենթաբարբառը չի ուսումնասիրված. գիտական տառադարձությամբ նմուշներ էլ չկան»¹⁶², Սևանի տարածաշրջանի խոսվածքների հետազոտության արդյունքում նկարագրել է Մակուի խոսվածքի հնչյունաքերականական հիմնական հատկանիշները¹⁶³, որոնք հիմք ընդունելով էլ՝ կներկայացնենք այդ խոսվածքի ընդհանուր բնութագիրը:

Մակուի խոսվածքի ձայնավորներն են՝ *ա, ւ, ի, ու, օ, ը*: Քմային *ւ* ձայնավորը հանդիպում է փոխառյալ բառերում, նաև հայերեն որոշ բառերում՝ հիմնականում առանց որևէ օրինաչափության, ինչպես՝ *մինսկ, հ'ւշկ, զւստիկ, դ'ւն, ժւծք* և այլն: Ըստ

¹⁶⁰ Տե՛ս Ռ.Սաղաթեյան, Գեղամավանի խոսվածքը և նրա դիրքը «ոււ» և «կը» ճյուղերի բարբառների միջև, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Ե., 2002, 3, էջ 154-158, Ռ.Սաղաթեյան, Տեղաշարժեր Գեղամավանի խոսվածքում, Հայագիտական հանդես, Ե., 2017, 2, էջ 35-46:

¹⁶¹ Մակուից եկածների (հիմնականում 1829-1830թթ. կազմակերպված գաղթի ընթացքում) սերունդներով բնակեցված են տարբեր բնակավայրեր նաև Արովյանի, Հրազդանի և այլ տարածաշրջաններում: Թերևս Մակուի խոսվածքի առկա բոլոր դրսևորումների ուսումնասիրության դեպքում հնարավոր կլինի որոշել բարբառային այս միավորի հիմնական հատկանիշները, փոխհարաբերությունները այլ բարբառների հետ և դիրքը հայերենի բարբառների շարքում:

¹⁶² Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 93:

¹⁶³ Տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 93-115:

Ռ.Բաղրամյանի՝ *մ*-ն «Բայազետին ու Վանին էլ հատուկ կոկորդային *ա* է»¹⁶⁴: Խոսվածքն ունի *ե,ռ* երկբարբառային հնչյուններ:

Մակուի խոսվածքն ունի շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ, որոնք գործառուում են միայն բառակազմում՝ *բ՛ըռնել, գ՛օսկէ, դ՛անակ, ձ՛ախ, ջ՛անթել*: Բառակազմի ձայնավորից առաջ հաճախ տեղի է ունեցել ձայնեղ հազագի հավելում՝ *հ՛անգաջ, հ՛ուրիշ, հ՛ատու*: Բառամիջում և բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց, բացառությամբ որոշ դիրքերի, խոսվածքն ունի շնչեղ խուլեր, ինչպես *սուրփ, յերք, բ՛անց, վեռչ, գ՛աքաթ, ձ՛իք, օթ, օց, խափել* և այլն: Հետնալեզվային պայթականները առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ քմայնանում են (*գ՛իշեր, կ՛եխտ, ք՛երթել*), որոշ դեպքերում էլ՝ վերածվում հպաշփականի՝ *ջ՛իշեր* (գիշեր), *ճէս* (կես), *ջէնի* (քենի), *ջիթ* (քիթ): Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *մէշկ, հ՛իշնել*: Ինչպես վկայում է Ռ.Բաղրամյանը, Մակուի՝ Սևանի ավազանում դրսևորվող խոսվածքների մեծ մասում *հ*-ի դիմաց առկա է *խ՛ ախ, խազալ, խամբրել, խավ, խերու* և այլն¹⁶⁵:

Խոսվածքին բնորոշ են նաև երկբարբառների պարզեցումը (*էժ, ալուր, լուս, գ՛էղ*), ձայնավորների անկումը բազմավանկ բառերի նախաշեշտ վանկերում (*չարչրանք, պարտկել, սօրվել, օլրել, յեռուն*), բառակազմում երկբարբառային ձայնավորից առաջ բաղաձայնական տարրի հավելումը (*յեփ, յերք, վոտ, վոռց*):

Եր, ներ հոգնակերտներից բացի, խոսվածքում գործառուում են սահմանափակ տարածում ունեցող այլ հոգնակերտներ ևս՝ *ք, իք, անիք, էրք, դանք, անք, ըանք (քէնիք, մարթիք, կրնանիք, տրդերք, ախպրդանք, ձ՛իանք, գ՛եղրանք)*:

Մակուի խոսվածքը ներգոյական հոլով չունի, հոլովական այդ իմաստն արտահայտվում է հայցական հոլովով կամ սեռականով և *մէջ* կապով: Սեռական և տրական հոլովները տարբերվում են որոշիչ հոդի գործածությամբ, հայցական հոլովը իրի

¹⁶⁴ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 93:

¹⁶⁵ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 98:

առման դեպքում նման է ուղղականին, իսկ անձի առման դեպքում՝ տրականին, սովորական են բացառականի *ց*-ով ձևերը, բայց գործածվում են նաև *է*-ով ձևեր:

Խոսվածքում գոյականների մեծ մասը ենթարկվում է Ի հոլովման, մյուս հոլովումների ենթարկվում են առանձին բառախմբեր: Ոչ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը (*տիրոջ*): Յ հոլովման են ենթարկվում ոչ միայն *էնք*, *ոնք* մասնիկներով, այլ նաև *իք* - ով ավարտվող բառերը՝ *Մընացէնց*, *քեռոնց*, *կընանիքոց*, *Թիֆլիսցոնց*: Չայնավորով ավարտվող անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Բաղէյ*, *պապէյ*, *աղէյ*, *Կարոյ*:

Մակուի խոսվածքն ունի *ը* և *ն* որոշիչ հոդեր, որոնք գործածվում են ուղղական, տրական և հայցական հոլովներում: Երբեմն կարող է դրսևորվել հոդի կրկնակի կիրառություն՝ *ձ'ինը*, *կունը*: Ռ.Բաղդամյանը վկայում է, որ որոշյալ գոյականը կարող է նաև անհող գործածվել¹⁶⁶: Անորոշ հոդը ունի նախադաս կիրառություն: Ստացականությունը դրսևորվում է *ս*, *տ* հոդերով, որոնք կարող են դրվել բոլոր հոլովների վրա:

Անձնական դերանունների առաջին և երկրորդ դեմքերի տրական հոլովի ձևերը Մակուի խոսվածքում ունեն *ի* կամ *իկ* հավելված (*ընձի/կ*/, *քեզի//չեզի*, *մեզի* և այլն), գործածվում է նաև *քե* կարճ ձևը: Ցուցական դերանուններն ունեն պարզ և հավելվածավոր կազմության ձևեր՝ *էս*, *էսի*, *էտ*, *էտի*, *էն*, *էնի*, որոնց թեք հոլովաձևերից են՝ *ըստա*, *ըստու*, *ըստրա*, *ըտա*, *ըտու*, *ըտրան*, *ընդա*, *ընդրու*, *ընդու*, *ըստուց*, *ըտուց*, *ընդուց* և այլն: Իբրև անձերին վերաբերող հարցահարաբերական դերանուն հանդես են գալիս *վոր* և *վոն* ձևերը՝ *վի*, *վին*, *վիր*, *վորի*, *վիրնից*, *վիրնով* թեք ձևերով:

Բայն ունի Ե և Ա խոնարհումներ: Ներկա ժամանակը կազմվում է *ուս//ըս* վերջավորությամբ անկատար դերբայով՝ *ասըս//ասուս էս*: Խոսվածքն ապառնի դերբայ չունի: Վաղակատար դեր-

¹⁶⁶ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 103:

բայն ունի *բ*-ով վերջավորություն՝ *տըվէր, ասէր*, հարակատարի վերջավորությունն է *ուկ՝ մացուկ, տարուկ*: Խոսվածքն ունի պատճառական *ցըն* ածանց (վերացընել, կերցընել): Օժանդակ բայի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք//ենք, էք//էք, են և ի, իր, էր, ինք//ինք, իք, ին*: Թերևս տրամաբանական շեշտն ընդգծելու մղումով՝ օժանդակ բայը երբեմն կրկնվում է՝ *Նոր եմ բ՝ էրէր եմ*: Ենթադրական եղանակի ձևերը կազմվում են *կ(ը)* եղանակիչով, հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի//բըդի*:

Գեղարքունիքի մարզում Մակուի խոսվածքը գործածական է Գեղամավան, Դումաշեն, Ջովաբեր, Լճաշեն, Ծաղկունք, Նորաշեն, Չկալովկա, Վարսեր բնակավայրերում, Սևան քաղաքի որոշ թաղամասերում¹⁶⁷: Մեր դիտարկումներով՝ ներկայում բոլոր բնակավայրերին բնորոշ հնչյունական հատկանիշներից են քմայնացած *ա* ձայնավորի գործածությունը փոխառյալ և բնիկ որոշ բառերում, միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ա*-ից և *է*-ից առաջ բաղաձայնական տարրի (համապատասխանաբար՝ *վ* և *յ*) առկայությունը, իսկ բազմավանկ բառերի սկզբում *ա*-ի, *է*-ի դիմաց *օ* և *է* ձայնավորների գործածությունը, *է, ա* երկբարբառային հնչյունների առկայությունը, բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սդումը, բառամիջում և բառավերջում ձայնեղների դիմաց շնչեղ խուլերի գործածությունը, բառասկզբում ձայնավորից առաջ ձայնեղ հազագի հավելումը, փոխառյալ բառերի սկզբում *ա*-ի դիմաց *կ*-ի կամ *կ*-ի առկայությունը: Բոլոր խոսվածքներն ունեն վերջնավանկային շեշտ:

Դիտարկվող խոսվածքների համար ընդհանուր քերականական իրողություններից են՝ *էր, նէր* հոգնակերտների հետ նաև այլ հոգնակերտների գործածությունը, բացառական հոլովի ձևավորումը *ց*-ով, ներգոյական հոլովի բացակայությունը և դրա իմաստի արտահայտումը հայցականով, ինչպես նաև սեռականով և *մէջ* կապով, անձնական դերանվան տրական հոլովի ձևերում հավելական *ի* հնչյունի առկայությունը, վաղակատար դերբայի ձևավոր-

¹⁶⁷ Այս մասին տե՛ս նաև Ռ.Բաղրամյան, նշվ.աշխ., էջ 9-11:

րումը *p* -ով, օժանդակ բայի *եւ, ես, ա, ենք, էք, են* և *ի, իր, էր, ինք, իք, ին* հաստատական, *չեւ, չես, չի, չենք, չեք, չեն* և *չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին* ժխտական ձևերի առկայությունը, պատճառականի *ցըն* ածանցի գործածությունը, բայական *չ* ածանցի բացակայությունը և այլն:

Մի շարք հասկանիչներ էլ տարածված են խոսվածքների մեծ մասում: Այսպես, Գեղամավանի, Դդմաշենի, Ջովաբերի, Լճաշենի, Նորաշենի, Չկալովկայի, Վարսերի խոսվածքները բառակգրում ունեն շնչեղ ձայնեղներ, մինչդեռ Ծաղկունքի խոսվածքը ներկայացնում է խառը պատկեր, երբ հին բառաշերտում ավելի հաճախ գործածվում են ձայնեղներ, բայց և երբեմն գործառում են շնչեղ ձայնեղներ: Գեղամավանից բացի դիտարկվող բոլոր խոսվածքներում բառամիջում ու բառավերջում խուլերի դիմաց ձայնեղներ հանդես են գալիս երբեմն, մինչդեռ Գեղամավանի խոսվածքում այդ իրողությունը օրինաչափ է: Գեղամավանի, Լճաշենի, Նորաշենի, Չկալովկայի և Վարսերի խոսվածքներում բաղաձայնից առաջ հպաշփականը վերածվում է շփականի, իսկ Ջովաբերի և Ծաղկունքի խոսվածքներում այս իրողությունը թեև հանդիպում է, բայց օրինաչափ չէ: Բոլոր խոսվածքներն ունեն *ոււ* վերջավորությամբ անկատար դերբայ, բայց Ջովաբերի և Ծաղկունքի խոսվածքներում անկատարը զուգահեռաբար ունենում է նաև *ըւ* վերջավորություն, Գեղամավանի խոսվածքում անկատարը ավելի հաճախ ձևավորվում է *ըւ* մասնիկով: Անցյալ կատարյալի ձևերը թե՛ անցյալի, թե՛ ներկայի հիմքերից են կազմվում Դդմաշենի, Ջովաբերի, Ծաղկունքի, Նորաշենի, Չկալովկայի, Վարսերի խոսվածքներում, առավելաբար անցյալի հիմքից են ձևավորվում Գեղամավանի խոսվածքում, սովորաբար ներկայի հիմքից՝ Լճաշենի խոսվածքում: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *գ՛աց, մաց*, միայն Ջովաբերի խոսվածքում սովորական են *գ՛նաց, մր՛նաց* հիմքերը:

Մի շարք իրողություններ դիտարկվել են խոսվածքների փոքր խմբում կամ առանձին խոսվածքներում: Այսպես, բառի ա-

ռաջին վանկում որոշակիորեն շրթնայնացած *ա* ձայնավոր դրսևորվում է Դդմաշենի, Զովաբերի, Լճաշենի, Չկալովկայի խոսվածքներում: Բառամիջում և բառավերջում շնչեղ խուլերի ապաշնչեղացում առկա է միայն Գեղամավանում: Հետնալեզվային պայթականների քմայնացում դիտարկվում է Զովաբերում և Լճաշենում, իսկ առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ *գ, կ, ք > ջ, ճ, չ* անցում՝ Գեղամավանում և Դդմաշենում: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց *խ* ունեն Դդմաշենը, Զովաբերը, Լճաշենը, Նորաշենը, Չկալովկան և Վարսերը, *հ*-ի դիմաց *հ* ունեն Գեղամավանը և Ծաղկունքը: Բառասկզբում *հռ*-ի դիմաց *ֆո* ունի Ծաղկունքը: Բաղիյուսական հարադրություններում *ու* շաղկապի դիմաց *ը* է հանդիպում Գեղամավանում և Զովաբերում: Գեղամավանում, Դդմաշենում, Նորաշենում, Չկալովկայում արձանագրվել է հատուկ տեղանունների հոլովում Ա հոլովիչով, ձայնավորով ավարտվող անձնանունների սեռական հոլովը *յ*-ով է ձևավորվում Դդմաշենի, Ծաղկունքի, Նորաշենի, Չկալովկայի խոսվածքներում: Դդմաշենում և Վարսերում հանդիպում են բացառականի՝ նաև *է*-ով ձևեր: Գեղամավանի և Ծաղկունքի խոսվածքներում ներգոյական հոլովի իմաստը հաճախ արտահայտվում է տրական հոլովով: Գեղամավանում և Լճաշենում գործածվում են անձնական դերանունների տրական հոլովի նաև *իկ*-ով ձևեր, Լճաշենում՝ նաև կրճատ *քէ* ձև: Ու/դերանվան դիմաց Գեղամավանը, Դդմաշենը, Զովաբերը, Չկալովկան և Վարսերը ունեն *վորը* ձևը (սեռ. և տր.՝ *վիր, վիրը*), Լճաշենն ունի *վոն* ձև (սեռ. և տր.՝ *վիր, վին*), *օվ* ձև ունեն Ծաղկունքը (սեռ. և տր.՝ *ուվ*) և Նորաշենը (սեռ. և տր.՝ *վիր, վիրը/վինը*): Հարակատար դերբայը *ուկ* վերջավորությամբ է ձևավորվում Դդմաշենի, Լճաշենի, Նորաշենի, Չկալովկայի և Վարսերի խոսվածքներում, *աձ* վերջավորությամբ՝ Գեղամավանում, *աժ*-ով՝ Զովաբերում և Ծաղկունքում: Նորաշենի խոսվածքում *չ* ժխտական մասնիկը կարող է դրվել դերբայի վրա: Գեղամավանում և Դդմաշենում *ն* բայածանցը երբեմն բացակայում է ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում: Զովաբերի խոսվածքում գործածվում է *կօ* հաստատական մասնիկը, իսկ Լճաշենի խոսվածքում հոգնակի ստացակա-

նությունը կարող է արտահայտվել անձնական դերանվան տրական հոլովածնի հետադաս կիրառությամբ:

Միավորվելով ընդհանուր շատ հատկանիշներով՝ դիտարկվող խոսվածքները, այսպիսով, հանդես են բերում նաև զգալի առանձնահատկություններ: Նկատելի է, որ որոշակիորեն մերձավոր են Գեղամավանի և Ծաղկունքի խոսվածքները¹⁶⁸՝ մյուսներից տարբերվելով իրենց համար ընդհանուր էական այնպիսի հատկանիշներով, ինչպիսիք են հինհայերենյան *h*-ի դիմաց *h*-ի առկայությունը, ներգոյական հոլովի իմաստի արտահայտությունը տրական հոլովով, հարակատար դերբայի *ած//ած* վերջավորությունը: Մյուս կողմից՝ թերևս պետք է արձանագրել, որ բոլոր բնականվայրերն էլ, ըստ բնակիչների ծագումնաբանության, ներկայացնում են որոշակիորեն խառը պատկեր, և այս կամ այն հատկանիշը կարող է ենթաշերտային իրողություն լինել: Օրինակ, Գեղամավանի խոսվածքում բառամիջի և բառավերջի դիրքերում շնչեղ խուլերի դիմաց պարզ խուլերի, ինչպես նաև նույն դիրքերում պարզ խուլերի դիմաց ձայնեղների գործածությունը պետք է համարել Ալաշկերտի շերտի ազդեցություն: Գեղամավանի, Ծաղկունքի և Ջովաբերի խոսվածքներում հարակատար դերբայի ձևավորումը *ած//ած* մասնիկով թերևս կարող է Խոյի բարբառի ազդեցության հետևանք լինել: Դումաշենի, Ջովաբերի, Լճաշենի, Չկալովկայի խոսվածքներում շրթնայնացած *ա* ձայնավորի դրսևորումները ամենայն հավանականությամբ Վանի կամ Բայազետի բարբառների ենթաշերտի առկայությունն են վկայում: Առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ հետնալեզվային պայթականների քմայնացման երևույթը Ջովաբերի խոսվածքում պետք է պայմա-

¹⁶⁸ Ի դեպ, Ռ.Բաղրամյանը, նկատելով, որ Սևանի տարածաշրջանի տասը գյուղում խոսվում է Մակվի ենթաբարբառով, սակայն առկա են որոշակի ներքին տարբերություններ, նույն խմբում է ընդգրկում Գեղամավանի և Ծաղկունքի խոսվածքները՝ հիմք ընդունելով դրանց մյուս խոսվածքներից տարբերվող հետևյալ հատկանիշները. հինհայերենյան *h*-ի դիմաց նույն հնչյունի առկայություն, անկատարի *ըմ* վերջավորության գործածություն, առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ *գ, կ, ք > ջ, ճ, չ* անցում (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 10-11):

նավորել Վանի, իսկ ԼՃաշենի խոսվածքում՝ Դիադինի ենթաշերտերի առկայությամբ: Վերլուծական կազմության դեպքում ժխտական մասնիկի՝ դերբայի վրա դրվելու հատկանիշը Նորաշենի խոսվածքին կարող է անցած լինել Մշո բարբառից և այլն:

Բ. Արծափի խոսվածքի ընդհանուր բնութագիրը

Արծափ գյուղը 19-րդ դարի վերջերին մտնում էր Էրզրումի նահանգի Բայազետի գավառի մեջ: 1828-1829 թթ. շատ արծափցիներ գաղթում և բնակություն են հաստատում Սևանի ավազանի Չիբուխու (այժմ՝ Ծովագյուղ) և Թայչարուխ (այժմ՝ Մեղրաձոր) գյուղերում: 1909թ. Արծափն ուներ 120 տուն հայ բնակչություն, 1914 թ. Արծափից գաղթել է 100 հայ ընտանիք¹⁶⁹: Ըստ Ռ.Բաղրամյանի՝ 1828-1832թթ. Արևմտյան Հայաստանի Արծափ գավառակից տեղահանված հայերի սովոր խումբը հանգրվանել է Սևանա լճի ավազանում, Մարմարիկ գետակի ափերին, Աշտարակի և այլ շրջաններում: Արծափցիների սերունդները մայրենի խոսվածքը անաղարտ պահել են «Սևանի շրջանի Ծովագյուղում, Հրազդանի շրջանի Մեղրաձոր, Մաքրավան գյուղերում և Աշտարակի շրջանի Արագյուղում»¹⁷⁰: Հետագոտողը փաստում է, որ «Ծովագյուղի, Մեղրաձորի, Մաքրավանի ու Արագյուղի խոսվածքները կազմում են կուռ միասնություն, որը շատ կետերում ընդհանուր լինելով Հին Բայազետի բարբառի հետ, վեր է հանում որոշ յուրահատկություններ, որոնք իրավունք են վերապահում արծափցիների խոսվածքը համարելու Արարատյան բարբառի ենթաբարբառ»¹⁷¹: Ռ.Բաղրամյանը Արծափի խոսվածքին բնորոշ տարբերակիչ հատկանիշներ է համարում ըղձականի անցյալի ապառնու յուրահատուկ կազմությունը (երբ իբրև հիմք ընդունվում է այդ ժամանակի եզակի երրորդ դեմքի ձևը և դրա վրա ավելացվում են դիմային վերջավորություններ), բառամիջի և բառավերջի ձայնեղների և շնչեղ խուլերի խլացումը և նույն դիրքերում խուլերի ձայնեղա-

¹⁶⁹ Տե՛ս Թ.Հակոբյան, Սո.Մելիք-Բախշյան, Հ.Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Ե., 1986, հ.1, էջ 448:

¹⁷⁰ Տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 69-70:

¹⁷¹ Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 70:

ցումը, առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ *գ,կ,ք>ջ,ճ,չ* անցումը և այլն¹⁷²:

Ինչպես նկատում է լեզվաբանը, «Արծափի ենթաբարբառով գիտական տառադարձությամբ նմուշներ չկան: Մա հայ բարբառագիտությանն անհայտ խոսվածքներից է»¹⁷³: Ռ.Բաղրամյանը իր ուսումնասիրությունը կատարել է Սևանի տարածաշրջանի Ծովագյուղի և Հրազդանի տարածաշրջանի Մեղրաձորի խոսվածքների հիման վրա¹⁷⁴, ներկայացրել է բարբառային խոսքի նմուշներ¹⁷⁵:

Արծափի խոսվածքի ձայնավորական համակարգը¹⁷⁶ բնութագրվում է ընդհանուր հայերենյան հնչյուններից բացի նաև *ււ*, *է՞* հնչյունների առկայությամբ: Մրանցից առաջինը նույնանում է բարբառային այլ միավորների համապատասխան հնչյունի հետ և հանդես է գալիս փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում: Երկրորդը, ըստ Ռ.Բաղրամյանի, ներկայացնում է *ա* և *է* ձայնավորների միջին աստիճանի հնչումը¹⁷⁷: Խոսվածքում գործածական են *է,ո* երկբարբառային հնչյունները, որոնցից վերջինը, ըստ Ռ.Բաղրամյանի, ունի *օէ* հնչում¹⁷⁸: Խոսվածքում առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ, բառակզբի ձայնավորներից առաջ դրսևորվող ձայնեղ հազագ: Հետնալեզվային պայթականները առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ որոշ չափով քմայնանում են, նաև վերածվում հպաշփականների՝ *ճէս>կէս*, *ճիսադ>կիսատ*, *չիտ>քիթ*, *չէնի>քէնի*: Փոխառյալ բառերում դրսևորվում է *կ*՝ օտար հնչյուն, որը, ըստ Ռ.Բաղրամյանի, խիստ կոկորդային հնչում ունի և

¹⁷² Տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 70:

¹⁷³ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 70-71:

¹⁷⁴ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 69-86:

¹⁷⁵ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 87-92:

¹⁷⁶ Գրքի այս հատվածում Արծափի խոսվածքի ընդհանուր հատկանիշները ներկայացնում ենք՝ հիմք ունենալով Ռ.Բաղրամյանի ուսումնասիրությունը:

¹⁷⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 71:

¹⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

ներկայացնում է *կղ* կամ *ղկ* միահնչումը¹⁷⁹: Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի անկումը (*հառունիկ, մարկրիդ, գողնալ, կոծգել*): Միավանկ բառերի սկզբում *ե*-ից առաջ առկա է *յ*-ի հավելում՝ *յեպ, յեգ*, իսկ *ո*-ից առաջ՝ *վ*-ի հավելում՝ *վոռպ, վոռծ*: Բազմավանկ բառերի սկզբում *ե*-ի և *ո*-ի դիմաց հանդես են գալիս *է* և *օ* (*էրգանկ, էտալ, օրօճալ, օխճար*): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ և շնչեղ խուլ հպականների ու հպաշփականների դիմաց առկա են խուլեր (*խապել, մառտ, անօտի, կարկել, թուկ, խուռծ, թած, թրոճել, հառէճ, կանանձ*), նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ (*աբրանկ, կողբես, հրբառդ, խախուդ, բարեգամ, խավիճ, կարիջ*): Բաղաձայնից առաջ հպաշփականները վերածվում են շփականների՝ *կոծգել, հեզնել, ծասկել*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է հավելյալան ձայնեղ հազագ՝ *հ'ախպուր, հառդ, հ'ընդանիկ, հ'օրտում, հ'էրես*: Սակավ բառերում *հ*-ի դիմաց առկա է *խ*՝ *խոդ, խազալ*: Բառասկզբի *հո*-ի դիմաց հանդես է գալիս *ֆո*՝ *ֆոդ>հոտ, ֆոր>հոր*:

Խոսվածքում, *եր, ներ* հոգնակերտներից բացի, գործածվում են նաև սահմանափակ տարածում ունեցող մի շարք այլ հոգնակերտներ՝ *կ* (*գինիկ, փեսեկ*), *անկ* (*ձիանկ*), *երկ* (*տրդերկ*), *անիկ* (*կրնանիկ*), *դանկ* (*քրվորդանկ, տեկրրդանկ*), *վանկ* (*տիրվանկ*): Արծափի խոսվածքը ներգոյական հոլով չունի, այդ հոլովի իմաստն արտահայտվում է հայցականով, սեռականով և *մեջ* կապով, նաև տրականով (*դ'աշտին քաղվոր կա*): Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տեր* բառը, *մառտիկ, կրնանիկ* ձևերի սեռականներն են *մառտիկոնծ, կրնանիկոնծ*: Ձայնավորով ավարտվող անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *աղէյ, Սաքոյ*: Բացառականը ունենում է ծ(ց)-ով վերջավորություն՝ *ձըվիծ, օրիծ*: Անձնական դերանունները տրականում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*: *Էս, էտ, էն* դերանունների սեռականի ձևերն են՝ *ըստու, ըտու, ընդու*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վով*,

¹⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

որի թեք ձևերն են՝ *ոււ, ոււր, ոււիժ, ոււօլ*: Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ՛ալլւմ, լալլւմ, տալլւմ*: Գալ բայի ապառնու ձևերը կազմվում են *գու* մասնիկով՝ *գուգ՛ամ// գուկամ, գուկաս, գուգ՛ա//գուկա, գուկանկ, գուկակ, գուկան*: Օժանդակ բայի ձևերն են՝ *եւ, ես, է՛, ենկ, էկ, էն* և *ի, իր, էր, ինկ, իկ, ին*: Սրանց ժխտականներն են՝ *չեւ, չես, չե՞, չենկ, չէկ, չեն* և *չի, չիր, չէր, չինկ, չիկ, չին*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն, հարակատարը՝ *ած, ուզ* վերջավորություններ: Խոսվածքում բայն ունի Ա, Ե, Ի խոնարհումներ: Յուրահատուկ կազմություն ունեն ըղձական եղանակի անցյալ ժամանակի ձևերը (նաև ենթադրական ու հարկադրական անցյալների ձևերը), որոնց համար իբրև հիմք հանդես է գալիս եզակի երրորդ դեմքը՝ ստանալով համապատասխան դիմային վերջավորություններ՝ *էտէրի, էտէրիր, էտէր, էտէրինկ, էտէրիկ, էտէրին*: Պատճառական ածանցն է *ծըն* (ցըն)՝ *փախծընել*: Հարկադրականը կազմվում է *սլըղի* եղանակիչով:

Արծափի բարբառային միավորը Գեղարքունիքի մարզում դրսևորվում է մեկ՝ Օովագուղի խոսվածքով, որի ընդհանուր բնութագիրը ներկայացվում է սույն գրքի երկրորդ մասում:

ՄԱՍ 2.

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԵՐԸ ԵՎ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ 2.1.

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԵՐԸ

ԱԶԱՏ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Աղքիլիսա: Մինչև 1988թ. գյուղը եղել է աղբբեջանաբնակ, ներկայում այստեղ բնակվում են Աղբբեջանից բռնագաղթած հայեր: Ընդգրկված է Գեղամասար համայնքում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ԱԽՊՐԱԶՈՐ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Վերին Զաղալու: Բնակիչները Սասունից, Մուշից 1915թ. գաղթած հայերի սերունդներն են: Նախկինում այստեղ բնակվել են նաև աղբբեջանցիներ: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Ախպրաձորի խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հին-հայերենյան *n*-ի և *t*-ի դիմաց առկա են *վո* և *յե*, ինչպես՝ *վօտ*, *վօրթ*, *յեգ*, *յերթ*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *t*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օսկօռ*, *օջիսար*, *էրինջ*, *էրագ*: Խոսվածքն ունի *ե* երկբարբառային հնչյուն՝ *գ իշեր*, *ձ քսեռ*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *յի* ձայնավոր, ինչպես՝ *թյիզյի*, *քյիսիք*, *գյիրկել*, *ջյիհէլ*, *Քյիվյիւն*, *ջյիյիր* և այլն: Բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղու՛մը՝ *ծիծղալ*, *սօրվել*, *հավքել*: Բաղաձայնական համակարգի հա-

մար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բ՛երել, գ՛եղ, գ՛իշեր, դ՛ուռ, ձ՛ուկ, ձ՛րմեռ, ջ՛ուր*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *կարքին, անքամ, հօքի, ընթունել, մառթ, վեռչ, մէչ, շօք, կառթալ, բ՛անցրը* և այլն: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *հ*, սակավ դեպքերում՝ *խ*, ինչպես՝ *խօղ, խօր*: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում, ինչպես՝ *հ՛ավելի, հ՛անէչ, հ՛էսօր, հ՛էքուց, հ՛ընգեր, հ՛ուշիկ, հ՛ուզել, հ՛ընչի* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *դ*, ինչպես *դազան, դավուրմա, դարիբ, դրամաթ, դրստու*: Հպաշփականը բաղաձայնից առաջ կարող է վերածվել շփականի՝ *հաշկ, մէշկ, բօշկա, կըսկըվէ*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Ընդհանուր հոգնակերտներից¹⁸⁰ բացի՝ գործածական են նաև *ք, տանք, վանք, րանք* մասնիկները, ինչպես՝ *փէսէք, ախպըրտանք, իշվանք, գ՛իլվանք, իծվանք, տիրվանք, գ՛եղրանք, տեղրանք*: Կին բառի հոգնակիի ձևն է *կընգըթիք*: Հանդիպում են բաղադրյալ հոգնակերտների գործածություններ՝ *երէխէքներ, մառթիկներ, տըղէքներ*: Մի շարք անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *բիձու, ճրժու, գ՛ըլխու, կօլու, գ՛իլու, աղվըաու, ախչիկներու, տըղէքներու, գ՛ըրքերու, ճրժերու, թըվերու, թօններու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *քըրօջ, անէրօջ, հ՛ընգերօջ, տիրօջ*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Մարօյ, Սաքօյ, վէղրօյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *գ՛եղից, ճրժուց*, կան նաև է վերջավորությամբ քարացած ձևեր՝ *տընէ տուն, դ՛ընէ դ՛ուռ*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *մեր գ՛եղ* (մեր գյուղում), *գ՛եղի մէչ*: Որոշիչ հոդն է *ն-ն*՝ *Հէրըն չօբան ա*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ *Իրա հէր գ՛ընաց*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում

¹⁸⁰ Նկատի ունենք *եր, ներ* հոգնակերտները, որոնք գործածական են մարզի բոլոր խոսվածքներում, ուստի և չեն հիշատակվում որևէ խոսվածքի բնութագրում:

են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*, գործածական է նաև *քե* կրճատ ձևը: Երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինք, իրանք*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վօն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *քու, իրա, իրանց, էս, էսի, էն, էնի, ըսքրա, ընդքրա* (դրա, նրա), *ընդքրանից, ըստեղ, ընդեղ, ըտեղ, հիրար, հուր* և այլն:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէնել, կրոնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան կազմվում է *գհ//կի* մասնիկով՝ *գհքամ, գհլամ, կհտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով՝ *կըխօսամ, կընայեմ, կընըստիմ, կէնէմ*: Միանալով բայասկզբի հազագին՝ *կ*-ն ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գընգի, գալքա*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի*, ինչպես՝ *պըտի էթան*: Անորոշ դերբայը կարող է արտահայտել ապառնու իմաստ, ինչպես՝ *գացած ախչիկ հուզել*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն՝ *գացեր* (եմ), *քոցեր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *սարքուկ, քաղուկ, նըստուկ, խըմուկ*: Եական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*, սրանց ժխտականներն են՝ *չեմ, չես, չը, չենք, չէք, չեն* և *չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է առավելաբար ներկայի, նաև անցյալի հիմքերից՝ *գըրինք, տըվինք//տըվեցինք*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գաց, մաց*: Եզակի հրամայականում տարբերվում են ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումներ՝ *թըրաշա՛, գըրա, նըստի, կայնի՛*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *խօր ա կըփօրենք, շատ ա գուգեմ, էնենց ա կցավա, դասն էր կըպատմեր, կաթ էր կհտեր*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է օժանդակ բայի վրա, ինչպես՝ *չեմ տէսե*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի

վրա՝ *չըզ՝ըրեմ* (չեմ գրում), *չըբ՝էրեմ* (չեմ բերում): Բայասկզբի հագագին միանալով՝ չ-ն ձայնեղանում է՝ *ջուզեմ*, *ջընզիա*: Պատճառական ածանցն է *ուց/ցուց մըտուցել*, *խօսցուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *թըռցուս*, *տեղավօրցո՛ւ*, *մըսցո՛ւ*, *մըտո՛ւ*: Խոսվածքը չ բայաձանց չունի: Հաճախ ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում բացակայում է նաև *ն* ածանցը՝ *տոհիմ*, *գէլի*, *կէղի*, *գ՛ըթին*, *գ իչիմ*, *գըհասին* և այլն:

Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, ինչպես՝ *կօ յես քսէցի* (դե ես ասացի):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *հ՛ընչի*, *ճիժ*, *իմալ*, *մըկա*, *քօնձախ*, *հօլիկ* (շան բույն), *օթաղ*, *սըրախ*, *ճար*, *տանիք*, *հ՛էթիկ*, *հացատուն*, *թալվա*, *ըդպէս*, *տատի*, *հարևան*, *հունթ*, *հ՛անավօտ*, *հ՛ուզընզան*, *գ արնան գ՛ըլօխ*, *խըլքսել*, *մինչև*, *դըրկել*, *խարար*, *խօրօտ*, *հ՛իրգուն*, *քօմել*, *միրալ*, *բօտալ*, *քիսիք*, *ճարընգան*, *չըռիկ*, *կըղէ* և այլն:

ԱԿՈՒՆՔ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Բնակավայրը 1830թ. հիմնել են Հին Բայազետի գավառի Ղարաքենդ գյուղից գաղթածները: 1935թ. գյուղը վերանվանվել է Ակունք (նախկինում՝ Ղըրխբուլաղ, Բազմաղբյուր): Ու.Բաղրամյանը փաստում է, որ «Ակունքի խոսվածքը նույնն է Կամոյի շրջանի Սարուխան, Գեղարքունիք գյուղերի ու սրանց հարող խոսվածքների հետ»¹⁸¹, սակայն դիտարկումները ցույց են տալիս, որ ներկայում գյուղի խոսվածքը զգալիորեն տարբերվում է Բայազետի բարբառից: Չնայած պահպանվել են Ում ճյուղի պատկանելությունը և քերականական հիմնական առանձնահատկությունները, սակայն հատկապես հնչյունական հատկանիշներով խոսվածքը նմանվում է Դիադինի բարբառին:

Խոսվածքում բառի տարբեր դիրքերում, նաև բառասկզբի շնչեղ ձայնեղներից հետո հաճախ հանդես է գալիս քմայնացած *ւն*,

¹⁸¹ Ու.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 6:

ինչպես՝ *բ'ւնի, ձ'ւնի, ադւնթ, քւնոի, քւնսիր, հառու, քւննի, զւննել, օրինակ, քւնլսն, հնզւնր, խսրիր, ընդ որում՝ Դիադինի բարբառի համեմատությամբ նկատելի է քմայնացման ավելի թույլ աստիճան: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *t*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե՝ վոռց, վոռթ, յեզ, յեփ,* բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է,* ինչպես՝ *օխձւնր, օչիլ, էրէվալ, էրինջ:* Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *նէդ, ցօրեն, սոխ, խընձոր:* Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սդումը՝ *կարկըտան, խասկընալ, ավէդրան, խսնյլի:* Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բ'ըննել, բ'ւնն, գ'ւտ, գ'իշէր, դ'ուս, ձ'որ, ձ'ւնի, ջ'ուր, ջ'օկէ:* Բառամիջում ու բառավերջում հպական ու հպաշփական ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *կարքել, խափել, վեռչ, մէչ, բ'անցրր, բ'ւնց, վոռփ, օքուդ, մառթ:* Նույն դիրքերում երբեմն խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *ավէդրան, պաղըռել, արբել, կըղըել, կօղըել:* Տարածված է հետնալեզվային բաղաձայնների քմայնացումը առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ, ինչպես՝ *պաքել, գ'էդ, գ'ինձ, շսնկսն, գ'ինի, գ'էրան:* Բաղաձայնից առաջ հետնալեզվային պայթականի դիմաց հաճախ առկա է *յ* ձայնորդ՝ *խայնել, սնյոր//սնքլօր, պայսել//պաքսել, տայնալ, ճայտի,* բաղաձայնասկիզբ բառից առաջ, նաև բառամիջում բաղաձայնից առաջ տարածված է *նք>յ, նգ>յ* փոփոխությունը՝ *մէյ գ'ւնցինք* (մենք գնացինք), *քաղիյ բ'էրինք* (քաղեցինք բերեցինք), *հըլնէյ դ'ուս* (ելնենք դուրս), *էթայ տուն* (գնանք տուն), *իշվայներ* (իշվանքներ), *յէղըյներ* (եղունգներ): Երբեմն բաղաձայնից առաջ հպաշփականի դիմաց առկա է շփական՝ *հ'աշկ, մէշկ, ծասկել, ճաշնալ, հ'իժնել* (իջնել), *հ'ւնգրժներ:* Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ' խաննել, ախ, բ'ախ, պախել, խոդ, խսնյլի, խա, խաց, մախ, սախ-**

մընել: Բառասկզբի ձայնավորներից առաջ հաճախ առկա է *հ*-ի հավելում՝ *հ էսօր*, *հ ուրիշ*, *հ անու*, *հ ննիք*, *հ ըմէն*, *հ էրէկ*, *Հ էրէվան*, *հ էժան*, *հ ախպուր*, *հ էվըլնալ*, *հ ննցանկ*, *հ ընգեր*, *հ անէճ*, *հ իմնալ*, *հ իժնել* (հ իճավ): Օտար բառերի բառասկզբի *ղ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ*, ինչպես՝ *կօշ*, *կագան*, *կափաղ*, *կնստու*, *կօնախ*, *կըսամթ*, *կօնդախ*, *կըժալ*, *կնրիք*, *կօնախ*, *կուշ* (ղուշ): Երբեմն էլ հետնալեզվային պայթականների դիմաց է հնչում կոկորդային կիսաշփական *կ*, ինչպես՝ *կանչել*, *կըչկըչալ* և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում կազմվում է նաև *ք*, *վանք*, *անք*, *րանք*, *տանք*, *անիք* մասնիկներով՝ *խընամիք*, *գիլվանք*, *իշվանք*, *իծվանք*, *ձ իյանք*, *տեղրանք*, *քըվըռտանք*, *ախպըռտանք*, *հընգըռտանք*, *կընանիք/կընթընէր*: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *տիրոջ*, *քըրոջ*, *անրոջ*, *տալոջ*, *տէքրոջ*, *կիսրոջ*, *հընգըրոջ*: Հատուկ տեղանունները կարող են ենթարկվել Ա հոլովման՝ *Հ էրէվնա*, *Քննվնոս*, *Մառտունա*, *Մէվանա*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով, ինչպես՝ *Կարօյ*, *Աննայ*, *Լիպօյ*, *Տիկօյ*, *վէղրօյ*, *աղէյ*, *պապէյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *ախպօրից*, *ղ աշտէրից*, մի շարք դեպքերում՝ նաև *է*-ով, ինչպես՝ *օրվընէ*, *գ իշերվընէ*, *տընէ*, *սարախտվընէ*: Ներգոյականը արտահայտվում է հայցական հոլովով, ինչպես նաև սեռականով և *մէչ* կապով՝ *ճէղըն* (գյուղում), *ջ ըրի մէչ*: Որոշյալության իմաստն արտահայտվում է *ն* հոդով՝ *Մառթըն գ ընաց*, որը միշտ չէ, որ գործառում է, օրինակ՝ *Արմէն ասալ*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի*, երբեմն *իկ* հավելված՝ *ընձի(կ)*, *քեզի(կ)*, *մեզի(կ)*, *ձեզի(կ)*, կան նաև կրճատ ձևեր՝ *քէ*, *մէ*, *ձէ*: Երրորդ դեմքի ուղղականի ձևերն են՝ *հինք*, *ընդոնք*, *հ իրանք*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս*, *էտ*, *էն*, *էսի*, *էտի*, *էնի*, *էսա*, *էտա*, *էնա*, սրանց թեք հոլովների ձևերից են՝ *ըստու*, *ըտու*, *ընդու*, *ըստոնց*, *ըտոնց*, *ընդոնց* և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վոն* ձևը, որի սեռականն է՝ *վի*,

տրականը՝ *վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *քօ, հ իր, հ իրա, հ իրանց, ընդրանք, ընդրանց, էսան, էտան, էնան* (սա, դա, նա), *իմսլ, էսենց, էտենց, դսս, դստ, դսն, դսսի, դստի, դսնի, ըստոնք, ըտոնք, ընդոնք, դոր, դորից, հ ուր, հ ըմէն, հ ըմէն մէկ, հ ըմընի, հ իրսնր* և այլն:

Գալ, լալ, տալ բայերի ներկայի ձևերն են *գ'սլում, լսլում, տալում*: Վաղակատար դերբայն ունի *ք*-ով վերջավորություն՝ *տէսէր* (եմ), *բ'էրէր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *բ'էրուկ, նըստուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, էս, ա, ենք, էք են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*, սրանց ժխտականներն են՝ *չեմ, չես, չը, չենք, չէք, չեն և չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքերից՝ *շըլկին/շըլկէցին, բ'էրին/բ'էրէցին*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ'աց, մաց*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *խըմա՛, գ ըրա՛, նըստի՛, խասի՛*: Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ թըռցընէլ, խասցընէլ*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականն ունենում է *ա*, նան՝ *ու* վերջավորություն՝ *խըմցըրա, խըմցո՛*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը՝ *կօ նըստուկ եմ* (դե նստած եմ, էլի):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *կաթ, պուտ, շուք, խօվ, տախտ, ճամբախ, տանիս, հսնոիք, տիլ, մուխ, փօշի, թուփ* (տերև), *կուտ, պուտուկ, թէշի, ուզընգան, խոզգընի, հսնշկալուսանք, տըղասկան, ճիժ, մառթ, դ ըրկէց, միրավ, մօղօզօրիկ, սյլօր, գըռթան, ձ՛ու, պուճուճակ, հունթ, թառթափ, հ ընցըցընէլ, սաբախտան, հ իրկուն, մըռու, պըստիկ, կակուղ, հ իրիշկալ, տըփէլ, պաճառավոր, բ'սրկ, ժըխշէլ, խայնէլ, չուր/չուրի, ջ՛ոչ, թալվա, սըրախ, թունդիր, փարատիչ, մօծիլ, դսստըխուն, խատնիս, հօլիկ* (շան բույն), *էրինջ, սչսն, էրմունգ, ճըմուռ, կ'էսրէր, հ էքխող,*

մրկա, ջ'ախճրփան, պաքել, իմնլ, ճըլօթել, թուշ, ժողովկրրան, բիձն, ափեր, ջ'ոչօ, աղէ (տատ), խօրքուր, գ'ըլօխ խաոցընել, կօժէ, դնվն, կուզըոնեկ, սայսոն, գ'նիխ, դընգ, ջ'աղաց, մուննթ, հօնքուո-հօնքուո, կարքըվել (ամուսնանալ՝ նաև կանանց վերաբերյալ), տալվ, յնբն, մանի, հ'օթթում, պաղըրեկ, խօրօխպեր, յեղըոճիկ, տափոցի, գնիխախօրել, ծաղըր, թեվգ'ըլօխ և այլն:

ԱՂԲԵՆՔ - Գյուղ Ճամբարակի տարածաշրջանում: Գյուղի բնակիչների հիմնական մասը Ադրբեջանից բռնագաղթած հայերն են: Ադրբեք (նախկինում՝ Ադբուլադ) է վերանվանվել 1991թ.: Ընդգրկված է Շոդակաթ համայնքում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ԱՅԳՈՒՏ - Գյուղ Ճամբարակի տարածաշրջանում: Այգուտ (նախկինում՝ Գյոլքենդ) է վերանվանվել 1991թ.: Գյուղում ապրում են Ադրբեջանից բռնագաղթած հայեր: Ընդգրկված է Ճամբարակ համայնքում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ԱՆՏԱՌԱՄԵՁ - Գյուղ Ճամբարակի տարածաշրջանում: Հիմնադրվել է 1850 – ական թվականներին: 1988 թ. վերաբնակեցվել է Ադրբեջանի Շամխորի շրջանի հայաբնակ գյուղերի փախստական հայ ընտանիքներով: Անտառամեջ (նախկինում՝ Մեշաքենդ) է վերանվանվել 1991թ.: Ընդգրկված է Ճամբարակ համայնքում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ԱՍՏՂԱՁՈՐ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Բնակիչների նախնիները 1829-30թթ. գաղթել են Ալաշկերտից և Վանից: Նախկինում՝ Խաչաձոր, Ձոր: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Աստղաձորի խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հին-հայերենյան *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *վո* և *յե*, ինչպես՝ *վոնչ, վոոց,*

յես, յեփ, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օսկի*, *էրագ*, *էրկու*: Խոսվածքն ունի *ե*, *ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *իրեք*, *գօրեն*, *չոռս*, *խոտ*: Փոխառյալ ու բնիկ որոշ բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ւ* ձայնավոր, ինչպես՝ *նւնֆւնր*, *թւնուր*, *քւնոի*, *ւնմի*, *գւնրկել* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սդումը՝ *յեռտուն*, *խավնել*, *խասկընայ*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բ էրել*, *բ արություն*, *դ ըրկեց*, *դ էգ*, *գ էդ*, *գ իշեր*, *ջ ուր*, *ձ ավար*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *դ սոցա*, *տէքրր*, *մէչ*, *անքամ*, *շափաթ*, *խաքնել*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *պաղայական*, *արրել*, *գւնրգել*, *փեդ*: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ*, ինչպես՝ *խօրօխպեր*, *խինգ*, *պախել*, *խավնել*, *խատ*, *խառս*, *խա*, *խէքաթ*, *խիվընդություն*, *խալալ*, *խաց*, *խօրքուր*: Շատ դեպքերում բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում, ինչպես՝ *հ ավալ*, *հ ուզել*, *հ էսօր*, *հ ընցնել*, *հ անէչ*, *հ ընգել*, *հ անու* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ*՝ *կըսւ*, *կուրբան*, *կօնախ*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում կազմվում է նաև *ք*, *տիք*, *րանք* մասնիկներով՝ *թավլէք*, *տէքրոտիք*, *տալվըտիք*, *դ իգրանք*, *տեղրանք*: Երբեմն հանդես են գալիս կրկնակի հոգնակերտներ՝ *դ իգրանքներ*, *թավլէքներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *մառթու*, *տրդու*, *ճամփու*, *ջ ըրու*, *դ իգրանքներու*, *գ էրէզմըներու*, *աչքերու*, *տըներու* և այլն: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Շարօյ*, *Յեղօյ*: Հատուկ տեղանունները հաճախ ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Հ էրէվնա*, *Վաղաշէնա*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *ձ ավրից*, *աչքերուց*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ

մէջ կապով և սեռականով՝ *գ՛էղըն, գ՛էղի մէջըն*, երբեմն նաև՝ *նէ մասնիկով*, ինչպէս՝ *կարսի նէ* (կարասի մեջ), *քառակի նէ* (քառակի քառակուսի ձևով ավազանի մեջ): Որոշիչ հոդն է *ն-ն*՝ *Մատթըն հավէլի խըխճով ա*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպէս՝ *Իմ խէր բ՛էրէ, տըվէ իմ մօր*: Երբեմն անորոշ հոդը հետադաս է գործածվում, ինչպէս՝ *շափաթըմ, փըշում*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ՛եզի*, հանդիպում է նաև *քե* կրճատ ձևը: Անձնական դերանվան երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինք, ուրանք*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վոն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են՝ *քու, ուր* (իր), *ուրնից, էսա, էսի, էտի, էսօր* (սրան), *էնդոր* (նրա), *էնդոց* (նրանց), *էնքան, ընդեն* (այնտեղ), *էտսւնր* (այդքան), *դ՛աս/դ՛ասի* (այստեղ), *դոր* (ուր), *հըմէն* և այլն:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կըռնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան կազմվում է *գի//կի* մասնիկով՝ *գ՛իքամ, գ՛իլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըքաղին, կուտինք, ֆըռըցուն*: Վաղակատար դերբայն ունի *ը-ով* վերջավորություն՝ *դ՛ըրէր* (եմ), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *նըստուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպէս անցյալի, այնպէս էլ ներկայի հիմքից՝ *հուզէցին, օքտիր*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՛աց, մաց*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպէս՝ *խօրօխպէր ա կըսենք, կօֆէ յա կըխըմա, կատաօլ էր կըցանէր*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպէս՝ *չէկէր էր, չունէցէր եմ*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է

բայաձևի վրա՝ *չրպատկերացու*: Պատճառական ածանցն է *ցուց/ուց նեղցուցել, ֆրոքցուցել, խաքուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *պատկերացու, պատկերացո՛ւ*: Խոսվածքը չ բայաձանց չունի, երբեմն բացակայում է նաև *ն* ածանցը, ինչպես՝ *մեռիմ, մրտիս*:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *բաջօ* (հորեղբոր կին), *ափեր, ջ՛օջօ* (տատ, մեծ կին), *ադէ* (մայրիկ), *մրկա, փրշում, պարկել, ջ՛օկրտտել, ընդուց դէն, դ՛ըրկեց, միճսկ, հուզելուն, խօթօտ, առնել, ճիժ, գ՛ըտընակ քաշել, կեսրեր, իմալ, օրշընիտկ, բօռալ, գ՛էրեզմըններ, կըշտօվ, բ՛էտընալ, կարքըվել* (ամուսնանալ՝ նաև կնոջ վերաբերյալ), *թավլա, հօրի, ձ՛իթխաց, դ՛ուռ, հանդա, բ՛օլոր, ճամփիսել, դօյօվ գուռնօվ, սօվ ու սըրատություն, օթտել, հուստ, փայ ու բ՛ածին, ջ՛ոչ, ինչօր քեզի, ադաջան, իրկամեռ, բ՛ած, ժեխ, օդաց ճամփա, տալվ, իշկել, ինք* և այլն:

ԱՎԱԶԱՆ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: 1988 թ. վերաբնակեցվել է Ադրբեջանից բռնի տեղահանված հայ ընտանիքներով: Ավազան (նախկինում՝ Գոյսու) է վերանվանվել 1990թ.: Ընդգրկված է Գեղամասար համայնքում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ԱՐԾՎԱՆԻՍ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Բնակիչների նախնիները 1829 – 30 թթ. գաղթել են Ալաշկերտից: Ըստ Հ.Աճառյանի՝ բնակիչները եկել են Բայազետի Չախրը-Բեկ գյուղից, Վանից և Մակուից¹⁸²: Արծվանիստ (նախկինում՝ Ալուչալու) է վերանվանվել 1968թ.: Հաղորդակցվում են Սշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *վո* և *յե*, ինչպես՝ *վոտ, վոռց, յես, յերք*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն:

¹⁸² Տե՛ս Հ.Աճառեան, Հայ բարբառագիտություն, էջ 139:

Բազմավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *o* և *է*, ինչպես՝ *օսկի, օխճար, էրագ, էրինջ*: Խոսվածքն ունի *ե, n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *քաղվոր, կօլոն, դ՛րրկեց, խես*: Փոխառյալ ու բնիկ որոշ բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ա* ձայնավոր, ինչպես՝ *քմմնր, գմբուն, թմն, քմնի, քմփմնսնկ, հմգ էնել* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի տրումը՝ *առծրթէ, խավնել, բ՛աժնել*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *գ՛ալ, ձ՛եռ, գ՛իշեր, բ՛երել, գ՛լլօխ, գ՛ոռծ, դ՛ուս, ջ՛առթել*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *ճրբաքու, խաքնել, խօքի, կարքրվել, ջ՛առթել, մառթ* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *պաղմել, արբել, ազար, փէղ*: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ*, ինչպես՝ *խառս, խա, խին, խետ, խամար, խառսնիս, խալալ, խաց, խօ, խօրեմ, խիվանդ, գ՛ախ*: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *h*-ի հավելում, ինչպես՝ *հ՛ընգնել, հ՛առու, հ՛ընցնել, հ՛առէչ, հ՛երէկ, հ՛ելել* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ՛ կօչաղ, կըլավ, կավուրմա*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում կազմվում է նաև *ք, տիք* մասնիկներով՝ *բալէք, տըղէք, քէչէք, ախպրրտիք, տէքրրտիք, կընգրտիք*: Երբեմն հանդես են գալիս կրկնակի հոգնակերտներ՝ *բալէքներ, տըղէքներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *ձ՛օրու, գ՛ոմու, փորու, կօլու, խառսներու, կօվերու, սիրողներու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *կիսրոչ*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, նաև հասարակ որոշ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Վանօյ, Չինօյ, Յեվէյ, Ֆէրմայ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *փըշից, տարուց, կօվերուց*, հազվադեպ՝ *է*-ով՝ *տընէն*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *սարն* ենք, *դ՛աշտի մէչըն*: Որոշիչ հոդն է *ն*-ն՝ *Սուրփիըն դ՛ւնն ա*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում

է, ինչպես՝ *էն մէ տրրակտրրիստ կըսա*: Երբեմն անորոշ հոդը հետադաս է գործածվում, ինչպես՝ *բ' աժակըմ, քիչըմ*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ'եզի*, եզակի երկրորդ դեմքը ունի նաև *քե* կարճ ձևը, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինք, ուրանք//հուրանք*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վոն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *քու, հուր* (իր), *հուրանց//ուրանց, էնդոր* (նրա), *էնդրանք, էնդոց, էսա, էսի, էտի, էնի, դոր, վորդեն, դսսի, դ'ստ, դ'ստի, դ'սն, դ'սնի, էնթսր* (այնպիսի), *ըմալ* (այնպես), *հիրար* և այլն:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կըռնալ* տարբերակները: *Չայ, լալ, տալ* բայերի ներկան կազմվում է *գ'ու, գ'ի//կի* մասնիկով՝ *գ'ուքամ, գ'իլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կաբրինք, կըգ'ողնան, իմ խելք էթա* (խելքս գնում է): Բայասկզբի *հ*-ին միանալով՝ *կ*-ն դառնում է *գ'*, ինչպես *գ'իստրկինք*: *Չալ* բայն ունի ներկայի և ապառնու զուգահեռ յուրահատուկ ձևեր՝ *գ'ոմ, գ'ոս, գ'ո, գ'ոնք, գ'ոք, գ'ոն*: Վաղակատար դերբայն ունի *ը-ով* վերջավորություն՝ *տէսէր* (էր), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *ցանուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքից՝ *բ' էրին, ջ' առթին, տըփի, թորգի, նըշանէցին*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ'աց, մաց*: *էնել* և *դ'ընել* բայերի անցյալի հիմքում պահպանվում են *էն, դ'ըն* ձևերը՝ *էնեց* (արավ), *էնէր եմ* (արել եմ), *էնա'* (արա'), *անուն եմ դ'ընե* (անուն եմ դրել): Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *ինչ ա կուտես, գ'ոմու մէչն էր կաբրինք*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժան-

դակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չրհաշվէր եւ, չրտէւէր էր*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չրկըռնամ, չէղի*: Պատճառական ածանցն է *ուց//ցուց՝ հիչուցել, սովըռցուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *կըզըզվըցուն, յեռցո՛ւ*: Ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում ևս *ն* բայածանցը սովորաբար բացակայում է, ինչպես՝ *մեռիւմ, գէլի* (կելնեի), *կեղի* (կլինի), *խաքինք* (հագնեինք), *առի* (առնեի), *կըխասի* (կհասնի): Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, ինչպես՝ *կօ մընա* (իհարկեմնում է):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *խըլղ, պըստըկութուն, հորի, մուրաղ, ճիժ, հալ, մըկա, մառթ, ջոչ, դ՛անեն, սըքա, իմալ, խօրօտ, գ՛էշ, աղէ, ափէր, կակօ, շուշուտ, դան, հուզընգան, կըմճըտել/կըմըմթել, պատի խետ, գըվա, ջ՛ըխպալ, հըմալ, ազաբ, կըխտոտ, մըթէլ, յօրդան, էտօվ դէն, շօռ աչք, խօրօտ, սիրօղ, հիլօտ քանիանանկ, իրիկ, գ՛օխտուկ, քանֆկախան էնել, էսխանտ, տարէ լիս, խացատուն, չօրթնէ՛ ճաշ, գ՛նուռ, դ՛ըրկեց, տալվ, ընձի խօքի կա, չինաշխարհիկ, ջոչօ* (տարեց տղամարդ), *բաջօ* (ծեր կին), *հանդա, մատղաշ, ջաղդա, ինք, կարքըվել* (նաև կանանց վերաբերյալ), *յերփի, արաբա, նըշանլու, էրաղ* և այլն:

ԱՐԾՎԱՔԱՐ – Գավառ քաղաքի թաղամաս, նախկինում՝ գյուղ Արծվաքար, Ղշլաղ, Ծմակ: Արծվաքար է վերանվանվել 1945թ., թաղամաս է դարձել 1961թ.: Բնակիչների նախնիները 1829-1830թթ. գաղթել են Բայազետից: Հաղորդակցվում են Բայազետի բարբառով:

Բայազետի բարբառին բնորոշ դիրքերում խոսվածքը կանոնավորապես ունի շրթնային *մ* ձայնավորը՝ *մսել, մշուն, մրաղ, պմրկել, պմնիր, տմրի, ճմմփա, ճմր, շմտ, սմղ, ծմռ, մմքուր* և այլն: Հիմնականում փոխառյալ, բայց նաև բնիկ մի շարք բառերում գործածվում է քմայնացած *մ* ձայնավոր, օրինակներ՝ *նմֆտ, լմց*,

խայլի, ջայնամ, քուֆտս, քսլսմ, հսյսթ, Քսվսն, ջսյէլ, չսյիր, քուլսշ, ձսն (ձեոք) և այլն: Հինհայերենյան *n*-ի և *ե*-ի դիմաց միավանկ բառերի սկզբում առկա են համապատասխանաբար *վո* և *յե՝ վոր, վոխ, յես, յերք*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է*, ինչպես՝ *օխճար, օյիլ, էրկանք, էրինջ*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *վեց, ցորեն, փոր, բ՛անվոր*: Արծվաքարի խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում ձայնավորի սդումը՝ *խայլի, խասկընալ, փատրտել*: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ՛աժան, բ՛ընել, Գ՛առնիկ, գ՛արի, դ՛ուս, դ՛աշտ, ջ՛ըրել, ջ՛ոչ, ձ՛էն, ձ՛ուն*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *տէքըր, բ՛անցըր, հօքոստոս, ջ՛ոչ, հ՛առէչ, օց, խափել, սուռփ* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *գիղալ, դըրոց, պսնդասխան, պսնդայել, կըղրել* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *բ՛ասվել, լրսվել, իշքան, հսշկ* և այլն: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ՝ խետ, պախել, խանել, խէր, խառնիս, էն գ՛ախ, խինգ, խիվանդ, խամօփ*: Նկատելի է հետնալեզվային պայթականների քմայնացում, ինչպես՝ *կսնրաք՛, հօքի, խօրքուր, քսնոի*: Քմայնացման հետևանքով *ություն* ածանցում տեղի է ունենում *թ>ց* անցում, ինչպես *խարամուցյուն, նեղուցյուն*: Խոսվածքում *տն* խմբի դիմաց երբեմն առկա է *նն՝ մմններ, վոններ, դր*-ի դիմաց՝ *յր*, ինչպես՝ *կօյրել*: Օտար բառերի բառասկզբի *դ*-ի դիմաց գործածվում է *կ՛ Կըշլադ, Կսլսմդսր, կըրադ, կսվուրմա*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ տեղի է ունեցել *հ՛*-ի հավելում՝ *հ՛առավոտ, հ՛օքոստոս, հ՛իմանալ, հ՛առու, հ՛էրես, հ՛առէչ, հ՛ընգեր, հ՛ընցընել, հ՛ավէլի, հ՛ընչի* և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք, անք, վանք, րանք, տանք, անիք* մասնիկները՝ *քսվսնցիք, բութուկէք, ձ՛իյանք, իշվանք, գ՛իլվանք, ըստերանք, տեղրանք*,

քրվորտանք, անխաղտտանք, կրնանիք: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Չինայ, Մանրոյ, Փանրոյ*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Մանտունա, Սեվանա, Թիվլիզա*: Ոչ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը՝ *տիրոյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *պոչից, գեղից, դաշտերից, երբեմն էլ՝ է-ով, ինչպես՝ տրնէ, հանավտրնէ*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *գեղը, գըրքի մէչը*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի, նաև* գործածվում է *քե* կրճատ ձևը: Հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են՝ *ընդոնք, հիրանք*: Յուրական դերանունները եռանդամ են՝ *ես, էտ, են, էսի, էտի, ենի*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վորը* տարբերակը, որի սեռականի ձևն է՝ *վիր*, տրականինը՝ *վիրը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *մենք, հինքը, հիրա, հիրանք, ըտու, ըստոնք, ըտոնք, ըտոնց, էտենց, ընդէ, հըմէն, հուրիշ, վորդէ, ըստսը* (այսքան), *ընդսը* (այնքան) և այլն:

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գալում, լւլում, տալում*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր/եր* վերջավորություն՝ *մնցէր եմ, նըստեր ա*, հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *ցանուկ, քաղուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, էս, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*, սրանց ժխտականներն են՝ *չեմ, չես, չը, չենք, չէք, չեն* և *չի, չիր, չէր, չինք, չիր, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ինչպես անցյալի հիմքից՝ *տրվէցին, նըշանէցին*, այնպես էլ ներկայի հիմքից՝ *մըրինք, դըրինք*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *գաց, մաց*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *մնջատա՛, կմնի՛*: Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ խասցընել, տմքցընել*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունենում է *ա* վերջավորու-

թյուն՝ *խասցըրա՛, մօտկըցըրա՛*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր՝ *թըռնել, փախնել, ուռել*:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *սինօռ, պըստի, մմոթ, հեքսի օր, իմալ, քեփըլտալ, թըմել, կըլոր տմրի, թուփ* (թթու դրած կաղամբ), *բ՛ըլել, կըժիկ, ջ՛ոչ, ճմր, թամաշ մնել, ճըզըռել, գ՛ըրթան, ուզել* (սիրել), *կընդել, հմբրինգ, կմվըռ, դըվածօ, հա, գ՛ըլօխ խանել, մինչեվի/չումքի, բօզ, կըդրել* (թալանել), *կըտոր, մընաց, խըրեդեն, մէշու, հէսա, քյոռէշտ, ձիթիաց, մուրուս, թալվա, մսկ, մնընավոր, բ՛էտ, տմդմեր, ցավ քաշել, թօրկել, կեծակ, ժեխ, ճոթ, չըռնակոթ, փօշի, մդընջուկ, քելեխ/պմդարաք, կըտոր խանել, խընզըռել, խափանել, սըրախ, մդու, միտել, մփեր, խուր էթալ* (արագ գնալ), *ցուսկ, փունք, կըմուկ, տմնիս/կըտուր, հ՛առիք* և այլն:

ԱՐՏԱՆԻՇ - Գյուղ Ճամբարակի տարածաշրջանում: Բնակեցված է Ադրբեջանից բռնագաղթածներով և Արծվաշենից բռնի տեղահանվածներով: Ընդգրկված է Շոդակաթ համայնքում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ԱՐՓՈՒՆՔ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: 1988թ. վերաբնակեցվել է Ադրբեջանից բռնագաղթած փախստականներով: Արփունք (նախկինում՝ Բահար) է վերանվանվել 1991թ.: Ընդգրկված է Գեղամասար համայնքում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

Բ

ԲԵՐԴՈՒՆՔ - Գյուղ Գավառի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Աղկալա, Ագատ: 1920թ. վերաբնակեցվել է Նորատուս և Գանձակ գյուղերից եկած ընտանիքներով: Հաղորդակցման միջո-

ցը Բայազետի բարբառն է՝ Նորատուսի խոսվածքի հատկանիշներով, նույնանում է Հայրավանքի խոսվածքի հետ (տե՛ս ՆԱՅՐԱՎԱՆՔ):

Գ

ԳԱԳԱՐԻՆ - 1955թ. հիմնվել է իբրև բանավան Աթարբեկյանի ՀԷԿ - ին կից, հետագայում կոչվել է Գագարինավան: 1961 թ. մինչև 1995 թ. համարվել է քաղաքատիպ ավան: Այժմ ընդգրկված է Սևան համայնքի կազմում: Ըստ Ռ.Բաղրամյանի՝ բնակիչները շրջակա ու Մարտունու շրջանի գյուղերի հայեր են, համայնքը միասնական խոսվածք չունի¹⁸³: Այժմ հաղորդակցվում են խոսակցական հայերենով:

ԳԱՆՁԱԿ - Գյուղ Գավառի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Քոսամահմեդ, Բատիկյան: Բնակիչների նախնիները 1828թ. ներգաղթել են Բայազետի, Ալաշկերտի, Խոյի ու Սալմաստի գյուղերից: Ռ.Բաղրամյանը վկայում է, որ Ուրմիայի գավառից 1828-1832թթ. գաղթածները իրենց մայրենի խոսվածքի չնչին հետքեր են պահում նոր միջավայրում՝ Բաղիկյանում¹⁸⁴: Գանձակի խոսվածքը բարբառի մյուս դրսևորումներից տարբերվում է քմայնացած ձայնավորների ու բաղաձայնների առատությամբ:

Գյուղի խոսվածքը ներկայացնում է Բայազետի բարբառը: Խոսվածքում թե՛ բնիկ, թե՛ փոխառյալ բառերում բավականին տարածված է քմայնացած *ü* ձայնավորը, օրինակներ՝ *üղüթ*, *խüնյ*, *հ'üնէչ*, *թüգüü*, *փէսüü*, *սիֆտüüկ*, *փüնդու*, *դ'üր*, *շüնժ*, *կըսüü*, *շուշüն*, *նüֆտու*, *հոզüüջ*, *վիճüüկ*, *չüրչըրէլ*, *գüնթընէլ*, *պէնջüüկ*: Բայազետի բարբառին բնորոշ դիրքերում խոսվածքը կանոնավորապես ունի շրթնային *ü* ձայնավորը՝ *üխպէր*, *üնթէն*, *կüրաս*,

¹⁸³ Տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 9:

¹⁸⁴ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 3:

պամպական, տանջանք, ծմիւել, ճնկաթ, սմրքել, մմքուր, շմտ և այլն: Գանձակի խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում ձայնավորի սդումը՝ *մվէղըրան, խավնել, մմննիք, կմրկըտել, սօրվել*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *t*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *վո* և *յե՝ վոտ, վոր, յես, յեի*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է*, ինչպես՝ *օխճար, օլըրվել, էրէխա, էրկու, էրինջ*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *միշատել, վեց, հ՛ընգե, ջ՛ոչ, փիդոն, ջ՛ըրխոր*: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ՛էտ, գ՛ոռծ, դ՛ուս, ձ՛ըվածեղ, ջ՛աղաց*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *հ՛ առցակուռթ, շմփաթ, ուրփաթ, կմրքել, տէքմրկընիկ, հմնէչ, վեոչ, օց, վոռփ*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *ծըձաղ, մրրել, փագ, գիդալ, ցաձըր, մվէղրան, օքուղ, փէղ, խէձուկ* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *հմշկ, վոշ մէկը, մրասցընել, ծասկել, լըսվել, ճնշնալ, խէզնել, ընզնից*: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ՛ խին, խագար, պմիւել, բ՛ախ*: Հետնալեզվային պայթականների քմայնացումը բավականին տարածված է, ինչպես՝ *քըտընքի, կիտուր, նմխակէն, տմտիկիս, գիցե, խէքմթ, գմմ, մաքի, գ՛ըրակէտ*, երբեմն նույնիսկ պայթականները թողնում են հպաշփականի տպավորություն կամ էլ վերածվում են հպաշփականի, ինչպես՝ *գ//ջուգմմ<գուգամ, չէչմ<քեչա*: Քմայնացման հետևանքով *ություն* ածանցում երբեմն տեղի է ունենում՝ *թյ>չ* անցում՝ *պմդմուչուն, հարըստուչուն, բ՛աժանուչուն*: Խոսվածքում *տն* խմբի դիմաց որպես կանոն առկա է *նն՝ մմննիք* (մատանի), *մըննել* (մըտնել), *վոններ*: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց գործածվում է *կ՛ կըսմ, կմզան, կմյիմ, կմվուրմա*: Առանձին բարբառախոսների խոսքում

բառասկզբի *ղ*-ի դիմաց հնչյուն է հպաշփական հնչյուն (մոտավորապես *ղ* սերտ արտասանությամբ): Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *հ*՝-ի հավելում՝ *հ՛ էսօր*, *հ՛ ընգնել*, *հ՛ ախպուր*, *Հ՛ առաքել*, *հ՛ իրա*, *հ՛ իրկուն*, *հ՛ արի* և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է: Խոսվածքում *սերմ*, *թարմ* բառերը երկվանկ են և ունեն *սերրմ*, *թարրմ* արտասանություն: Բաղիյուսական հարադրություններում կամ դրանցից առաջացած կցականներում *ու*-ի դիմաց գործառում է *ը*-ն՝ *մսկըտմկ*, *տունըտեղ*, *մմոթը կընիկ*, *իմը քօ* (իւ ու քո), *բ՛ ուքը ձ՛ ուն*, *մոքտուր*:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք*, *անք*, *վանք*, *րանք*, *տանք*, *անիք* մասնիկները՝ *գ՛ եղացիք*, *սմրուխանցիք*, *ճմմփեք*, *ձ՛ իյանք*, *իշվանք*, *գ՛ իլվանք*, *ըտերանք*, *տեղրանք*, *տեքըրտանք*, *քըվըտտանք*, *մխպըտտանք*, *կընանիք*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Գ ընձօյ*, *Գ էլօյ*, *Մէփօյ*, *Վանօյ*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Սմրուխանա*, *Հացառատա*, *Գըռիձօրա*: Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տեր* բառը՝ *տիռոջ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *պոչից*, *գ՛ եղից*, *գ՛ ինուց*, *գ՛ ըլիսընէրից*, *երբեմն էլ՝ է-ով*, *ինչպես՝ հազարէն*, *ձ՛ եոնէրէս*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *գ՛ եղը*, *ջ՛ ըրի մէչը*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի*, *քեզի*, *մեզի*, *ձ՛ եզի*, նաև գործածվում է *քե* կրճատ ձևը: Հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են՝ *ընդոնք*, *հ՛ իրանք*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս*, *էտ*, *էն*, *էսի(կ)*, *էտի(կ)*, *էնի(կ)*, սրանց թեք հոլովների ձևերն են՝ *ըստու*, *ըտու*, *ընդու*, *ըստոնց*, *ըտոնց*, *ընդոնց* և այլն: *Ով* դերանվան դիմաց առկա է *վոն* տարբերակը, որի սեռականի ձևն է՝ *վի*, տրականինը՝ *վին*:

Գալ, *լալ*, *տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ՛ ալում*, *լւնլում*, *տմնում*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր//եր* վերջավորություն՝ *գ՛ ըրէր եւ*, *գ՛ ըրէր ա*, հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝

խասուկ: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին, սրանց ժխտականներն են՝ չեմ, չես, չը, չենք, չեք, չեն* և *չի, չիր, չեր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ինչպես անցյալի հիմքից՝ *կմպեցի, դըրեցի*, այնպես էլ ներկայի հիմքից՝ *մըրին, տըլի*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *գ'աց, մաց*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *փագա՛, էփա՛, նըստի՛, հ՛ելի*: Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ կնյնըցընել, խաքցընել*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունենում է *ա* վերջավորություն՝ *նըստըցըրա՛, կէրցըրա՛*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (թըռնել, փախնել, ուռել):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *մքլօրակննչ, խօվ, տաննիս, ձ'իթխաց, տիլ, մուխ, մըսկերանք, բ՛էտ, թօնել, բ՛ընենք, օղոռթ, պըստիկ, ծննիկավոր, չըմդե, մեմմըտել, մմեք մմոթ, նննֆտուլ, կընդել, շիքել, ճիժ, խօտադ, շնոժ, պննպական, փիդոն մնել, խեռնիկ, քննֆկախան մնել, խոզգին, խըրվոր* (հարսանիքի օրը հարսին հոր տանից բերելու գնացողները), *կնրքել, ընդօքի, սիրօդ, մնոթ, ճիկ տալ, տննիքել, տըփել, չումի, չըկըմիշել, մըկա, իմնլ* և այլն:

ԳԱՎԱՌ¹⁸⁵ - Քաղաք, մարզկենտրոն: Նախկինում՝ Գեղարքունի, Նոր Բայազետ, Կամո: 1829-30թթ. վերաբնակեցվել է Բայազետից գաղթած 240 ընտանիքներով, որոնք էլ բնակավայրը կոչել են Նոր Բայազետ: Գավառ է վերանվանվել 1995թ.: Քաղաքի կազ-

¹⁸⁵ Քաղաքի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1999թ. լրացված թիվ 501ա տետրում, առկա են նաև քաղաքում 2013թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

մում են Արծվաքար և Հացառատ թաղամասերը: Հաղորդակցվում են Բայազետի բարբառով:

Գավառի խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ կմրկըտան, *օղղել, հ'երզըննալ*: Բայազետի բարբառին բնորոշ դիրքերում խոսվածքը կանոնավորապես ունի շրթնային *ւ* ձայնավորը (որի շրթնայնացումը պակաս ընդգծված է, քան, ասենք, Սարուխանի խոսվածքում)՝ *մմչընալ, կմպել, պմռավ, տմրէկան, ծմմել, ճմշ, մմնգաղ, նմմակ, սմնո, շմպիկ* և այլն: Փոխառություններում և սակավաթիվ բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ւ* ձայնավոր՝ *ւժել, ձւք, թւթ, գւրգել, լւց, ժւնգ, խէքւթ, փէսւ, գւգւթ, կէյրւթ, կւրիբ, մւնդւժւժ, հւյւթ, նւմ*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *ե*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե՝ վոր, վոռց, վոռթ, յեգ, յեփ, յերք*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է*, ինչպես *օխճար, օշիլ, օռնալ, օրօճ, էրկու, էրէվալ, էրակ, էրկաթ*: Խոսվածքն ունի *ե, n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *սեր, ձ'ըվածեղ, ձ'ըմեռ, թոք, շընոխլ*: Փոխառյալ բառերի *ու* ձայնավորի դիմաց հաճախ առկա է *ի՝ քիֆտււ>քուֆտււ, դիզը>դուզը, շիշււ>շուշււ, միւնւթ>մունւթ* և այլն: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ'օպիկ, գ'էլ, դ'էղել, ձ'ըքել, ջ'ընջել*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *խափել, լիռփ, մմրաք, թաքավոր, թրոչել>թրջել, մոչ, փոցանք, վոռց, վառթ*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *գաղ, ցաձրր, մբրուստ, մվէղիս, ցուռ, հ'իրգուն, միկաղ, փէղ, յերգիր* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *օշոտ, հ'իշնել, կըսկել, ծասկել, միժմւկ*: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ՝ խատ, պմխել, բ'ախ*: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց գործածվում է *կ՝ կմվորմա, կութի, կօնախ*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *հ՝ի* հավելում՝ *հ'ւնչկետտ, հ'առծակ,*

հ'անգաճ, հ'իշնել, հ'ուրիշ և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է: Բաղիյուսական հարադրություններում *ու* շաղկապի դիմաց հանդես է գալիս *ը ղ ուռը դ ուս, դ արը դ'աշտ, տունը տեղ, կմրը ձ'ել, մմոթը կրնիկ*:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք, անք, վանք, րանք, տանք, անիք* մասնիկները՝ *մվտօք, վէդրօք, ձ'իանք, իշվանք, գ'իլվանք, տիրվանք, գ'եդրանք, մխարրրտանք, տէքրրտանք, կրնանիք*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *ի*-ով՝ *Սմբոյի, Մմբոյի*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Հ'երեվնա, Մէվնա, Գորիսա*: Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը՝ *տիրոջ*: Բացառական հոլովը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *մղվրգից, գ'ի'նուց, գ'եդրանքից, գ'ըլխընէրից*: Ներգոյականը արտահայտվում է հայցականով կամ սեռականով և *մէչ* կապով՝ *կրճուճը* (կճուճում), *կրճըճի մէչը*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ'եզի*, դրսևորվում է նաև *քե* կրճատ ձև: Հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են՝ *ընդոնք, հ'իրանք*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի*, սրանց թեք հոլովների ձևերն են՝ *ըստու, ըտու, ընդու, ըստոնց, ըտոնց, ընդոնց* և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա են *վոն, վորը* տարբերակները, որոնց սեռականի ձևն է՝ *վի*, տրակա-նինը՝ *վիրը*:

Անորոշ դերբայի յուրահատուկ ձևերից են՝ *կըռվալ* (կռվել), *հ'իշկել* (նայել), *կմխվրկել* (կխալվել): *Գալ, լալ, տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ'ալում, լմլում, տմլում*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր//եր* վերջավորություն՝ *գ'ըրէր եմ, գ'ըրէր ա*, հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *խըմուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին, սրանց ժխտականներն են՝ չեմ, չես, չը, չենք, չէք, չեն և չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի

անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքից՝ *գ՛րրեցի//գ՛րրի*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *գաց, մաց*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *փագա՛, կըղրա՛, նըստի՛, հ՛էլի՛*: Պատճառական ածանցն է *ցրն՝ թըռցընել, լսցըցընել*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունենում է *ա* վերջավորություն՝ *խըմցըրա՛, մօտկըցըրա՛*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (թըռնել, փախնել, կուրել, ուռել):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *պուտ, պուգ, խօլ, խագ, կըտուր, հ՛սոխք, սխայ, չըռնակոթ, սնձոխ, տիլ, մօծիլ, մուխ, փօշի, թուփ* (տերև), *կուտ, սնդինջ, կըռութ, էրկումսնտ//չոռսըմսնտ, դէշնկ, խօրիգ, ձ՛ըցում, թէշի, ծընըտկան, հնշկալուսանք, ճիժ, մնոթ, մօղօզըրիկ, օրօճիկ, գ՛ըռթան, ձ՛ու, պուճուճակ, թառթիչ//թառթափ, խօքու խաց, գըռեխ//քէն, սմքոց-դ՛օրոց, հ՛ատաֆտուն, կում, մըռու, պըստի(կ), մէշու, ք՛արկ, սնդու, կըժմըթել, հ՛իրարտալ, հ՛ընցըցընել, պսնոզաջ՛ըրել, տսփել, հ՛իշկել, տըփել, հըռըկել, գըռըշտել, մըկա, հ՛էքուց, օղառթ, գ՛էղացվարի, հընչի, չուր//չուրի, հ՛էսա, ք՛անկոտ, իշտսն* և այլն:

ԳԵՂԱՄԱԲԱԿ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Կայաբաշ (Ղայաբաշ): Գեղամարակ է վերանվանվել 1991թ.: 1988-1989թթ. վերաբնակեցվել է Ադրբեջանից բռնագաղթած հայ ընտանիքներով: Ընդգրկված է Գեղամասար համայնքում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ԳԵՂԱՄԱՎԱՆ¹⁸⁶ - Գյուղ Սևանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Շահրիգ: Բնակիչների նախնիների մի մասը 1828-29թթ.

¹⁸⁶ Խոսվածքի հատկանիշները ներկայացվում են ըստ Գեղամավանում 2015թ. կատարված տեսաձայնագրությունների և հետազոտությունների: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում: Տե՛ս նաև Ռ.Սաղաթեյյան, Գեղամավանի խոսվածքը և նրա դիրքը «ում» և «կը» ճյուղերի բարբառների միջև, Բան-

գաղթել է Մակու գավառի Անձուկ գյուղից, ինչպես նաև՝ Ալաշկերտի, Սալմաստի, Խոյի, Մուշի, Բայազետի գյուղերից: Հաղորդակցվում են հիմնականում Մակուի խոսվածքով:

Գեղամավանի խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *բ՛ածնըվել, հարսնիկ*: Փոխառություններում և սակավաթիվ բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ü* ձայնավոր՝ *üվյü, üծել, օրինüգ, քüփ, մինüկ, մüռü, դ'üնռուտուն, հüյüթ, տէքüր, սիգտüգ, կüստու, թüլել, թüփել, գüնիգ, լüր*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց առկա է *վn, ե-ի* դիմաց *յե, ինչպես վոր, վոդ, վոնց, յես, յեռ, իսկ* բազմավանկ բառերի սկզբում՝ համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օղօրմի, էրկու, էրէվալ*: Խոսվածքն ունի *ե, n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *խեխտել, տըվե, փոս, շաղվոր*: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ՛ածնըվել, գ՛րրակես, դ՛աշտ, ջ՛ուր, ձ՛էն*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *ժօղօվըռթական, մառթ, անքամ, հ՛էրուց, հօքի, վեռչ, բ՛անց, շնչեղ խուլերի դիմաց առավելաբար գործածվում են պարզ խուլեր՝ Մէլիկ, մակուր, խանուտ, նախըռճի, կըտել, ատար, հավակել, հիծուն*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *ախճիգ, պաղէրագ, ուղել, նըստաձ, պըրձընել, կըջուջ, լըջեր, Օնիգ, հ՛էրգէն* և այլն: Հետնալեզվային *գ,կ,ք* պայթականների դիմաց հաճախ դրսևորվում են *ջ,ճ,չ* հպաշփականներ, ինչպես՝ *չեռի, չüլյüն, չüչüլ, ջըվü թէ, ջüնյü ջուղէք, ջօզլուկ, ջուլյüջ*¹⁸⁷: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *հ՛üշկ, հ՛իշնել, մէշկ, ծասկել, հ՛ընսնել*: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքը առանձին դեպքերում ունի *խ՛ խազալ, խոր, գ՛ախ*: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց գործածվում է *կ՛ կüստու, կա-*

բեր Երևանի համալսարանի, Ե., 2002, 3, էջ 154-158. Ռ.Սաղաթեյյան, Տեղաշարժեր Գեղամավանի խոսվածքում, Հայագիտական հանդես, 2017, 2, էջ 35-46:

¹⁸⁷ Իրողությունը Գեղամավանում արձանագրել է նաև Ռ.Բաղրամյանը (տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 11):

զան, կօնախ: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է հ´ի հավելում՝ հ իմանալ, հ ինքը, հ օղորգել, հ առաջ, հ էքուց, հ էրես, հ ննջի, հ ընգրնել և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է: Բաղիյուսական հարադրություններում կամ դրանցից կազմված կցականներում ու շաղկապի դիմաց երբեմն հանդես է գալիս ը՝ տունը տեղ, թանրթանրգ, հուրըջ՝ ուր:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև ք, վանք, քանկ, տանք/դանք, անիք մասնիկները՝ ջանյան ջուղէք, չրոչրոցիք, գ իլվանք, տեղրանկ, ախպրդանք, կրղրրտանք (կտուրներ), գ էղրանկ, կրնանիք: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ Հ՛ էրէվնա, Մէվանա, Գ էղամավանա: Բացառականը ձևավորվում է ց//ծ–ով՝ կօվիծ, սարիծ, նվանլվանից, ք՛ էրնից, տընից, կրնանիքից, գ՛ էղրանքից, իմուց: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ սեռականով և մէջ կապով՝ թունդիրը (թոնրում), կրջըջի մէջը, նաև՝ տրականով, ինչպես՝ կօլխօզին աշխադեր եմ. ճաշարանին հաց ինկ ուղրմ. հիրա տեղին նրստրմ ա. սարին կօվ եմ կրտե: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են ի(կ) հավելված՝ ընձի(կ), քեզի(կ), մեզի(կ), ձ՛եզի(կ): Հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են՝ ընդոնք, հ իրանք: Ցուցական դերանվան ձևերից են՝ էս, էդ, էն, էսի(կ), էդի(կ), էնի(կ), ըդա, ըդան, ընդան, ըտոնցը, ընդրանից և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է վորը տարբերակը, որի սեռականի ձևն է վիր, տրականինը՝ վիրը:

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ գ՛ ալըմ, լնլըմ, տալըմ: Անկատար դերբայը ավելի հաճախ կազմվում է ըմ, քան թե ում մասնիկով, ինչպես՝ հաքնըմ, թանփըմ: Վաղակատար դերբայն ունի էր/էր վերջավորություն՝ հէլէր (ա), պըսագվէր (եմ), հարակատարը՝ աձ վերջավորություն՝ իտէխտըվաձ, կախվաձ, նըստաձ: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ եմ, ես, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերը՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին, սրանց ժխտականներն են՝ չեմ, չես, չի, չենք, չէք, չեն և չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին:

Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը որպես կանոն կազմվում է անցյալի հիմքից՝ *նրշանեցին, դ՛րրեցինք*, երբեմն էլ՝ ներկայի հիմքից՝ *արին*: Կրավորական բայերն անցյալ կատարյալում ունեն կրավորաձև վերջավորություններ՝ *բ՛աժնրվանք, փոխվալ*: Պատճառական ածանցն է *ցրն՝ լօղցրնել, ուռըցրնել*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (*թըռնել, փախնել*), երբեմն բացակայում է ն ածանցը՝ *հըլեմ, լըցրմ*:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *պըսագվել, մատտ, կըդուր, խընօցի, մեր կըշտին, հօղօրգել/օղօրգել, հ՛առադուն, հ՛իրգուն, հ՛իրկըվանը, շաղվոր, խօրօտ, մինսկ, ջըվսն թե, քըռչիկ, հ՛էքուց, ճըխտել, փօշի, մըռու, քօլիգ, կուռծ, օտաղ, հ՛էրտիգ, մուխ, հ՛առիկ, սէր ին, սիրաձ անել, թսնպօ, ճանգըռթել, կըլջել, մագիս համբարքի չափ, ջսնդսն ջուդէք, ջօզլուկ, թուխս, ձ՛ու, կաստըրունգա, թսնըթսնմըգ, հ՛էքսի օրը, համբըրել, ջէրուտուն, ճիժ, թէշի, ժեխ, ժըխշել, պըգդիգ* և այլն:

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔ¹⁸⁸ - Գյուղ Գավառի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Բաշքենդ: Բնակիչների նախնիները գաղթել են Բայազետի, Ալաշկերտի, Բուլանըղի և Մուշի գյուղերից 1829 - 30թթ. և 1914-19թթ.: Խորհրդային տարիներին գյուղում վերաբնակեցվել են Սարուխանից աքսորվածներ: Հաղորդակցվում են Բայազետի բարբառով:

Խոսվածքի փոխառություններում և մի շարք բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ւն* ձայնավոր՝ *դսնոդ, Բսնքսնոդ, դսնքսնոդ, միյնսկ, սիֆտսկ, փիլսնքսն, լսն, դուքսն, քսնքսն, ջսնքսն, ձսնք* և այլն: Բայազետի բարբառին բնորոշ դիրքերում խոսվածքը

¹⁸⁸ Խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1998թ. լրացված թիվ 505ա տետրում, առկա են նաև գյուղում 2014թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

կանոնավորապես ունի շրթնային *ւ* ձայնավորը՝ *ւմիս, ւմստր-ված, ւմիչիկ, ւնա, պմոտք, պմչել, տմրի, տմրէկան, կմնչել, կմնճ, սմր, սմպոն, շմտ, շմղել, մմոթ, մմգ, մմտաղ* և այլն: Գեղարքունիքի խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *ւմչըկոտ, ժողվել, կմրկըտան*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *ե*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե՝ վոոց, վոի, յես, յերք, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ օ* և *է*, ինչպես՝ *օջիլ, օխճար, էրագ, էրկու*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *վեոչ, իրեք, փոռ, քավոր*: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ եոթ, Բ՛ առսեղ, գ ըթնըվել, գ՛եղ, դ՛ ուո, դ՛ ուս, ջ՛ աղաչ, ձ՛ էթ, ձ՛ րմեռ*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *օքնել, սուրփ, սէչ, թաքավոր, ւնքամ, մմոթ, օթ* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց մի շարք դեպքերում հանդիպում են ձայնեղներ՝ *սիոռ, Մըզըռողիչ, տէրդէր, պմողրաստել, Հագօփ, կըղրել, պըռձնել, ցաձըր, մբրել, օքուղ* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *խաշքար, ինչ կա, իշքան, կըսկըվել, ծմսկել* և այլն: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ՝ խինգ, խետ, խոռ, խանել, ջ՛ ըրխոր, խիվանդ, պմխել, ր՛ ախ*: Օտար բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց գործածվում է *կ*, որը երբեմն հնչում է իբրև *կ՛*, օրինակ՝ *կ՛նյիշ, կօնդախ, կօլթուղ* և այլն: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *h՛*-ի հավելում՝ *հ՛ առէչ, հ՛ ըղըրկել, հ՛ ակամա, հ՛ ըլնել, հ՛ էրես, հ՛ ուրիշ, Հ՛ էրէվան* և այլն: Երբեմն *ուրթուն* ածանցում դրսևորվում է *թ>չ* կամ *թ>ց* անցում, ինչպես՝ *գօրուչուն, չարուցուն*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք, անք, վանք, րանք, տիք, անիք* մասնիկները՝ *վոսկիք, ձ՛ իյանք, իշվանք, գ իլվանք, տեղրանք, ախպրրտիք, քըվորտիք, կընանիք*:

Չայնավորով ավարտվող հատուկ անունների սեռականը ձևավորվում է *-ով՝ Սմբոյ, Տիկոյ*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Սմբուխանա, Կրշլադա*: Ոչ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը՝ *տիրոշ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց-ով՝ խօրից, անշխրորից*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ սեռականով և *մէջ* կապով՝ *անանը* (ամանում), *տանջտի մէջը*, հազվադեպ՝ տրական հոլովով, ինչպես՝ *էրագին տէտէր եւ*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*, դրսևորվում է նաև *քե* կրճատ ձև: Հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են՝ *ընդոնք, հիրանք*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի, էսա, էտա, էնա*, սրանց թեք հոլովների ձևերից են՝ *ըստու, ըտու, ընդու, ըստոնց, ըտոնց, ընդոնց* և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վոն* տարբերակը, որի սեռականի ձևն է՝ *վի*, տրականինը՝ *վիւ*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *հինքը, հիր, հիրան, հիրանց, ըստե, ըտե, ըստով, ըտով, էտենց, ըստեղի, հրմէն* և այլն:

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գալում, լնում, տնում*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր/էր* վերջավորություն՝ *շնրէր եւ, հէլէր ա*, հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *թըխուկ, նըշանվուկ*: Եական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եւ, էս, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերը՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին, սրանց ժխտականներն են՝ չեւ, չես, չը, չենք, չէք, չեն և չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չիւ*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքից՝ *անտգին, բ'ացէցին, խըմի, սիրիր*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *գաց, մաց*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *կանպա՛, խաշա՛, կանյնի՛, մըտի՛*: Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ հիչըրցընէլ, թըրցընէլ*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունենում է *ա* վերջավոր-

րություն՝ *վեռչացրրա՛, խախժրրա՛*, երբեմն էլ՝ *ու* վերջավորություն՝ *մօսկըցո՛ւ, քընցո՛ւ*: Խոսվածքում չկան չ անանցով բայեր (դիրքել, թըռնել, փախնել, ուռել): Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, բայց ոչ շարունակական իմաստով՝ *կօ էկա* (առանց այդ էլ եկա):

Գեղարքունիքի խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *հակամա, պուտ, փօշի, ձ՛րցում, թէշի, ջուլ, ճմմփել, մընաց, պմոզել, մջօղել, պրռձնել, թունդիր, գատ, յախնի, վըր ճըխնի, քունջուպուճաղ, տմնիս, հ՛առիք, հ՛էռթիս, մմոթ, հուզընգան, տըղըցկան, ժօղօվկըրան, միրավ, ժեխ, չըռնակօթ, գ՛էրէզմըներ, մմոթ, մնէ* (տատ), *ճիժ, գ՛րոթան, պուճուճակ, սըրփանք, սըբաս, խօրօտ, ջ՛ոչ, մէշու, կըմըշտել, խամբըրել, պմողել, ճըղել, ուշկը էթալ, հէքուց չէ մէկէլ օր* և այլն:

ԳԵՂԱՔԱՐ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Սուրբաթան: Գեղաքար է վերանվանվել 1991թ.: 1988թ. վերաբնակեցվել է Ադրբեջանից բռնագաղթած հայերով: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ԳԵՂՀՈՎԻՏ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Վերին Կզնուտ: Բնակիչների նախնիները 1828-30թթ. գաղթել են Ալաշկերտի գյուղերից (Քուփղոան, Զանգազուր և Մանգասար): Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *t*-ի դիմաց առկա են *ւո* և *յե*, ինչպես՝ *ւոտ, տոց, յես, յեփ*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *t*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օսկոռ, օխճար, էրկու, էրինջ*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *իրեք, գէղ, չոր, խընձոր*: Փոխառյալ ու բնիկ որոշ բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ս* ձայնավոր, ինչպես՝ *թսձսմ, ջսյել, նսՖսր, թսնլսն, թսնու, քսյլսմ*,

քանի, զանել, մննալու, թնք, վննել և այլն: Բացարձակ բառակզրում և բառակզրի խուլ բաղաձայններից, *ւ, ն* ձայնորդներից հետո *ա* ձայնավորը երբեմն շրթնայնացած արտաբերություն ունի: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սդումը՝ *բ'ալնիս, ծիձղալ, սօրվել*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *դ'ու, գ'էտին, գ'էդ, բ'անակ, ձ'ըմեռ, բ'ալնիս, գ'առ, գ'էրան, ջ'ոչ*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *խօքի, հառէչ, դ'առց, խափել, խաքնել, կարքել, կառթալ* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *կըղրել, տէրդէր, դըբոց, գիղալ, պաղայել, ավառղել, ծիձղալ*: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ, ինչպես՝ խաց, խավ, խիվանդ, խա, խետ, խառս, խօրօխպէր, խինգ, բախ, խամար, պախել, խէքաթ, խօքի*: Հաճախ բառակզրի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում, ինչպես՝ *Հ'էրէվան, հ'ընգնել, հ'իչնել, հ'անէչ, հ'էվել, հ'ախպուր, հ'ուզընգան, հ'իրիկուն* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ' կօչ, կազան, կարիք, կըստու, կնլը, կավուրմա*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակիի կազմության մեջ խոսվածքում հանդիպում են նաև *ք, րանք, տիք* մասնիկները՝ *գօզալղարէցիք, գ'էղացիք, ըտէրանք, տէղրանք, կընգըտիք*: Երբեմն հանդես են գալիս կրկնակի հոգնակերտներ՝ *ճամփէքներ, միլիցէքներ, գ'էղացիքներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *ձ'օրու, կօվու, իշու, կօշու, հընգերներու, պապերու, թոռներու, ճըժերու, թըվերու, տատիկներու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *անէրոջ, մօրքուրոջ, քուրոջ*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Կարօյ, Դօնէյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *գ'էղից, կիսուրից, հընգերներուց*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *գ'էղըն կա, գ'ըրքի մէչ*: Որոշիչ հոդն է *ն-ն՝ Մէ մառթըն պըտի էրկու կընիկ պախա*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ *էս*

մառթ ձ էն չէնա: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ էզի*, եզակի երկրորդ դեմքը ունի նաև *քե* կարճ ձևը, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինք, ուրանք// հուրանք*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վոն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վիհ:* Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *քու, մեր, հուր* (իր), *ուրանց, էտ, էսի, էտի, էնա, էդրան, էնդոր, էնդրանք, ըդրան, ըտոր* (դրա), *ըդրան, դսրըն* (դրան), *էնդուց, էստոնք, էնդոնք, ընդոնց, դսս* (այստեղ), *դաստի* (այդտեղ), *էտմալ//էդմալ, էամալ// ըամալ, էմալ, հիրսնր, դոր, հրմէն* և այլն:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կըռնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան կազմվում է *գ ու, գ ի//կի* մասնիկով՝ *գ ուքամ//գ իքամ, գ իլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըխաքին, կէթամ, խոսանք*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր-ով* վերջավորություն՝ *ծախէր էր*, հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *փրոուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, էս, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, իհ:* Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքից՝ *ըսի, կարի, սարքին, քըշի, ըսէջի, դ ըրէջին, բ ըռնէցին, կապէջի*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ աց, մաց*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *կատուօլ ա կըքանենք, բ ախօվ էր փօրէր*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չեղէր ա, չըտէտէր էր*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըխասկընին* (չեն հասկանում), *չէնա* (չի անի): Պատճառական ածանցն է *ուց//ցուց՝ մըտուցել, կայնըցուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս

ու խոնարհիչը՝ *կրիսառցու, փախցո՛ւ*: Խոսվածքը չ բայաձանց չունի: Ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում *ն* բայաձանցը ևս սովորաբար բացակայում է, ինչպես՝ *կրիսաքին* (հագնում են), *չըփախէր* (չէր փախչում), *կեղի* (լինում է), *կառի* (առնում է), *մեռի* (մեռնի), *գիչի* (իջնում է): Հարկադրականի եղանակիչն է *պրտի՝ պրտի ամուսնացուցեր*: Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, ինչպես՝ *կօ հեռախօս ա* (ահա հեռախոս է):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *մրկա, տատմէր, իմալ, հօրի, չըփլաղ, պրստիկ, կարքըվել, փայ ու բ՛ածին, խօրօտ, քըրփուխ, հ ուզընգան, խօսկ առնել, արաղ, դ՛անոց, չուր, կըթու, քուֆրը, հընչի, տատե, գատ, չումի մրկա, տանիս, միրավ, հիրիկուն, ջ՛աղաչ, հօղա* (զումում առանձնացված հատված՝ հավաքվելու համար), *մուռը խանել, հընգնավոր, քուֆտնի թնւլօղ, հուրին-հուրին, խողել, մառթ, աղէ* (մայր), *մամէ, ճիժ, անըղնակ, քննընգին, ժեխ, փօղոց, ջաղդա, ձ՛րցում, թունդիր, իզկուրուս, ջ՛ախճրպան, ջ՛աղաչ, տըփել, ճետ, ճըզըռել, խառնիս, գըվամ, մօտիկ, լօխկընալ, հառիք, հէռթիս, խօսալէն, կակօ* և այլն:

Դ

ԴԱՐԱՆԱԿ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Դարա: Դարանակ է վերանվանվել 1991թ.: Դարանակը հիմնադրել են 1921թ. նույն տարածաշրջանի Փամբակ գյուղից տեղափոխվածները: 1988-1989թթ. վերաբնակեցվել է Ադրբեջանից բռնագաղթած հայերով: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ԴԴՄԱՇԵՆ - Գյուղ Սևանի տարածաշրջանում: Բնակիչների նախնիների մի մասը 1828-29թթ. ներգաղթել է Մակուից, մասամբ նաև՝ Վանի նահանգից: Հաղորդակցվում են Մակուի խոսվածքով:

Դդմաշենում բարբառակիրների մի մասի խոսքում բացարձակ բառակզրում, բառակզրի խուլ բաղաձայններից (բացի *հ,խ-*

ն), *ւն* ձայնորդներից հետո գործառում է որոշ չափով շրթնայնացած *ւն* ձայնավորը՝ *Մնկու, նշխատել, պնհակ, տնխտակ, շնտ, սնրքել, ճնմփա, պննիր, ննխրոչի, պնտմութուն* և այլն: Փոխառություններում և մի շարք բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ւն* ձայնավոր՝ *հննէչ, հնշչ, խնննք, լնլ, ժնժիկ, անգնլ, նջէր, գնրկան, հնշիվ, գնտ* (ոչինչ), *մինակ, չնմիչ, ջնյնրմին, դննտրկել, մնյն, ջնհէլ* և այլն: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց առկա է *վո*, իսկ *ե*-ի դիմաց՝ *յե*, ինչպես՝ *վոտ, վոր, յես, յեփ*, բազմավանկ բառերի սկզբում առկա են համապատասխանաբար *ո* և *է*, ինչպես՝ *ողորմի, օղողել, էրագ, էրկու*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *թել, ձրմեռ, կօտոշ, փոս*: Դիմաշենի խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում բառամիջի ձայնավորի սղումը՝ *հավքել, փատտուկ, կարկրտան*: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բան, բալնիս, գարուն, գիշեր, դոս, ջաղաչ, ջոլր, ձու, ձուն* և այլն: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *խափել, կարք, թաքավոր, վեռչ, յեփ, հննէչ, հիչրցրնել* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *փագել, փեղ, դրբա, հանգառոժ, լրձել, հիղել* և այլն: Հետնալեզվային պայթականների դիմաց առանձին դեպքերում արձանագրվում են *ջ, ճ, չ* հպաշփականներ¹⁸⁹, ինչպես՝ *ջեղ, չնլնմ, չեռի, ջննն, չնսիք*: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ*՝ *խեր, խալալ, խինգ, խա, խառնիս, խոր, խըմար, խառս, խավ, պախել, պախկըվել* և այլն: Փոխառյալ բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց գործածվում է *կ*՝ *կրրաղ, կօչաղ, կրսն*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *h*-ի հավելում՝ *հնուտա, հիրկուն, հիրա, հողրկել, հերես, հէսօր* և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է:

¹⁸⁹ Այս իրողությունը ժամանակին նկատել է Ռ.Բաղրամյանը (տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 11):

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *p*, *տանք* մասնիկները՝ *գ եղացիք, բայկեք, ախպրոտանք*: Բացառականը ձևավորվում է *g*-ով՝ *գ ըլխից, տընէրից*, պահպանվել են նաև *t*-ով ձևեր, ինչպես՝ *էն գ ըլխէն*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *չ էրէվան, յերգրրի մէչը*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *չ էրէվնա, Քյւնյւնա, Սէվանա*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անունների և հասարակ որոշ անունների սեռականը ձևավորվում է *j*-ով, ինչպես՝ *Մակոյ, Տիկոյ, աղէյ*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վորը* տարբերակը, որի սեռականի ձևն է՝ *վիր*, տրականինը՝ *վիրը*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *ընձընից, քեզնից, ըդէնց, ընդէ, ըտըրան, հիրար, վոր մէկը, վոշ մէկը, ըստըրան, ըտըրան, ըստուց, ըտուց, ըստոնք, ըստոնց, հիրանց, վորդուց, հրմէն* և այլն:

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ ալում, լյւլում, տալում*: Վաղակատար դերբայն ունի *եր/եր* վերջավորությունն՝ *տրվէր* (են), *ուրխըցեր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորությունն՝ *նըստուկ, փըռուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքերից՝ *արէցի, թալնէցիր, պախի, բ էրի*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ աց, մաց* (գ ացին, մացինք): Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *լըծա՛, կայնի՛*: Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ հ էրկընցընէլ, բ անցըրցընէլ*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (*թըռնէլ, փախնէլ, ուռնէլ*): Որոշ դեպքերում բացակայում է նաև *ն* ածանցը՝ *լըցում ա* (լցում է), *հըլէմ* (ելնեմ):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *թայ, իմալ, դ սաստուր, շըշկըռէլ, շանվոռթի, ճիժ, յեթում, օդոռթից, հիրար գ ալ, վոռթարած, հոժար, աղէ* (ծեր կին), *մըկա, մօտկընալ, ջ ոչ,*

քրտորնփըչել, պախկըվել, տրնաշեն, խատել, մխտել, ճօպան, սակի խէրըս, տրոճիկ տալ, անհախ, ցոնցել, պրսակել, կամ տէնալ (ամուսնության համար թեկնածություն առաջադրել), դուզ, ճմկատկապ, ճմմփու դ՛րնել, գ՛ունդ ու գ՛երի, շուն-շանգաւ, պրստի, հ՛առավոտ, հ՛իրիկուն, տախտ, ջ՛րրճընքել, թախտըփել, ավելթնփ անել, հրմա, հիստըկել, քնմննի, մառթ, հ ընչի, ճարել, մէշու, թնքըբիր և այլն:

ԴՊՐԱԲԱԿ - Գյուղ Ճամբարակի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Չայքենդ: Դպրաբակ է վերանվանվել 1991թ.: Բնակիչների մի մասը եկել է Ղազախից և Արցախից: 1990-ական թթ. գյուղում վերաբնակվել են Բաքու, Գանձակ, Սումգայիթ քաղաքներից, Արծվաշեն գյուղից բռնագաղթածները: Ընդգրկված է Ճամբարակ համայնքի կազմում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ԴՐԱԽՏԻԿ - Գյուղ Ճամբարակի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Թոխլուջա: 1988թ. վերաբնակեցվել է Ադրբեջանից և Արծվաշենից բռնի տեղահանված հայերով: Ընդգրկված է Շողակաթ համայնքի կազմում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

Ե

ԵՐԱՆՈՍ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Վարդերես, Չագ: Բնակիչների նախնիների մի մասը այստեղ է եկել 1829-30թթ. Ալաշկերտի գյուղերից: Հ.Աճառյանը փաստում է, որ եկել են Ալաշկերտի Խաստուր գյուղից¹⁹⁰: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառի Ալաշկերտի խոսվածքով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *t*-ի դիմաց առկա են *տ* և *յե*, ինչպես՝ *տոտ*, *տոռց*, *յես*, *յեսպ*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն:

¹⁹⁰ Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 133:

Բազմավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *o* և *է*, ինչպես՝ *օղորմի, օխճար, էտալ, էրինջ*: Նկատելի է, որ միավանկ բառի աճման դեպքում բառի սկզբում տեղի է ունենում *ln>o* անցում՝ *լոտ>օղօլ, տոտ>հոտիգ, տոպ>օտպելվերի*: Խոսվածքն ունի *ե, n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *իրեկ, վեռճ, խրնձոր, փոռ*: Փոխառյալ ու բնիկ որոշ բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ա* ձայնավոր, ինչպես՝ *գննիք, դ'ննք, կննժ, հննչկ, լննրեկ, վննգնեկ, գննիգ, ննն, քնննն, քնննն, նննն* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սդումը՝ *ծիգղալ, յեռուն, հ իրգուն*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *դ ըտում, գ էղ, ձ ըծում, գ ատա, ջ ճճ, ձ ըրի, գ իշեր*: Բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլերի և ձայնեղների դիմաց որպես կանոն գործառում են պարզ խուլեր՝ *դ ըտում, տապել, քրոճիգ, փոճրիս, ձ ըծում, կանտ, կատնօլ, թօպալ, գ ատա, ջ ճճ, մատտ, ինճ, յօտանասուն, էտալ, սուրպ, լիկ, հերեվրնձի, տեղածի, հաժ* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *կուղ, կրջուջ, մաձուն, կօձօձ, կրձել, կօռձել, պաղարագ, սաղգել, փեղ, շաբիգ, յեղրջիգ, կագուղ* և այլն: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքում *խ* հանդիպում է մեկ-երկու բառում՝ *խոռ, գ ախ*: Հաճախ բառակրի ձայնավորից առաջ առկա է *h*-ի հավելում, ինչպես՝ *հ նրոր, հ նրիկ, հ ննչկ, հ նգռա, հ նպ, հ նռճ, հ նռավոռ, հ ուրիշ, հ ախպուր* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ*, երբեմն էլ՝ *կ*, ինչպես՝ *կավուրմա, կուշ, կնյուն* (մուշտուկ), *կաճաղ, կօձ*: Բաղաձայնից առաջ հպաշփականները որպես կանոն դառնում են շփական, ինչպես՝ *ծիգղալ, ծասկել, հ ըսնել, լըսվել, հ ննչկ, մէշտեղ, կօժղէգ* և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում հանդիպում է նաև *կ, դիկ* մասնիկներով՝ *գ էղածիկ, ախպրորդիկ, կրնգրդիկ*: Տարածված է բաղադրյալ հոգնակերտների գործածությունը՝ *տըղեկներ, էրեխեկներ, մակիկներ, մատոիկներ, գ էղածիկներ, հրրագղանձիկներ*: Շատ անուն-

ներ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *կօվու, ճըժու, ասնու, անձըրեվու, գ ըլխու, համու, փոսերու, հընգերներու, տըներու, չօրներու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *քուրոջ*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Ալաշկերդա, Մառդունա, Մելվանա*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Կօսոյ, Տիկօյ, աղէ*: Բացառականը ձևավորվում է *ծ(ց)*-ով՝ *ախպօրիծ, գ ըլխուծ, գ էղերուծ*, դերանունների դեպքում՝ նաև *է*-ով՝ *ընձընէ, քըզնէ*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *գ էղն ին, աղըլի մէճ*: Որոշիչ հոդն է *ն*-ն՝ *Մէզըն ճառքիկ չօբան կեղի*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես *Էրէխէկներ վըրէսի կօրաձ ա*: Ստացական հոդից հետո առկա է *ի* ձայնավորի հավելում, ինչպես՝ *հէրսի, գ ըլօխտի*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քըզի, մըզի, ձ ըզի*, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինկ, ուրանկ*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *տն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *ընձընէ, քըզնէ, մըզնից, հինկըն, ուր* (իր), *իւրա* (իր), *ուրանց, իսա, իդա, ինա, էս, էսի, էստոր, էդոր, ընդոր, էդրան, ըդրուծ, էսմալ, էդմալ, հըմալ, դասի, դատի, դադ, դոր, հըմէն, ամէնկուն, հիրսըր* և այլն: Էլ շաղկապի դիմաց գործածվում է *լէ* ձևը՝ *մըզա լէ, փէջ լէ*:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կըռնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան կազմվում է *գ ի//կի* մասնիկով՝ *գ իկամ, գ իլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըբ ըռնին, կաշխաղիս, քաղին, շարին*: Միանալով բայասկզբի հագագին՝ այդ մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես *գ ուզա, գիշկան*: Վաղակատար դերբայն ունի *բ*-ով վերջավորություն՝ *մեռեր ա, լըսէր իմ*, հարակատարը՝ *ուզ* վերջավորություն՝ *խըմուզ, նըստուզ*: Էական բայի ներկա ժամանակի

ձևերն են՝ *իւ, իս, ա, ինկ, իկ, ին, անցյալի ձևերը՝ էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էն*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքից՝ *ըսինկ, թողիր, վերծինկ, բ'ածեծ, քաշեծի, ըսեծին*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *գ'ած, մած*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *դոր ա կըտանիք, փող էր կիտէն*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չըմածէր ինկ, չէկէր էր*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըկընամ, չըսա*: Պատճառական ածանցն է *ծուծ նըստըծուծել, խըմծուծել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *կընըստըծուն, հընծո՛ւ*: Հարկադրականի եղանակիչն է *բըղի՛ բըղի բ'էրէնկ*:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *կուղ, կըտոն, յեղըռջիգ, ձ'ըծում, պուտուկ, դօպիգ, սըրպանկ, պաղարագ, աբուր, պըզդիգ, մէշու, մէ փըշուր, մէ փըտտիգ, խօրխօզիգ, աղմասօրիկ, լուսուն, հիրգուն, հնրնսնգ ախ, ջ ոճ, բ'էր, խօրօտ, անըղնակ, պաղ, բուգ, շուք, տախտ, ճամպախ, խագ, ջըղիգ, տանիկ, հառիկ, հէտտիկ, իմալ, հօրձըկտալ, մըգա, լուսուն չէ մըզլօր, օղորտ, հօրի, հընձի, դան, ախսպ, ժեխ, չըոնակոթ, տիլ, պէձ, փօշի, մուխ, գըռըշտել, գ'օրձէլի, հըռըկել, թէշի, առձըգան, ջըլէր, կարքըվել, տապել, ժուռ էնել, հուզընգան, հնշկալուսանք, դըղածկան, ճիժ, ջ'օձօ (տատ), աղէ (մայրիկ), կէտրէր, ոսստ գ'ալ, կըժմըտել, կախվըգել, վըռըշնել, դըրգեծ, ճարընգան, ժողօվկըրան, միրավ, անմի, պաբէ, մօղօզիգ, հունտ, թըպլիգ, կագուղ, ճըժօվ, ճէր, գ'ըոտան, հանդա, չուսկի, չուր, չուրի, գըվա թէ, կավըռ, նընջէցէ, հըրիսա, քըռձիկ, սօսի, ճըռ, հիսկել, կօվակիտ, թավլարան և այլն*:

Զ

ԶՈՒԱՔԱՐ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ակնախաչ, Զուլախաչ, Զորավոր խաչ: Բնակիչների նախնիների մի մասը գաղթել է Բայազետի Զիրոյ գյուղից¹⁹¹: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *ւո* և *յե*, ինչպես՝ *ւոտ*, *ւոռփ*, *յեփ*, *յերք*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օսկոռ*, *օխճար*, *էթալ*, *էրինջ*: Միավանկ բառի աճման դեպքում բառասկզբի *ւո*-ն դառնում է *օ*՝ *ւոտ>օտաց*: Խոսվածքն ունի *ե*, *n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *իրեք*, *յեգ*, *խոդ*, *քաղվոր*: Փոխառյալ ու բնիկ որոշ բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ա* ձայնավոր, ինչպես՝ *քյննի*, *քյնի*, *քյլյն*, *ծյծիկ*, *քյլամ*, *զյնենք*, *յյն*, *թյնվոր* և այլն: Բացաձակ բառասկզբում և բառասկզբի խուլ բաղաձայններից, *ւ*, *ն* ձայնորդներից հետո *ա* ձայնավորը երբեմն որոշ չափով շրթնայնացած արտաբերություն ունի: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սդումը՝ *զ'օղնալ*, *չօրնալ*, *ցամքել*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բ'ան*, *զ'ըլօխ*, *զ'ըշեր*, *բ'անակ*, *զ'եղ*, *ջ'ուր*, *ձ'որ*, *ձ'որ*, *զ'որ*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *անքամ*, *խօքի*, *դ'անցեք*, *օց*, *կարքել*, *յերք*, *ժողովուրթ*, *մառթ*, *հ'անէչ*, *մէչ* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *աբբել*, *ցաձրր*, *փրրգրվել*, *կրրդել*: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ*, ինչպես՝ *խօրօխաօր*, *խառննիս*, *խօքի*, *խատ*, *խասնել*, *խավնել*, *խա*, *խառննիս*, *անասնապախ*, *խամար*: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *h*-ի հավելում, ինչպես՝ *հ'առու*, *հ'առ-*

¹⁹¹ Հ.Աճառյանը փաստում է, որ այս գյուղի բնակիչները եկել են Զիրոյի գյուղից և Խամուրից (տե՛ս Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 138):

չին, հ'իմանալ, հ'ընգնել, հ'առեչ, հ'երեվընցի, հ'ընցընել և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ' կուռուխչի, կալմակալ, կանթար*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակիի կազմության մեջ խոսվածքում հանդիպում են նաև *ք, րանք, վրտանք, տիք* մասնիկները՝ *գ'էրընդիք, վաղաշէն-ցիք, ըտերանք, տիրվրտանք, կընգըտիք*: Շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *պառվու, հառվու, ձ'որու, ջ'ըրու, ճամփու, գ'առու, ճիժէրու, բ'ըռթէրու, յերքէրու, տընէրու, բ'ըռթէրու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *խօրքրոջ, աներոյ*: Չայնավորով ավարտվող հասուկ անձնանունների, նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Դ'ըվէյ, Սարոյ, պապայ, մօսոյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *ծառից, ձ'որուց, շօրէրուց*, երբեմն նաև *է*-ով, ինչպես՝ *քեզնէ*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *ծընվէր եմ գ'էր, փոսի մէչ*, նաև՝ *նե* մասնիկով՝ *փոսի նե, ինչի նե* (փոսի մեջ, ինչի մեջ): Որոշիչ հոդն է *ն-ն ջ'ուրըն կէթա*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ *մառթու քէֆ լավ կեղի*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ'եզի*, նաև՝ *քե, մե, ձ'ե* կարճ ձևերը, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինք, ուրանք/հուրանք*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վոն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *ուր* (իր), *ուրին, մեր, քեզնէ, ուրանց/հուրանց, ըտոնց, ընդոնց, վինից, էս, էդրա//ըդրա, էդրան, էամալ, էդմալ, ըմալ, էսթւնր* (այսպիսի), *էսենց, հիրար, դոր, դատ* և այլն:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կըռնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան կազմվում է *գ'ու, գ'ի//կի* մասնիկով՝ *գ'ուքամ//գ'իքամ, գ'իլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըխասի, կաշխատիմ, կայնիս*: Այդ մասնիկը, միանալով բայասկզբի հազագին, ձայնեղանում է՝

դառնալով *գ* կամ *գ՛*, ինչպես՝ *գ՛ ուզա, գէլի*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի*, ինչպես՝ *պըտի էփի*: Վաղակատար դերբայն ունի *ը-ով* վերջավորություն՝ *գ ացէր* (եւ), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *նեղէցուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եւ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքից՝ *ըսի//ըսէցի*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *գ՛ աց, մաց*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *խուզ ա կէնէնք, ինչ էր կէնէք*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չեղէր էր*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըտէնամ* (չեւ տեսնում): Պատճառական ածանցն է *ուց//ցուց՝ խասուցել, չօքըցուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս ու խոնարհիչը՝ *կառթարացու, նըստըցո՛ւ*: Խոսվածքը չ բայաձանց չունի: Ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում *ն* բայաձանցը ևս սովորաբար բացակայում է, ինչպես՝ *գէլիս* (կելնես), *խասի* (հասնի), *կառինք* (առնում ենք), *կըմեռի* (մեռնում է), *մըտի* (մըտնի), *կըփախիմ* (կփախչեմ): Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, ինչպես՝ *կօ նըստուկ եւ* (առանց այդ էլ՝ նստած եւ):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *խավտիկ, չուր, թըի, ճիժ, իրիկ, բաջօ* (հորեղբոր կին), *օտաց ճամբախ, ջաղդա, քէշ, բաժ, հէտոխ, հսնգ անել, սնմի, մամէ, աղէ* (մայր), *տատէ, հունտ, կարքըվել, իմալ, էտ թավուր, թալվա, պապէ, բ՛ըլել, մըկա, դան, հըռըքել, մըռութ, դ՛ըրկեց, ամբըրոց, կախկըվել, բ՛օլոր, մուխ, յսբս, լօտուել, ճանգել, ջանդակ, լըփօփել, պուճուճակ, թըմախ, կող ու կուշտ, իշկել, յերաք, շիտկել, պըստիկ, ջ՛նչ, գուզ, խատել* և այլն:

ԶՈՎԱԲԵՐ - Գյուղ Սևանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Յայջի: Բնակիչների մեծ մասի նախնիները գաղթել են Մակուի շրջանից, մասամբ նաև՝ Վանի նահանգից: Հաղորդակցվում են Մակուի խոսվածքով:

Խոսվածքում մի շարք փոխառյալ և բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ւ* ձայնավոր, ինչպես՝ *վւնեյ, վւր, ձւն, դւր-մւն, դւրր, հւիսպուր, հւնււփոտուն, հււշկ, քւնեշտ, գւնւց* և այլն: Զգալի է բացարձակ բառակզբում, բառակզբի խուլ բաղաձայններից (բացի *հ, ի-ն*) հետո *ա* ձայնավորի որոշ շրթնայնացում՝ *ւնշխատեյ, ւրրեյ, տւնեյ, մւնդեյ, պւժտա* և այլն: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ն*-ի դիմաց առկա է *վո, ե*-ի դիմաց՝ *յե*, ինչպես՝ *վոր, վոտ, յեւ, յեգ*, բազմավանկ բառերի սկզբում համապատասխանաբար *ո* և *է*, ինչպես՝ *օղորմի, օյխար, էփեյ, էրնեյ*, հանդիպում է նաև *վոշխար* արտասանությունը: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *վեռչ, ցօրեն, չոռս, խոգ*: Բնորոշ է բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սղումը, ինչպես՝ *կօլնեյ, սօվրեյ, քւժնեյ*: Զովաբերի խոսվածքում առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ, ինչպես՝ *քւյց, քւրնեյ, քւոցեյ, գւեղ, գւլ, դոս, ձոկ, դէգ, դրնեյ, ջուր, գլլօխ, գէլ* և այլն: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *հօքի, հօքստոս, քւնցրր, հանքքրնեյ, մառթ, քւոցեյ, վեռչ, մէչ, հւոնչ, խափեյ*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *պադահեյ, մրգրադ, սրրեյ, փօզմադ, պրսագվեյ, հիրիգուն, խրրգեյ, յեղօ* և այլն: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց բոլոր դիրքերում առկա է *խ*, ինչպես՝ *խաց, պախեյ, խեր, խրմար, խետ, խա, մէ խատ, խանեյ, խատ* և այլն: Առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ հետնալեզվային պայթականները որոշ չափով քմայնանում են՝ *քւնեշտ, գ'ինի*: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ կարող են վերածվել շփականի, ինչպես՝ *խէզնեյ, հււշկ*: Բառակզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *հ*-ի հավելում՝ *հւնգեր, հուրիշ, հօքստոս, հիմանալ, հւ-*

ռէչ, հ'ւնչկ, հ'ինքը, հ'իրար, հ'ըլնել և այլն: Փոխառյալ բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ, ինչպէս՝ կըսըրը, կօչ*: Շեշտը վերջնավանկային է: Բաղիյուսական հարադրություններում կամ դրանցից ձևավորված կցականներում *ու* շաղկապի դիմաց առկա է *ը, ինչպէս՝ դ'արըր դ'աշտ, կերըխում*:

Խոսվածքում բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *տախտըկից, Կալինինօյից, տըղերքից*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *գ'էղը* (գյուղում), *դ'աշտի մէչ*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ'եզի*: Երրորդ դեմքի ուղղականի ձևերն են՝ *հ'ինքը, ընդոնք*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի*: Ով դերանվան դիմաց հանդիպում են *վով, վորը* ձևերը, սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վիր, վիրը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *մեզնից, հ'իրանց, ըստե, ըտե, ընդե, ընդեղից, ըտա//ըտըրա* (դրա), *վորդե, հ'իրար* և այլն:

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ'ալըմ//ում, լւլըմ//ում, տալըմ//ում*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր//եր* վերջավորություն՝ *հ'էլեր* (ա), *լըծէր* (ենք), հարակատարը՝ *ած* վերջավորություն՝ *խըմած, նըստած*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերը՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Սրանց ժխտականներն են՝ *չեմ, չես, չի, չենք, չէք, չեն* և *չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպէս ներկայի, այնպէս էլ անցյալի հիմքերից՝ *բ'էրին//բ'էրէցին, պըսագէցին, տըվին*: Տարածված են *գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի *գ ընաց, մընաց* ձևերը: Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ ֆըռըցընել, նըստըցընել*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը՝ *կօ բ'էրէր եմ* (դե բերել եմ):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *հըմկա, ժօրօխկըվան, ուզընգան, հ'ըղըրկել, փօզէմաղ, պըսագվել, հիրիգուն, խըրգել, ջ'աղաչ, քւնէշտ, քարմաղ, ճըռիկ, ամբոլ, խօտաղ, խօրիկ, պըս-*

տիկ, հյնսւփոտուն, մինչեվի, ցեթել, քօ տունը շէն, իմալ, տըփոց, լօխկըցընել, յեռախօս, հսրրիկ, մսոթ, լօխկըցընել և այլն:

Լ

ԼԱՆՋԱՂԲՅՈՒՐ - Գյուղ Գավառի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Քուզազըղ: Բնակիչների նախնիները 1829-30թթ. գաղթել են Բայազետի գյուղերից: Հաղորդակցվում են Բայազետի բարբառով:

Բայազետի բարբառին բնորոշ դիրքերում խոսվածքը կանոնավորապես ունի շրթնային *ւմ* ձայնավորը՝ *ւմթէն, շմտընալ, սմր, Մմնիչար, մմճկալ, նմլ, ծմխել, ծմռա, տմնջըվել, տմսը, պմյման, պմտ, կմպել* և այլն: Փոխառություններում և մի շարք բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ւմ* ձայնավոր՝ *ժւմիկ, հւնէչ, ււվւնլ, բիձււ, Քււվւն, թււլել, լււլ, խււնւք, խէքււթ, ձււք, օրիւնւկ*: Լանջաղբյուրի խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *քառսուն, գ'էրընդի, սօրվել*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ն*-ի և *ե*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե*՝ *վոոց, վոխ, յեփ, յերք, բազմավանկ բառերի սկզբում առկա են օ* և *է*, ինչպես՝ *օխճար, օլրրել, օսկոռ, օչիլ, էրկու, էրկաթ, էրինջ*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *վեց, ցօրեն, չոռ, թաքավոր*: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ'ըռնել, բ'անակ, գ'եղ, գ'ութան, դ'ուռ, դ'ընել, ձ'ըվածեղ, ձ'ուկ, ջ'օչընալ, ջ'ուր*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *խափել, հօքի, օքնական, խուոց, սրըփիչ, օց, ւմթէն, օթ, վեոչ*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *կըդրել, պմնդմել, գիդալ, փեղ, ցաձըր, փագ, մըգրադ, գօջի* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *որժրււր, վոշ մէ, միշնւկ, ծմսկել*,

բ'ասվել: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ խող, գ ախ, խէտ, խօրօխպէր, խասնել, խատ, պմխել, սըրախ, խալալ*: Օտար բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց գործածվում է *կ կնւր, կնրիք, կօլթուղ*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *h*-ի հավելում՝ *հ'առու, Հ'երէվան, հ'ընգեր, հ'ուրիշ, հ'էսօր* և այլն: Շեշտը վերջնականկային է:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք, անք, վանք, րանք, տիք, անիք* մասնիկները՝ *սմրուխանցիք, սի-գէք, ձ'հանք, իշվանք, գ իլվանք, գ էղրանք, կողրանք, խօրօխպըր-տիք, մխալըրտիք, կընանիք*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Տիկօյ, Հօվօյ, մֆտօյ, վէղրօյ*: Հատուկ տեղա-նունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Սէվանա, Քնվնոա, Հըրագղանա*: Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը՝ *տի-րոյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *տըղից, մշխըրքից, քնոի-քից*, երբեմն էլ՝ *է*-ով՝ *հ'առավտընէ, օրէ, մօրէ*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ սեռականով և *մէշ* կապով՝ *քաղաքը* (քաղաքում), *հ'առվըների մէշը*: Անձնական դե-րանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ'եզի*, դրսևորվում են նաև *քե, մե, ձ'ե* կրճատ ձևեր: Հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են՝ *ընդոնք, հ'իրանք*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի*, սրանց թեք հոլովների ձևերից են՝ *ըստու, ըտու, ընդու, ըստոնց, ըտոնց, ընդոնց* և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վորը* տարբերակը, որի սեռականի ձևն է՝ *վիր, տրականինը՝ վիրը*:

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ'ա-լում, լնլում, տնլում*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր//եր* վերջա-վորություն՝ *ղ ըրէր* (եմ), *տմրէր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջա-վորություն՝ *քընուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եւ, էս, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին, սրանց ժխտականներն են՝ չեւ, չես, չը, չենք, չէք, չեն* և *չի, չիր, չէր, չինք*,

չիք, չին: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքից՝ *թողեցի, տրվեցին, խափիր, բ՛երին*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *գ՛աց, մաց*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *քրցա՛, հ՛ելի՛, գ՛րթի՛*: Պատճառական ածանցն է *ցըն՛ սովրոցընել, խաքցընել*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունենում է *ա* վերջավորություն՝ *բ՛անցրցրա, խըմցրա՛, սովրոցրա՛*, երբեմն էլ՝ *ու* վերջավորություն՝ *մօտկըցու, նըստըցու*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (*թըրնել, փախնել, կուրել, ուռել*): Ներկայի հիմքից կազմված ձևերում սովորաբար բացակայում է *ն* ածանցը՝ *հընգում* (ընկնում), *մըտում* (մտնում), *հըլեմ* (ելնեմ), *խաքեմ* (հագնեմ), *հ իչեմ* (իջնեմ): Խոսվածքում գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, բայց ոչ շարունակական իմաստով՝ *կօ մսի* (չէ՞ որ ասացի):

Լանջադրյուրի խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *մրկա, մմի, բ՛ընակըռել, գ՛ախին, ջուխտ, համօլ, ժընջիլ, մրաբա, գ՛ախնի, չուրի, դուզը, կսյլբ, ձ՛ախուձ՛ուխ խօսալ, թուշ, հըմա, ընդուց, խաղալ, նեռս մոնել, կըլոր տմրի, սըրախ, գ՛իվսի թե, հէսա, հիրկուն, թալվի հողա, պըստի, ճմմփել, մոնել, իմալ, կուշտը, մըռչեմ, կօխըռճել, ձ՛իթխաց, վըր ճըխնի, տմնիս, հ՛առիք, հ՛եռթիս, ժեխ, չըկօթան, գ՛երեզմըներ, ճիժ, մուխ* և այլն:

ԼԻՃՔ¹⁹² - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Գել, Գյոլ, Գյոլքենդ, Եղեգնագեղ: Բնակիչների նախնիները 1829-30թթ. եկել են Ալաշկերտ գավառից: Հաղորդակցվում են Սշո բարբառի Ալաշկերտի խոսվածքով:

¹⁹² Գյուղի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1984թ. լրացված թիվ 240 տետրում, առկա են նաև գյուղում 2014թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց առկա է *ւո*, *ե*-ի դիմաց *յե*, ինչպես *ւոյս*, *ւոն*, *յեզ*, *յեպ*, *յեռ*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես *օճխար*, *օսկի*, *էրագ*, *էրգանկ*: Միավանկ բառի աճման դեպքում բառասկզբի *ւո*-ն դառնում է *օ*՝ *ւող>օղօլ*, *ւոռո>օռօրնէլ*: Գործածվում են *ե*, *ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *տէրեվ*, *հ էրես*, *բ էռ*, *կող*, *փոր*: Փոխառյալ և մի շարք բնիկ բառերում հանդես է գալիս քմային *ւի* ձայնավոր՝ *թւիքնուգ*, *հւիր*, *հւիրօր*, *սիվդւիւգ*, *կւիժ*, *կւն*, *շւիշ*, *հ իստւիւգ*, *գւիրգէլ* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սդումը՝ *գ օղնալ*, *սօվրել*: Բառասկզբում ձայնավորից առաջ շատ դեպքերում առկա է *հ*-ի հավելում՝ *հ այիվոր*, *հ առպել*, *հ առեճ*, *հ ըմէն*, *հ իրգուն*, *հ իճնէլ*, *հ իմնալ*, *հ ուզրնգան*, *հ նիրօր*, *հ իրար*, *հրնգրնէլ*, *հ էրես* և այլն: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բ էրան*, *գ ինձ*, *դ էղնուգ*, *ձ ըմէրուգ*, *ջ ընճրիսէլ*: Բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլերի և ձայնեղների դիմաց գործառում են խուլեր՝ *թրտու*, *կրտել*, *ուրակ*, *օժ*, *դ ատար*, *առճ*, *սրոպել*, *գառոտ*, *ուրպատ*, *թածրծուծէլ*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *շաբիգ*, *տագ*, *կադու*, *մօձագ*, *կօջագ*: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *հ*: Օտար բառերի բառասկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ*՝ *խասար*, *խալմախալ*, *խըսմատ*, սրանց նմանությամբ *կանչել* բայի դիմաց գործառում է *խանչել* ձևը: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում կազմվում է նաև *վանկ*, *տիկ*//*դիկ*, *րանկ* մասնիկներով՝ *գ իլվանկ*, *իշվանկ*, *ձ իլվանկ*, *ախպրողիկ*, *քուրվրդիկ*, *տէկրրդիկ*, *կրնգրտիկ*, *գ էղրանկ*: Երբեմն հանդես են գալիս կրկնակի հոգնակերտներ՝ *կրնգրտիկներ*, *գ իլվանկներ*, *էրէխէկներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, ինչպես նաև բոլոր գոյականները հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *սրրպու*, *ճրժու*, *աղվրսու*, *առճու*, *գ իլու*, *գ ատու*, *գ ըմշու*, *իշու*,

խոզու, կօվու, հավու, գ՛ողերու, զօնկըջնէրու, օճխըրնէրու: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, ինչպես նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *-ու*-ով՝ *Համօյ, Մընէյ, պասպէյ:* Հատուկ տեղանունները հաճախ ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Վանա, Հ՛երէվնա, Արարանա:* Առկա են *ծ/ց* հոլովման յուրահատուկ դրսևորումներ, ինչպես՝ *ախպըրողոնց, տէկորկընգըտոծ:* Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *հ ընգերոճ, տալոճ, քուրոճ, կիսրոճ:* Բացառականը ձևավորվում է *ծ(ց)*-ով՝ *գ իլուծ, գ իլվանկնէրուծ, ախպօրիծ, ախպըրողօնծիծ, քուրօճիծ, քուրէրուծ,* երբեմն նաև՝ *-ու*-ով, ինչպես՝ *ձեռէկնէն:* Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէճ* կապով և սեռականով՝ *գ շողըն* (գյուղում), *աշխըրկի մէճ:* Որոշիչ հոդն է *ն-ն*՝ *Իմ կիսուրըն մուկըրթասպէր,* սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ *Տըղէկնէր կըքօւմէն:* Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* կամ *իզ* հավելված՝ *ընձի(զ), քըզի(զ), մըզի(զ), ձըզի(զ),* երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինկ, ուրանկ:* Ցուցական դերանունները երկանդամ են՝ *էդ, էն, էդի, էնի, իդա, ինա,* սրանց թեք հոլովների ձևերից են՝ *էդոր, էնոր, իդոր, իդոնց, էդոնց* և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է *ուն*, որի սեռականի ձևերն են՝ *վի, վիր,* տրականինը՝ *վին, վիր:* Անորոշ հոդը ունի հետադաս կիրառություն՝ *փըշումի, պադի մօդ մի:* Ստացական հոդերից հետո առկա է *ի* ձայնավոր՝ *ձ էողի, ցավդի, հ էրէստի, գ ըլօխտի, մէրսի* (մայրս): Հոգնակի ստացականությունն արտահայտվում է անձնական դերանվան հոգնակի տրականի հետադաս կիրառությամբ, ինչպես՝ *լող մըզի* (մեր ոտքերը), *ջէբեր ուրանց* (իրենց գրպանները): Հետադաս որոշ կապեր ունեն նաև նախադաս կիրառություն՝ *հօր հեդ/հրդ հօր, ճանպու վըրէն//վըր ճանպուն, ջ ըրի մէճ/մըճ ջ ըրի:* Էլ շաղկապի դիմաց գործածվում է լէ ձևը՝ *յես լէ գ իկամ:*

Խոսվածքում *անէլ, ասէլ, լինէլ, էլնէլ, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնէլ, ըսէլ, եղնէլ, հէլնէլ, կըռնալ* տարբերակները: Հանդիպում է *գալ* բայի անորոշի *հ իկալ* ձևը: *Գալ, լալ,*

տալ բայերի ներկան կազմվում է *գի//գ՛ու//կի* մասնիկով՝ *գ՛ի-կամ//գ՛ուկամ, գ՛իլամ, կիդամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըզ ըրիմ, գ՛ըրիմ, կուդիմ*: Վաղակատար դերբայն ունի *ը*-ով վերջավորություն՝ *գ՛ըրեր*, հարակատարը՝ *ուզ* վերջավորություն՝ *քընուզ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *իմ, իս, ա, ինկ իկ, ին*, անցյալի ձևերը՝ *էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էն*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքից՝ *գ՛ըրէծի//գ՛ըրի*: Գնալ, մնալ բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՛ած, մած*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *գ՛ըրա՛, խըմա՛, նըստի՛, բ՛անծըրծի՛*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *եր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *իմ հեղ ա կըխօսա, տօկոս էր կըտըրվէր*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չըխախծէր իմ*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չընըստիմ* (չեմ նստում): Պատճառական ածանցն է *ծուծ//ուծ՝ թըրծուծել, փախծուծել, հակուծել, հասուծել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *խըմծում, խըմծո՛ւ*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (*դիբնել, թըռնել, փախնել, կօրել, ուռել*):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *շուկ, տախտ, ջաղղա, ջըղիզ, ճոտ, հ՛ առիկ, տիլ, մուխ, թուպ* (տերև), *կուդ, կըռուտ, խօրի, ձ՛ ըծում, բ՛ ըղիզ, առճրգան, հ՛ ուզընգան, անգըզգըլա, դ՛ ըղածկան, ճիժ, իրիզ, դ՛ ըրգեծ, ջ՛ ըրի միրավ, մօղօզիզ, ճեղ, գ՛ ըռտան, հավգիտ, պուջուջազ, խօլտըղտազ, թառտիճ, կուլտ, սարախտան, լուտուն, լուտուն չէ մըզլօր, մըռու, պըզդի(կ), կագուխ, ճըժօլ, բ՛ արգ, հ՛ ընծուծել, հ՛ խտըզօ ըրել, կարկըվել, գըռըշտել, իշկալ, ծէձել, մըգա, լուտուն, հօրի, հանդա, հ՛ իրար տալ, ձ՛ ըկել, թյւրպւռուզ, խէտել, խաճալըվա, տեղաշոր, հօխպէր, գուտկ, հյւրի//հյւր,*

ապան, աղէ, ջօճօ (տատի), պաբէ, տաղօ, հավգիտ, տրպել, հապրուգ, հուդա, հունա, թունդիր, հ'ակլապուջիգ, թււրւոուգ, հււր
և այլն:

ԼՃԱՇԵՆ¹⁹³ - Գյուղ Սևանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Պորտակ, Օրդակլու, Էրդակլու, Օրդաքլու: Բնակիչների նախնիները 1828թ. եկել են Մակուից (հիմնականում Խալֆալու գյուղից), Բայազետից, Դիադինից: Հաղորդակցման միջոցը նման է Բայազետի բարբառին՝ Մակուի խոսվածքի տարրերով:

Լճաշենում բարբառակիրների մի մասի խոսքում բացարձակ բառասկզբում, բառասկզբի խուլ բաղաձայններից (բացի *հ, խ*-ն), *ւ, ն* ձայնորդներից հետո գործառում է որոշ չափով շրթնայնացած *ւ* ձայնավորը՝ *ւսել, մւնգ, պւոտք, տւննձ, սւր, շւտ* և այլն: Փոխառություններում և սակավ բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ւ* ձայնավոր՝ *լւլ, լւմբւնկ, դ'ւննակ, մւոդ, դ'ւոցընել, թւմք, գւնել, հ'ւշկ, գւյլւ, գւգւր, կըսմւթ, կւրիբ*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց առկա է *վո*, իսկ *ե*-ի դիմաց *յե*, ինչպես՝ *վոխ, վոռփ, յես, յեփ, յերք*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օխճար, օջիլ, էրինջ, էրկանք, էրկու*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *ձ եո, վեոչ, բ'եոթ, վոր, գ'ոոծ, խընձոր*: Լճաշենի խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում բառամիջի ձայնավորի սղումը՝ *գ'օղնալ, թաթխել, սօրվել*: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ'արեկամ, գ'իրկ, դ'ուս, ձ'ի, ջ'ուր*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *թաքավոր, դ'աթար, էք, խափել, օջիլ, բ'անց, վոռփ, ուրփաթ*: Նույն

¹⁹³ Գյուղի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1983թ. լրացված թիվ 205 տետրում, առկա են նաև գյուղում 2014թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *արուր*, *մաղիթ*, *ծիճաղ*, *ցաձ*, *արբուստ*, *մըգրաթ* և այլն: Հետնալեզվային պայթականները որոշ չափով քմայնանում են առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ՝ *գէտին*, *գինի*, *կէսօր*, *քիթ*: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *հւնչկ*, *լըվասկ*, *ծասկէլ*, *կօշկէլ*, *մէշկ*: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ*՝ *խինգ*, *պմխէլ*, *բ'ախ*: Փոխառյալ բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց գործածվում է *կ*՝ *կայիմ*, *կուշ*, *կըսմնթ*, *կըրաղ*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *հ*-ի հավելում՝ *հ'անգաձ*, *հ'իրկուն*, *հ'իշնէլ*, *հ'ուրիշ*, *հ'էրես*, *հ'ընգեր* և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք*, *անք*, *վանք*, *տանք*, *րանք* մասնիկները՝ *փէսէք*, *խսյլիք*, *միլիցէք*, *ձ'իյանք*, *իշվանք*, *իծվանք*, *գ'իլվանք*, *քըվորտանք*, *ըստերանք*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *գ'իլից*, *գ'իլվանքից*, *լիզվից*, *ախճրկանից*, *գ'ըլխընէրից*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէշ* կապով և սեռականով՝ *տաշտը*, *կըճըճի մէշը*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի//իկ* հավելված՝ *ընձի(կ)*, *քէզի(կ)*, *մէզի(կ)*, *ձ'էզի(կ)*, առկա է նաև *ք'է* կրճատ ձևը: Հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են՝ *ընդոնք*, *հ'իրանք*: Յուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս*, *էտ*, *էն*, *էսի*, *էտի*, *էնի*, սրանց թեք հոլովների ձևերից են՝ *ըստու*, *ըտու*, *ընդու*, *ըստան*, *ըտան*, *ընդան*, *ըստանից*, *ըտանից*, *ընդանից*, *ըստըրանց*, *ըտըրանց*, *ընդըրանց* և այլն: *Ով* դերանվան դիմաց առկա է *վոն(ը)* տարբերակը, որի սեռականի ձևն է՝ *վիք*, տրականինը՝ *վին*: Լճաշենի խոսվածքում հոգնակի ստացականությունը երբեմն արտահայտվում է յուրահատուկ ձևով՝ *թևը մե* (մեր թևերը), *հ'ուսը մե* (մեր ուսերը):

Գալ, *լալ*, *տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ'ալում*, *լւնում*, *տմնում*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր//եր* վերջավորություն՝ *գ'ըրէր* (եմ), *գ'ըրեր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավոր

րություն՝ *թրխուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *ես, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Սրանց ժխտականներն են՝ *չեմ, չես, չի, չենք, չեք, չեն* և *չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը որպես կանոն կազմվում է ներկայի հիմքից՝ *սիրի, ծախի*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *լրսա՛, վագի՛, մրտի՛*: Պատճառական ածանցն է *ցրն՝ լսնցրցրնել, թռոցրնել*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունենում է *ա* կամ *ու* վերջավորություն՝ *բանցրրցո՛ւ, խրմցո՛ւ, նրստրցրրա՛, քրնցրրա՛*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (*դիրնել, թրոնել, փախնել, կորել, ուռել*):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *բ՛լբ՛լուկ, թե՛վ բ՛րոնոյ, կախվել թունդիրը, շօխկ, խազ, տանիս, ժեխ, ժօլօբ, տիլ, մուխ, մօծիր, թուփ, կուտ, յեղրոճիկ, կրոութ, վիլ, խօրիզ, ձ՛րցում, թէ՛շի, ուզրնգան, տ ըղասկան, հսնչկալուսանք, ճիժ, մնոթ, մօղօզիկ, գ՛րոթան, ձ՛ու, պուճուճակ, կօլթուղ, թառթիչ, սաբախտան, կում, մրոու, պրստիկ, մէշու, ճրժօվ, գ՛ուռ, կրմրշտել, հ՛իրար տալ, հ՛անգցրնել, ցողել, պրսակվել, հ՛իշկալ, տրփել, բրոթել, հրմկա, հ՛քուց, հրնչի, հ՛էսա, թսմբբխել, իմալ, դոր, հ՛ախու, հէք* և այլն:

ԼՃԱՎԱՆ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Յարփուսլու: Բնակիչների մի մասի նախնիները 1828 - 29թթ. գաղթել են Պարսկահայաստանի գավառներից, 1918-20թթ.՝ Կարսի մարզից, Վանից, Մուշի ու Բուլանըխի գյուղերից: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *վո* և *յե*, ինչպես՝ *վոդ, վոռց, յես, յերք*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օսկոռ, օխճար, էրկու, էրինջ*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *իրեք, դ եդ, վոսկի, խընձոր*: Փոխառյալ

ու բնիկ որոշ բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ա* ձայնավոր, ինչպես՝ *շիշակ, կյանք, ջայել, գնրգել, գնվնն, խանչնն, քննողի* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղու-մը՝ *չարչըրվել, ծիձղալ, սորվել*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բան, ջուր, գնել, գնելք, դար, գըլոխ, գնելք, ձմերուկ, դուրան*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց հանդիպում են շնչեղ խուլեր՝ *խափել, մառթ, չնչմիածին, հաքնել, մարաք, ջանթել, հատչ* և այլն, այլ դեպքերում ձայնեղների և շնչեղ խուլերի դիմաց երբեմն հանդիպում են խուլեր՝ *ձրծում, ինձ, ունինկ, յոտ, էրտալ*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց սովորաբար առկա են ձայնեղներ՝ *արուր, ճիբող, ծիձղալ, էրգու, պաղ, պաբե, կըղրաձ, հաղ, վող, կողորել, աբրել, պաղմել, փըրգել, պըջգել, պըղի* և այլն: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց երբեմն հանդիպում է *խ*, ինչպես՝ *խա, հախու, պախել*: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում, ինչպես՝ *չէրէվան, չնչմիածին, հախպուր, հատչ, հէսոր, հընգընել, հախու, հանու* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց կարող է հանդիպել *խ* կամ *կ*՝ *խըրաղ, կուռուխձի*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակիի կազմության մեջ խոսվածքում հանդիպում են նաև *ք, րանք, տիք* մասնիկները՝ *գաղէցիք, տեղրանք, կընգըտիք*: Կարող են գործառել կրկնակի հոգնակերտներ՝ *տըղէկներ*: Հանդիպում է Յ հոլովման յուրօրինակ դրսևորում՝ *կընգըտոց*: Շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *Մըշու, գոմշու, քըրդու, քընու, գեղերու, ջայելներու, հայերու, ծառներու, պատվըներու, թուրքերու* և այլն: Չայնավորով ավարտվող հասուկ անձնանունների, որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *-ու*՝ *Շառոյ, Հաւոյ, պաբել*: Բացառականը ձևավորվում է *-ու*՝ *գեղից, գեղրանքուց*, երբեմն նաև *-ու*, ինչպես՝ *ձեռն*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *գեղըն, մարքի մէչ*: Որոշիչ հոդն է *ն*-ն՝ *Էղ ժողովուրդըն*,

կըսա, քօմուգ ին, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ *Մուրադ գետ լէ խրադօվ կէթէր*: Անձնական դերանվան հոգնակի տրականի հետադաս կիրառությամբ արտահայտվում է հոգնակի ստացականություն, ինչպես՝ *վրըէն ուրանց* (իրենց բոլորի վրա), *վօղներն ուրանց* (իրենց ոտքերը): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված և գուգահեռ ձևեր՝ *ընձի, մեզի/մըզի, քեզի/քըզի, ձեզի/ձըզի*, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինք, ուրանք/հիրանք*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վոն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *ուր, ուրանց, էստեղ, իդա* (այս), *ըդի, էդրան, էդրանից, ըդոր, դաս, դասի, էդմալ/ըդմալ, հըմալ, հուր* (որտեղ), *ամէք, հըմէն* և այլն: Էլ շաղկապի դիմաց գործածվում է *լէ*, ինչպես՝ *էնդէղ լէ, էն մէզ լէ*:

Խոսվածքում *անէլ, ասել, լինէլ, էլնէլ, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնէլ, ըսել, եղնէլ, հէլնէլ, կըռնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *գի/կի* մասնիկով՝ *գիկամ, գիլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը/կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըհաքին, կեղի, պաղմէր*: Բայասկզբի հազագին միանալով կամ բաղաձայնից առաջ *կ*-ն ձայնեղանում է՝ *գընցին, գէլնին, գըվառին* (վառում են): Վաղակատար դերբայն ունի *ը-ով* վերջավորություն՝ *չարչըրվէր* (ենք), *մացեր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ//ուգ* վերջավորություն՝ *գինվուկ, քօմուգ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *ես, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքից՝ *մօռթինք, ջառթին, բէրին, քօմին, ըսէցի, հավաքէցին, տըվէցին, պըջգէցի*: *Էնէլ, դընէլ* բայերի բոլոր ձևերը կազմվում են *էն* և *դըն* հիմքերով, ինչպես՝ *էնա՛, էնէր էր, էնեց, դընէցին, դընէցինք*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գաց, մաց*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը

կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *ընձի յա կրսիս, մանանա էր գ՛ իչնէր*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *ջրվարէր ինք*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըխառնենք* (չենք խառնում): Բայասկզբի ձայնեղից առաջ ժխտական մասնիկը ձայնեղանում է՝ *ջրգինամ, ջրվարիս*: Պատճառական ածանցն է *ուց/ցուց՝ բ՛ ըլուցել, պարկըցուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *փախցուն, փախցու՛ւ*: Խոսվածքը չ բայաձանց չունի: Ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում հաճախ ն բայաձանցը ևս բացակայում է, ինչպես՝ *կրհաքի* (հագնում է), *կառին* (կառնեն), *կեղի* (կլինի), *մըղին* (մտնում էին), *գ՛ իչին* (իջնում էին): Հարկադրականի եղանակիչն է *պըղի՛ պըղի տանես*:

Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, ինչպես՝ *կօ էկա* (ահա եկա):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *մըկա, պըգտիկ, գննվնն, գ՛ ըրկանոց, ջան, պարէ, իմալ, տեղաց էնել, ճիժ, ձ՛ ըցում, թըվանք, հրօխպեր, չուրի, տըզոզ, դ՛ ըրկեց, ճամբախ, մէթըքա, տըփել, ջ՛ աղաչ, ձօղ էցկել վըրէն, հառավոտ, մենձ, դընդընալ, էլման, իշկալ, սարախտան, թառանա էնել, արուր, ճամփել, տափել, քօմել, թալել, աղըլ, ջաղդա, ժէխ, տանիք, հառիք, քննողի, մէ պուտ* և այլն:

ԼՃԱՓ - Գյուղ Գավառի տարածաշրջանում: Բնակիչների մի մասը ծագումով Վերին և Ներքին Գետաշեն գյուղերից է, նաև՝ Կարմիրգյուղ բնակավայրից: Գյուղի խոսվածքը պատկանում է բարբառների Ում ճյուղին և ներկայացնում է հիմնականում Բայազետի բարբառը՝ Մշո բարբառի որոշ ազդեցությամբ:

Լճափի խոսվածքում գործածական փոխառություններում և սակավ բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ւն* ձայնավոր՝ *Քննվնն, քուֆտնն, քննի, շուշնն, շուշպնն. օրինննգ* և այլն: Միավանկ

բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց առկա է *վn*, *ե-ի* դիմաց *յե*, ինչպես *վոր*, *վոտ*, *յերք*, *յես*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ համապատասխանաբար *o* և *է*, ինչպես՝ *ողորմի*, *օջիլ*, *էրագ*, *էրինջ*: Խոսվածքն ունի *ե*, *n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *ծոց*, *չոռս*, *վեց*, *օրենք*: Լճափի խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի տղումը՝ *ճաշնալ*, *փատրտել*, *սօվրել*: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ անակ*, *բ ան*, *դ անցա*, *դ ուս*, *գ իշեր*, *գ ըլօխ*, *ձ ըրի*, *ձ ավար*, *ջ ուր*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ տեքքր, հօքի, *դ արթար*, *խափել*, *բ անց*, *մէչ*, *հ անէչ*, *ուրփարթ*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *մըշագել*, *կընիգը*, *արբել*, *եգան*, *պըղի*, *դադ*, *պարէյ*, *մանդ* (ամիսը), *արբիլ* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ կարող են վերածվել շփականի՝ *ճաշնալ*, *կըժմըթել*: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքը որպես կանոն ունի *խ*՝ *խա*, *խօրախպօր*, *պախել*, *գ փի*, *էքնախոդ*, *խեղեղ*: Փոխառյալ բառերի բառասկզբի *ղ-ի* դիմաց գործածվում է *կ*՝ *կօլթուղ*, *կավուրմա*, *կօնախ*, *կսրիք*, *կըսմնթ*, *կըրադ*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *h*-ի հավելում՝ *հ իրանց*, *Հ էրեվան*, *հ անափոտ*, *հ անէչ*, *հ ըմէն*, *հ անտ*, *հ արի* և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք*, *տանք*, *անիք* մասնիկները՝ *գ էղացիք*, *քսնիք*, *ախպըրտանք*, *քըվորտանք*, *կընանիք*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *կօլխօզից*, *մըչից*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *քաղաքը*, *պօյէզի մէչը*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, ինչպես նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ* մասնիկով՝ *Մարօյ*, *պարէյ*: Հատուկ տեղանունները որպես կանոն ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Սէվանա*, *Քսիվսնա*: Ոչ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը՝ *տիրոջ*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի*, *քեզի*, *մեզի*, *ձեզի*:

Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *հինքը, հիր, հիրա, ըստրրա, ըստուց, ըստոնց, ըտենց, էտենց, ըստե, հիրար, հըմէն, ամէք մատթ, վոն:*

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ'ալում, լւնում, տալում:* Անորոշ դերբայի սեռականը որոշյալ առումով կարող է արտահայտել ժամանակի իմաստ՝ *քօ գ'ալուն* (քո գալու ժամանակ): Վաղակատար դերբայն ունի *էր/եր* վերջավորություն՝ *սիրէր* (եմ), *պահէր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *պարզուկ:* Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են,* անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին:* Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքերից՝ *արին, տըվին, ասին, հանէցին:* *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ'աց, մաց* (գ'ացին, մացինք): Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *հ'իստըկա', նըստի:* Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ թըռցընէլ:* Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (թըռնէլ, փախնէլ, ուռնէլ):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *նըշանլու, նոր, հ'առավոտ, մըկա, ապէլանցի, աստըված կանչէլ, մընաց, ախճիկ առնէլ, կամփօվ տօլմա, կանամփ, թուփ* (թթու դրած կաղամբ), *փեսսիփայ, ճսմփէլ, թունդիր, իմալ, ճիժ, յեղըռճիկ, չըռնակօթ, ժէխ, ջ'նչ, տիլ, գ'էրէզմըներ, փօշի, ժօղօվկըրան, ճարընգան, դ'ըրկէց, ձ'ըցում, գ'ըրթան, կըլալ, չաղ, տախտ, տըրփէլ, գաբուն, քառսընքակոխ, խուր էթալ* (հարսանիքի ժամանակ գնալ հարսի հետևից, արագ և հանդիսավոր գնալ), *հիստըկէլ, բ'ընբ'ընալ, մէշու, ուզընգան, պըշկէլ, աղու, օրօճիկ* (աչքի ուլունք, խխունջ), *բ'անջըրաբ'ուսիկ, հառիք, սնգոսնսնսն, գ'օխտու, մէ պուտ, կըժմըթէլ, մուռթուղա, պուճուճակ, գօմփ* և այլն:

ԼՈՒՍԱԿՈՒՆՔ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Թուսկուլու: Բնակիչների մի մասի նախնիները 1829-30թթ. գաղթել են Մուշի գավառից, Արձեշից: Ըստ Ռ.Բաղրամյանի՝

Լուսակունքում տիրապետում է Դիադինի բարբառը¹⁹⁴: Այդ նույն կարծիքին է եղել Ա.Ղարիբյանը՝ Լուսակունքի (այն ժամանակ՝ Թուսկուլու) խոսվածքով բերված հատվածը համարելով Դիադինի բարբառի նմուշ¹⁹⁵: Սակայն ավելի վաղ Հ.Աճառյանը այս խոսվածքը իրավացիորեն դիտարկել է Մշո բարբառի շրջանակներում¹⁹⁶: Այս խոսվածքի մասին լեզվաբանը գրել է. «Թիւսկիւլլի գիւղը, որ գաղթած է Արճէշի Գանձակ, Զիրաքլու և Մշոյ Հատկոն, Լէգ, Մալաքանդ գիւղերէն՝ միւսներէն բաւական կը տարբերի անով որ Ջուղայեցեց նման էականը *ա* ձայնաւորով կը բանեցնեն, ինչ. *բ էրեր ա, գ ացած ան, արթանք* երթանք. ասկէ գատ ունի *հ-ի* տեղ իս, իսկ բացառականի մէջ էն և ից ձևերը: Մնացեալ կէտերուն մէջ նոյն են Մշեցոց վերջին ճիւղին հետ»¹⁹⁷: Դիտարկումները մեզ ևս բերում են այն համոզման, որ Լուսակունք գյուղում հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *վո* և *յե*, ինչպես՝ *վոչ, վոոց, յես, յեփ*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օսկոռ, օջիսար, էրկու, էրագ*: Խոսվածքն ունի *ե, n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *իրեք, հ էրես, գ ոոճ, թոռ*: Փոխառյալ ու բնիկ որոշ բառերում, շատ դեպքերում բառասկզբի շնչեղ ձայնեղներից հետո հանդես է գալիս քմայնացած *ա* ձայնավոր, ինչպես՝ *սւնդււ, ջւնկէ, վւնգէլ, գւնրկէլ, վւնխէնալ բւնն, թւնգււ, դւննսկ, խւննչււ, գւնցէք, շւնքւնր, քւնոի, յւնշիկ* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *ծիծղալ, փաթըթվէլ, ամչընայ*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *դ ու, գ ոոճ, ջ ուր, բ աց, դ ուռ*,

¹⁹⁴ Տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 6:

¹⁹⁵ Տե՛ս Ա.Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 92-93:

¹⁹⁶ Տե՛ս Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 116:

¹⁹⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 139:

գ՛եղ, դ՛ուս, ձ՛եփ: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *անքամ, հիչուցել, հառեչ, մառթ, քանցել, խաքուկ, պաքել, բըռթել, կարքել, հէռթիս* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *անգաջ, կրդրել, փեղրրվար, պաղայել, փագել* և այլն: Նկատելի է հետնալեզվային հպականների որոշակի քմայնացում, ինչպես՝ *իրեք, գանցեք, քուր, քանի*: Հինհայերենյան *h-ի* դիմաց բոլոր դիրքերում առկա է *խ*, ինչպես՝ *խա, խին, խետ, խինգ, խասկրցա, խառս, խօրօխպեր, խամար, պախել, խարիր, խեր, խիվանդ, խայ, քախ*: Հաճախ բառակզրի ձայնավորից առաջ առկա է *h-ի* հավելում, ինչպես՝ *հառեչ, հէվել, հէրես, հանու, հէռթիս, հըմէն, հընգեր, հիրար, հիչուցել* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *ղ-ի* դիմաց առկա է *կ՝ կուռուխճի*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակիի կազմության մեջ խոսվածքում հանդիպում են նաև *ք, քանք, տիք* մասնիկները՝ *երեխեք, էտերանք, կընգըտիք*: Հանդիպում են բաղադրյալ հոգնակերտների կիրառություններ՝ *տրդեքներ, մառթիկներ, երեխեքներ, էտերանքներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *կըռվու, գըժու, գըլխու, խայու, թոռու, ջըրու, անձըրեվու, տիրու, օտներու, ճըժերու* և այլն: Առկա է Ոջ հոլովում՝ *հընգերոջ*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *յ-ով՝ Հէնդոյ, Հօլոյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց-ով՝ գէղից, դըսուց*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *գէղըն* (գյուղում), *ջըրու մէչ*, երբեմն նաև *նե* մասնիկով՝ *գէղի նե*: Որոշիչ հոդն է *ն-ն՝ Խացըն սարքեր եմ*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես *էտ տրդեքներ հէլան*: Անձնական դերանվան հոգնակի տրականի հետադաս կիրառությամբ արտահայտվում է հոգնակի ստացականություն, ինչպես՝ *վըրէն հուրանց* (իրենց բոլորի վրա), *քամակ ուրանց*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի(կ) հավելված՝ րնձի(կ), մեզի(կ), քեզի(կ), ձեզի(կ)*, գործառում է *քե* կրճատ ձևը,

երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինք, ուրանք*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վոն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *ընձընից, քու, ուր, ուրին/հուրին, ուրանց, էսի, էտի, էտոնց, էդրա/էտրրա,, էտրրանց/էդրրանց, էստեղ, դաս, դասի, էտթանր/էթանր, էտանր, էնքան, ըմալ, հ ուր, դոր, հիրար, հրմէն, հրմընու, հրմէն ինչ, ամէք, ամէք մատթ* և այլն:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հ էլնել* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *գ ի/կի* մասնիկով՝ *գ իքամ, գ իլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը/կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըփագեն, կըսենք, մընան*: Բայասկզբի հազագին միանալով՝ *կ*-ն ձայնեղանում է՝ *գ ընգիս, գուգես*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր-ով* վերջավորություն՝ *ծախէր* (ենք), *գ ացեր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *դ ընուկ, ք անցուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքից՝ *տըփի/տըփէցի, ջ ըրիր*: *էնել, դ ընել* բայերի բոլոր ձևերը կազմվում են *էն, դ ըն* հիմքերով, ինչպես՝ *էնած* (արած), *հաջող եմ էնե* (արել), *փէջ ենք դ ընե* (դրել), *չայ դ ընէցի* (դրեցի), *դ ընի ճամփու* (դրեցի), *ձ էն չէնի* (չարեցի): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ աց, մաց*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *ձ էզի յա կըսեմ, չքոիկ չէ՞ կըսենք, վորն էր կըսէր*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չտըրփէր ես*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըխասի* (չի հասնում): Բայասկզբի հազագին միանալով կամ ձայնեղից առաջ ժխտական մասնիկը ձայնեղանում է՝ *ջըլնի* (չի ելնի), *ջըզինան* (չեն

իմանում): Պատճառական ածանցն է *ուց/ցուց՝ խատուցել, ֆրոցուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը *կըտեղավորցում, խատո՛ւ, նըստըցո՛ւ*: Խոսվածքը չ բայածանց չունի: Ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում *ն* բայածանցը ևս հաճախ բացակայում է, ինչպես՝ *մեռիմ, եղին, առիս, չըմըտիք*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի՝ պըտի մընանք*:

Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, ինչպես՝ *կօ կարքին կըխօսամ* (դե կարգին խոսում եմ):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *տըփել, մըկա, հընչի, մառթ, նախրագ ընա, կընիկ, յեռոտ, ճամփել//ճամփիել, մընաց, նեղէնալ, աղանակ, խօրօտ, գ էշ, հուներթ, ջաղղա, իմալ, կըռիվպօտոռոց, պաք-պըռօշտի, տեղաշոր, թալել, սաբախտան, ճիժ, դ ըրկեց, բ ըրթոց, բ ընակըռել, մուխ, չուր, ծըռել, ջ ոչ, կարքել* (նաև կանանց վերաբերյալ), *իմ կուշտ, անըղնակ, շաղ, մէ կաթ, մէ պուտ, տանիս, հանիք, հեռթիս, պատ ու հանիք էնէլ, ժէխ, չըռիկ, տիլ, սօլ, չուր մըկա, ջէք, պըստիկ, հուզել* (սիրել, ցանկանալ), *մէ փըշուր* և այլն:

Խ

ԽԱՉԱՂԲՅՈՒՐ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Չախրլու, Սովետակերտ: Բնակիչների մի մասի նախնիները 1915-18թթ. գաղթել են Դիաղիներից, Մուշի, Վանի, Բասենի, Ալաշկերտի, Երզնկայի գյուղերից: 1988-1990թթ. գյուղում բնակություն են հաստատել Ադրբեջանից բռնագաղթած հայ ընտանիքներ: Ըստ Ռ.Բաղրամյանի՝ Խաչաղբյուրում տիրապետում է Դիաղիների բարբառը¹⁹⁸, սակայն լեզվական փաստերը վկայում են, որ այս խոսվածքը ներկայացնում է Մշո բարբառը:

Խաչաղբյուրի խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ռ*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *վո* և *յե*, ինչպես՝ *վոտ, վոռց*,

յեգ, յեփ, բացառություն է որ շաղկապը, որն ունի օր արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *o* և *է*, ինչպես՝ *օջիսար*, *օջիլ*, *օռնալ*, *էրէվալ*, *էրինջ*: Խոսվածքն ունի *ե*, *n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *ամչրկոտ*, *ասեղ*, *թեթրվ*, *խաղող*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ü* ձայնավոր, ինչպես՝ *üնդյթ*, *քüնի*, *քüսիք*, *քüլüմ*, *üնֆüնր* և այլն: Բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սդումը՝ *ամչրկոտ*, *կարկրտան*, *ժողվել*, *հավքել*, *հայլի*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բ'էրել*, *բ'անակ*, *գ'արուն*, *գ'արի*, *դ'եղին*, *ձ'ի*, *ձ'ուն*, *ջ'աղաչ*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *հաքնել*, *խափել*, *մէչ*, *օց*, *բ'անց*, *յեթում*, *օքնել* և այլն: Երբեմն խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *ավէղրան*, *պաղոել*, *յեգրօթ*, *աքրել*, *փըրգել*: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *h*, սակավ դեպքերում՝ *խ*, ինչպես՝ *խօղ*, *բ'ախ*, *խազալ*: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *h*-ի հավելում, ինչպես՝ *հ'էսօր*, *հ'իրկուն*, *հ'առավօտ*, *հ'էքուց*, *հ'իճնել*, *հ'ընգեր*, *հ'առէչ*, *հ'ուզել* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *h*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *h*, ինչպես՝ *ղըստու*, *ղօնախ*, *ղըսմաթ*, *ղօշ*, *ղօնդախ*, *ղագան*, *ղագ*, *ղարիք*: Բաղաձայնից առաջ հպաշփականների վերածումը շփականի պարտադիր չէ, և գործածվում են զուգահեռ ձևեր, ինչպես՝ *մէչկ//մէշկ*, *ծածկել//ծասկել*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Ընդհանուր հոգնակերտներից բացի՝ գործածական են նաև *ք*, *անք*, *վանք*, *բանք*, *տիք* մասնիկները, ինչպես՝ *խընամիք*, *ձ'իյանք*, *իշվանք*, *գ'իլվանք*, *իծվանք*, *գ'եղրանք*, *տեղրանք*, *կընգրտիք*: Հան-

¹⁹⁸ Տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ :

դիպում են հոգնակերտների կրկնակի գործածություններ՝ *երէխէքներ, կրնգրտիքներ, տրդէքներ*: Ու հոլովումը հոգնակի թվում չի դրսևորվում (օջիւրների, դ'աշտերի, գ'ըլօխների), եզակի թվում, *ի* ձայնավորով ավարտվող բառերից բացի, այդ հոլովման ենթարկվում են քիչ բառեր, ինչպես՝ *իշու, իծու, կատվու, գ'ըլխու//գ'ըլխի*: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *տիրոջ, քրրոջ, անէրոջ, տալոջ, տէքրոջ, կիսրոջ, հ'ընգերոջ*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *-ով*՝ *Լիպօյ, Տիկօյ, մամայ*: Բացառականը ձևավորվում է *-ով*՝ *ախպօրից, տընից, գ'իշերվանից*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *գ'եղն ա, գ'եղի մէչ*: Որոշիչ հոդն է *ն-ն*՝ *Առշակըն գ'ընաց*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ *Մեր Առշակ գ'ընաց*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ'եզի*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վինն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *քու, հինքըն, հիրա, էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի, էսրա, էտրա, էնդրա, էսրանք, էտրանք, էնդրանք, էսրանց, էնդրրա, իմալ, էստեղ, հուր (ուր), հըմէն, հ'ամէք մէկըն, հիրար* և այլն:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կըռնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան կազմվում է *գ'ը//գ'ի//կի* մասնիկով՝ *գ'ըքամ, գ'իլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով՝ *կուտենք, կըտէնա*: Միանալով բայասկզբի հագագին՝ այդ մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գ'իշաս, գ'իճնես, գ'ընցընես*: Վաղակատար դերբայն ունի *ը-ով* վերջավորություն՝ *գ'ըրէր (եւ), գ'րէրէր (ա)*, հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *նըստուկ,*

քընուկ: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին, սրանց ժխտականներն են՝ չեմ, չես, չի, չենք, չէք, չեն* և *չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել և՛ ներկայի, և՛ անցյալի հիմքերից՝ *զ՛րրինք//զ՛րրեցինք, տըվինք//տըվեցինք*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *զ՛րնաց, մընաց*: *Էնել* և *դ՛րնել* բայերն ունեն գուգահեռ ձևեր՝ *էն//էր* և *դ՛րն//դ՛րր* հիմքերով, ինչպես՝ *էրեց//էնեց, դ՛րրեց//դ՛րնեց, էրա՛//էնա՛*: Եզակի հրամայականում տարբերվում են ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումներ՝ *զ՛րրա, նըստի, հասի*: Հարկադրականի ձևերը կազմվում են *պըտի* եղանակիչով: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *հ՛ուր ա կէթաս, ինչ ա կըսես, հաց ա կուտենք, ինչ էր կըսիր, ինչ էր կըսիք*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է դերբայի վրա, ինչպես՝ *չըտեսէր եմ, չըբ՛էրէր էք*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըկառթամ* (չեմ կարդում), *չըզ՛րրեմ* (չեմ գրում): Պատճառական ածանցն է *ուց//ցուց՝ թըրցուցել, մըտուցել, հասցուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *խըմցում, կէրցում, հ՛իչո՛ւ, մըտո՛ւ*: Խոսվածքը չ բայաձանց չունի:

Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, ինչպես՝ *կօ բ՛էրէր եմ* (արդեն բերել եմ):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *կաթ, կում, շուք, տալ-դա, տախտ, ճամփա, խազ, հէոթիկ, տանիս, հառիք, պատ ու հառիք էնել, տիլ, ցեխ ու տիլ, մուխ, փօշի, թունդիր, ծառի թուփ*,

թուփ դ՛րնել, թըթու, կուտ, կըռութ, յարա, խօրիզ, ձ՛րցում, պուտուկ, ժա՛ժիկ, առճրկան, հուզրնգան, աճկալուսանք, տըղածկան, մառթ, հարևան, ջուվար, մօղօզըրիկ, խօրօզ, գ՛ըռթան, հավտիկ, ձ՛ու, պուճուճակ, հունթ, կօլթուղ/ղօլթուղ, թառթիչ, հընցո՛ւ, հընցուցել, հ՛խտըկջ՛ըրել, հիրզուն, մըռու, պրստիկ, կակուղ, նայել, տէնալ, տըփել, ծընել, հըղի, բ՛արկ, ժըխշել, հիրար տալ, չուր, հարի (մինչև), մեժ, հօղա (հավաքատեղի), գ՛օմ, թալվա, փարդիչ, մօծիլ, ուռց (կավառ), հօլիկ (շան բույն), էրինջ, աչառ, դըսըր, ճըմուռ, կէտրէր, հէքնահող, մըկա, ջ՛ախճըպան, պաքել, պաչել, ճըլօթել, թուշ, ժօղօվկըրան, ճարընգան, բիճսի, հօրքուր, հօրօխպէր, մօզի (մոր հետ երկրորդ ամուսնու տուն տարվող երեխա), գ՛ըլօխ հարցուցել, ավարեկ, դէվա, դընգ, մունսիթ, հօնքուր-հօնքուր գ՛իլէր, կարքըվել (նաև կանանց վերաբերյալ), հօրթում//հէրթում, պաղըռել (ատել), տըրաքել, յեղըռճիկ, տափօցի, գախախօրել, հընգնավորել (սարսափել, կատաղել) և այլն:

Ծ

ԾԱԿՔԱՐ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Կոռքար: Հիմնադրել են 1828թ. Ալաշկերտի Հասան-փաշա, Քարձոր, Մացկերտ և Ֆերան գյուղերից գաղթածները: 1878թ. գյուղում հիմնվել են Մշո գավառից գաղթած նոր գերդաստաններ: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *t*-ի դիմաց առկա են *ւո* և *յե*, ինչպես՝ *ւոռոտ*, *ւոռց*, *յեւ*, *յեգ*, բացառությոն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *t*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օսկի*, *օճխար*, *էրագ*, *էրգու*: Նկատելի է, որ միավանկ բառի աճման դեպքում բառի սկզբում տեղի է ունենում *ւո>օ* անցում՝ *ւոտ>օղներ*, *ւոռպ>օռպէվէրի*: Խոսվածքն ունի *է*, *n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *գ՛էղ*, *հէղեվ*, *չոռս*, *սըխտոր*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայ-

նացած *ւն* ձայնավոր, ինչպես՝ *հ'ւնշկ, վննգնել, գ'ւնգւնր, քնլւնմ, չնյիր, ջնյել, ննժել, ժննժիկ, միյննկ, քնսիր, կյննք* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սդումը՝ *սորվել, ծիզդալ, ամճընալ*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *դ'ուս, ձ'եռ, գ'եղ, ձ'ուկ, գ'իշեր, ձ'ի, ձ'ավար, բ'ագուգ*: Բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլերի և ձայնեղների դիմաց որպես կանոն գործառում են պարզ խուլեր՝ *ճոտ, տանիկ, ինճ, ժողովուրտ, հառսանիկ, հրնճի, լավուտուն, շոկ, նախըռճի, հառեճ, ձ'ըծում, ճամպա, խօկի, թօպալ, վածուն, իրեկ, քօճւրի, խած* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *պըժգել, ուղել, արբել, շաղ, պաղերագմ, քուռիգ, կըղրած, մաճուն, փագ, պաղ, պըզդիգ, կաղու, փեղե, կառաֆաղ, գ'եղին* և այլն: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքում *խ* է հանդես գալիս բառի բոլոր դիրքերում, ինչպես՝ *սովամախ, պախել, խօլ, խօխպեր, խա, խառս, խավէս, խառսնաքուր, խառսընիկ, խեղըն, խամօլ* և այլն: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում, ինչպես՝ *հ'առու, հ'ուստագ, հ'ընճի, հ'առեճ, հ'ուրիշ, հ'երես* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ*, ինչպես՝ *կուշ, կօնախ, կըղիգ*: Բաղաձայնից առաջ հպաշփականները կարող են դառնալ շփական, ինչպես՝ *վոշ մե, անգըժներ, ծիզդալ* և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում հանդիպում է նաև *կ, անկ, րանկ, տիկ, դիկ, վըղիկ* մասնիկներով՝ *գ'եղածիկ, գ'իլանկ, ձ'իանկ, գ'եղրանկ, կընգըտիկ, ախպըրդիկ, քուրվըղիկ*: Տարածված է կրկնակի հոգնակերտների գործածությունը՝ *գ'իլանկներ, ձ'իանկներ, գ'եղրանկներ, տըղեկներ, մառտիկներ* և այլն: Շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *քուրգու, ձ'սկու, գ'ըլխու, քնսպու, օծու, ճիժու, օռտերու, ծընօղներու, խավերու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *աներոճ, քավորոճ, կիսրոճ*: Հատուկ տեղանունները Ա հոլովման են ենթարկվում՝ *Հերանոսա, Ծակքարա, Քնվւնու*: Չայ-

նավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Բարեյ, Կարոյ, աֆտոյ, թսնկոյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ծ(ց)*-ով՝ *տարեգնիծ, պրոկընէրուծ*, այլ դեպքերում՝ նաև *է*-ով՝ *մողէն, ընձընէ, քրզնէ*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *դ ուսըն* (դրսում), *գ ըրկի մէճ*: Որոշիչ հոդն է *ն*-ն՝ *Մատորն կընգան կըսա*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ *Իմ խէր գինա*: Ստացական հոդից հետո առկա է *ի* ձայնավորի հավելում, ինչպես՝ *գ ընդընէրսի, մագերսի, գ ըլխուսի*: Հոգնակի ստացականության արտահայտման յուրահատուկ եղանակ է անձնական դերանվան հոգնակի տրականի հետադաս կիրառությունը, ինչպես՝ *վրզը մեզի* (մեր վզերին), *ձ էո ուրանծ* (իրենց ձեռքերը): Անորոշ հոդը կարող է գործածվել հետադաս՝ *բութուլ մէ, հախ մը, փըշում*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ էզի*, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինկ, իւրանկ// ուրանկ*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *ւոն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *դ ու, քու, ընձընէ//ընձընից, քեզնէ//քեզնից, ուր//հուր* (իր), *իւրա* (իր), *իւրանծ//ուրանծ, ընդոր//էնդոր, էդի, էտուն, էդոնծիծ, էսմալ, էդմալ, ըմալ, էստեդ, էդա տեդ, դոր, հըմէն, հըմընուն* և այլն: Էլ շաղկապի դիմաց գործածվում է լէ ձևը՝ *չուր մըգա լէ, էրզըսիս լէ*:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կըոնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *գ ի//կի* մասնիկով՝ *գ իկամ, գ իլամ, կիդամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըր ըոնէր, կէնէն, դ նէն*: Գործածական է *գալ* բայի՝ *ի* հավելվածով ձև՝ *պըդի աֆտոն իգ ա*: Միանալով բայասկզբի *հ*-ին՝ *կ*-ն ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գուգենկ, գ էլնի, գ իշկա*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն՝ *եղեր ա, մածէր էր*, հարակատարը՝ *ուգ* վերջավորություն՝ *կօրուգ, պախուգ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն

են՝ *եւ, ես, ա, ենկ, էկ, են*, անցյալի ձևերը՝ *էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էն*: Ընդհանրապես, դիմավոր բայի եզակի առաջին դեմքի իմաստով սովորաբար գործածվում է հոգնակին, ինչպես՝ *յես կըսիրինկ, յես կըր ընենկ, յես գ'ացեր ենկ*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքերից՝ *խուզին, դ ըրէծիր: Գնայ, մնայ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ'ած, մած*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *շաղ ա սիրա, էղ տըղին էր կանենկ*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չեղեր ա, չըտէտր եւ*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըթըռնի, չեղիս*, ընդ որում՝ ժխտական մասնիկը, միանալով բառակզրի *հ*-ին, դառնում է *ջ՝ ջուզեն, ջիշես*: Պատճառական ածանցն է *ծուծ//ուծ՝ խախծուծել, պարբծուծել, հիծուծել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *կըջ օճրծու, ջ՝ օճրծո՛ւ, գիծու, հիծո՛ւ*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըղի պըղի հարգես*:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *չուր, մըգա, անըղնակ, ճիժ, պուղ, կատ, կէտեր/կէտր, բուզ, պաղ, խօվ, մէ փշուր, կըժմըտել, հուզել* (սիրել), *տանիկ, դ'ուռ վըր դ'ըռան, հատիկ, հէտտիկ, խավղիկ, ժէխ, փօղոց* (աղբանոց), *չըտիզ, խըրիսա, հանդա//հանդէ, ճեղ, փօշի, ջաղդա, աղէ, պարէ, անի, թատվոն, թէրիզ, գ'ըռտան, տաղօ, դ'ըրկեց, հունտ, խաղտուն, կուլտ, կըլլավ, հուզընգան, թուռշի, զօմա, նըշանդըվէկ, պաղարակ, կագօ, հօրի, մէշու, ջ՝ աղաճ, թողգի, սէլաֆ, ջ՝ ոճ, գուզ, կըտոն, ամբըրոճ, բաղան, կարկել* (սակ աղջկա համար), *մօձիլ, պըզղիզ, ջուղար էնել, քօխկ, ճագըտկապ, պուջուջագ, թնկօ, տիլ, մըղօզիզ, ճընջուխ, մըռուտ, խատունիզ, իմալ, կըմընի, մըռու, մէզ ավուր, հախ մը լէ, ծըռել վըրէն, արուր, տեղաշոր, քասա, տալվ, պակել, կընիզ էնել* և այլն:

ԾԱՂԿԱՇԵՆ՝¹⁹⁹ - Գյուղ Գավառի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Քերինքենդ, Վերին Գանձակ: Վերաբնակեցվել է 1828-1829թթ.: Բնակիչների նախնիների մեծ մասը գաղթել է Բայազետի Արձափ, Դիզա գյուղերից, Մուշից, մյուսները՝ հարևան Գանձակ գյուղից:

Գյուղի խոսվածքը ներկայացնում է Բայազետի բարբառը: Բայազետի բարբառին բնորոշ դիրքերում կանոնավորապես գործառում է շրթնային *մ* ձայնավորը՝ *մմջըկոտ, կմրաս, պմճառ, տմխտակ, ծմրավ, ճմնգ, սմմի, շմտ* և այլն: Փոխառություններում, հաճախ էլ՝ բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ւմ* ձայնավոր՝ *ւմժել, դ'ւնտակ, դ'ւննւլ, դ'ւիժ, ջ'ւնթել, խունւր, հնխպուր, հւնցւլ, հւնէչ, ձ'ւք, զւննել, զւտ, զւնթուն, իմւլ, վւստւլ, խէքւթ, զւզւր, կըսմւթ, կւյիւ, կւյիշ, ֆւննդ, քւմւր:* Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *վn* և *յե՝ վոչ, վոր, յես, յեփ,* բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *o* և *է,* ինչպես՝ *օխճար, օշիլ, օրօճ, էրէվալ, էրկու, էրինջ:* Խոսվածքն ունի *ե, n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *ձ'եվ, վեց, մներ, ջ'ոչ, կըլոր, խըմոր:* Ծաղկաշենի խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *լօկընալ, հււվըլնալ, սօրվել:* Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ'արել, գ'անգըտել, դ'ըմակ, ձ'ի, ջ'օրի:* Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *խաքնել, դ'ւթար, խափել, մմրաք, օշիլ, օց, ուրփաթ, փօռցանք, վոռփ, սըռփել:* Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայ-

¹⁹⁹ Գյուղի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ասոլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1998թ. լրացված թիվ 503ա տետրում, առկա են նաև գյուղում 2014թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

նեղներ՝ *ծրձաղ, մբրուստ, մզլատիգ, մվէղիս, օքուղ, փէղ, հարգ* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *հւնշկ, հ իշնէլ, ծասկէլ, կօշկէլ, միշնսնկ*: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ՝ խառքընէլ, խուս, պմիսէլ, ք՛ախ*: Նկատելի է հետնալեզվային պայթականների քմայնացում՝ *խէքսնթ, քուրըք*: Խոսվածքում *տր* խմբի դիմաց երբեմն առկա է *յր՝ կըյրէլ* (կտրել), *կօյրէլ* (կոտրել), *պմյրուք* (պատրույգ): Օտար բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց գործածվում է *կ՝ կսրիք, կմփաղ, կութի*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *հ՛*-ի հավելում՝ *հ՛ատտ, հ՛ւնցսնկ, հ իմանալ, հ ինքք, հ իրսնր, հ էսօր* և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է: Բաղիյուսական հարադրություններում *ու* շաղկապի դիմաց նկատելի է *ը*-ի գործածություն՝ *տունը տեղ, ձ՛ունը ք՛ուք*:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք, անք, վանք, րանք, տանք, անիք* մասնիկները՝ *քէնիք, ճմմփէք, ձ՛իյանք, իձվանք, իշվանք, գ իլվանք, գ էղրանք, միսպըռտանք, տէքըրտանք, կընանիք*: Ձայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Կմրօյ, Մմրօյ, Տիկօյ, Թումօյ*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Հ՛էրէվնա, Մէվանա, Մմտտունա*: Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը՝ *տիրոյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *մներից, ք էրնից, գ ինուց, գ ըլիւրնէրից*, երբեմն էլ՝ *է*-ով, *ինչպէս՝ օրվընէ, հազարէն*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *կութին* (կութու մեջ), *խողերի մէչը*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ՛եզի*, նաև գործածվում են *քե, մե, ձ՛ե* կրճատ ձևերը: Հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են՝ *ընդոնք, հ իրանք*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի*, սրանց թեք հոլովների ձևերից են՝ *ըստու,*

ըտու, ընդու, ըստոնց, ըտոնց, ընդոնց և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է վոն տարբերակը, որի սեռականի ձևն է՝ վի, տրականինը՝ վին: Խիստ հազվադեպ նկատվում է հետադաս կապերի նախադաս գործածություն՝ խըտ հիրար (իրար հետ):

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ գ'ալում, լյւլում, տմլում: Վաղակատար դերբայն ունի էր/եր վերջավորություն՝ գ'ըրեր եւ, գ'ըրեր ա, հարակատարը՝ ուկ վերջավորություն՝ նըշանվուկ: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ եւ, ես, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերը՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին, սրանց ժխտականներն են՝ չեւ, չես, չը, չենք, չէք, չեն և չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ինչպես ներկայի հիմքից՝ սիրի, ծմկի, այնպես էլ անցյալի հիմքից՝ բ'երեցին, մշխատեցին: Գնալ և մնալ բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ գ'աց, մաց: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ փագա, էփա, նըստի՛, խաքի՛: Պատճառական ածանցն է ցըն՝ լօկըցընել, խաքըցընել: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունենում է ա, նաև ու վերջավորություն՝ նըստըցըրա՛, կէրցըրա՛, բանցըրցու: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (դիբել, թըռնել, կըբնել, կուրել, փախնել, ուռել):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ մփեր, որժբւր, կմթ, պուտ, սմռուց, պմոդ, պուգ, շուք, խօվ, տմնիս, հ'ւնոիք, ժեխ, չըռնակօթ, տիլ, մուխ, փօշի, թուփ, կուտ, յեղըռճիկ, կըռութ, քըռչիկ, վիլկ, մուռթուդա, ձ'ըցում, թէշի, ուզընգան, ծընընդկան, հւշկալուսանք, ճիժ, մմոթ, տմփոցի, մօղօզըրիկ, գ'ըրթան, ձ'ու, պուճուճակ, թառթափ, խօքուխաց, հ'առափոտ, կում, մըռու, պըստի(կ), մէշու, բ'արկ, կըմըշտել, թօրգել/թօնել/թօղել, հ'իրւր տմլ, հ'ընցըցընել, հ'խտըկջըրել, հըղօղել, ցայել, գ'էտին պըշկել, կմրքըվել, պըսակվել, հ'իշկալ, տմփել, տըփել, գըռըշտել, խատել,

պըլուրել, շոր կմրօղ, մրկա, չումի, հ էքուց, օղարթ, իմնլ, հընչի, հ էսա և այլն:

ԾԱՂԿՈՒՆՔ - Գյուղ Սևանի տարածաշրջանում: Բնակիչների նախնիները գաղթել են Մակուից, Խոյից և Վանից 1828-29թթ.: Հաղորդակցվում են Մակուի խոսվածքով:

Խոսվածքում մի շարք փոխառյալ և բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ւմ* ձայնավոր, ինչպես՝ *խւննչւնլ, օրինսնլ, զւննել, թսնփկել, քսնսնր, թսնք, քսնսիր, քսնլսմ, զսնտ, չսնմիչ*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց առկա է *վո*, *ե*-ի դիմաց՝ *յե*, ինչպես՝ *վոտ, վոր, յես, յերք*, բազմավանկ բառերի սկզբում համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օղօրմի, օչիլ, էրինջ, էրկու*, սակայն *ոսկի, ոչխար* բառերը ունեն *վոսկի, վոչխար* արտասանությունը: Խոսվածքն ունի *ե*, *n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *իրեք, մէշտեղ, շոք, պահկըվոցի*: Ծաղկունքի խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում բառամիջի ձայնավորի սղումը՝ *հասկընալ, սօվրել*: Թեև առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ, ինչպես՝ *բանակ, գ իշերը, գ էղ, բան, գ աթա, բ էրել, ձ ըմեռ, ձ ուկ, ջ ուր*, սակայն դրանց զուգահեռ սովորական է պարզ ձայնեղների գործածությունը (*գիշեր, դուս, դրնել, բերել, ձավար* և այլն): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *շոք, վեռչ, հօքի, կարաք, հ իչըցընել, հանքել, ջ ոչ, յերօթական, մառթ, հ էրթիկ, ձ ըցու*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *կըղրել, հ իրգուն, զւնրգել, հ էրգէն, ցերէգ, գիղալ, սըբաս, փէղ, դըբոց* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ կարող են վերածվել շփականի, ինչպես՝ *մէշտեղ, չ էշմիածին*: Հ*n*-ի դիմաց *ֆօ* է առկա միավանկ բառերի սկզբում, ինչպես՝ *ֆօղ* (հոտ), *ֆօրթ* (հորթ), *ֆօր* (հոր): Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *հ*՝-ի հավելում՝ *հ իմանալ, հ առաջ, չ էրէվան, հ ըմէն, հ առու, հ էրթիկ, հ ըլնել, հ ընցնել, հ արի, հ իչըցընել, հ էրգէն, հ ընգեր, հ ընգնել* և այլն: Ժամանակին

Ռ.Բաղրամյանը նկատել է, որ Ծաղկունքի խոսվածքում է,ի ձայնավորներից առաջ առկա է *գ,կ,ք > ջ,ճ,չ* անցում²⁰⁰:

Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում հոգնակի գոյականները ենթարկվում են Ի հոլովման (ախճըկների, տրդերքի, դ՛աշտերի), սակայն երբեմն հանդիպում են Ու հոլովմամբ ձևեր՝ *լիզունէրու, վոտնէրու*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունները, ինչպես նաև որոշ հասարակ անուններ սեռականը կազմում են *յ*-ով, ինչպես՝ *Խընկոյ, Գարոյ, վէդրոյ*: Խոսվածքում բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *քարից, կովերից*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *Աշտարակ* (Աշտարակում), *կըճըճի մէչը*, հաճախ էլ՝ տրական հոլովով, ինչպես *դըբնոցին* (դպրոցում), *հիվանդանոցին* (հիվանդանոցում), տրլի մըջին (ցեխի մեջ): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*: Երրորդ դեմքի ուղղականի ձևերն են՝ *հ ինքը, ընդոնք, հ իրանք*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի*: Ով դերանվան ղիմաց բարբառախոսները վկայում են *օվ* տարբերակ, որի սեռականի և տրականի ձևն է՝ *ուս*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *հ իրա, ըտա, ըտան, ըտանից, ըտանք, ըտանցից, ըտըրանք, ընդոնցից, ընդոնց, ըտուց, ընդըրանից, ընդըրա, ըստա, ըտա, ընդա, ըտանից, ըտըրանից, ըտենց, հիրար, վորդէ, վորդէղից, վորդուց, հըմընու*:

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ՛ալըմ//ում, լալըմ//ում, տալըմ//ում*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր//եր* վերջավորություն՝ *էկեր* (ա), *սիրէր* (ինք), հարակատարը՝ *ած* վերջավորություն՝ *էփած, նըստած*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, էս, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերը՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Սրանց ժխտականներն են՝ *չեմ, չես, չի, չենք, չեք, չեն* և *չի, չիր, չեր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անց-

²⁰⁰Տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 11:

յալի հիմքերից՝ *ասի, արեցին*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ'աց, մաց*: Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ հ'իչըցընել, հանքցընել*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունենում է *ա* վերջավորություն՝ *թսւնըզցըրա՛, հանքցըրա՛*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *կուշտը, միշտական, քարկրտիկ, հըմի, կըզել, ջ'ոչ, պըստիկ, պուզ/բ'ուզ, պըսակել, ուզընգան, խի, պաչել, մառթ, քրոչիկ, կանանի, ճավիկ, փիրվազ, սիբեխ, բ'ազուկի ճախ, չորթան, վոնց, հանքցընել, հալ, շսնժին, յերօրթական, պաղըռել, գօռել, նոր, ցան, քիթը քրթին յօլա էթալ, թուխս, կըտուր, օջօրք, հէրթիկ, մուխ, ժէխ, ժօլօբ, չըռիկ, տիլ, փօշի, կօձ, աղինց, վիլ, ձըցում, բ'ըղօղ, ծընըտկան, վըզքօք, պուճուճակ, թարթափ, մըռու, մէթքա, թսւփկել, յէթիմ* և այլն:

ԾՈՎԱԳՅՈՒՂ - Գյուղ Սևանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ճապոտիկ, Զիբուխլու: Գյուղը 1828թ. հիմնել են Բայազետի Արծափ գյուղից եկած գաղթականները: Հաղորդակցվում են Արծափի խոսվածքով:

Խոսվածքում մի շարք փոխառյալ և բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *սւ* ձայնավոր, ինչպես՝ *թսւկ, քիֆտսւ, դէվլսւտ, ձսւռ, թսւզսւ, լսւյլուխ, թսւսիբ, շիշսւբսւնդ, նսւֆսւր, միյնսւգ, սնձսւփ, չսւղըր, լսւլ*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ռ*-ի դիմաց առկա է *վո*, իսկ *ե*-ի դիմաց՝ *յե*, ինչպես՝ *վոդ, վոռծ, յես, յեզ*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օղօրմի, օձիլ, էրգու, էրգաս*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *բ եռ, կանեպ, սոխ, հիվանդանոժ*: Խոսվածքն ունի *ե²* հնչյուն, որը, թվում է, *ե* երկբարբառային հնչյունի մի տարբերակն է, և հանդիպում է բառավերջում, ինչպես նաև գործառում է իբրև էական բայի եզակի երրորդ դեմքի ձև: Ծովագյուղի խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում բառամիջի ձայնավորի աղումը՝ *հասկընալ, սօվրել*: Բառասկզբում գործառում են շնչել

ձայնեղ բաղաձայններ, ինչպես՝ *ջ՛ուր, ձ՛ուն, ձ՛ուկ, բ՛են, բ՛աց, գ՛իշեր, դ՛ուռ, դ՛եմ, դ՛ընել, դ՛աշտ*: Բառամիջում ու բառավերջում հպական ու հպաշփական ձայնեղների ու շնչեղ խուլերի դիմաց գործառում են խուլեր՝ *յոտ, ծանօտ, ուրախուտյուն, մարտ, էպել, տրպոծ, միլիծա, խածաստուն, վոռծ, անկամ, ինձ, հառէձ, շրոձել*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *ամսրզան, կրդրել, հավադալ, շնօրագալ, մեձ, կրնիգ, կօբիդ, օջօրք, կլօջ, պադ, աշխադանկ, ագ, փարադիչ, մսձուն, հեդօ* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ կարող են վերածվել շփականի, ինչպես՝ *վոշ մէ, ծասկել, մէշկ*: Հո-ի դիմաց *ֆօ* է առկա միավանկ բառերի սկզբում, ինչպես՝ *ֆոդ* (հոտ), *ֆոր* (հոր): Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *հ՛*-ի հավելում՝ *հ՛ընծընել, հ՛ուրիշ, հ՛ուր, Հ՛անձապ, հ՛իմանալ, հ՛ավելի, հ՛առդ, հ՛իրես, հ՛էօր, հուստ* և այլն: Երբեմն հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց գործածվում է *խ*, ինչպես՝ *խառցընել, խասցընել, խագալ, խեդ, խոդ*: Բառամիջում և բառավերջում *հ*-ի դիմաց հաճախ առկա է *յ*, ինչպես՝ *էն գ՛այ, պայել, սրայ, մայ, գօյվել*: Փոխառյալ բառերի բառասկզբի *դ*-ի դիմաց առկա է *կ*, ինչպես՝ *Կայրաման, կրսւն*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում գործառում են նաև *կ, դանկ, անիկ* հոգնակերտներ, ինչպես՝ *գ՛եղածիկ, ախպրդանկ, քրվորդանկ, կրնանիկ*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը կազմվում է *յ*-ով, ինչպես՝ *Վագօյ, Չսկօյ, Կարօյ*: Խոսվածքում բացառականը ձևավորվում է *ծ(ց)*-ով՝ *Հ՛անձրպիծ, հառդրվանիծ, բ՛անագիծ*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէձ* կապով և սեռականով՝ *ծընվեր եմ Ծօվագյոդ, գ՛ըրկի մէձը*, շատ տարածված է այս իմաստի արտահայտությունը տրական հոլովով, ինչպես՝ *ջ՛ըրին, պուլիզին, հ՛առդին, գ՛եղին, կօլխօզին, դ՛աշտին, զավօդին, մէշուն, փրոնին, խանուտներին, քաղակին, կրջուջներին, նույնիսկ՝ գ՛եղի մրձին*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ՛եզի*: Երրորդ դեմքի ուղղականի ձևերն են՝ *հ ինկը, ընդոնկ*,

հ իրանկ: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վորը* ձևը, բարբառախոսները վկայում են սեռականի և տրականի *ուլ(ը)* ձևը: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *քեզնից, հ իրանցը, էղի, էնի, ըստու, ըդու, ընդուն, էստսյր/ըստսյր* (այսքան), *ըտսյր* (այդքան), *ընդսյր, ըդենց, ումից, հ ուր, վորդե* և այլն:

Խոսվածքում Ա, Ե խոնարհումներին զուգահեռ՝ բայն ունի նաև Ի խոնարհում՝ *աշխադին, կնստիմ, ունին, տանին, առնիս* և այլն: *Գալ, լալ, տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ ալլըմ/տում, լսլլըմ/տում, տալլըմ/ում*: Հանդիպում է *գալ* բայի՝ ենթադրական ապառնու *գ ուկա* ձևը: Վաղակատար դերբայն ունի *ը-ով* վերջավորություն՝ *գ ոռածեր եմ, զոյվեր եք*, հարակատարը՝ *ուգ* վերջավորություն՝ *քընուգ, նըստուգ*, ժխտականը՝ *եք* վերջավորություն՝ *չին տրպեք* (չէին ծեծի), ընթացակցականը՝ *էն* վերջավորություն՝ *ուղէլէն, վագնէլէն*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, է//եք, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Սրանց ժխտականներն են՝ *չեմ, չես, չեք, չենք, չեք, չեն և չի, չիր, չեր, չինք, չիք, չին*: Փաստորեն, եզակի թվի երրորդ դեմքում յուրօրինակ ձև է հանդես գալիս և՛ հաստատական, և՛ ժխտական խոնարհումների դեպքում՝ *պըսագված եք* (վաղակատար ներկայի հոգնակի երրորդ դեմքն է՝ *պսակվել են*), *գ ալլըմ եք, նըստուգ եք, զոյվեր է, հըլնում չեք հըլնում* (լինում է, չի լինում): Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքերից՝ *ասեծի/ասի, ուղարգեծի, սիրեծի, քաշեծի, արկելին, տրպին, խըրկին* և այլն: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ ընած, մընած*, իսկ *լինել* բայինը՝ *իլ/հ իլ (իլե, չիլե, հ իլե, հ իլուգ)*: Պատճառական ածանցն է *ծըն (ցըն) խասծընել, ամուսնածընել*: Եզակի հրամայականն ունի *ե, ի* վերջավորություններ, ինչպես՝ *արեք, լըսեք, նըստի, կայնի*: Ըղձական ապառնին եզակի երրորդ դեմքում ունի է վերջավորություն՝ *պայէ* (պահի), *անէ* (անի): Ըղձական անցյալի ապառնին, դրանից կազմվող ենթադրական ու հարկադրական եղանակների

անցյալի ապառնիները ունեն վերլուծական ձևեր՝ *հ՛րնծրնէր ին* (անցնէին), *հ՛ ուստ կըճարէր իր* (որտեղից կճարէիր), *պըղի առնէր ինկ* (պիտի ամուսնանայի): Խոսվածքում չկան չաճանցով բայեր:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *առուտուր, ուզընգան, մինսկ, ձ՛ ու, թորօն, թորան փարաղիչ, խեղերկատ// խերջըրկատ, մուռտուղա, գ՛ էղախոիկ, թօտա, քաֆ, քսֆգիր, մարել* (տրորելով ջրի մեջ լուծել), *թսփսփ, տըպոց, ճիժ, բ՛ էտ, իսան, ըհրնճի, սօմի, քրնագրոնել, չուրի, լեռ քար, թավլա, հուստ, ջ՛ ոճընալ, կուշտը, խեղ, օջօրք, կլօջ, խեռն հ՛ իրնից, փլից տուն, դ՛ իվեր, դ՛ իվերի ճամփօլ, գալօ, հօրօխպօր, հօղա, տախտ, կու, սըրայ, կըվանոց, թըխտըմոր, լօրիգ, տուջ, թօրան շուրթ, հ՛ առադուն, հ՛ իրկուն, ուժը ախտել, մէ քիճ, պադարակ, կանեպ, թացոտ, թօռ էտալ, լայեղին, խըշալէն, մէ բ՛ էրան, յախնի, չուր լուս, խէր ու բ՛ արին, սեվ ու սուք, տախտ, հըմի, ճատկապ, տըգաշոր, վենձ, սըբաս, պուդ, մըռու, հադու, պըղղի, պուգ, մօղօզիգ, կունարկ, ծընընտկան, կըղուր, ժեխ, չըրիգ, խընօծի, տիլ, մուխ, թուփ, կուդ, աղինջ, վիլ, վըռընէլ, բ՛ ըլէլ, պըսագվէլ, հ՛ էսա, հ՛ էքուց չէ էլօր, հ՛ էք* և այլն:

ՇՈՎԱԶԱՐԴ - Գյուղ Գավառի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Աջամխան, Հաջի Մուխան, Մուխան: Բնակիչների մի մասի նախնիները 1829-30թթ. գաղթել են Մուշից, Ալաշկերտից: Հետագայում այստեղ են բնակեցվել արքայալներ Մարուխանից, այլ գյուղերից: Գյուղն ունի *եղականների* (տեղացիների՝ նկատի ունեն հին գաղթականներին), գաղթականների, սարուխանցիների թաղեր: Գյուղի խոսվածքը Մշո և Բայազետի բարբառների մի յուրօրինակ խառնուրդ է՝ Ում ճյուղին հատուկ ներկայի գերակշռությամբ: Մարուխանցիների թաղում, այնուամենայնիվ, պահպանվում է Բայազետի բարբառը:

Շովագարդի խոսվածքում գործածական փոխառություններում և սակավաթիվ բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *սի* ձայնավոր՝ *ջսյէլ, քուֆտսի, քսսիք, թսրգի, բսնդսի, լսրել* և այլն:

Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց առկա է *վn*, *ե*-ի դիմաց *յե*, ինչպես՝ *վոռ*, *վոտ*, *յեփ*, *յերք*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ համապատասխանաբար *o* և *է*, ինչպես՝ *օխճար*, *օջիլ*, *էրէվան*, *էրագ*: Խոսվածքն ունի *ե*, *n* երկբարբառային հնչույններ՝ *մենք*, *դ ըրկեց*, *փոցրդ*, *խրնձոր*: Օովագարդի խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերի միջնավանկում ձայնավորի սդումը՝ *ավէղրան*, *փաթըտել*, *բ'ւժնել*: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ'ան*, *բ'այց*, *բ ըռնել*, *ձ ըրի*, *ձ ուկ*, *գ ըրակետ*, *գ էղ*, *դ'աս*, *դ'ար*, *ձ'ավար*, *ջ ուր*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *տէքորկընիկ*, *վառթ*, *խափել*, *բ'անցըր*, *փօռցանք*, *վեռչ*, *հառէչ*, *օց*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *աբրել*, *գիղալ*, *հանգառձակի*, *ցաձըրնալ*, *ծրձղալ*, *փագել*, *փէջ*, *փէղ*, *թանգ*, *տէրդէր*, *Հագօփ*, *կըրնել* և այլն: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց որպես կանոն գործածվում է *խ*՝ *էն* *գ'ախ*, *պախել*, *խաքնել*, *խանել*, *խող*, *խաց*, *խօրօխպէր*, *խէտ*, *խիին* և այլն: Փոխառյալ բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց գործածվում է *կ*՝ *կամ* *կ' կնմիշ*, *կօչաղ*, *կննիշ*, *կօնդախ*, *կուշ*, *կըլալ*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *h*՝-ի հավելում՝ *հ'առէչ*, *հ'էսօր*, *հ'ըլնել*, *հ'իմանալ*, *հ'ըմէն*, *հ'էքուց*, *հ'իրան*-*հ'իրան*, *հ'ատտ*, *հ'ախպուր*, *հ'ուստ* և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք*, *էրք*, *տանք*, *րանք*, *անիք* մասնիկները՝ *քէչէք*, *տըղէրք*, *ախպըրտանք*, *ըտերանք*, *կընանիք*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *տընից*, *մըչից*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *գ էղը* (գյուղում), *ջ ըրի մէչը*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, ինչպես նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ* մասնիկով՝ *Միրօյ*, *Վանօյ*, *դ'ասատույ*: Հատուկ տեղանունները որպես կանոն ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Մէվանա*, *Ռուսաստանա*: Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը՝ *տիրոյ*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի*,

քեզի, մեզի, ձեզի: Ուլ դերանվան դիմաց գործառուում է *վոն* ձևը, որի սեռականն ունենում է *վի, վիր, իսկ տրականը՝ վին, վիրը* ձևերը: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են *քու, ձեք, քեզնե//քրզնե, հինքը, հիրա, հիրանք, էս, էսի, էտ, էտա, էտը, էդը, էնը, ըդրան, ըտրանց, ստոնք, ըտոնք, ըստե, ընդե, ըդենց, հրմրնին, ուրիշ, ամեն մեկ, հըմեն ինչ, ամեք հիրան:*

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ'ալում, լյւլում, տալում: Լինել* բայի անցյալի հիմքը հաճախ դրսևորվում է *էդ* ձևով (*էդե, էդալ*), իսկ *գնալ, մնալ* բայերինը՝ *գ'աց, մաց* ձևերով (*գ'ացի, մացե*): Վաղակատար դերբայն ունի *էր//էր* վերջավորություն՝ *գ'ըրէր* (եմ), *նըստեր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *սարքուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, էս, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքերից՝ *տըվին//տըվէցին, ասի//ասէցի, սարքինք// սարքէցինք*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *փագա՛, նըստի՛*: Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ հընցըցընել*, բայց երբեմն հանդիպում են *ցուց* ածանցով կազմություններ, ինչպես՝ *հընցուց, վէրցուցի*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (*դիքնել, թըռնել, փախնել, ուռել*):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *նըստել, պըստի, արունը քաշել* (հարազատություն զգալ), *խըրկել, հընչի, գըրկանց, վառթի նըման, շօշ, ֆըռալ, ուզել* (խնամախոսել), *մառթի տալ, վախտ, մըկա, հիմի, քախընքել, հիստըկել, քըռդի հառսանիք, րօպեն մեկ, հէսօր իրեք օր, մեկ հըլնել, դօրօվ, դ'ուռը, ծընել* (ասվում է անասունի վերաբերյալ, չեզոք բայ է), *իմալ, սեղանին քաշել, պըսակվել, հախու, քըթիվ անել, ճիժ, բնդաւ, պուտուկ, տեղաշոք, ջերգօվ, ձ'ուկ բըռնօղ, դանեն, տըզըոգ, բ'օպիկ, հիշկալ, ծիձղալ, օռծըկըտալ, տըփել, գըռըշտել, խաձել, փիձել, գ'օղտու, վըռթըկալ, ջուղաբ անել, քարալըղ անել, սըրփանք, չուր, թէշի, ջուլ-փալաս, դըրկեց, միրալ, պուտ, պուգ, ձոթ, ժեխ, տանիս,*

հատիք, չըռիկ, տիլ, կեծ ու կարմիր, մուխ, պաղարաք, խավկիթ, ադմասօրիգ, մօղօզիկ, գ՛ըռթան, բ՛ըփուկ, հունթ, լուսուղ՛են, հ իրկուն, արեվմըտոց, խօրօտ, ջ ոչ, հուռթել, քիսել, քօմել, թօրգել, հիստրկջ՛ըրել, վիլ, ձ՛ըցում, յեղըռճիկ և այլն:

ԾՈՎԱԿ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ներքին Զաղալու: Հիմնադրվել է 1827թ.: Բնակիչների նախնիները եկել են Մուշից, Խլաթից, Բայազետից: Ըստ Հ.Աճառյանի՝ բնակիչները եկել են Մշո Օնձալու գյուղից²⁰¹: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *ւո* և *յե*, ինչպես՝ *ւոտ, տոց, յես, յեզ*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օսկոռ, օխճար, էրինջ, էրագ*, երբեմն հանդիպում է *՛է*, ինչպես՝ *՛Երվանդ*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *գ իշեր, ձ՛ըմեռ, գ ոռծ, խոտ*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քվայնացած *ü* ձայնավոր, ինչպես՝ *թüգü, քüսիք, գüրկել, ջüյել, քüվüնցի, ջüյիր, քüնի* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սդումը՝ *ծըճղալ, սօվրել, հավքել*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բ՛էրել, գ՛եղ, գ իշեր, դ՛ուռ, ձ՛ուկ, ձ՛ըմեռ, ջ՛ուր*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *կարքին, անքամ, խօքի, ընթունել, մառթ, վեռչ, մէչ, շոք, կառթալ, բ՛անցըր* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *Պեղրոս, բըղի, սըռոօվ, մըզլօր, հ իրգուն, առդ* և այլն: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ*, ինչպես՝ *խինգ, խամար, խին, խասնել, խօքի, խօրօխպեր, խէտ, խանաք, խող*: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *h*-ի հավելում,

²⁰¹ Տե՛ս Հ.Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 139:

ինչպես՝ *հ՛վէլի, հ՛առէչ, հ՛առաչի, հ՛էսօր, հ՛ընգեր, հ՛ուշիկ-հ՛ուշիկ, ախչիկ հ՛ուզել, հ՛ընչի* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ՛ կուչ*: Հպաշփականը բաղաձայնից առաջ կարող է վերածվել շփականի՝ *աշք, բօշկա*: Շեշտը վերջնական կային է:

Հանդիպում են բաղադրյալ հոգնակերտներ՝ *մատթիկներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *բիձու, ճրժու, գ՛ըլխու, կօվու, շօքու, ախչիկներու, տարիներու, ճրժերու, թրվերու, թօններու* և այլն: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Տրբէյ, Հակօյ, պապէյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *գ՛եղից, քընուց*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *մեր գ՛եղ* (մեր գյուղում), *գ՛եղի մէչ*, նաև՝ *նէ մասնիկով՝ կյանքիս նէ, գ՛եղի նէ*: Որոշիչ հոդն է *ն-ն*՝ *Խէրըն չօրան ա, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես չ՛իրկուն Պէղրոս հընգերներու խէտ գ՛իքա*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ՛եզի*, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հ՛ինք, ուրանք//հուրանք*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *ւոն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *քու, ուր, ուրին, ուրանց, էս, էսի, էսա, էտա, ընդուց, դսսսի, դսստի, դաս, դատ, դան, ընդեղ, հ՛իրար, հ՛ուր* և այլն: Մովորական է *վըր* և *մըչ* կապերի նախադաս կիրառությունը, ինչպես *մըչ իմ էրած գ՛ոռձի, վըր էտ ախչըկան, վըր սեղնին*:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կըռնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան կազմվում է *գ՛ի//կի* մասնիկով՝ *գ՛իքամ, գ՛իլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըխըլըսի, կիշկա, գ՛ըթին*: Միանալով բայասկզբի հազագին կամ հանդես գալով բայասկզբի ձայնորդ, ձայնեղ հնչյուններից առաջ՝ այդ մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գէլի*,

գ' ավաքա, գրլըցա: Հարկադրականի եղանակիչն է *բըղի*, ինչպես՝ *բըղի էթան*: Վաղակատար դերբայն ունի *բ-ով* վերջավորություն՝ *գ' ացեր* (եմ), *քոցեր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *սարքուկ, քաղուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքերից՝ *տըվինք//տըվեցինք*: *Էնել* (անել) բայի բոլոր ձևերը կազմվում են *էն* հիմքով՝ *թըրաշ էնօղ, ջան չէնե* (չի արել), *գ' նոժ էնա* (արա՛): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ' աց, մաց*: Եզակի հրամայականում տարբերվում են ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումներ՝ *թըրաշա՛, կայնի՛*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *շատ ա գարգեմ, գ' ընասականներն էր կըսին*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չեղեր եմ*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չէնեմ* (չեմ անի): Բայասկզբի հագագին միանալով՝ ժխտական մասնիկը ձայնեղանում է՝ *ջուզեցե* (չի ուզել), *ջեղեր* (չեր ելնում): Պատճառական ածանցն է *ուց//ցուց մըտուցել, խօսըցուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *թըրցուս, տեղավօրո՛ւ*: Խոսվածքը չ ածանց չունի: Հաճախ ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում բացակայում է նաև *ն* ածանցը՝ *առիս, գեղի, եղի, գ' ըթին, գ' իշիս, կըխասին* և այլն:

Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, ինչպես՝ *կօ ընձի տեսեք* (դե ինձ տեսեք):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *հընչի, հօրի, ճիժ, իմալ, մըկա, քոնձախ, բ' ըրբ' ըլուկ տուն, հօլըկ* (շան բույն), *օթաղ, սըրախ, ճար, տանիս, հ' էոթիս, խացատուն, թավլա, ըթար, աղէ* (տատ), *դ' ըրկեց, թըփջ' ըրի բօշկա, հունթ, քեղթանք* (<քէլ էթանք՝ եկ

գնանք), *տաղէ, կակօ, սաբախտան, գ'արնան գ'ըլօխ, խըլըսել, չուր, ափէր, ճամփել, ջուղաբ, հ'իրգուն, քօմել, ձ'էռ թալել, կիշէռք, մըզլօր, ջանդառդի, բօռալ, թըրաշ էնօղ, քսսիբ, կուչ, քըռվըկան* և այլն:

ԾՈՎԱՍՍԱՐ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Նորաշեն, Թագազյուղ: Ծովասար է վերանվանվել 2006թ.: Բնակիչների մի մասի նախնիները 1829 և 1878թթ. եկել են Ալաշկերտի գյուղերից: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *ւո* և *յէ* (հաճախ՝ *'ե*), ինչպես՝ *ւոխ, ւոճ, 'ես, յէրկ*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օսկոռ, օձիլ, էրգու, էրտալ*: Սկատելի է, որ միավանկ բառի աճման դեպքում բառի սկզբում տեղի է ունենում *ւո>օ, յէ>է* անցում՝ *ւող>օղներ, յէգ>էգնէրօլ, ւոռպ>օռպանոճ*: Խոսվածքն օրինաչափորեն ունի *է, ո, սակավ* դեպքերում՝ նաև *խ* երկբարբառային հնչյուններ՝ *կենկ* (կյանք), *ցօրեն, թոռ, քաղվոր, իւրըն, իւրդ*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ü* ձայնավոր, ինչպես՝ *քսնի, հսնսն, գսնգել, թսնսն, 'սնշիգ, վսնգնել, սրսրա, խսնոր, միյնսնգ* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *չօրնալ, սօվրել, հ'առծըգել*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բ'ան, բ'անծըր, գ'էղ, գ'ըլօխ, գ'ախ, դ'աշտ, դ'ընել, ձ'էռ, ձ'ի, ջ'ուր, ջ'օլ*: Բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլերի և ձայնեղների դիմաց որպես կանոն գործառում են պարզ խուլեր՝ *առտեն, կըտել, խած, բ'անծըրնալ, ազգիժ, օժ, ճամպա, հ'առէճ, օձիլ, աճկ, հախտօղ, կակավ, իրեկ* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *առդ, ախճիգ, տարէգան, էրգու, դըրոռոժ, պարէ, փըրգել, կադու, կըդրել, ծէձել* և այլն: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքում *խ* է հանդես գալիս բառի բոլոր

դիրքերում, ինչպես՝ *խօխպէր, գ'ախ, խէր, խառս, խասնել, խօքի, խաւօվ, շընախավոր, խող* և այլն: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ'-ի* հավելում, ինչպես՝ *հ'ընգեր, հ'անէճ, հ'ախպուր, հ'էրես, հ'էվէ, հ'անծըգել, հենտիգ* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ'-ի* դիմաց խոսվածքն ունի *կ*, ինչպես՝ *կուշ, կօնախ*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում հանդիպում է նաև *կ, տիկ, դիկ* մասնիկներով՝ *օսկիկ, փեսէկ, կընգըտիկ, խօխպըրդիկ, հ'ընգերտիկ*: Հանդիպում են կրկնակի հոգնակերտների գործածության դեպքեր՝ *փեսէկներ, փսնողիկներ, տըղէկներ*: Որոշ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը՝ հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *Մըշու, խորու, ձ'իու, մառտու, 'երգընկու, օրէրու, թամբըլներու, պարէրու, կըռիվներու, հավակարարներուն* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *կիսրոճ*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Հէրանոսա, Ծակքարա, Քյւլյւնու*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *-ով*՝ *Բալէյ, Սակոյ, Դյւլյւգոյ, Ջէրօյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ծ(ց)-ով*՝ *գ'էղիծ, օրէրուծ*, երբեմն նաև *է-ով*՝ *ձ'էռնէն*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *դ'աշտըն* (դաշտում), *դ'աշտի մէճ*: Որոշիչ հոդն է *ն-ն*՝ *Քարավանըն կէրտա*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես *Իմ հ'ընգեր գ'իկա*: Ստացական հոդից հետո առկա է *ի* ձայնավորի հավելում, ինչպես՝ *խօրսի, մըղէսի, ձ'էնսի*: Հոգնակի ստացականությունը կարող է արտահայտվել անձնական դերանվան տրականի հետադաս կիրառությամբ, ինչպես՝ *թէլ իւրըն* (իր թևերը): Անորոշ հոդը հետադաս կիրառությունն ունի, ինչպես *մառտ մի, ախճիգ մի, հախպուր մի*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի(զ)* հավելված՝ *ընձի(զ), քըզի(զ), մըզի(զ), ձ'ըզի(զ)*, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինկ, ուրանկ//ընդոնկ*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *ւոն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և

թեք ձևերից են նաև՝ *մեր, ուրանծ, ուր, իւրրն, ուրնօվ* (իրենով), *ուրին* (իրեն), *իդա, էդի, էնի, էդրան, ընդուծ, էդրուծ, ըսմալ//էսմալ, էդմալ//իդամալ, իդատէիս, իդաքան, դէս, դէն, դադի, հըմէն, հի-րար, դոր, հ՛ ուր* (ուր) և այլն: Էլ շաղկապի դիմաց գործածվում է լէ ձևը՝ *խօխալէր լէ, վանկ լէ, խէր լէ*:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, էլնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եդնել, հէնել, կըռնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *գ՛ի//կի* մասնիկով՝ *գ՛իկամ, գ՛իլամ, կիդամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըծէձա, կէրտան, գ՛ ըրիմ*: Միանալով բայասկզբի հազագին՝ այդ մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գախտա* (հաղթում է), *գ՛ իձի* (իջնում է), *գ՛ ընցիս* (անցնում է): Վաղակատար դերբայն ունի *ը-ով* վերջավորություն՝ *ը՛ էրեր ա, թալէր իմ*, հարակատարը՝ *ուգ* վերջավորություն՝ *գ՛ ը-րուգ, նըստուգ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *իմ, իս, ա, ինկ, իկ, ին*, անցյալի ձևերը՝ *էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էն*: Երբեմն դիմավոր բայի եզակի առաջին դեմքի իմաստով գործածվում է հոգնակին, ինչպես՝ *յես կըռնինկ, յես չաշխադինկ*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքերից՝ *տըվէցիկ, դ ըրէձին, թալի*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՛ ած, մած*: *Դ ընել* բայը ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում ունենում է *ա* լծորդ ձայնավոր, ինչպես՝ *դ ընան, կըդ ընան*: *Էնել* բայի անցյալ կատարյալի ձևերը կարող են կազմվել և՛ *էն*, և՛ *էր* հիմքերով, ինչպես՝ *էրէձի, էնէձին*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *դոր ա կէրտաս, հինկ ա էգեր ա, խօխալէրներն էր կըպայէն*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չըձանձըծէր ինկ, չէդեր ա*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըկըռնամ, չըխասկընամ*, ընդ որում ժխտական մասնիկը, միանալով բառասկզբի *հ*-ին, դառ-

նում է *ջ՝ ջրնգիս* (չես ընկնի), *ջէլէր ինկ* (չենք ելել): Պատճառական ածանցն է *ծուծ//ուծ՝ սովըռծուծել, տրզլօզծուծել, խասուծել, հիճուծել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *կըսովըռծու, փախծո՛ւ, կըխասուս, կըխակու, հիճո՛ւ*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըղի//բըղի՝ ինճ պըղի եղեր, բըղի էնինկ*:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *աղաքվա, խօխպէր, ջ՛օճօ* (ծեր կին), *տաղօ, չըռիգ, ջաղղա, խսնրանգ՛ախ//խըրանգ՛ախ, պաբէ, չուրի, իւրդ, կաբրար, դ՛իզանոծ, մըգա, խօրիգ, համօլգի, հանդա, մընած, հայըսպանուտյուն, ճ՛ եործխաղ, մառտ* (ամուսին), *բ՛ըղիգ, կէսրէր, մանջ, խսնրօր, ինճօր, յսն... յսն, միյննկ, օսմանծու տէխ, փարա, իմալ, ըռուք, խանք խանել, ռաստ գ՛ալ, անըղան լար, յեղուննկ, պըզղիկ, հ՛ ետտիգ, հ՛ առիկ, փըշում//փըշումի, ջընախավոր, սաբախտան, աղէ* (տատ), *պաբէ, սնրսբա, ծաղրհէրես, խըռջել, մըխըռնել* և այլն:

ԾՈՎԻՆԱՐ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Քյուլաղոան: Բնակիչների նախնիները եկել են 1828-1829թթ. Պարսկահայաստանից և Ալշվկերտից: Ըստ Հ.Աճառյանի՝ գյուղի բնակիչները եկել են Նահենից, Օնճալուից և Կրագոմից²⁰²: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ն*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *տ* և *յե*, ինչպես՝ *տոպ, տճ* (ոչ), *յես, յեգ*, բացառություն է *ոբ* շաղկապը, որն ունի *օբ* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *ն*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օխճար, օսկի, էրգու, էրագ*: Նկատելի է, որ միավանկ բառի աճման դեպքում բառի սկզբում տեղի է ունենում *տ>օ* անցում՝ *տոպ>օոպէվէրի, տղ>օղներ*: Խոսվածքն օրինաչափորեն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *իրէկ, քէռի, թոռ, սըխտոր*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում

²⁰² Տե՛ս Հ.Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 139:

հանդես է գալիս քմայնացած *ա* ձայնավոր, ինչպես՝ *վննգնվ, քննի, յնն, զննրգել, բննրնգ, ժննժիկ, սիֆտննգ, խննրիր, թննգն* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում բառամիջի ձայնավորի սդումը՝ *ավեղրան, յեռուն, սովրել*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *գ եղ, գ նոձ, գ իշեր, դ անակ, ձ քմեռ, ձ էտ, ձ ավար, ձ ու, ջ նձ, ջ աղած*: Բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլերի և ձայնեղների դիմաց որպես կանոն գործառում են պարզ խուլեր՝ *գ ատա, միճինգ, հարգանկ, պաղմուտուն, միլիճա, թրտու, կանանճի, ուտուծիճ, խապել, բըրտել, կարակ, խելոկ, յետում, Գ իրկոր Նարեկէճի* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *ղըրրոձ, տերդեր, լուձ, խօրօղ, մէգ, արբել, ուղել, պաղասխան, կօրիղ, մսձուն, փեղ, պըգդիգ* և այլն: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքում *խ* է հանդես գալիս բառի բոլոր դիրքերում, ինչպես՝ *պախել, գ ախ, խօխպեր, խառսընիկ, խամար, խէկատ, խառս, խօրել, խէր, խասկընակ, խօկի* և այլն: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում, ինչպես՝ *հ ամբըրոձ, հ անու, հ սնեճ, Հ էրանսու, հ էսօր, հ էրես, հ ավալ, հ անաճի* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ*, ինչպես՝ *կօնախ, կուրբան, կուվաթ, կաճաղ, կառկառ, կալիբ*, երբեմն նաև *կ*, ինչպես՝ *կըամաս*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում հանդիպում է նաև *կ, անկ, րանկ, տիկ* մասնիկներով՝ *փեսէկ, գ իլանկ, տեղրանկ, ըտերանկ, կընգրտիկ*: Որոշ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *առձու, գ նմու, ձ նրու, սրբպու, արեվու, խավու, կօվու, գ իլու, գ ըլխու, մնդգու, Ճըժերու, ձ էններու, յեգներու, բօստըններու, գ էղածիներու, պաղերու, օղներու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *կիսրոճ, քուրոճ*: Հատուկ տեղանունները երբեմն ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Զօլաքարա, Մատդունա*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Սարօյ, Կարօյ*: Բացառականը

ձևավորվում է $\delta(g)$ -ով՝ *ասկիծ, պաղէրուծ*, երբեմն նաև *է-ով՝ ձ՛եռնէն, էն յանէն*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէճ* կապով և սեռականով՝ *զ՛եղըն* (գյուղում), *զ՛ ոմնու մէճ*: Որոշիչ հոդն է *է-ն՝ Իմ իւէրըն միլիծա յէր*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ *Կաճըղներ տարան*: Հոգնակի ստացականությունը կարող է արտահայտվել անձնական դերանվան տրականի հետադաս կիրառությամբ, ինչպես՝ *դօշեր ձ՛ է* (ձեր կրծքերը), *ձ՛ եռներ մե* (մեր ձեռքերը), *ձ՛ եռ ուրանծ* (իրենց ձեռքերը), *զ՛ ըլօխ ուրանծ* (իրենց գլուխները), *լէգու ուրանծ* (իրենց լէգուները), այդ իմաստը կարող է արտահայտվել նաև հետադաս գոյականի տրական հոլովով՝ *զ՛ ըլօխ օխճրրին* (ոչխարների գլուխները): Սակավ դեպքերում հանդիպում է անորոշ հոդի հետադաս կիրառություն՝ *բ՛ աժակըս*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ՛ եզի*, նաև կրճատ *քե, մե, ձ՛ է* ձևեր, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինկ, ուրանկ/ընդոնկ*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *ւոն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *դ՛ ու, քու//քօ, մեզնէ, ուր, ուրին, ուրանծ, ուրանծօվ, էղի, էղոր, էնդոր, էղրան, էղոնծ, էնդոծ, էղմալ, էմալ/ըմալ, էստեխ, էդատեխ, դասի, դստի, դստ//դսնդ, հ ըմէն, դոր, հ իրար, վինիծ* և այլն: Էլ շաղկապի դիմաց գործածվում է լէ ձևը՝ *մէզ լէ, յես լէ, մըգա լէ*:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կըռնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *զ՛ի/զ՛ ու/կի* մասնիկով՝ *զ՛իկամ// զ՛ ուկամ, զ՛իլամ, կիդամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըջ՛ առտեմ, կէռտէն, լըճէն, զ՛ օղնէն*: Միանալով բայասկզբի հագագին՝ այդ մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գիճուծէնկ* (իջեցնում էի), *զ՛ էլնին* (ելնում են): Վաղակատար դերբայն ունի *բ-ով* վերջավորություն՝ *լըսէր* (եմ), *հ իճէր* (ա), հարակատարը՝ *ուզ* վերջավորություն՝ *տըրօրուզ, կայնուզ*: Էական բայի ներկա ժամա-

նակի ձևերն են՝ *ես, ես, ա, ենկ, էկ, են*, անցյալի ձևերը՝ *էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էն*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքերից՝ *խանէծին, բժռնէծին/բժռնին, դժրին, շիկինկ*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՛ած, մած*: *Դրնել* բայը ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում ունենում է *ա* լծորդ ձայնավոր, ինչպես՝ *դ՛րնամ, դ՛րնանկ, կրդ՛րնանկ*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *էղմալ ա կիսօսամ, բան էր կրպաղմէր, մատտ էր էգամ էն*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չրգ օխծէր ես, չրծէձէր էր*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չրկրոնինկ, չէտտէր, չրգ օղնան*, ընդ որում՝ ժխտական մասնիկը, միանալով բառակցքի *հ*-ին, դառնում է ջ՝ *ջրնգեմ* (չընկնեմ), *ջէլնինկ* (չենք ելնում): Պատճառական ածանցն է *ծուծ//ուծ՝ փախծուծել, կործուծել, հիճուծել, կրքուծել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *կրչօրծունկ, կայնրծո՛ւ, կրքո՛ւ*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պրդի՛ պրդի եղի, պրդի չրխօսէնկ*: Խոսվածքում չ բայաձանցը չի գործածվում, ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում հաճախ բացակայում է *ն* ածանցը, ինչպես՝ *մեռիմ, հ՛րնգեմ, կեղի, կրխասի, կրխակէն, կրփախին* և այլն: Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, ինչպես՝ *կօ քանդին* (ինչ խոսք՝ քանդեցին), *կօ թունդրրի մէճն էր կէպէր* (հենց թոնրի մեջ էր եփվում), *կօ յես գ՛իկամ* (դե ես կզամ):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *ճիժ, ջ՛օձօ, կէսրէր, իրիկ, ադէ, ւմի, հուստ, խրրիսա, տանիս, հէտիգ, մուխ, ժէխ, չրոիկ, տալվ, ջադդա, ժւ՛ծիկ, պաս* (սպաս), *դ՛րրգեց, բաջօ, տադօ, պարէ, յեղվընեգ, ջ՛ոճ, չուր, կարկրվել* (նակ՝ կնոջ վերաբերյալ), *կրդօդ, կրդօղվել, խըլղ, գուգ, բ՛օլոր, տադուխ, ակլափուս, հապիկ*

էնել, հորի, լա, խօրօղ, հնյրան կրդրել, մէ մադ, պրզդիգ, գօկել, ձ՛րծում, միճինգ, փօխինդ, մրգա, էրգանկ, տանիս, պախս, մննդնգ, տրրօրուգ, սարախտան, թառանա, թըմախքար, դում, բամպ, դօղ (մեծ աման), պուջադ, դ՛ուռ (բակ), հուզընգան, էրտալ ձ՛եռ, խախ-ծըվոր, ձեդ, օղնաման, խառնըստուն, հառիկ, ազիգ օր, խավդիգ, քելկ, էլման, հընզընավորել (ընկնավոր դառնալ), կօդոշ, ճըդել, խօխպէր, մընէր (նմանվում էր, նման էր), բախալ, լուսուն չէ մրզլօր, հիճկել, քարօվ քարըսպան էնել, թըխ, ջ՛ադած, ջ՛ախ-ճըպան, պրզդիգ, տեղաշոր, տըլոխկ, խառսընկի խուր, խուրնիգ խրրէդէն և այլն:

Կ

ԿԱՆՍԱԿՆ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Սովետաքենդ: Կախակն է վերանվանվել 1991թ.: 1988թ. վերաբնակեցվել է Ադրբեջանից տեղահանված հայ փախստականներով: Ընդգրկված է Գեղամասար համայնքի կազմում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ԿԱՐՃԱՂՔՅՈՒՐ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ակնաղբյուր, Գետակբուլաղ: Վերանվանվել է 1946թ.: Գյուղը հիմնել են 1829-30թթ. Մուշից եկած գաղթականները: Հետագայում այստեղ հաստատվել են նաև Վանից գաղթած մի քանի ընտանիքներ: Ըստ Հ.Աճառյանի՝ գյուղի բնակիչները եկել են Լաթարից, Մուշից, Խլաթից²⁰³: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ն*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *վո* և *յե*, ինչպես՝ *վոտ*, *վոռց*, *յես*, *յեգ*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *ն*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օսկոռ*, *օխճար*, *էրկու*, *էրագ*: Խոս-

²⁰³ Տե՛ս Հ.Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 139:

վածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *ձ իյավոր, խընձոր, ցորեն, հ ընգեր*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ա* ձայնավոր, ինչպես՝ *քմվնոցի, ջնյել, գմրկել, կիրակի, քնլան, քննի, միճակ, թնյել* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *մաղնիք, պաղըռտել, գ էրընդի*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բ ըննել, բ էրել, գ արի, գ էդ, ձ որ, ձ ի, ջ ուր, ջ ոչ*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *խօքի, խափել, կարքըվել, մառթ, օթ, մէչ, վեռչ, խաքել, օց* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *դրբոց, աշխաղել, արբել, պաղըռտել, փրրգել, հ ընգեր* և այլն: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ*, ինչպես *խինգ, խէր, խօքի, տասխինգ, պախել, էն գ ախ, խարամ, խավէսին, խօրօտ, խամար, բ ախ*: Հաճախ բառակարգի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում, ինչպես՝ *հ ընգեր, հ ուրիշ, Հ էրէվան, հ էսօր, հ ուզել, հ ընցնել, հ ընչի, հ իրկուն* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ կանթար*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հանդիպում են բաղադրյալ հոգնակերտներ՝ *վրրացիքներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *խողու, ջ ըրու, օթու, ճամփու, գ ըլխու, մառթու, ամէքու, գ էղացիներու, ախպըրներու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *քուրոջ, աներոջ*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Օսէյ, Քօչէյ, Կարօյ, ադէյ, պապայ, մամայ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *դ աշտից, մառթուց*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *գ էղըն* (գյուղում), *գ էղի մէչ*, նաև՝ *նե* մասնիկով՝ *պուլկի նե*: Որոշիչ հոդն է *ն*-ն՝ *Աֆսոգէնըն դ ըրեց բակի վրբէն*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես *Էս իմ խօրօխպէր խիվընդնա*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի*,

ձ՛եզի, եզակի երկրորդ դեմքում գործառում է նաև *քե* կրճատ ձևը, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հ՛ինք, ուրանք*: Ուլ դերանվան դիմաց առկա է *վոն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *քու, մեզնից, ուր, ուրին, էսի, էտի, էտոր, էտոնց, էորանք, էորանց, էտե, էստեղաց, բնայ, մերուն* (մերը) և այլն:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, էլնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հ՛էնել, կրոնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկյան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *գ ու//գ ի//կի* մասնիկով՝ *գ՛ուքամ, գ՛իլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կր//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կրպախենք, կիշկեն, պախեն, գ՛օնինք*: Այս մասնիկը, միանալով բայասկզբի հազագին կամ հանդես գալով բայասկզբի ձայնորդ կամ ձայնեղ հնչյուններից առաջ, ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գուզեն, գրլրծինք*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պրտի*, ինչպես՝ *պրտի կարքրվիս*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր-ու* վերջավորություն՝ *տարէր* (եմ), *տրվէր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *քումուկ, քրնուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքերից՝ *ըսեցի, տրվեցի//տրվի, դ՛ըրեցինք, փրրգեցի, ուզինք, բ՛երինք*: *էնել* (անել) բայի բոլոր ձևերը կազմվում են *էն* հիմքով՝ *էնա՛* (արա՛), *քեֆ ին էնած* (արել), *խօսքն էնեց* (արեց), *էնինք* (արեցինք): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՛աց, մաց*: Եզակի հրամայականում տարբերվում են ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումներ՝ *պախա՛, կայնի՛*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *ձ ուն ա քրթենք, վար էր կէնինք, իրեք խօքի յէր էկած ին*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չըմեռէր էր, ձ՛եռ չըքա-*

շէր ին, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըցանենք* (չենք ցանում): Բայասկզբի հագագին միանալով՝ ժխտական չ մասնիկը ձայնեղանում է՝ *ջէլալ*: Պատճառական ածանցն է *ուց//ցուց՝ խառցուցել, խախընդուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում դրսևորվում է *ու* խոնարհիչը՝ *խախընդուն, խառցու*: Խոսվածքը չ բայաձանց չունի: Հաճախ ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում բացակայում է նաև *ն* ածանցը՝ *կեղի, մեռիմ, կըխաքեր, մըտինք* և այլն:

Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, ինչպես՝ *կօ չըտըվեցին* (դե չտվեցին):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *պըստի(կ), միճսկ, հ՛նուգել* (աղջիկ ուգել), *խառսնիս//հառսանիք, մօտիկ, հ՛իրկուն, մրկա, կարքըվել, իմալ, ջէր, ճիժ, ջ՛ոչ, կօղըռճել, կէսրեր, սաբախտան, էցկել մըտեն, էցկել, շընոխկին, խավկիթ, թսլել, խավէսին, խօրօտ, հավար թսլել, գ՛օխտու, ք՛ախ էնել, կօրի, ուոց* (կավառ, հողաշերտ ջրի ընթացքի դեմ), *պուլիկ, տըփել, ուրին-ուրին, խօրօխպէր, աղէ* (մայր), *կաստրունգա, խարամ, խախընդուցել, ձ՛ուն քըռթել, էտցակ* և այլն:

ԿԱՐՄԻՐԳՅՈՒՂ²⁰⁴ - Գյուղ Գավառի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Աշնակ, Ղուլալի: Վերանվանվել է 1940թ.: Բնակիչների մի մասի նախնիները 1829-30թթ. գաղթել են Բայազետից:

Գյուղի խոսվածքը ներկայացնում է Բայազետի բարբառը: Բայազետի բարբառին բնորոշ դիրքերում խոսվածքը կանոնավորապես ունի շրթնային *մ* ձայնավորը՝ *մնդ, կմկուղ, պմրան, տմք, ծմնդիկ, ճմնշ, սմր, շմտ* և այլն: Փոխառություն-

²⁰⁴ Գյուղի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1981թ. լրացված թիվ 156 տետրում, առկա են նաև գյուղում 2013թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

ներում և սակավ բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ü* ձայնավոր՝ *üծել, áüք, գüնել, խէքüթ, գüգüր, միրիրü, կըսամüթ, կüրիր, վիրüկ*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց առկա է *վ*, *ե*-ի դիմաց՝ *յե*, ինչպես՝ *վոր, վոռց, յեգ, յեփ, յերք*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ համապատասխանաբար *o* և *է*, ինչպես՝ *օխճար, օչիլ, օրօճ, էրակ, էրկաթ*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *թել, մեղրր, áըսեռ, գնու, խընձոր*: Փոխառյալ բառերի *ու* ձայնավորի դիմաց հաճախ առկա է *ի՝ քիֆտü>քուֆտü, դիզը>դուզը, շիշü>շուշü, գիզüմ>գուզüմ* և այլն: Կարմիրգյուղի խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *թեթըվնալ, օղողել, մվլել*: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ'արեկամ, գ'իրկ, դ'ուս, á'ուն, ջ'առթել*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *խաքնել, դ'աթար, էք, խափել, մէչ, օչիլ, բ'անց, վոռփ, սըրփել*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *դըբա, ծըձադ, ցաձըր, մբրուստ, մըգրադ, կըդրել* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *մէշկ, լըվասկ, կօշկել, միժնսկ, մնզնաթան*: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ' խաց, պմ'խել, սօվամմ'ի*: Օտար բառերի բառասկզբի *դ*-ի դիմաց գործածվում է *կ' կըրադ, կուշ, կըսամüթ*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *h*-ի հավելում՝ *հ'ընդանիք, հüշկ, հ'իշնել, հ'էոթիս* և այլն: Շեշտը վերջնականկային է: Բաղիյուսական բարդություններում կամ դրանցից ձևավորված կցականներում *ու*-ի դիմաց գործառում է *ը՝ մորտուր, լուոր մունջ, կողը կուշտ, ջ'առթըփըշուր*:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք, անք, վանք, րանք, տանք, անիք* մասնիկները՝ *խօքիք, քննիք, á'իյանք, իշվանք, գ'եղրանք, քրվորտանք, տէքըրտանք, կընանիք*:

Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Սմբոյ, Սըրփոյ, Սուբոյ, Չւմբոյ*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Հ՛էրէվնա, Սէվանա, Սւնտունա*: Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը՝ *տիրոջ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *գ՛իլից, լիզվից, տմրուց, գ՛ըլխընէրից*, երբեմն էլ՝ *է*-ով, ինչպէս՝ *բ՛էրնէն, հազարէն*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէջ* կապով և սեռականով՝ *Հ՛էրէվան* (Երևանում), *ւնշխըրքի մէջը*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ՛եզի*, նաև գործածվում է *քե* կրճատ ձևը: Հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են՝ *ընդոնք, հ՛իրանք*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի*, սրանց թեք հոլովների ձևերից են՝ *ըստու, ըտու, ընդու, ըստոնց, ըտոնց, ընդոնց* և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վորը* տարբերակը, որի սեռականի ձևերն են՝ *վի, վիր, տրականինը՝ վիրը*:

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ՛ալում, լյւլում, տմլում*: Հանդիպում է ապառնու *գ՛ ուքա* (կգա) ձևը: Վաղակատար դերբայն ունի *էր//եր* վերջավորություն՝ *գ՛ըրէր եւ, գ՛ըրէր ա*, հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *թըրխուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եւ, էս, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերը՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին, սրանց ժխտականներն են՝ չեւ, չես, չը, չենք, չէք, չեն և չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպէս անցյալի, այնպէս էլ ներկայի հիմքից՝ *ուզէցի//ուզի*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *գ՛աց, մաց*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *գ՛ըրա՛, խըմա՛, նըստի՛, բ՛անցըրքի՛*: Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ հ՛իչըցընէլ, քընցընէլ*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունենում է *ա* վերջավորություն՝ *բ՛անցըրքըրա՛, նըստըցըրա՛*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (թըռնէլ, փախնէլ, կուրէլ, ուռէլ):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *պուտ, խօլ, խագ, կրտուր, հ'անիք, միսպ, չօնըկմթ, շրփանա, տիլ, մուխ, փօշի, թուփ, կուտ, մողինջ, կրռութ, վիլկ, մուրթուղա, ձ'ըցում, թէշի, ծրռուկ, ուզրնգան, գ'այանա, դ'ըղասկան, հիւշկալուսանք, ճիժ, մննթ, միրավ, մօղօզըրիկ, գ'ըրթան, ձ'ու, պուճուճակ, թաթիչ, հ'անրֆտուն/հ'անավոտ, կում, մրռու, պրստիկ, կիսավննի, մէշու, բ'արկ, կրժմըթել, հ'իրար տալ, հ'ընցըցընել, հ'իստըկշըրբել, կմր-քըվել, հ'իշկալ, տըփել, գըրըշտել, կօխըրճել, գ'եղացվարի, մըկա, հ'էքուց, հընչի, հ'էսա, չուր, իըդ, պըսակ էթալ, պըսակավոր (պսակի արարողության մասնակիցներ, հարսանիքավորներ), ձմտըկըկմպ, իւեռ նըստօղաց, իւեռ լըսօղաց, վայ ննչնրու և այլն:*

ԿՈՒԹ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Չառքենդ: Կուր է վերանվանվել 1991թ.: 1988թ. վերաբնակեցվել է Ադրբեջանից բռնագաղթած հայերով: Ընդգրկված է Գեղամասար համայնքում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ԿՈՒՏԱԿԱՆ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Գյունաշլի: Կուտական է վերանվանվել 1991թ.: 1988թ. վերաբնակեցվել է Ադրբեջանից բռնագաղթած հայերով: Ընդգրկված է Գեղամասար համայնքում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

Հ

ՀԱՅՐԱՎԱՆՔ - Գյուղ Գավառի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Այրիվան, Այրիվանք: Հայրավանք է վերանվանվել 1991թ.: Բնակիչների մեծ մասի նախնիները այստեղ են տեղափոխվել Նորատուս գյուղից 1920-ականների սկզբին: Հաղորդակցվում են Բայազետի բարբառի Նորատուսի խոսվածքով:

Բայագետի բարբառին բնորոշ դիրքերում խոսվածքը կանոնավորապես ունի շրթնային *մ* ձայնավորը՝ *մնուն, մատրդիկ, մսել, պմդմել, մմոթ, կմշի, տմրեկան, պմպիկ, ճմնչընալ, շմտ, ճմրել, կմստուրկա, ճմմփա, մմտադ, ճմոայել* և այլն: Փոխառություններում, նաև բնիկ շատ բառերում (ի տարբերություն այլ խոսվածքների) դրսևորվում է քմայնացած *ւմ* ձայնավոր՝ *լւց, գւննել, թւլել, ւմժի, բւնոնդի, շուշւն, շիշւկ, մւյլւ, օրինակ, հւշիվ, միյնակ, ջւյել, թւփկօվ, հւյւթ, հւնու, ճււք*: Նորատուսի պես՝ Հայրավանքում ևս բարբառի մյուս խոսվածքների *բււ* վերաբերականի դիմաց գործածվում է *բա* տարբերակը: Բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սդումը՝ *ւմչըկոտ, փատըտել, քատուն*: Հինհայերենյան *n*-ի և *ե*-ի դիմաց միավանկ բառերի սկզբում առկա են համապատասխանաբար *վn* և *յե՝ վոտ, վոոց, յեփ, յերք*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է*, ինչպես՝ *օխճար, օշոտ, էրկու, էրագ*: Խոսվածքն ունի *ե, n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *նեոս, դեկտեմբեր, թաքավոր, խոոթ*: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ՛էրել, բ՛անջար, գ՛ըլօի, գ՛ըթնել, դ՛ար, դ՛աշտ, ճ՛ուկ, ճ՛էն, ջ՛ոչ, ջ՛աոթել*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *ւնչ, խափել, փոոցել, խօքի, շոք, բ՛եոթ, խընթըրել* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց հաճախ առկա են ձայնեղներ՝ *ւմբարան, ւմբրել, սրրդօվ, յերգիր, յեղամընաց, պմդմել, փէդ, դըբոց, փէդրրվար* և այլն: Նորատուսի խոսվածքի պես՝ Հայրավանքի խոսվածքում ևս հետևալեզվային պայթականներն ունեն որոշակիորեն քմայնացած արտասանություն, որը առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ հաճախ հանգեցնում է *գ.կ.ք < ջ.ճ.չ* անցման, ինչպես՝ *էթանք, խէքւթ//խէչւթ, քւնու//չւնու, քւվւն//չւվւն, գ՛էդ//ջէդ, գ՛ըշեր//ջըշեր* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *հ՛ւշկ, բ՛ասվել, հ՛իշնել, մէշկ, ջ՛ոշ կընիկ, միշնեկ, լըսվել, լըվասվել, մրասցընել* և այլն:

Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ՝* *խա*, *պմխե*, *խամար*, *խինգ*, *խեստ*, *գ՛ախ*, *խեք*, *խօրօխօր*, *խառս*, *խառնիս*/*հառսանիք* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *η*-ի դիմաց գործածվում է *կ՝ կօչադ*, *կուրբան*, *կօչ*, *կրբար*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *h*-ի հավելում՝ *հ իմանալ*, *հ ուրիշ*, *հ անէչ*, *հ ըմէն*, *հ իրես*, *հ ուստակ*, *հ ամի*, *Հ առաքել*, *հ ախպուր*, *հ ընչի*, *հընգեր*, *հ ուսում* և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք*, *վանք*, *բանք*, *տիք*, *անիք* մասնիկները՝ *մմտտունէցիք*, *սուրուք*, *իշվանք*, *գ իլվանք*/*ջիլվանք*, *գ էղրանք*, *ըտերանք*, *մխպրրտիք*, *կընանիք*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, նաև հասարակ որոշ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Ջալօյ*, *մթօյ*, *Կմրօյ*, *մղէյ*, *մֆտօյ*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Քւմվւնա*, *ւյրիվանքա*: Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը՝ *տիրոյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *տընից*, *տըկից*, *գ էղից*, երբեմն նաև՝ *է*-ով, ինչպես՝ *դ ընէն*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *գ էղը* (գյուղում), *մօխրի մէչը*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի*, *քեզի*, *մեզի*, *ձ էզի*, գործածական է նաև կրճատ *քէ* ձևը: Հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են՝ *ընդոնք*, *հ իրանք*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վորը* տարբերակը, որի սեռականի ձևն է՝ *վիր*, տրականինը՝ *վիրը*: Յուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս*, *էտ*, *էն*, *էսի*, *էտի*, *էնի*, *էսա*, *էտա*, *էնա*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *դ ու*, *հ ինքը*, *հ իր*, *ըտու*, *ընդու*, *ըտոնք*, *ընդոնք*, *ըտւնք* (այդքան), *ըտւնքը* (այդքանը), *ըտուրը* (դրան), *ըտունք*, *էնդւնք* (այնքան), *ըստե*, *դոր*, *հըմէն ինչ*, *հիրար*, *վոր մէկը*: Ինչպես Նորատուսի խոսվածքում, Հայրավանքի խոսվածքում ևս դրսևորվում է հոգնակի ստացականությունն արտահայտող յուրահատուկ ձև՝ *վրընը մեն* (մեզ վրա), *կըշտը մե* (մեզ մոտ):

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ'ալում, լւում, տւում*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր//եր* վերջավորությունն՝ *թողեր ա, գ'ացէր են*, հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորությունն՝ *դ ըրուկ, բ'ոլրրուկ*: Բական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին, սրանց ժխտականներն են՝ չեմ, չես, չը, չենք, չէք, չեն* և *չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքից՝ *պննիսիր, մրիր, ջ'օկէցի, շմրէցի*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *գ'աց, մաց*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *հաշըվա՛, կննի՛*: Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ լօկըցընէլ, խըլըսցընէլ*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունենում է *ա* վերջավորությունն՝ *մօսկըցըրա՛, խըմցըրա՛*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (*թըռնէլ, փախնէլ, ուռէլ*):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *իմալ, չնն լուս, վախտ, մոնէլ, տէր կննէլ, գ'աքաթ, պըտըտցընէլ, սնզ գ'ալ, հննչկերը բ'ըրովէլ, հուզընզան, մնոթ, պըստի(կ), ճիժ, ֆըռալ, մրկա, մօզիկ, թօնէլ, գըռան գըմփան, կուշտը, օռշնիտկ, մնչօղություն, շիքէլ, գ'էրէզմընէր, քուքուր, մնն գ'ալ, քօ տունը շիքվի, տիկին, խեռը քեզնից, թամաշ մնէլ, սեվ քէմուր, մնտէր-մնտիրական, շօշ, տմողի, հիրկուն, քարխանք, պմլ, մնօթի, կննթ, կուդուխ, կըսըաղ, թէթըվ տըղա, հայկարա դ'ընէլ, կըտուր, չըքէլ, հըմա, փորն մոնէլ գ'էտին, տըփէլ, խըտ գննէլը, լապըստըրակ, դօշանց, ջ'օկու, իսան, մընաց, հախու, խըլըսէլ, մըժիկ, հառչընէլ, իսատէլ, լուս ու հափէղա, գ'օֆք, հօղա, հառիք, կըսըաղ և այլն*:

ՀԱՅԱՌԱՏ²⁰⁵ – Գավառ քաղաքի թաղամաս, նախկինում՝ գյուղ Հացառատ, Փաշաքանդ, Առնեղ: Հացառատ է վերանվանվել 1945թ.: Քաղաքի թաղամաս է դարձել 1962թ.: Բնակիչների նախնիների մեծ մասը եկել է Բայազետից 1829-1830թթ.: Հաղորդակցվում են Բայազետի բարբառով:

Հացառատի խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *բ'աժնել, ուրխընալ, հավքել*: Բայազետի բարբառին բնորոշ դիրքերում խոսվածքը կանոնավորապես ունի շրթնային *ւ* ձայնավորը՝ *մնուն, տմվար-մնլ, պմպիկ, կմր, մնտակ, մնհերես, ճմմփա, մխշար, մնտ, սմնդերք* և այլն: Փոխառություններում և սակավաթիվ բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ւ* ձայնավոր՝ *իշտւ, վիճւկ, մինւկ, հնշկ, դան, գւնել, կիրւկի, լւլ, բիճւ, մսյլւ, բւլւք* և այլն: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ն*-ի և *ե*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե*՝ *վոռց, վոռթ, յեգ, յեփ*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *ո* և *է*, ինչպես *օխճար, օլըրվել, օսկոռ, էրանոս, էրակ, էրինջ*: Խոսվածքն ունի *ե*, *ռ* երկբարբառային հնչյուններ՝ *իրեք, բըրթել, ճըպոթ, խոտ*: Փոխառյալ բառերի *ու* ձայնավորի դիմաց երբեմն առկա է *ի*՝ *Քիզւջըրդ>Քուզւջըրդ, շիշւ>շուշւ, քիլւ>քուլւ* և այլն: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ'աժակ, բ'ուռթ, գ'ըգել, գ'ըշեր, գ'ըլօխ, ջ'ուր, ձ'ու, ձ'ըցում*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *պարքեվաղրրել, բ'ուռթ, խուռց, կմրաք, բ'ըրթեց, խափել* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *Հագօփ, աքրօղ, հարգ* (հարկ), *մնող, կմողղել, ծըձաղ, փրրգել* և

²⁰⁵ Խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1998թ. լրացված թիվ 504^ա տետրում, առկա են նաև գյուղում 2014թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *խաս տանել* (խաց), *անձնսկել*, *բ'ասվել*, *հըսնել*, *ծըղզալ*, *Հ'էշմիածին*, *մէշկ*, *ճանձնալ*, *հ'իշնել*: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ*՝ *խինգ*, *խօրօխպեր*, *խաց*, *խետ*, *խօրօխպեր*, *խեր*, *խատ*, *խանել*, *էն գ' ախ*: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց գործածվում է *կ*՝ *կըրադ*, *կսնրիք*, *կըսմսթ*, *կմսաբ*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *հ*-ի հավելում՝ *հ'անաւոտ*, *հ'արի*, *հ'իրար*, *հ'ախպուր*, *Հ'էշմիածին*, *հ'իրգուն*, *հ'առցըկել*, *հ'իշնել* և այլն: Երբեմն *տն* կապակցության դիմաց գործածվում է *նն*՝ *մաններ>մատներ*, *վոններ>ոտներ*, *դր*-ի դիմաց՝ *յր*, ինչպես՝ *վէյրօ>վէդրօ*, *կըյրել>կըդրել*: Շեշտը վերջնականկային է: Բաղիյուսական հարադրություններում և դրանցից կազմված կցականներում *ու* շաղկապի դիմաց հանդես է գալիս *ը*՝ *վարը ցանք*, *աչը ձախ*, *խէրը մէր*, *առըտուր*:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք*, *անք*, *վանք*, *տանք*, *րանք*, *անիք* մասնիկները՝ *մըշէցիք*, *փէսէք*, *ձ'իյանք*, *դ'իզվանք*, *տիրվանք*, *գ'իլվանք*, *իշվանք*, *իծվանք*, *գ'էդրանք*, *քըվըրտանք*, *տէքըրտանք*, *մխպըրտանք*, *կընանիք*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *մսոյ*, *Թաթէյ*, *Տոնոյ*, *Յեռջոյ*, *Հատիօյ*, *Դըվօյ*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Բաղիգյանա*, *Քսնրիմքսնդա*: Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը՝ *տիրոյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *կանլից*, *տրնից*, *սմբէրից*, երբեմն էլ՝ *է*-ով, ինչպես՝ *էն գ'ախվընէ*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ սեռականով և *մէշ* կապով՝ *մշխարքը* (աշխարհում), *բ'էրնի մէշը*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի*, *քեզի*, *մեզի*, *ձ'եզի*, դրսևորվում է նաև *քէ* կրճատ ձև: Հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են՝ *ընդոնք*, *հ'իրանք*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս*, *էտ*, *էն*, *էսի*, *էտի*, *էնի*, սրանց թեք հոլովների ձևերն են՝

ըստու, ըտու, ընդու, ըստուց, ըտուց, ընդուց, ըստոնց, ըտոնց, ընդոնց և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է վոն տարբերակը, որի սեռականի ձևն է՝ վի, տրականինը՝ վին(ը): Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ յես, դ'ու, էսա, էստուն//ըստուն, ըտոնք, ըտոնցք, էնդոնք//ընդոնք, ընդուց (նրանից), ընդուց (դրանից հետո), ընդէ, էստս, էտտս, ըստէ, ըտէ, էտերանք, էսէնց, էտէնց//ըտէնց, էնէնց, էտտա (այդքան), էտտարը (այդքանը), մմէքն հ'իրան, մմէք մմոթ, հ'իրանք և այլն:

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ գ'ալում, լյւլում, տմլում: Վաղակատար դերբայն ունի էր//եր վերջավորությունն՝ գարմացէր էմ, մմցեր ա, հարակատարը՝ ուկ վերջավորությունն՝ նըստուկ, կմպուկ: Բական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ էմ, էս, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերը՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին, սրանց ժխտականներն են՝ չէմ, չես, չը, չենք, չէք, չեն և չի, չիր, չեր, չինք, չիք, չին: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքերից՝ թափիր, մքսորին, քաշէցի: Գնալ, մնալ բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են գ'աց, մաց: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ ք'ըռնա', մքրի, խաքի': Պատճառական ածանցն է ցըն՝ ք'անցընէլ, տմքցընէլ: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունենում է ա վերջավորություն՝ խըմցըրա', կէրցըրա': Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (թըռնէլ, փախնէլ, կուրէլ, ուռնէլ):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ թալվա, մնընավոր, պուտ, խըտ գանէլ, կըվանոց, մմմիկ, մմոթ, մէթըքս, ջ'ով, թէշու ծիծեռ, տըփոց, փորիսոց հըլնէլ, ծըռէլ (սիրահարվել), հիշկալ, ծըռէծըռթիկ, ք'ընատա, ճմմքմքսնկ, խըտխէտին, վիլկ, կօլնէլ, խեռը մըկավնէ, փէժգիր, մըժ, չուր//չում, պըստի//պըստիկ, ճիժ, գըշեր չուր լուս, պմլ, մընաց, հ'իրկըվան, մմըռնէց, դ ուրան,

մըռու, հընգնավորել, ձ ըցում, հատիք, հեռթիս, մուխ, ժեխ, չըռնակօթ, տմփոցի, վախտ, կըտուր, քըրել, կաբբար, վարելէն, ջճ, հօռթիկ, դըզըզը՛ուն, հաչուչի, մոնակավոր, տըփոց, մէզու և այլն:

2

ՁՈՐԱԳՅՈՒՂ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում:

Նախկինում՝ Աղալու, Գետնափոր, Շողակա, Վայլաղալու: Բնակիչների մի մասի նախնիները վերաբնակեցվել են 1831թ. Ալաշկերտի Չլկանի (Ջըլկանի) գյուղից: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառի Ալաշկերտի խոսվածքով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց առկա է *տ*, *ե*-ի դիմաց՝ *յե*, ինչպես՝ *տխ*, *տղ*, *յեզ*, *յեպ*, *յես*, բացառություն է *որ* շողկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *ե*-ի դիմաց գործառում են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օխճար*, *օսկոռ*, *էրինջ*, *էրագ*: Միավանկ բառի աճման դեպքում բառասկզբի *տ*-ն և *յե*-ն դառնում են *օ*, *է*՝ *տղ>օղներ*, *յեզ>էզներ*: Գործածվում են *ե*, *n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *գօրեն*, *ձ էռ*, *չոոս*, *ամբրրոծ*: Փոխառյալ և մի շարք բնիկ բառերում գործառում է քմային *ւի* ձայնավոր, ինչպես՝ *ւիրւր* (ձիու անուն է), *քւնի*, *չւյիք*, *գւնրգել*, *բւշ*, *քւնի*, *ջւյնըմին*, *հւրիք*, *հւրի*, *հւնգ էնել*, *միյնւնգ* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը՝ *բ՛ածնել*, *բ՛ալնիկ*, *սօվրել*: Բառասկզբում ձայնավորներից առաջ շատ դեպքերում առկա է *հ*-ի հավելում՝ *հ էրես*, *հ ընգեր*, *հ ընգնել*, *հ՛ականա*, *հ՛ավալ*, *Հ՛երէվան*, *հ՛ավէլի*, *հ՛ախպուր*, *հ՛ առէճ*, *հ՛ ըսօր* և այլն: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բ՛ անագ*, *բ՛ ըննել*, *գ՛ ըլօխ*, *գ՛ էղ*, *գ՛ իշեր*, *դ՛ ու*, *դ՛ ըմագ*, *ջ՛ աղաչ*, *ջ՛ ոճ*, *ձ՛ ի*, *ձ՛ ըմեռ*: Բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլերի և ձայնեղների դիմաց գործառում են խուլեր՝ *վեծ*, *հաժ*, *դրրրոծ*, *գ՛ իշերանոծ*, *անկամ*, *տէկըր*, *ինճ*, *մէճկ*,

քուճա, ատար, մառտ, մանկուտեն, տրպել: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *աբրանկ, շաբիգ, պըղի, պաղե-րազմ, փեղ, կողրել, յերգար, կըրագ, մեձ, Հեճմիաձին, ծիձղալ:* Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *հ:* Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ՝* *խառխառ, խօնախ, խըստու, խարիբ, խեզավար, Խարաբաղ, Խագարօս, խըսա, Խագախըստան,* սրանց նմանությամբ *կանչել* բայի դիմաց գործառում է *խանճել* ձևը: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում կազմվում է նաև *կ, տիկ//դիկ, րան* մասնիկներով՝ *փեսեկ, ախպըրդիկ, տեկըրդիկ, կընգըտիկ, գեղ-րան:* Երբեմն հանդես են գալիս բաղադրյալ հոգնակերտներ՝ *կընգըտիկներ, տըղեկներ, գեղրաներ:* Շատ անուններ եզակի թվում, ինչպես նաև բոլոր գոյականները հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *գըլխու, կօվու, ձիու, հայերու, թեվերու, ծառերու, օղներու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *կիսըռձ, քուրռձ:* Հատուկ տեղանունները հաճախ ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Ալաշկերդա, Հերանօսա, Բասարգեչարա:* Յուրահատուկ եղանակով են հոլովվում *տիկ//դիկ* կազմությամբ հոգնակիները՝ *տեկըրդռձ:* Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Չարեյ, Ավեյ, Չօյրեյ, Խաջօյ, Բյւջօյ, Սյւնդօյ:* Բացառականը ձևավորվում է *ծ(ց)*-ով՝ *պընչըներուծ, մանկութենիծ, դերանունների դեպքում՝ նաև է*-ով՝ *ընձընե, քըզնե, ձըզնե:* Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մեճ* կապով և սեռականով՝ *գեղըն* (գյուղում), *օտի մեճ:* Որոշիչ հոդն է *ն*-ն՝ *Իմ քուրըն փոճըխ էր կեներ,* սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես *Ախձիգ անձ էն-անձ ու յեր:* Ստացական հոդերից հետո դրսևորվում է *ի* ձայնավոր՝ *ձեռսի, ձեռտի, փորսի:* Հոգնակի ստացականությունը արտահայտվում է անձնական դերանունների հոգնակի տրականի հետադաս կիրառությամբ, ինչպես *գըլօխ մըզի* (մեր գլուխները), *փեշ մըզի* (մեր փեշերը): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի(զ)* հավելված՝ *ընձի(զ), քըզի(զ), մըզի(զ), ձըզի(զ),* երրորդ դեմքի

ուղիղ ձևերն են՝ *հինկ, ուրանկ*: Յուցական դերանունները երկանդամ են՝ *եղ, էն, եղի, էնի, իդա, ինա*: Ուղ դերանվան դիմաց առկա է *ւոն*, որի սեռականի, տրականի ձևերն են՝ *վի, վիւ*: Դերանունների ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *քօ, ընձընէ, քրզնէ, ձրզնէ, ուր, ուրին, ուրանձ, եղա, եղոր//ըդոր, ընդոր, եղուն, ընդոկ, եղոնկ, ընդրրա, ընդրրանկ, իդաքան, եղրրան, եղմալ, դաս, դատ, դասի, դասդի, դանի, էտեխ, իդատեխ, վինից, վինօվ, հրմէն, հրմընուն, դոր, հիրար*: Նախադաս կիրառությամբ են հանդիպում *հէղ, վըր* կապերը՝ *հէղ ուրանձ, վըր գ ըլխուն*: Էլ շաղկապի դիմաց գործածվում է լէ ձևը՝ *ախպէր լէ, մէգ լէ, ձրմէռ լէ, շաբիգ լէ*:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կըռնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան կազմվում է *գի//կի* մասնիկով՝ *գ իկամ, գ իլամ, կիդամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըտըպա, ջ՛ատտինկ, կէռտա*: Գործածական է *գալ* բայի ըղձական ապառնու ՝ *ի* նախահավելվածով ձև՝ *իկամ*: Բայասկզբի *հ՛*-ի հետ միանալով՝ *կ*-ն ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գ ուզին, գ իշխընաս, գէլնի*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն՝ *եղեր* (ա), *աշխաղէր* (իմ), հարակատարը՝ *ուզ* վերջավորություն՝ *շարուգ, կաբուգ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *իմ, իս, ա, ինկ, իկ, ին*, անցյալի ձևերը՝ *էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էն*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքից՝ *գւորգէծի, ըսպանէծի, դ ըրին, պակի*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՛ած, մ՛ած*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *խըմա՛, նըստի՛*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *իմալ ա կըբ ըռնա, ճիշտ ա կըսիս, ինձ էր կուղէր, ցէխ էր կէնէնկ*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չըբ էրէր*

ինկ, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըտըպիմ* (չեմ ծեծի), *չըկըռնամ* (չեմ կարող): Պատճառական ածանցն է *ծուծ//ուծ՝ թըռծուծել, նըստըծուծել, հասուծել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում գործածվում է *ու* խոնարհիչը՝ *կայնըծուն, թըռծո՛ւ*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (թըռնել, փախնել, ուռել): Նախադաս *խըդ* կապը անորոշ դերբայի հետ արտահայտում է ժամանակի իմաստ՝ *խըդ գյւրգէլուն* (հարվածելուն պես):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *հավգիտ, մըգա, հոխպէր, սարախտան, իրիկ, հանսա, թանկօ, կէսրէր, տանիկ, հէտտիկ, կյնկօ, տաղօ, աղաջան, հայրիգ, հորի, հանդա, ձ՛րծում, չուրի, գ՛ախ-գ՛ախ, դ՛իր-դ՛իր, հյւր մըգա, հուդա, ձ՛րծում, ժյ՛ծիկ, հէտտիգ, կըղողվել, հառավոդ, ճիժ, տէխ, դ՛ար ու դ՛աշտ, ասեդ, հ՛ուզընգան, ճագըղգար, տան ջ՛օճավոր, հառսընիկ, բ՛օլոր, քավօրգին, քասա, թակավոր, ցօնձել, պաղըռել, հէրսի գօթով, խախընդել, ադէ (մայր), հյւրի, պըլէճ էնել, թունդիր, հընտել, պուրուզել, ջ՛ոճ, հընձի, հ՛իշխընալ, թալանտտեն, մընա (ժամանակ անց), ճանգըռտել, յեղըռձիգ, ճամպախ, փօշի, փօղոց (աղբանոց), քամբախ, իմալ, ամբըրոճ, ուրին-ուրին և այլն:*

ՁՈՐԱՎԱՆՔ - Գյուղ ճամբարակի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ղարաղալա: Ձորավանք է վերանվանվել 1991թ.: 1988թ. վերաբնակեցվել է Ադրբեջանի Շամխորի շրջանի հայաբնակ գյուղերից բռնագաղթած հայերով: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

Ճ

ՃԱՄԲԱՐԱԿ²⁰⁶ - Քաղաք Գեղարքունիքի մարզում: Նախկինում՝ Միխայլովկա, Կարմիր գյուղ, Կրասնոսելսկ: Հիմնադրվել է 1835-1840թթ.: Նախկինում հիմնական բնակիչները եղել են ռուսները: Այժմ հայաբնակ է: 1970-ական թթ. սկզբներին Կրասնոսելսկին միացվել են Վերին Ճամբարակ և Ներքին Ճամբարակ գյուղերը, և բնակավայրը ստացել է քաղաքատիպ ավանի կարգավիճակ: Վերին Ճամբարակը հիմնվել է 1790-ական թթ.: Ներքին Ճամբարակի բնակչությունը եկել է Շամշադինի (այժմ՝ Տավուշի տարածաշրջան) Չորաթան և շրջակա գյուղերից: Քաղաքատիպ ավանը Ճամբարակ է վերանվանվել 1991թ.:1990-ականներին քաղաքում հաստատվել են Ադրբեջանից տեղահանված հայ փախստական ընտանիքներ: Դեռևս Ռ.Բաղրամյանն է նկատել, որ ինչպես Վերին Ճամբարակ, Ներքին Ճամբարակ, այնպես էլ նախկին Կարմիրի վարչական շրջանի մյուս գյուղերում (Մարտունի գյուղից բացի) խոսվում է միօրինակ խոսվածքով²⁰⁷, որը լեզվաբանը ընդգրկում է Գանձակի միջբարբառի կազմում²⁰⁸:

Ճամբարակի խոսվածքն ունի քմայնացած *ü*, *ö*, *iii* ձայնավորներ, որոնք կանոնավորապես հանդես են գալիս բառասկզբի ձայնեղ պայթական ու հպաշփական բաղաձայնների դիմաց դրսևորվող խուլերից հետո, ինչպես՝ *պüնջüր*, *պüն*, *կüրունք*, *տüնսնկ*, *տüնտսնկ*, *ծüք*, *ծüխ*, *ծüռթիլ*, *պöխկը*, *կöղ*, *կյöմ*, *ծöր*, *տöղ*, *կöվիլ*, *պiiiռթ*, *տiii*, *տiiiռը*, *ծiiiկը*, *ծiiiր* և այլն: Շեշտակիր վանկում գործածվում է որոշ չափով բաց *ի* հնչյուն (ը^ի)՝ *քամը^ի*,

²⁰⁶ Քաղաքի կազմում ընդգրկված նախկին Վերին Գետաշեն գյուղի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1978թ. լրացված թիվ 63 տետրում, առկա են նաև 2015թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

²⁰⁷ Տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 4:

²⁰⁸ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 3:

պըննդ, կընընկ և այլն: Խոսվածքն ունի նաև քմայնացած հետնալեզվային պայթականներ՝ *կ'երան, կ'ըրեզման, կ'իհնի, ք'իրիլ* (քերել) և այլն: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց որպես կանոն առկա է *վէ*, իսկ *ե*-ի դիմաց՝ *յէ*, ինչպես՝ *վէչ, վէր, վէռթ, վէռց, յէզը, յէռ, յէս, յէրք, յէփ*: Բազմավանկ բառերի սկզբում առկա են համապատասխանաբար *o* և *է*, ինչպես՝ *հօջիլ, օռնալ, հօսալ, էրեգ, հէրինջ, էրկու, էփիլ*: Կան նաև բացառություններ, ինչպես՝ *վէխճսր//վէչխար, վէսկի* (ոսկի), *վէռթի* (որդի), *արուճ* (որոճ), *իրէս, արկաթ* (երկաթ), *արկանք* (երկանք), *արագ* (երագ) և այլն: Խոսվածքը երկբարբառային հնչյուններ չունի: Հինհայերենյան *ոյ, իւ* երկբարբառների դիմաց սովորաբար առկա է *ի՝* *զըրից, թիլ, լիս, կապիտ, պըտիտ, քիր, ալիր, արին, հարիր, սին, ախպէրութիւն* և այլն: Բառասկզբի հինհայերենյան ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց խոսվածքն ունի խուլեր, ինչպես՝ *տոնը, տեղին, պըրեկամ, կիր, կ'իհնի, ծի, ծօր, ճօրի*: Բառամիջում ու բառավերջում այդ ձայնեղների դիմաց առկա են շնչեղ խուլեր, ինչպես՝ *հաքնիլ, էք, թըքավէր, խսնփիլ, ծսք, հօջիլ, օքուտ, օց, մէչ, առչ, տսնցընիլ, զըռթարսնք, կառթալ, ուրփաթ, սըրփիլ, փօռցանք* և այլն: Չայնավորով սկսվող բառերի սկզբում շատ դեպքերում գործառում է հավելական *հ*, ինչպես՝ *հաքի* (ագի), *հըլիվէր* (ալնոր), *հանի՛ծ, հսրփիլ, հէրինջ, հընգ'էր, հընդրիլ, հըլօրիլ* (ոլորել), *հօջիլ* (ոջիլ), *հոլոնք* և այլն, բայց նաև՝ *անգաճ, ամէն, առաչ, առաչի//ըռչի*: Օտար բառերի սկզբում *դ*-ի գործածությունը սովորական է՝ *դագան, դայիմ, դասաք, դավուրմա, դարիք, դափաղ, դօչ, դօնաղ, դըսմաթ, դըրաղ*: Բաղաձայնից առաջ հպաշփականը երբեմն դառնում է շփական՝ *աշկ, մէշկ*, սակայն ավելի հաճախ պահպանվում է՝ *լըվսնք, խըծկիլ, ծացկիլ, կըծկիլ, կօճկիլ, միչնակ*: Բառասկզբի *խ*-ի դիմաց դրսևորվում է տարնմանական *հ*, ինչպես՝ *հաղ, հաղօղ, հաղաղ*: Հինհայերենյան բառավերջի *ն*-ի դիմաց որոշ դեպքերում առկա է *ը*, ինչպես՝ *տսնխճը*,

սւնոր, սաոր, յէզր, պէոր, ծէոր: Երբեմն յուրօրինակ դրսևորում ունեն բառասկզբի *սպ, ստ* կապակցությունները, ինչպես՝ *սիպտակ, սրպտանկիլ, սրպանիլ, ըստակիլ* (սատկել): Առկա են ձայնավորների ներդաշնակության օրենքի դրսևորումներ՝ *լիւզուի* (լեզու), *սուրուի* (սիրուն), *սուրուիւն* (տիրոջ): Խոսվածքը *ֆ չունի*, և օտար բառերի այդ հնչյունի դիմաց գործածվում է *փ*, ինչպես՝ *փայտօն, փայմ//փանիւ, փանդ, փասօն, փէրմա, փըլան, փըստան*: Շեշտը վերջընթեր է, և շեշտակիր վանկին նախորդող ձայնավորը սղվում է, ինչպես՝ *պըռավիլ, հըրվանիլ, բըմբասանք, ըղօղիլ, ըչընակ, սըվէրիլ, լըղանալ, խըրօված, դանձիլ* (աղանձել), *դանչաք* (աղաչանք), *ըղօթիլ, ըրէքնակ* (արեգակ), *ըռավէտ, ըրէխա, դարգիլ, հըղուղ, դօթթ*:

Հոգնակին խոսվածքում կազմվում է նաև *ք, իք, էք, անիք, նի, էնի, տիք* մասնիկներով՝ *փէսէք, ըրէխէք, ըխճըկէք, յէգնիք, ծըյանիք* (ձիեր), *կընանիք, ըմըննի, սանանկնի, կատվէնի, ախպէրտիք, քըվէրտիք*: Երբեմն հանդես են գալիս բաղադրյալ հոգնակերտներ՝ *ըմընըքէր, մըրթկէք, փէսըքէր, խընըմըքէր, ճըմփըքէր*: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *սուրուիւն*: Ո ներքին հոլովման են ենթարկվում մի շարք այլ բառեր ևս²⁰⁹, ինչպես՝ *հանօր* (աներոջ), *հընճօր* (ընկերոջ), *կէսօր* (սկեսերոջ), *հօրաքըվօր* (հորաքրոջ): Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *աղվէսից, ախպօրից, կէղէրից*: Բացառական, ներգոյական և գործիական հոլովները ևս կարող են որոշիչ հոդ առնել՝ *ըշխատիլիցը, լօխիցը, հօղըմը, տաշտըմը, բախճըքէրըմը, հօղէրըմը*: Տարածված են ածականի գերադրական աստիճանի կազմության երկու եղանակներ՝ *ամէնալիւմ, ամէնակուճուր, լօխիցը մէծ, լօխիցը կուճուր*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում հավելված հնչյուն չեն ունենում՝ *ինձ, քէգ/քէ, մէգ, ծէգ*, բացառականում հանդես են գալիս *ց*-ով և առանց դրա ձևեր՝ *ընձանի(ց), քըզանի(ց), ծըզանի(ց), իրանցի(ց), նըհանցի(ց)*:

²⁰⁹ Հայր, մայր, եղբայր բառերից բացի:

Ցուցական դերանուններն են՝ *էս, էտ, էն, սսի, տսի, նսի*, սրանց դրսևորման ձևերից են՝ *սրբանք//սրհանք, տրբանք//տրհանք, ընդունք, սրբսի//ըստտիր, նրբսի//ընդունք* և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է *օվ*, որի սեռականի ձևն է՝ *ուս*:

Խոսվածքում բայն ունի երկու խոնարհում՝ Ա և Ի (*աղալ, ապրիլ, ըրմանալ, պրոսավիլ, խըմիլ*): Անկատար դերբայն ունի ըմ վերջավորություն (սիրըմ, մընըմ), վաղակատարը էլ վերջավորություն (կըրել), իսկ հարակատարը՝ *ած* վերջավորություն (թըխած): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *էմ, էս, ա, էնք, էք, էն, անցյալի ձևերը՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Սրանց ժխտականի ձևերն են՝ *չէմ, չէս, չի, չէնք, չէք, չէն և չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ի խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է անցյալի հիմքից՝ *խըմէցի, սիրէցի*: Շրջուն շարադասության դեպքում դերբայի *լ, ս* վերջնամասնիկներն ընկնում են՝ *յէս էմ կյսիլի, յէս էմ կըրէ*: Գալ բայի հրամայականի ձևերն են՝ *յէ, յէկէք*: Վերլուծական ժամանակաձևերի օժանդակ բայը ժխտական խոնարհման դեպքում նույնպես հաջորդում է դերբային, ինչպես՝ *մընըմ չէմ, ասիլ չէմ*: Հետադաս է գործածվում նաև արգելական մասնիկը՝ *մընալ մի, մընալ միք*: Համադրական ժամանակաձևերի ժխտականները կազմվում են հետադաս *վէչ* բառով՝ *կըրէցի վէչ, խըմէմ վէչ, խըմէր վէչ*: Հարկադրական եղանակը ձևավորվում է *դէմ, դէս, դի, դէնք, դէք, դէն* կամ *բըդէմ, բըդէս, բըդի, բըդէնք, բըդէք, բըդէն* խոնարհված (նաև՝ անցյալի) ձևերի հետադաս կիրառությամբ, ինչպես՝ *ասիլ դէմ* (պիտի ասեմ), *մընալ չըդէմ* (չպիտի մնամ), *կառթալ բըդիք* (պիտի կարդայիր): Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ խըմըցընէլ, լըդըցընէլ*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականն ունենում է *ու* վերջավորություն՝ *խըմըցըրու, ուտըցըրու*: Խոսվածքում գործածական են չ ածանցով բայեր (*դիբչիլ, թրոչիլ, կօրչիլ, ուրչիլ, փախչիլ, հըմանչիլ*):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *թուխպ, կընըշկարմիր, թօռ, օճօրք, չըռօթան, սընդոս, անձուդ, կըրէգմանուտ, յէխծի,*

արիս, ցեխ, լէլ, աթար, պեծ, ճախ, ծուխ, մուլ, քո՛ւլ, մօխիր, տակոռի, տիրեվ, կօրիգ, դըրդալի, տըկօղին, ճըղօպուր, ճիթ, մախծը, խըլօպօզ, տակ, տաքտեղ, դաբաղ, պաննջան, խուռը, քըթօց, չո՛ւթ, յաբա, ծրհան, հեւ, խաշ, խընէցի, քօցի, իլիկ, տեղաշօր, չէչմակ, տըղօրմա, խընամխօս, ընգըճըփըռնուկ, պէլ, պէլակին, ծընըթկան, ըրէխա, նան, պատրօն, դայի, հըռսանիք, հըլիվէր, փայ հըվաքօղ, տըվարած, խըլէգ, դուշ, վէռցակ, թուխս, ծո՛ւ, հաքի, խատտ, կէռիք, ծիծիկ, ճիտ, խըզիտակ, պօզ, դըռճըրճան, կըռնատակ, թըրթէվունք, վահրը, ծին, ճերմ, մըղահաց, յէղըծո՛ւ, կուճուր, ըռավէտ, չըքէլ, չըքէլ լիս, քօ՛ք, կապիտ, մըթիքա, պըլօլիկ, ըրէխօվ, կըմըշտիլ, վէր ունիլ, հիլ անիլ, պըռզըճըրիլ, խըտըտիլ, կըզնըվիլ, լօխ, խի, վէնց, վէրդի, սըհէնց, տըհէնց, աղաք, մըհար, հըրէս և այլն:

Մ

ՄԱՂԻՆԱ²¹⁰ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Բնակիչների մի մասի նախնիները 1920-ական թթ. եկել են Ներքին Գետաշեն գյուղից, որի բնակիչների նախնիները, իրենց հերթին, եկել էին Ալաշկերտ (Թոփրակկալա) գյուղաքաղաքից 19-րդ դարում: Մաղինա գյուղում հաղորդակցվում են Մշո բարբառի Ալաշկերտի խոսվածքով:

Մաղինայի խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց առկա է *վո*, *ե*-ի դիմաց՝ *յե*, ինչպես՝ *վոն*, *վոռծ*, *յերկ*, *յեպ*, *յեռ*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում առկա են

²¹⁰ Գյուղի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1984թ. լրացված թիվ 251 տետրում, առկա են նաև գյուղում 2014թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

համապատասխանաբար *o* և *ե*, ինչպես՝ *օձխար, օսկի, օտտընել, էրէվալ, էրգաս*: Խոսվածքն ունի *ե, n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *վեժ, խելկ, արեվ, գոռձ, սըղոժ*: Մակավաթիվ բնիկ և փոխառյալ բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ü* ձայնավոր, ինչպես՝ *հէկյստ, դյսն, քյնոի, քյսձյլ*: Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *ամճըգոդ, ալվել, սօլրել*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բ՛օլոր, գ՛անգրդել, դ՛ըմագ, ձ՛որ, ջ՛օգել*: Բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլերի և ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են խուլեր՝ *հ՛ակնել, թրոճել, ուրպատ, վատտ, մրոճեն, փօռճանկ, առճ, բ՛առճ, մէճ, դ՛առճուճել*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *ախկադուտեն, պագաս, կօջագ, շարիգ, կադու, մօձագ*: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *h*: Ձայնավորով սկսվող բառերի սկզբում հաճախ գործառում է հավելական *h*, ինչպես՝ *հ՛առպել, հ՛առճագ, հ՛ընգեր, հ՛ըմեն, հ՛իրգուն, հ՛իճնել* և այլն: Օտար բառերի բառասկզբի *η*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ՛*՝ *խարիբ, խապադ, խօնախ*, սրանց նմանությամբ ձևավորվել է *խանճել* (կանչել) ձևը: Շեշտը վերջնականակային է:

Հոգնակին խոսվածքում կազմվում է նաև *կ, անկ, վանկ, դիկ//տիկ//դանկ* մասնիկներով՝ *խընամիկ, ձ՛իանկ, գ՛իլվանկ, իշվանկ, իձվանկ, հ՛ընգերդիկ, մօրկըրդիկ, ախպըրդիկ, քուրվըրդիկ, կընգըտիկ, ախպըրդանկ*: Երբեմն հանդես են գալիս բաղադրյալ հոգնակերտներ՝ *ախպըրդիկներ, քուրվըրդիկներ, գ՛իլվընկներ, գ՛ինիկներ*: Շատ անուններ եզակի թվում և գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *ամսու, գ՛ըլխու, ճամպու, առճու, գ՛իլու, գ՛առու, գ՛ըմշու, իշու, խոգու, կօլու, հավու, գ՛ագաններու, դ՛անգըներու, օձխըրներու*: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *աներոճ, հընգերոճ, քուրոճ*: Ձայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Հայրոյ, Կարոյ, Մարոյ*: Հատուկ տեղանունները հաճախ ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Վանա, Հ՛երէվնա, Մբարանա*: Բացառականը ձևավոր-

վում է ծ(ց)-ով՝ *ամսուծ, անէրօճիծ, գ իլվընկնէրուծ, թունդըրնէրուծ, քուրվըղօնծիծ*, երբեմն նաև *է*-ով, ինչպես՝ *ախպըրդոնծէ, կընգընէ, էղըրնէ, ընդըրնէ*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէճ* կապով և սեռականով՝ *գ էղ* (ցուրում), *գ էղի մէճ*: Անորոշ հոդը հետադաս է գործածվում՝ *մատոտ մի, կընիգ մի, օր մի*: Որոշիչ հոդն է *ն*-ն՝ *Օտարն ծաղգավ*, որը հաճախ չի գործածվում՝ *Առշագ գ ընած չ էրէվան*: Ստացական հոդերից հետո առկա է *ի* ձայնավոր՝ *ձ էտտի, հ էրէտտի, գ ըլօխսի, մէրսի* (մայր): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քըզի, մըզի, ձ ըզի*, բացառականում հանդես են գալիս զուգահեռ ձևեր՝ *ընձընէ/ընձընիծ, քըզնէ/քըզնիծ, մըզնէ/մըզնիծ, ձ ըզնէ/ձ ըզնիծ*, հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են՝ *ընդոնկ, ուրանկ*: Յուցական դերանուններն են՝ *իդա* (այս, սա), *էդ/ի/* (այդ, դա), *էնի* (այն, նա), սրանց թեք հոլովների ձևերից են՝ *իդոր, էդոր, ընդոր, իդոնծ, էդոնծ, ընդոնծ, իդըրնէ/իդըրնուծ, իդընծէ/իդընծուծ, ընդըրնօսվ* և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վոն*, որի սեռականի ձևն է *վի*, տրականինը՝ *վին*: Դերանվանական այլ ձևերից են՝ *քու, ուր, հ ըմալ, էդմալ, ուրանծ, ուրընծէ, հ ուր, հ ըմէն ինձ, հ իրար* և այլն: Էլ շաղկապի դիմաց գործառու է լէ ձևը՝ *հինկ լէ, պըզդիգ լէ*:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, էդնել, հէնել, կըոնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան կազմվում է *գի//կի* մասնիկով՝ *գիկամ, գիլամ, կիդամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըսիքիմ, յես ա սիքիմ, կուդիմ*: Հանդիպում է *գ ալ* բայի *հ իկօղ* ձևը: Միանալով բայասկզբի հագագին, ինչպես նաև ձայնեղ բաղաձայնից առաջ *կ*-ն ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գ էլնի, գուզիս, գըզարգիմ, գըջ առտիմ*: Վաղակատար դերբայն ունի *ը*-ով վերջավորություն՝ *գ ըրէր* (իմ), *գ ըրէր* (ա), հարակատարը՝ *ուգ* վերջավորություն՝ *քընուգ, հ ուգուգ*: Բական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *իմ, իս, ա, ինկ, իկ, ին*, անցյալի ձևերը՝ *էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էն*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ն՝ ներկայի հիմքից՝ *գ ըրի, ծախի,*

և՛ անցյալի հիմքից՝ *գ՛րրէծի, ծախէծի: Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՛ւած, մած*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *խըմա՛, նըստի՛, հ՛ընծի՛*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *պաղղաստուտուն ա կըտէսնան, գ՛ոռձ էր կէնէնկ*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չըբ էրէր ինկ, լալ չըկարգընէր էր*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չէրտէնկ* (չէի գնա), *չըկըռնամ* (չեմ կարող), ընդ որում՝ միանալով բայակզբի *հ* -ին՝ ժխտական մասնիկը դառնում է *ջ*, ինչպես՝ *ջընծալ*: Պատճառական ածանցն է *ծուծ-//ուծ՝ թըռծուծել, հ իճուծել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *կըխըմծում, խըմծո՛ւ*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (թըռնել, փախնել, կըբնել, կօրել, ուռել):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *ալուր, գ՛եստ, կատ* (կաթիլ), *շուկ, հօլ, տախտ, ճամպա, խագ, ծէր, տանիկ, հ՛առիկ, չըռիգ, տիլ, մուխ, փօշի, թուպ* (տերև), *կուղ, յեղըռջիգ, կըռուտ, խօրիս, ձ՛րծում, պուղուգ, առճըգան, հ՛ուզընգան, հ՛անգըզգըլա, դ՛ըղածկան, ճիժ, իրիգ, դ՛ըրգեծ, միրար, մօղօզիգ, ճեղ, գ՛ըռտան, հավգիտ, պուջուջագ, խօլտուղ, կում, սաբախտան//աղօտրան, հ՛ըրամգ՛ախ, մըռու, պըրզիգ, փըշում, կագուխ, էրգուհօկօլ//մըղափոխ//ծանդըրուգ, բ՛արգ, հ՛ընծուծել, հ՛խտըզջ՛ըրել, կարկըվել, հօլընդել, հ իշկալ, տըպել (ծեծել), մըգա, լուսուն, հօրի, հանդա, հ իրար տալ, միջագ* և այլն:

ՄԱՐՏՈՒՆԻ - Քաղաք Գեղարքունիքի մարզում: Նախկինում՝ Կզնուտ գյուղ, Ներքին Ղարանլուղ: 1828թ. վերաբնակեցվել է Ալաշկերտի գավառից ներգաղթած հայերով: Ըստ Հ.Աճառյանի՝

գյուղի բնակիչները եկել են Նահենի Մանկասար գյուղից²¹¹: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *ւո* և *յե*, ինչպես՝ *ւոդ, ւոռց, յեփ, յես*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օղորմի, օխճար, էրինջ, էրագ*: Խոսվածքն ունի *ե, n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *իրեք, տեխ, փոդ, չոռ*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ü* ձայնավոր, ինչպես՝ *քüüսւմ, քüսիք, օրինսնկ, քüննի, լüնչüռ, դüնիւր, գüննել, յüն, սիֆտսնկ, գüնրկել* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը՝ *խասոսնիք, ժողվել, սօլքել*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բանցրը, բեռթ, գեղ, գօծարան, դնու, դնուռ, ջնուր, ձավար, ձըւէրուգ, ձոր*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *խօքի, մառթ, Մարքիս, առթեն, բանցրը, օց, անքամ, բեռթ, վառթ, վեռչ, մէչ* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց հաճախ առկա են ձայնեղներ՝ *կրնիգ, խեդ, ձնուգ, աբրել, ջօգել, հրնդանիք, խրբառտ, ցերեգ, կադու, մօդ, ախճիգ, պրդի, ազադություն, շուշուդ, աշխադօդ* և այլն: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ*, ինչպես՝ *խաց, խառս, խավնել, խեր, խա, խամար, պախել, խամ, բախ, մախ, խայերեն, խոդ*: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *h*-ի հավելում, ինչպես՝ *հանէչ, հնորիշ, հէսօր, հերգեն, հրնցրնել, հառու, հրնգրնել, հառաջի, հառավօդ, հախօռ* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ*՝ *Կազախիստան, կուրբան, Կազար, կավուրմա, կօնախ*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Գործառում են նաև *ք, տիք/դիք, րան* հոգնակերտներ, ինչպես՝ *գեղացիք, կրնգրտիք, ախպրեդիք, գեղրան*: Հանդիպում են

²¹¹ Տե՛ս Հ.Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 136:

բաղադրյալ հոգնակերտներ՝ *տրդեքներ, տրդամառթիզներ, գեղրաներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *գըլխու, հատվու, ճրծու, իշու, կովերու, օխճրրներու, գ՛ումերու, լամպերու, ձեռներու, հուսերու, թրվերու, պրնչրներու, սարերու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ քուրոջ, խօրքրոջ: Հաստուկ անունները կարող են ենթարկվել Ա հոլովման, ինչպես՝ *Մատտունա, Շերեվնա*: Չայնավորով ավարտվող հաստուկ անձնանունների, նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է յ-ով՝ *Ջիրոյ, Վանոյ, Հարեյ, ադեյ, պարեյ, աֆոյոյ, վեղոյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց-ով՝ գեղից, պրնչրերուց*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *դ՛ուսըն* (դրսում), *աշխրքի մէչ*, նաև՝ *նէ մասնիկով՝ գեղի նէ, փէջի նէ, աֆոյոյ նէ*: Որոշիչ հոգն է *ն-ն՝ էս հընդանիքըն սովամահ կեղի*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ *Իմ խէր կըսէր*: Հանդիպում է անորոշ հոդի հետադաս կիրառություն՝ *թոռըմ, քսնիմ*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*, նաև՝ *քե, մե, ձե* կարճ ձևերը, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինք, ուրանք*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *ուն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *քու, ուրա, հուրին, ուրան, ուրանց, էսա, էստեդ, ըմալ, էդմալ, էստրրանով, էդա, էդոր, էդոնց, էդրրանից, էտեի, էս, էսա, էտրա, էդի, էդմալ, էմմալ, էդրան, էտեխից, հուրիշ, ամէք, ամէքին, հըմընուց, հըմէն, դանի, դաս, հուր* (ուր), *դոր, վինից, հուստ, հիրար* և այլն:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կըռնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան կազմվում է *գ ի//կի* մասնիկով՝ *գ իքամ, գ իլամ, կիդամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըսովրիմ, կուդեմ, թըխեն*: Միանալով բայասկզբի հազագին՝ այդ մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գիշամ, գաշիվա, գաղթա, գ էլնի, գ ուզա*: Հարկադրականի եղանակիչն է

պրդի, ինչպես՝ պրդի եղի: Վաղակատար դերբայն ունի *ր-ով* վերջավորություն՝ *փախէր* (եւ), *դ անկէր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ//ուգ* վերջավորություն՝ *ծրռուգ, կրռուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եւ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի//ինք, իր, էր, ինք, իք, ին*: Անցյալ ժամանակում եզակի առաջին դեմքի իմաստը սովորաբար արտահայտվում է հոգնակի ձևով, ինչպես՝ *յես գ ացէր ինք, գնրգինք* (գարկում էի), *յես կիճկինք, խօրօս ինք* (գեղեցիկ էի), *կրպախինք* (պահում էի), *յես հրնգէր ինք* և այլն: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը սովորաբար կազմվում է ներկայի հիմքից՝ *բ ըռնին, խանին, տըվին, վառինք, ծըխինք, բ էրիր, տըվիր*, բայց կարող է կազմվել նաև անցյալի հիմքից՝ *դ ըրէցինք, տըփէցի*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ աց, մաց*: *Դնել* բայի ներկայի ձևերում հանդես է գալիս *ա* խոնարհիչը՝ *դ ընան, կրդ ընան*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *պախա՛, կայնի՛*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *բ ան ա կրխառցուք, քաղաքն ա կաբրի, տունն էր կաշխադէր*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չըմեռեր ա*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըմրդաձեւ* (չեւ մտածում): Բայասկզբի *հ*-ին միանալով՝ ժխտական մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝ *ջ իչավ, ջ իշամ*: Պատճառական ածանցն է *ուց//ցուց՝ խաքուցել, ֆըռըրցուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում գործածվում է *ու* խոնարհիչը՝ *կրպարըցուն, մրդո՛ւ*: Խոսվածքը չ բայաձանց չունի, ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում շատ դեպքերում բացակայում է նաև *ն* ածանցը, ինչպես՝ *կեղի, կառին, կրթըրիս, գ ընգիմ, մեռիմ*:

Հանդիպում է *կօ* հաստատական մասնիկի գործածություն, ինչպես՝ *կօ էղմալ ես* (հենց այդպիսին ես):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *ճիժ, կարքել* (նաև կանանց վերաբերյալ), *ջ՛ոչ, պըստիկ//պըզտիզ, կեսրեք, բ՛ըովուզ, ջ՛ըրի, պընդի, սըպաս, խառսնիք//հառսանիք, կընիկ, դօլօվ, կօզբախ, մըկա, քուֆտա, մառթ, հըմէն տեղ, չուր//չուրի, պաղել, հօրի, պախս, լուսուն, պարէ, սօյ, իճկել, շուշուղ, տիլ, տըլաթըթաղ, գըլւն, խավոդ, հ՛իրիգուն, խավդիզ, պաղըռել, պաղըռողել, հւնզ էնել, սարախտան, մունաթ գ՛ալ, տըփել, բ՛ըլել արուն, կօտ, արընքտիր, հ՛ուզընգան//ուզընգան, կէծակ, խօրօդ, իշտըտըռուկ, ջ՛օգել, մընալ* (ժամանակ անցնել), *գւնդւն, քաշել, թամքել, օյաղնալ, խեռ ի լըսօղաց, ֆըռըցուցել, ծըռել* (սիրահարվել), *կարկըդնել, կըռկել* և այլն:

ՄԱՐՏՈՒՆԻ - Գյուղ Ճամբարակի տարածաշրջանում: Բնակիչների մի մասի նախնիները այստեղ են գաղթել Արևմտյան Հայաստանից, մի մասինը՝ 1921թ. ներկայիս ՀՀ Տավուշի մարզի Այգեձոր և Կարմիրաղբյուր գյուղերից: Հաղորդակցվում են խոսակցական հայերենով:

ՄԱՔԵՆԻՍ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ղզլվանք, Չիչակլու: Բնակիչների նախնիները 1828-29թթ. այստեղ են գաղթել Մուշից, Բիթլիսից, Վանից, Մանազկերտից: Հաղորդակցվում են Սշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *վո* և *յե*, ինչպես՝ *վոռթ, վոռփ, յերք, յեփ*, բացառություն է *ոք* շաղկապը, որն ունի *օք* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օշիլ, օշխար, օխչար, էրինջ, էրազ*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *իրեք, հ էրես, գ՛ոռծ, թոռ*: Փոխառյալ ու բնիկ որոշ բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ւն* ձայնավոր, ինչպես՝ *սւնդւն, ջւնհէլ, վւնգէլ, գւննէլ, թւնգւն, խւննչւնլ, շւնքւնր, քւնրի, յւնշիկ, թւննւնք* և այլն: Խոսվածքին

բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սդումը՝ ավեղրան, *ծիծղալ, կարկըտնել, փաթթթվել, անչընալ*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *դ ու, գ ոռծ, ջ ուր, բ աց, դ ուռ, գ եղ, դ ուս, ձ եվ, ձ նր*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *անքամ, հ իչուցել, հառէչ, մառթ, բ առցել, խաքնել, պաքել, բ ըռթել, կարքել, հ էռթիս* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *կըղղել, փեղղրվար, պաղայել, փագել, փեղ* և այլն: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց բոլոր դիրքերում առկա է *խ*, ինչպես՝ *խա, խին, խեստ, խինգ, խասկըցա, խառս, խօրօխպեր, խամար, պախել, խա՝ ըիր, խեր, խիվանդ, խայ, բ ախ, խավտիկ*: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում, ինչպես՝ *հ առէչ, հ էվել, հ էրես, հ առու, հ էռթիս, հ ըմէն, հ ընգեր, հ իրար, հ իչուցել* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց առկա է *կ՝ կօնախ, կարիք, կըստու//ղըստու, կավուրմա*: Եեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակիի կազմության մեջ խոսվածքում գործածվում են նաև *ք, րանք, տիք, անք, վանք* մասնիկները՝ *իշվանք, ձ իյանք, իծվանք, ախպըրտիք, հընգերտիք, գ էղրանք, ըստեղրանք, էրէխէք, կընգըթիք*: Հանդիպում են բաղադրյալ հոգնակերտների կիրառություններ՝ *տըղէքներ, մառթիկներ, էրէխէքներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *խավու, աղվըսու, ճըծու, կըռվու, գըծու, գ ըլխու, խայու, թռռու, ջ ըրու, անձըրելու, տիրու, օտներու, ճըժէրու, տըներու* և այլն: Առկա է Ոջ հոլովում՝ *հընգերոջ, անէրոջ, քըրոջ*: Չայնավորով ավարտվող անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *վէղրոյ, Աննայ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *գ էղից, դ ըսուց*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *գ էղըն* (գյուղում), *ջ ըրու մէչ*: Որոշիչ հոդն է *ն*-ն՝ *խացըն կեր*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ *տըղէքներ գ ացին*: Անձնական դերանվան հոգնակի տրականի հետադաս կիրառությամբ արտահայտվում է հոգնակի ստացականություն, ինչպես՝ *վոտ մե*,

գ՛րլօխ մե (մեր ոտքերը, մեր գլուխները): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, մեզի, քեզի, ձեզի*, գործառում են *քե, մե, ձե* կրճատ ձևեր, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հ՛ինք, հ՛ուրանք*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վան*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վիհ*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *ընձընից, մեզնից, էսի, էտի, էնի, էստըրա, էտըրա, էնդըրա, քու, հ ուր, հուրին, հ ուրանց, էսի, էտի, էդըրանց, դաս, դասի, դատի, դանի, իմալ, հ՛ուր, դոր, հիրար, հըմէն, հըմընու, հըմէն ինչ, ամէք, ամէքուն* և այլն:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, սել, եղնել, հ՛էլնել, կըռնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկյան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *գ ի//կի* մասնիկով՝ *գ իքամ, գիլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըփագեն, քըսենք* (<կըսենք), *էնի մընա տուն*: Բայասկզբի հագագին միանալով՝ *կ-*ն ձայնեղանում է՝ *գ ընգիս, գուգես*: Վաղակատար դերբայն ունի *ը-ով* վերջավորություն՝ *ծախէր* (ենք), *գ ացեր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *բ՛անցուկ, նըստուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, իհ*: Բայն ունի Ե,Ի,Ա խոնարհումներ: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ներկայի հիմքից՝ *տըփի, ջ՛ըրիր*: *Էնել* բայի անցյալի հիմքում ևս առկա է *էն* ձևը, ինչպես *էնած* (արած), *հաջող եմ էնե* (արել), *էնեց* (արեց), *էնա՛* (արա՛), *ձ էն չէնի* (չարեցի): Երբեմն *դ ընել* բայի *դ ըն* ձևն է հանդիպում անցյալի հիմքում՝ *փէջ ենք դ ընե* (դրել), դրնի *ճամփու* (դրի): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՛աց, մաց*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում դրսևորվում է օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես *ձ եզի յա քսեմ, վան էր կըսէր, ինչ ա կէնես, յես ա գ իքամ*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չըտէտէր եմ*,

համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըխասի* (չի հասնում), *չըգ՛ըթի* (չի գտնում): Բայասկզբի հազագին միանալով՝ ժխտական մասնիկը ձայնեղանում է՝ *ջընգի, ջելվէնա*: Պատճառական ածանցն է *ուց//ցուց՝ խատուցել, մըտուցել, խատուցել, ֆըռըցուցել, նըստըցուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում գործածվում է *ու խոնարհիչը՝ կընըստըցում, խասո՛ւ, մըտո՛ւ, նըստըցո՛ւ*: Խոսվածքը չ բայաձևանց չունի: Ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում հաճախ *ն* բայաձևանցը ևս բացակայում է, ինչպես՝ *մեռիմ, եղին, առիս, չըմըտիք, զընգիմ*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի՝ պըտի մընանք*:

Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, ինչպես՝ *կօ գ՛ացի* (իհարկե գնացի):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *տըրփել, մըկա, հընչի, մառթ* (ամուսին), *նախըսագ՛ընա, չօրան, նախըռջի, կընիկ, յեռոտտ, ճամփել, նեղէնալ, խօրօտ, գ՛էշ, հունթ, իմալ, կըռիվ-պօտօռոց, պաք-պըռօշտի, տեղաշոր, թալել, սաբախտան, ճիժ, դ՛ըրկեց, բ՛ընակըռել, դորից, մուխ, չուր//չուրի, ծըռել* (սիրահարվել), *ջ՛ոչ, կարքել* (ամուսնացնել՝ նաև կանանց վերաբերյալ), *աքլօր, խավ, խավտիկ, խավկիթ, շադ, մէ կաթ, մէ պուտ, տանիս, հառիք, հեռթիս, պատ ու հառիք էնել* (ամբողջ տունը մաքրել), *ժեխ, չըռիկ, տիլ, չուր մըկա, ջէք, պըստիկ, հուզել* (սիրել, ցանկանալ), *մէ փըշուր, մուռ* և այլն:

ՄԵԾ ՄԱՍՐԻԿ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Մեծ Մազրա: Ըստ Ռ.Բաղրամյանի՝ գյուղի բնակիչների նախնիները ներկայացնում են գաղթականության երեք շերտ՝ 1896-ի, 1914-ի և 1922-1926-ի, և եկել են Բասենից, Մուշից, Կարսից, Վանից, սակայն մեծ մասը մշեցիներ են՝ Կոպ, Մասրիկ և այլ գյուղերից²¹²: Խոսվածքը հիմնականում Մշո բարբառի հատկանիշներ է երևան բերում, սակայն անխառն չէ, հաճախ խոսողները

²¹² Տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 5:

նան սահուն անցնում են Ում ճյուղին հատուկ ժամանակաձևերի (*բ' ացվում ա, ցանում ին*):

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *վո* և *յե*, ինչպես՝ *վոտ, վոռց, յեւ, յեզ*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օղորմի, օսկոռ, էրկու, էրնէկ*: Խոսվածքն ունի *ե, n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *ջոչ, վոնց, քեզի, ընդէդ*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ա* ձայնավոր, ինչպես՝ *թսւզս, յսնի, լսրէլ, քսլսմ* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը՝ *հ անցրկէլ, հասկընալ*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *ջոչ, բ' աժակ, գ ինի, գ ըլօխ, դ ուս, բ ան, բ էրէլ, ձ ըմէք*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *խսփէլ, կարքըվէլ, մատթ, օթ, մէչ, վեռչ, հ անէչ, օց, հ անցրկէլ* և այլն: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում, ինչպես՝ *հ ընցնէլ, հ անէչ, հ անավոտ, Հ էրէվան, հ ըլնէլ, հ ինք, հ անցրկէլ, հ ընգընէլ* և այլն: Փոխառյալ բառերի սկզբում հանդիպում է *դ* հնչյուն՝ *դարիք, դավուրմա*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *գ էղըն* (գյուղում), *գ էղի մէչ*: Որոշիչ հոդն է *ն*-ն՝ *Ճամփէքըն սարքուկ ա*, սակայն այն միշտ չէ, որ գործածվում է, ինչպես՝ *էն կընիկ գ ընաց*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ էզի*, հանդիպում են երրորդ դեմքի ուղղականի *հ ինքըն, էտնք, ըղըրանք* ձևերը: Ով դերանվան դիմաց արձանագրվել է *վուվ*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *քու, ըտըրա, ըղրա, ըստըրա, ընդըրա, ըղըրանց, էտնց, դոր, դորից, ըստեղ, ըտեղ, ընդէդ, էսէնց, վինից, վինսօվ, հուր* (ուր), *ամէք մի* և այլն:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, էլնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հ էլնել, կրոնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկյան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *գ ը//գ ի//կի* մասնիկով՝ *գ իքամ//գ ըքամ, գ իլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըղ ընեն, կէթան, բ էրին ծախին* (բերում ծախում էին): Միանալով բայասկզբի հագագին կամ հայտնվելով բայասկզբի ձայնորդ կամ ձայնեղ հնչյուններից առաջ՝ այդ մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գ էլնի, գըլացի*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի*, ինչպես՝ *պըտի եղնէր*: Վաղակատար դերբայն ունի *ը-ով* վերջավորությունն՝ *տէսէր* (եմ), *եղէր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորությունն՝ *տէսուկ, հ ընգուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքերից՝ *գ ըրէցին//գ ըրին*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ աց, մաց*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *գըրական ա կըխօսաք, վինօվ ա կըթըռվըռաս, ինչ էր կըծախիք*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չըմացեր ա*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըհասկընան* (չեն հասկանում): Խոսվածքը չ բայածանց չունի:

Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, ինչպես՝ *կօ էն կընիկ գ ընաց* (դե այն կինը գնաց):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *մըկա, հ էսա, ճիժ, պըստիկ, թունդիր, իմալ, հառսնիք, վախտ, ջէր, հ ընչի, ջուվար, դայադ, ջայէլ-ջուուլ, գըռըջտել, ըշկէ լուս, լուսախատ, չօք, պըլուլէլ, խօռօմ, գըլոր էրթալ* և այլն:

ՆԵՐՔԻՆ ԳԵՏԱՇԵՆ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ներքին Աղյաման, Կոթ: Բնակիչների նախնիները

հիմնականում գաղթել են 1828-29թթ. Ալաշկերտ (Թուփրակկալա) գյուղաքաղաքից: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառի Ալաշկերտի խոսվածքով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում *n*-ի դիմաց առկա է *ւո*, իսկ *ե*-ի դիմաց՝ *՛ե*, ինչպես՝ *ւոռծ*, *ւոռայ*, *՛եզ*, *՛ես*, բացառություն է *ոռ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում այդ միավորների դիմաց գործառում են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օխճար*, *օռպեվերի*, *էրինջ*, *էրագ*: Միավանկ բառի աճման դեպքում բառասկզբի *ւո*-ն դառնում է *օ*՝ *ւոռայ>օռպեվերի*: Խոսվածքն ունի *ե*, *n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *հ ընգեր*, *արեվ*, *թոռ*, *չօրանծ*: Փոխառյալ և մի շարք բնիկ բառերում գործառում է քմային *ü* ձայնավոր, ինչպես՝ *դյն*, *քյնի*, *քյն-ճյն*, *քուֆսյն*, *Քյնվյն*, *սրյն* և այլն: Առկա է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղում՝ *ծիճղալ*, *հ իմնալ*: Բառասկզբում ձայնավորներից առաջ շատ դեպքերում տեղի է ունեցել *հ*-ի հավելում՝ *հ առեճ*, *հ առու*, *Հ էրեվան*, *հ ընգերուտուն*, *հ ախպուր*, *հ իմնալ*, *հ արի*՝ և այլն: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *դ ուրան*, *դ ար*, *բ աժան*, *բ անձրր*, *ջ ուր*, *զ եղ*, *ձ ավար*: Բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլերի և ձայնեղների դիմաց գործառում են խուլեր՝ *էպել*, *թուպ*, *հօրկուր*, *հօկի*, *տակ-տակ*, *անկամ*, *քիճ*, *չօրանծ*, *զ օղուտուն*, *ջերմուտուն*, *ճրրակու*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *արբել*, *պաղմուտուն*, *պառ-գաձ*, *փագ*, *մեզ*, *հաղ*, *խայդառագ*, *բ աժագ*, *ճանգ*, *պուղուզ*, *սիրդ*, *ուղեղ*: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *հ*: Բառամիջի ու բառավերջի *հ*-ի դիմաց մի շարք դեպքերում հանդիպում է *յ*, ինչպես՝ *սայման*, *մայ*, *պայօղ*, *պայեղ*: Օտար բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ*՝ *խանտար*, *խուրբան*, *խօնախ*, *խավուրմա*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում երբեմն հանդես են գալիս բաղադրյալ հոգնակերտներ՝ *տրդեկներ*, *էրեխեկներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, ինչպես նաև բոլոր գոյականները հոգնակի թվում ենթարկվում են

Ու հոլովման՝ *հավու, իշու, ջրրու, կօվու, շրնէրու, դ'աշտէրու, սարէրու, տրնէրու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *քուրոճ, կիսարոճ*: Հատուկ տեղանունները կարող են ենթարկվել Ա հոլովման՝ *Մառդունա, Քււվյւնա*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *յ-ով՝ Գ'անոյ, Քէրոյ, Տուժոյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ծ(ց)-ով՝ դ'աշտէրուծ, դ'րոնիծ*, այլ դեպքերում՝ նաև *է-ով՝ գ'իշերվորէ, կէսօրվորէ, ձ'եռէս, քնձքնէ, քրզնէ*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէճ* կապով և սեռականով՝ *գ'էղըն* (գյուղում), *բօճկի մէճ*: Որոշիչ հոդն է *ն-ն*, ինչպես՝ *Հ'ագըն քէլա փագա*, սակայն այն հաճախ բացակայում է, ինչպես՝ *Խոդ լրոհիվ լրծուց ա յեզնէրու տագ*: Ստացական հոդերից հետո դրսևորվում է *ի* ձայնավոր՝ *սիրդսի*: Անորոշ հոդն ունի հետադաս կիրառություն, ինչպես՝ *բ'ածագ սի, ճանգ սի*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի(զ)* հավելված՝ *քնձի(զ), քրզի(զ), մրզի(զ), ձ'ը-զի(զ)*, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինկ, ուրանկ*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *ուն*, որի սեռականի, տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանունների ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *յե* (ես), *քնձքնէ, քրզնէ, ուր, ուրին, ուրանձ, էղի, էնդոր, իդա, իդմալ, իդրուծ, իդատէի, իդաքան, էդրանձ, էդրան, էնմալ, էդմալ, էնդուծ* (այնտեղից), *ամէկ, դոր, հըմէն, վորտէիս, վինիծ, հիրար*: Էլ շաղկապի դիմաց գործածվում է *լէ* ձևը՝ *թալվա լէ, հոդա լէ, մէգ լէ, յեղ լէ*:

Խոսվածքում *անել, սսել, լինել, էլնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, քսել, եղնել, հէլնել, կըռնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան կազմվում է *գ'ու/զ ի/կի* մասնիկով՝ *գ'ուկամ, գ'իլամ, կիդամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըզ ըրիմ, կէնին, ծիձղան*: Բայասկզբի հազագին միանալով այդ մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գու-գա, գ'ընգընէր*: Վաղակատար դերբայն ունի *բ-ով* վերջավորություն՝ *եղեր* (ա), *էկեր* (իս), հարակատարը՝ *ուզ* վերջավորություն՝ *խաշուզ, կընդուզ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *իմ, իս, ա, ինկ, իկ, ին*, անցյալի ձևերը՝ *էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էն*: Ե

խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքից՝ *բ՛երեծին, բ՛րոնեծի, թողեծիր, լրծի, քաշի*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՛ած, մած*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *իշկա՛, նրստի*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *աֆսօբուզ ա քրշիմ, իմալ ա կարբի, խրմաձ էր կեղնին, թունդրա մէճ էր կըթրխենկ*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չաշխաղէր իւմ*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըզինանկ* (չենք իմանում), *չըխօսամ* (չեմ խոսում), ընդ որում՝ բայասկզբի հազագին միանալով ժխտական մասնիկը դառնում է *ջ*, ինչպես՝ *ջուզին, ջիշամ*: Պատճառական ածանցն է *ծուծ/ուծ՝ կայնրծուծել, քրնծուծել, հիճուծել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *կըխախծունկ, հիճո՛ւ*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (թըռնել, փախնել, ուռել):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *կեսրէր, դօղ, բօկոն, ճիժ, հէրաթաղուզ, տըպել* (ծեծել), *հուրիզ-հըրեղեն, հօրի, իմալ, չուրի, լուսուն, սարախտան, լուսուն չէ մըզլօր, էլման, օղօրտ, դուզ, գ՛օղդու, մըզա, հուդա, հօնի, ադէ* (մայր), *ժէխ, փուղոճ* (արտաքնոց), *տանիկ, հառիկ, հէրտիկ, ապօ, տալվ, իրիկ, տաղօ, պարէ, ջ՛օճօ* (տատ), *բօռալ, ձիտխած, ջ՛սղաճ, ջ՛ախճըբան, կուլոն, հօխպէր, պաղ, քըռճիզ, քուֆտսի թալել, թունդիր, գ՛ալել, գ՛ոմ, հըրիսա, աբուր, պուլիզ, պուղուկ, ճէղիկ, փօշի, խէխտ աշուն, թուպ դ՛ընել, սիլօս, ձ՛ըծում, խարխիձա, լօղզընալ, բօջազ, հօշարի, ճարընգան, ջ՛օգել, թուպ* (կաղամբի թթու), *լընալ* և այլն:

ՆՈՐԱԿԵՐՏ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Հիմնադրել են 1927թ. Վանի գավառի Մեղ գյուղից գաղթած 12 ընտա-

նիքներ: Բնակիչների մի մասի նախնիները եկել են Մոկսից, Բիթլիսից, Խիզանից, Մուշից, Ալաշկերտից: Դեռևս Ռ.Բաղրամյանը 20-րդ դարի 70-ական թվականներին նկատել է, որ գյուղում «միօրինակ բարբառով չի խոսվում»²¹³: Այնուամենայնիվ, ակնհայտ է, որ խոսվածքում գերակշռում են Մշո բարբառի հատկանիշները:

Խոսվածքում միավանկ և բազմավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց առկա է *o*, ինչպես՝ *op* (ոբ), *oտ* (ոտք), *ouկի*, *oղնաման*: Հինհայերենյան *t*-ի դիմաց միավանկ բառերի սկզբում առկա է *յէ*, ինչպես՝ *յէս*, *յէգ*, իսկ բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *է*, ինչպես՝ *էրգիր*, *էրկու*, *էրէխա*: Քիչ տարածում ունի քմայնացած *ü* ձայնավորը՝ *քüրփինջ*, *օրինüկ*, *գüյլü*, *խüնչüլ* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը՝ *ավէղրան*, *սօլրէլ*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բան*, *բօլօր*, *գէղ*, *գըռթան*, *դընէլ*, *ջուր*, *ձէռ*, *ձըցում*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *մառթ*, *ջօ*, *ձըցում*, *հանէչ*, *մէչ*, *կարքէլ* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց որպես կանոն առկա են ձայնեղներ՝ *պաբ*, *աբրէլ*, *Ալաշկէռդ*, *տագ*, *պաղմէլ*, *լամուգ*, *հէղ*, *պաղիվ*, *էրգիր*, *կըղօր*, *էրգու*, *տախտագ*, *մըշագ*, *էգաձ*, *պըղի*, *ագաղէլ* և այլն: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հանդիպում է *h*-ի հավելում, ինչպես՝ *հէսօր*, *հանէչ*, *հիրար*, *հանիք*, *հունթ* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ*՝ *կօնդախ*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *քըռդու*, *մառթու*, *աղվըսու*, *գիլու*, *պաբէրու*, *ծընօղներու*, *քըռդէրու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *կիսրօջ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *ղանշտից*, *պաբէրուց*, *վինից*, բայց քիչ չեն նաև *է*-ով ձևավորվելու դեպքերը, ինչպես՝ *հողէն*, *ջըրէն*, *էրգրէն*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *ղանշտըն* (ղաշտում), *գէղի մէչ*: Որոշիչ հոդն է *ն*-ն

²¹³ Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 5:

էղ մառթըն րօպէ մէ քանդ չընքստալ, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպէս՝ *Քըրդէրու լամուզներ էկան*: Անտրոշ հողն ունի հետադաս կիրառություն, ինչպէս՝ *կըղորբմ, տունըմ, կըղոր մէ, տախտագ մէ, օր մի, րօպէ մէ*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*, եզակի երկրորդ դեմքում գործառու է նաև *քէ* կրճատ ձևը, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինք, էնօնք*: Ուլ դերանվան դիմաց բարբառախոսները վկայում են *օլ*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *էնօր, էնօնց, ուր, իւր, էսի, էտի, էնի, իդա, էդմալ/ըդմալ, էսթօւ* (այսպէս), *էնթօւ, ըստէղ, ըտէղ, ընդէղ, հիրար, ամէն, ամէք մառթ, վինից, դօր* և այլն: Էլ շաղկապի դիմացն խոսվածքն ունի լէ՛ *էրգուս լէ, գէղ լէ*:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել* բայերի դիմաց գործածվում են *էնէլ, ըսէլ, էդնէլ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *գի/կի* մասնիկով՝ *գիքամ, գիլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը/կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըտէնան, կէրթան, հաց բէրին*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըղի*, ինչպէս՝ *պըղի կազմակերպէ*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր-ով* վերջավորություն՝ *գացէր* (են), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *նըստուկ, կարքուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *էմ, էս, է, էնք, էք, էն, անցյալի ձևերը՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ներկա ժամանակի եզակի երրորդ դեմքում գուգահեռաբար գործածվում է նաև *ա* ձևը, ինչպէս՝ *գըրուկ ա*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է անցյալի, երբեմն նաև ներկայի հիմքերից՝ *փօխէցին, կաղարէցին, տրվէցին, սարքէցին/սարքին*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գաց, մաց*: Երբեմն դիմավոր բայաձևերից առաջ խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի ձև, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպէս՝ *յօլա է գացած է*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը կարող է դրվել դերբայի վրա, ինչպէս՝ *չըմացէր է, չէղէ* (<չէղէր է), իսկ համադրական ձևերում՝ բայաձևի վրա՝ *չէղնի* (չի լինի): Պատճառա-

կան ածանցն է *ուց//ցուց՝ կրզըցուցել, մըղուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու խոնարհիչը՝ կըկրզըցու, մըղո՛ւ*: Խոսվածքը չ բայաձանց չունի:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *տափել, քըչում, մի հանքի, կիսուր, կեսրեր, իմալ, գ՛ըթան, հավտիկ, գոմփ, հ՛ընթել, թաթթափ, սըրփանք, սըպաս/պաս, մըռու, պախս, կըռունձ, տախտ, հըմա, մըկա, էքսի, ճիժ, ժէխ, ճէտ, փարատիչ, յէղըռճիկ, չըռիկ, հ՛ատիք, տանիս, յաբա, ուզընգան, տըղացկան, գ՛օղտու, ափեր, կակօ, տիլ, ձ՛ըցում, լամուգ, ճան և այլն*:

ՆՈՐԱՇԵՆ - Գյուղ Սևանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Էֆենդի, Ռահման, Քարաշեն: Հիմնադրվել է 1920թ.: Բնակիչների նախնիների մի մասը եկել է Կարսի շրջանից, Մուշից, Մակուից, հետագայում՝ շրջակա գյուղերից: Նորաշենի խոսվածքը հարում է Մակուի խոսվածքին՝ Մշո բարբառի որոշ հատկանիշներով:

Խոսվածքում մի շարք փոխառյալ և բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ւյ* ձայնավոր, ինչպես՝ *լւյրել, հւյշկ, լւյլ, քււսււր, ջւյշել, գւննել, գւնրկել, հւննէչ, կուլււկ, տէքււրկընիկ, քււրււկ, սիֆ-տււկ* և այլն: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց առկա է *վn*, իսկ *ե*-ի դիմաց՝ *յե*, ինչպես՝ *վոր, վոտ, յես, յեգ*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օղորմի, օխճար, էրկու, էրէխա*: Խոսվածքն ունի *ե, n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *գ՛ացե, ձ՛ըմեռ, չոռս, գ՛ոմ, վոսկի*: Բնորոշ է բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սղումը, ինչպես՝ *յեռսուն, փատտել, սօլրել*: Նորաշենի խոսվածքում առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ, ինչպես՝ *ք՛եռ, ք՛էրել, ք՛ըրթել, գ՛արթա, գ՛ըլօխ, դ՛էմ, դ՛ուրան, դ՛ընել, ձ՛ավար, ձ՛ըցում, ջ՛ուր, գ՛ոռժ, գ՛եղ, գ՛էլ, գ՛ուրթան, դ՛ուս* և այլն: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *յեփ, մէչ, հւննէչ, ջ՛ոչ, տէքրր, անքամ, խօքի, ք՛առցել, ք՛առց, ք՛ըրթել, ձ՛ըցում* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝

յերգիր, կրդրել, փեղ, աբբել, տերդեր, գիդալ և այլն: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց բոլոր դիրքերում առկա է *խ*, ինչպես՝ *խեր, մէ խատ, պախել, խէտ, խող, էն գ'ախ, խա, խինգ, խօրքուր, խացատուն, խին, խօքի, խառս, խօրօխպեր, խոտ* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ սովորաբար վերածվում են շփականի, ինչպես՝ *մէշկ, մէշտեղ, իշքան, վոշ թէ, կօշկել, ծասկուկ*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *h*-ի հավելում՝ *հ'ատոս, հ'ընգնել, հ'ընչի, հ'առու, հյնչուց, հ'ըլնել* և այլն: Փոխառյալ բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ* կամ *կ*, ինչպես՝ *կարսէցի, կուրթի, կուրբան, Կյւզյւր, կըշլէցի, կյւմիշ*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում գործածական են նաև *ք, էրք, րանք, տանք* հոգնակերտ մասնիկները, ինչպես՝ *վոսկիք, լրճաշէնցիք, տըղէրք, ըդերանք, խօրօխպրտանք*: Հատուկ տեղանունները կարող են ենթարկվել *Ա* հոլովման՝ *Սէվանա, Քյւվանա, Արագա*: Հատուկ անձնանունները և որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Կարօյ, Տիկօյ, աֆտօյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *Լրճաշէնից, տեղէրից*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *քաղաքն ա, գ'եղի մէշը*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ'եզի*: Երրորդ դեմքի ուղղականի ձևերն են՝ *հ'ինքը, հ'իրանք, ընդոնք*: Ով դերանվան դիմաց բարբառախոսները վկայում են *օվ* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վիր, վիրը, վինը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *մեզնից, էսա, էտի, ըստօվ* (դրանով), *ըստու, ըտոնք, ընդոնք, ըտըրան, ըտըրանից, ընդըրա, ընդըրանց, ըստե, ըտե, ընդե, ընդեն, ըդերանքից, հիրանց, դոր, հ'ուր, վորը* (որ մեկը), *հ'ըմէն, հ'ամէքըս, ըտոնք* և այլն:

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ'ալում, լյւլում, տալում*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր/եր* վերջավորություն՝ *հ'էլեր* (ա), *փախէր* (ին), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *կախուկ, քընուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն

են՝ *եւ, ես, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերը՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Մրանց ժխտականներն են՝ *չեւ, չես, չի, չենք, չէք, չեն* և *չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքերից՝ *թողին, արտօրին/արտօրեցին, տրվեցին*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գաց, մաց*: Տրամաբանական շեշտն արտահայտելու համար օժանդակ բայը կարող է կրկնվել՝ *գ ութան ինք քըշում ինք*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *պադմա՛, նըստի*: Վերլուծական կազմության դեպքում ժխտական մասնիկը կարող է դրվել դերբայի վրա՝ *չէլեր ա//չի հ՛էլե, չըտրված//չի տրված, չուզում ի//չի ուզում*: Հարկադրականն ունի *պըտի* եղանակիչ՝ *պըտի էթանք*: Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ տաքցընել, նըստըցընել*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *իմալ, քար քընսի, տըփել, քո տուն շէն, մինչեվ էս քանօր, թայդաշ, ճըխնախան, բէթսնր, կօծել, պըսակվել, թսնզուց, մէ քիչ, պըռծընել, ջ՛օջընալ, առնել* (ամուսնանալ), *պուտուկ, դ՛ուռ ու դ՛ուս, մէշու, ադէ* (տատ), *կուբօվ տուն, հըմա, չոռս բ՛օլորը, թունդիր կախվել, հ՛առիք, տըփել, տըփոց, պըստի, մադթ, ընդօքի, հէսա, փուշկ, մըժ, կավըռ, սուրու, կըթի սուրու, հառավոտ, հիրկըվան, ջ՛օկ, լսրել, մէ ճանգ, նաֆար, կ՛ութի* և այլն:

ՆՈՐԱՏՈՒՄ²¹⁴ - Գյուղ Գավառի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Նորատվաց գյուղ, Նորատունք: Բնակիչների մի մասի նախնիները 1829թ. եկել են Բայազետի գավառի Քորուն և Մոսուն

²¹⁴ Գյուղի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1998թ. լրացված թիվ 502ա տետրում, առկա են նաև գյուղում 2013թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

գյուղերից, հետագայում եկել են նաև Մուշից, Ալաշկերտից, Արծափից, Մուրմալուից և այլ վայրերից²¹⁵:

Գյուղի խոսվածքը ներկայացնում է Բայազետի բարբառը՝ զգալի յուրահատկություններով: Ինչպես Բայազետի բարբառի մյուս դրսևորումներում, այստեղ ևս համապատասխան դիրքերում կանոնավորապես գործառում է շրթնային *մ* ձայնավորը՝ *մսեղ, կմկրդել, պմկաս, տմնել, ծմլել, ճմղ, սմր, շմտ* և այլն: Փոխառություններում, նաև բնիկ շատ բառերում (ի տարբերություն այլ խոսվածքների) դրսևորվում է քմայնացած *մ* ձայնավոր՝ *մոժել, ձմք, լմց, ժմնգ, ընդմր, խեքմթ, խմյլի, հմշվել, սիֆտմկ, փեսմ, մմտմկ, բմխտ, գմգմր, դմնդուռ, դմգմնմկ, թմմբմլ, կմյիմ, ջմյել*: Նորաստուսի խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի տրուր՝ *մնջրկոտ, լօկրնալ, հ՛ավըլնալ*: Բարբառի մյուս խոսվածքների *բմ* վերաբերականի դիմաց Նորաստուսում գործածվում է *բա* տարբերակը: Միավանկ բառերի սկզբում *ն*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *վն* և *յե՝ վոռթ, վոոց, յեգ, յեփ, յերթ*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *ո* և *է*, ինչպես՝ *օխճար, օշլոտ, օրօճ, էրէվալ, էրինջ*: Խոսվածքն ունի *ե, ն* երկբարբառային հնչյուններ՝ *խելք, լեղի, շերեփ, փոք, սրդոց*: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ ուռթ, գ ունդ, դ ըժվար, ձ ութ, ջ ընջել*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *խաքնել, դ՛աթար, ճրբաք, խափել, բ՛օրփոս, կմոթալ, մէչ, օշիլ, փօոցանք, վոոփ*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց բավականին հաճախ առկա են ձայնեղներ՝ *մզադել, հ՛առավոդ, ուղել, էղի, խըռղընել, յեգեղեցի, շըլմգ, հ՛երգըննալ, կըղըրտել, ծըճադ, ցաճըր, մբրուստ, մըգրադ, կըղրել* և այլն: Խոսվածքում հետնալեզվային պայթականներն ունեն որոշակիորեն քմայնացած արտասանություն (խեքմթ, շիքենք, գ՛էղ,

²¹⁵ Գյուղի պատմությունը ներկայացված է «Նորաստուս» գրքում (Ե., 2000, 520 էջ):

զ՝ իրք), որը առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ հաճախ հանգեցնում է *գ, կ, ք < ջ, ճ, չ* անցման, ինչպես՝ *գ՝ էտին < ջ՝ էտին, գ՝ էրընդի < ջ՝ էրընդի, գ՝ եղացի < ջ՝ եղացի, գ՝ ինի < ջ՝ ինի, կիրսկի < ճիրսճի, քերել < չերել, քսկսն < չսկսն, քսկսն < չսկսն* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *հ՝ սնկ, ծմսկել, կօշկել, մնզնի, միշնսկ, հ՝ անզրժներ, վառսկ*: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ՝ խաքուստ, խաստ, պմխել, բ՝ ախ*: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց գործածվում է *կ՝ կօնախ, կմփադ, կմսաք*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *հ՝*-ի հավելում՝ *հ՝ ըմէն, հ՝ անէչ, հ՝ իմանալ, հ՝ անփէնալ* և այլն: Շեշտը վերջնականկային է:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք, անք, վանք, բանք, տանք/դիք, անիք* մասնիկները՝ *խսյիք, սնգոք, ձ՝ իանք, իշվանք, գ՝ էրանք, սխպըրտանք/սխպըրդիք, քըվորտանք/քըվորդիք, տէքըրտանք/տէքըրդիք, կընանիք*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Սնքոյ, Յենգոյ, Մնքոյ, Շուռայ*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Հ՝ էրէվնա, Սէվանա, Մնտունա*: Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը՝ *տիրոյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *բ՝ ըրթից, գ՝ ինուց, գ՝ ըլխընէրից, սխպըրդիքից, իշվանքից*, երբեմն նաև՝ *է*-ով, ինչպես՝ *գ՝ ըլխէն, սմրէն, տընէն, օրէն*: Ներգոյականը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *Հ՝ էրէվան* (Երևանում), *ջ՝ ըրի մէչը*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ՝ եզի*: Հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են՝ *ընդոնք, հ՝ իրանք*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի*, սրանց թեք հոլովաձևերից են՝ *ըստու, ըտու, ընդու* (սեռ. հոլով), *ըստուրը, ըտուրը, ընդուրը* (հայց. հոլով), *ըստոնց, ըտոնց, ընդոնց* և այլն: Հետաքրքրական են նաև *ըստսնք*,

ըտսւր, ընդսւր, այստսւր, իշտսւր (այսքան, այդքան, այնքան, ինչքան) ձևերը և այլն: *Ով* դերանվան դիմաց առկա է *վորը* տարբերակը, որի սեռականի ձևն է *վիր*, տրականինը՝ *վիրը*: Նորատուսի խոսվածքում դրսևորվում է հոգնակի ստացականություն արտահայտող յուրահատուկ ձև՝ *թեր մեին* (մեր թերերին), *գ ըլխը մե* (մեր գլուխները), *վտոր մե* (մեր ոտքերը):

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ՛ալում, լսւլում, տսւլում*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր/եր* վերջավորություն՝ *գ՛րրէր եւ, գ՛րրէր ա*, հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *թրխուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եւ, ես, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերը ի, իր, էր, ինք, իք, ին, սրանց ժխտականներն են՝ չեւ, չես, չը, չենք, չէք, չեն և չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքից՝ *սիրէցի//սիրի*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *գ՛աց, մաց*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *բ՛ընա՛, պմո՛մա՛, մըտի՛, մտուկըցի՛*: Պատճառական ածանցն է *ցրն՝ խասկըցրնել, մըտցրնել*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունենում է *ա* վերջավորություն՝ *մտուկըցրա՛, խըմըցրա՛*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (*թըռնել, փախնել, կորել, ուռել*):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *անա, ջան* (դիմելաբառ), *կըռվըջի, տսմփկոցի, պուտ, կսթ, սսնուց, պսնդ, խօվ, խագ, ճոթ, կըտուր, հ՛ատիք, ժեխ, չըռնակօթ//չըռկօթան, տիլ, մօծիլ, մուխ, փօշի, թուփ, կուտ, յեղըռճիկ, կըռութ, վիլկ, խօրիզ, մուռթուղա, խընօցի, թէշի, հ՛ուզընգան, դ՛ըղասկան, հսւշկալուսանք, ճիժ, մսնթ, հարևան, դ՛ըրկեց, միրան, մօղօզըրիկ, օրօճիկ, գ՛ըրթան, ձ՛ու, պուճուճակ, պմո՛արաք, հ՛ատավուտ, կում, մըռու, պըստի(կ), մէշու, բ՛արկ, թօնել//թօղել, կըժմըթել, հ՛իրար տալ, հ՛ընցըցընել, հ՛խտըկջըրել, կմրքըվել, տսմփել, հ՛իշկալ, տը-*

փել, գրորշտել, խատել, մրկա, հ՛ էքուց, հ՛ էքուց չէլօր, իմալ, հ՛ ընչի, հ՛ էսա, չննչկնն և այլն:

Շ

ՇԱՏՋՐԵՔ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ղոշաբուլաղ: Շատջրեք է վերանվանվել 1991թ.: 1988-89թթ. այստեղ բնակություն են հաստատել Ադրբեջանից բռնագաղթած հայեր: Ընդգրկված է Գեղամասար համայնքի կազմում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ՇԱՏՎԱՆ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Նարիմանլու: 1991թ. վերանվանվել է Շատվան: Բնակիչների մեծ մասը 1988-89թթ. Ադրբեջանից բռնագաղթած հայեր են: Ընդգրկված է Գեղամասար համայնքի կազմում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ՇՈՐԺԱ - Գյուղ Ճամբարակի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Նաղեժղինո: Հիմնադրվել է 1810թ.: 1989-1992թթ. վերաբնակեցվել է Ադրբեջանից բռնագաղթած փախստականներով և Արծվաշենից տեղահանված ընտանիքներով: Ընդգրկված է Շողակաթ համայնքի կազմում: Հաղորդակցման միջոցը Ղարաբաղի բարբառն է՝ Գանձակի միջբարբառի տարրերով:

Չ

ՉԿԱԼՈՎԿԱ - Գյուղ Սևանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ալեքսանդրովկա, Ձեյնալ: Մինչև 1926թ. ռուսաբնակ է եղել: Ներկա բնակիչների վկայությամբ՝ իրենց նախնիները եկել են Գոմաձորից, Վարսերից, Լճաշենից, շրջակայքի այլ գյուղերից: Չկալովկա է վերանվանվել 1946թ.: Հաղորդակցվում են հիմնականում Մակուի խոսվածքով:

Խոսվածքի մի շարք փոխառյալ և բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ւն* ձայնավոր, ինչպես՝ *Քւնվւն, գւնթի, քւնլւն, օրինակ, թւնգւն, չւնրւնգ, ձւն, հւնվէսին, միյնակ, մւննդակ, գւննել, քուֆտւն, հւնչկաչափ* և այլն: Երբեմն բառի առաջին վանկում նկատելի է *ա* ձայնավորի շրթնայնացած արտասանություն՝ *ւնպնյման, մվիրել, մլուր, ճւնչնալ*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց առկա է *վn, ե-ի* դիմաց՝ *յե*, ինչպես՝ *վոր, վոտ, յեփ, յես*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օղորմի, օխճար, էրինջ, էրէխա*: Խոսվածքն ունի *ե, n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *թել, ցօրեն, թոռ, կըրթոր*: Բնորոշ է բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սղումը, ինչպես՝ *բւճնել, գճնալ, խասկընալ*: Չկալովկայի խոսվածքն ունի շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ, ինչպես՝ *բւզուկ, բէրել, բւնակ, բճվել, գիշեր, գէր, դընել, դոս, ջուր, ձեն, ձու, բւն, գըթալ* և այլն: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *ընթունել, մառթ, բըրթել, խաքնել, յերթ, վեռչ, մէչ, բւնց, օց* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *դրբոց, գիդալ, փագել, սըբաս* և այլն: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց բոլոր դիրքերում առկա է *խ*, ինչպես՝ *խեր, հիցունխինգ, խօրօխպէր, պախել, խօրել, էն գախ, խառնխա// հառսանիք, խաց, խէտ, խավ* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ հաճախ վերածվում են շփականի, ինչպես՝ *վոշ թէ, բօշկա, ճաշնալ, պըրզնել* (ավարտել), *հւնչկ*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ շատ դեպքերում առկա է *h*-ի հավելում՝ *հւտէչ, հըլնել, հիմանալ, հուրընգան, հարէք, հառճի* և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում հատուկ տեղանունները կարող են ենթարկվել Ա հոլովման՝ *Մուխանա, Սէվանա, Քւնվւնա*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունները սեռականը ձևավորում են *յ*-ով՝ *Կարօյ, Ափօյ, Սօնօյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *Գնմաձ որից, տընից*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է

հայցականով կամ *մէջ* կապով և սեռականով՝ *տեխնիկումը* (տեխնիկումում), *զ՝եղի մէջը*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ՛եզի*: Երրորդ դեմքի ուղղականի ձևերն են՝ *հ՛ինքը, հ՛իրանք, ընդոնք*: Ով դերանվան դիմաց բարբառախոսները վկայում են *վորը* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վիր, վիրը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *ձ՛եր, հ՛իրա, հ՛իրանը, հ՛իրանօվ, հ՛իրանց, ընդոնց, էտի, ըստըրա, ըտըրա, ըտուց, ընդըրանից, ըստե, ընդե, հ՛իրար, հ՛ըմէն* և այլն:

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ՛ալում, լնլում, տալում*: Վաղակատար դերբայն ունի *եր//եր* վերջավորություն՝ *սորվեր* (ա), *էկեր* (են), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *կայնուկ, սորվուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքերից՝ *սպանին//սպանէցին, սիրեցինք, պահի, դըրկին, սարքեցին, տրվէցին*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՛աց, մաց*: Հարկադրականն ունի *պըտի* եղանակիչ՝ *պըտի հ՛իմանաս*: Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ խաքցընել, փախծընել*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *վախտին, իմալ, մառթ, պըստիկ, մէշու, կըվաս* (մանր կտրատված կաղամբով և այլ բանջարեղեններով թթու), *գ՛ էրեզմըներ, միտը էթալ, հըմի, պըսակել, հ՛ ուզընզան, խօսկ առնել, նոր* (դրանից հետո), *խաբար//ջուղար, պըստիկ, շաղվոր, ջ՛ոչ, բ՛ օլորը, խարակվել, հէտա, խէրճրկարթ, փօշի, կամ տէնալ* (կամենալ), *աչառ, գ՛ օխտու, հայաթ, շըրըփալօվ, հիշկալ, դըրկել* և այլն:

Ջ

ՋԱՂԱՑԱԶՈՐ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Սարիյաղուր: 1991թ. վերանվանվել է Ջաղացաձոր: Բնակիչները 1988-89թթ. Ադրբեջանից բռնագաղթած հայեր են: Ընդգրկված է Գեղամասար համայնքի կազմում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ՋԻԼ - Գյուղ Ճամբարակի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ճիլ: Վերաբնակեցվել է 1988թ. Ադրբեջանից բռնագաղթած հայերով: Ընդգրկված է Շոդակաթ համայնքի կազմում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

Ս

ՍԱՐՈՒԽԱՆ - Գյուղ Գավառի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ակունք, Դալիդարդաշ: Բնակիչների մեծ մասի նախնիները գաղթել են Բայազետի Ջանգիգոր և Սուրբ Օհան գյուղերից 1829 - 30թթ.: Հաղորդակցվում են Բայազետի բարբառով, որը գյուղի երկու՝ Ջանգիգոր և Սրբահան (Սուրբ Օհան) թաղամասերում դեռևս ունի որոշ զանազանություններ:

Սարուխանի խոսվածքում բառակզրի խուլ բաղաձայներից (բացի *h*-ն և *h*-ն), *ւ*, *ն* ձայնորդներից հետո, բացարձակ բառակզրում կանոնավորապես գործառում է շրթնային *ւ* ձայնավորը (սրա շրթնայնացումը Սարուխանում ավելի ընդգծված է, քան, ասենք, Գավառի խոսվածքում)՝ *ւսել*, *կւնանչ*, *պւնքսել*, *տւնխտակ*, *ծւնդրր*, *ճւնկաթ*, *մւնտւր*, *նւնխանձ*, *սւնր*, *շւնրել* և այլն: Փոխառություններում և մի շարք բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ւ* ձայնավոր՝ *դ ւնսնկ*, *ձ ւնք*, *թւնթ*, *զւնեկ*, *լւնց*, *ծւնգ*, *փէսւն*, *զւնզւնր*, *կէրւնթ*, *կւնրիք*, *հւնյւնթ*, *նւն*: Միավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *ե*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վn* և

յե՛ վոր, վոռց, վոխ, յեզ, յեռ, յերք, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ օ և է, ինչպես՝ օխճար, օլլրել, օրօտում, էրէվալ, էրակ, էրկաթ: Խոսվածքն ունի է, ո երկբարբառային հնչյուններ՝ թեք, ցօրեն, գ՛իշեր, ր՛ոց, կըտոր: Սարուխանի խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղոււմը՝ քառսուն, մնդնիք, կմրկըտան: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ ր՛աց, գ՛ըլօխ, դ՛ուս, ձ՛ավար, ջ՛ոնչ: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ շմփաթ, սուրփ, կմրաք, մքայ, հ՛անչի, վեռչ, ր՛անցել, մմոթ: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ փեղ, փրդել, ցաճրր, պմդրաստ, փագ, մրգրադ, գօջի և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ հ՛իշնել, կօշկել, ծմսկել, խեզնել, հ՛անգրժներ: Հինհայերենյան հ-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի խ՛ խավ, սմխւրնել (սահմանել), մմխ, պմխել: Օտար բառերի սկզբի դ-ի դիմաց գործածվում է կ՛ կմստու, կմգ, կօչադ, որոշ բարբառախոսների խոսքում՝ նաև կ՛: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ տեղի է ունեցել հ՛-ի հավելում՝ հ՛ատտ, հ՛առավոտ, հ՛էքուց, հ՛իրկուն, հ՛ուս և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև ք, անք, վանք, րանք, տանք, անիք մասնիկները՝ փեւէք, ձ՛իանք, իշվանք, գ՛իլվանք, տիրվանք, գ՛եդրանք, կողրանք, հ՛ընգերտանք, տէքրրտանք, կընանիք: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անունների, նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է յ-ով՝ Սմբօյ, Մօսկըվայ, Սըրրփոյ, Սըլքէյ, կինօյ, ադէյ, կըլէյ: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ Հ՛էրէվնա, Քւմլւմա, Հացառատա: Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն տէր բառը՝ տիրոչ: Բացառականը ձևավորվում է ց-ով՝ կընգընից, տմրուց, գ՛իլվանքից,, դ՛ըռնէրից, երբեմն էլ՝ է-ով՝ հ՛առավնէ, տընէ, մօրէ: Ներգոյականը արտահայտվում է հայցականով կամ սեռականով և

մէջ կապով՝ քաղաքը (քաղաքում), *ջ'ըրի մէջը*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*, սակավ դեպքերում՝ *իկ* հավելված (ընձիկ, քեզիկ, մեզիկ, ձեզիկ), դրսևորվում են նաև *քե, մե, ձե* կրճատ ձևեր: Հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են՝ *ընդոնք, հ'իրանք*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի* (նաև՝ *էսիկ, էտիկ, էնիկ*), *էսա, էտա, էնա*, սրանց թեք հոլովների ձևերից են՝ *ըստու, ըտու, ընդու, ըստոնց, ըտոնց, ընդոնց* և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վորը* տարբերակը, որի սեռականի ձևն է՝ *վիր*, տրակա-նիսը՝ *վիրը*:

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ'ալում, լւլում, տւլում*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր//եր* վերջավորություն՝ *գ'ըրէր եւ, գ'ըրէր ա*, հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *նըստուկ, գ'ըրուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եւ, ես, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերը՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին, սրանց ժխտականներն են՝ չեւ, չես, չը, չենք, չէք, չեն և չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքից *պմիսէցի//պմիսի*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *գ'աց, մաց*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *գ'ըրա՛, ճըղա՛, կմյնի՛, գ'ըթի՛*: Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ յեռցընէլ, քընցընէլ*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունենում է *ա* վերջավորություն՝ *խըմցըրա՛, մօտկըցըրա՛*, երբեմն էլ՝ *ու* վերջավորություն՝ *մօտկըցու, նըստըցու*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (*թըռնէլ, փախնէլ, կուրէլ, ուռէլ*): Երբեմն ներկայի հիմքից կազմված ձևերում բացակայում է *ն* ածանցը՝ *հընգեւ* (ընկնեւ), *մըտում* (մտնում): Խոսվածքում գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, բայց ոչ շարունակական իմաստով՝ *կօ գ'ըրէր եւ* (ախր արդեն գրել եւ):

Սարուխանի երկու թաղամասերի միջև դեռևս նկատելի են որոշ տարբերություններ: Այսպես, Զանգիզորի *հ'սռու, հ'սռէջ*,

գ՛րնա, մրկա, պրտի, տրսկել (թրջվել) ձևերի դիմաց Սրբահանում հաճախ գործածական են *հ՛ւնու, հւնոչ, գ՛րնս, հրմկա, բրդի, թըռչել* ձևերը:

Սարուխանի խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *պուտ, կնթ, պուգ, իսով, խագ, ջրդինձ, ճոթ, տմնիս, հ՛առիք, ժէխ, չրոկոթան, տիլ, կնվառ, չորէք կողմանց, մոծիլ, մուխ, փոշի, թուփ (տերև), կուտ, յեղրոճիկ, կրռութ, վիլկ, ջ՛օլ, լսմբսկ, տրզոոգ, խանգուոց, մուրթուդա, ձ՛րցում, թէշի, տրդասկան, հւնչկալուսանք, ճիժ, մմոթ, իւրլղ, լուլս, օցմօոզիկ, գ՛րոթան, ձ՛ու, պուճուճակ, թառթափ, պմդարաք, գրռէխ, հ՛առաֆտուն, կում, մրոու, պրստի(կ), մէշու, բ՛արկ, յաղու, կրմրշտել, օրօշկրտալ, հ՛իրար տալ, ժրիւշել, հ՛րնցրընել, հ՛իստրկջ ըրել, տմնիել, հ՛իշկալ, տրփիել, գրորշտել, ուրթել, շենքել, մրկա, հ՛էքուց, օղոոթ, հրնչի, վի՛ր վորանց ա, չում, չուր, հ՛եսս* և այլն:

ՄԵՎԱՆ - Քաղաք Գեղարքունիքի մարզում: Նախկինում՝ Ելենովկա: Ներառում է Ցամաքաբերդ և Գումաձոր թաղամասերը, Գագարին բնակավայրը: Հիմնադրվել է 1842թ.: Հաղորդակցման ընդհանուր միջոցը խոսակցական հայերենն է՝ բարբառային որոշ երանգներով (հիմնականում՝ Մակուի խոսվածքի հատկանիշներով):

ՍՈԹՔ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Սոթ, Ձոդ: Սոթք է վերանվանվել 1991թ.: 1988-89թթ. այստեղ բնակություն են հաստատել Ադրբեջանի Խանլարի շրջանի Ոսկանապատ գյուղից բռնագաղթած հայերը: Ընդգրկված է Գեղամասար համայնքում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

Վ

ՎԱՀԱՆ - Գյուղ Ճամբարակի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ռուբենակերտ, Օրջոնիկիձե: 1925թ. հիմնադրել են Հին Բաշքենդից եկածները: Հին Բաշքենդի բնակիչները իրենց հերթին եկել են Տավուշի տարածաշրջանի Չորաթան գյուղից 1854թ.: Գյուղը Վահան է վերանվանվել 1991թ.: Ներկայումս ընդգրկված է Ճամբարակ համայնքի կազմում: Հաղորդակցվում են Գանձակի միջբարբառով:

Վահան գյուղի խոսվածքն ունի քմայնացած *ü, ö, iii* ձայնավորներ, որոնք կանոնավորապես հանդես են գալիս բառասկզբի ձայնեղ պայթական ու հպաշփական բաղաձայնների դիմաց դրսևորվող խուլերից հետո, ինչպես՝ *պüմբüկ, պüրց, կüննգüտ, կüնգüն, տüս, տüրտüկ, düք, düխ, düրթիլ, պöխկ, կöմ, տöղ, döր, պüրթ, տüռը, düկ, düր* և այլն: Շեշտակիր վանկում գործածվում են որոշ չափով բաց *ի* (*ը^ի*) և *է* (*ը^է*) հնչյուններ՝ *կընր^իկ, ծը^իտ, մը^իս, խընամը^ի, ցը^էց, սը^էր, ասը^էղ, կարպը^էտ* և այլն: Խոսվածքն ունի նաև քմայնացած հետնալեզվային պայթականներ՝ *կէտ, կէրան, կիհնի, քöմակ, կöրտ, քըշիլ, քըսիլ* և այլն: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց որպես կանոն առկա է *վը^է*, իսկ *ե*-ի դիմաց՝ *յէ*, ինչպես՝ *վը^էչ, վը^էր, վը^էրթ, վը^էրց, յէգ, յէփ, յէրք*: Բազմավանկ բառերի սկզբում առկա են համապատասխանաբար *օ* (*հօ*) և *է* (*հէ*), ինչպես՝ *հօջիլ, հօրսիլ, էրկու, էփիլ, հէրինջ*: Կան նաև այլ դրսևորումներ, ինչպես՝ *վը^էխճար, վը^էսկի, վը^էրթի, արուճ* (որոճ), *իրէք, րէվալ* (երևալ), *արկաթ* (երկաթ), *արկանք* (երկանք), *արագ* (երագ) և այլն: Բառամիջի *օ* ձայնավորի դիմաց հանդես են գալիս *օ, ö, ու, ու* հնչյուններ, ինչպես՝ *թօք, կօշտ, լüնկöտ, խընձöր, հաղուղ, խէլունք, կյüմէշ, է*-ի դիմաց՝ *է* և *ը^է*, ինչպես՝ *թէլ, թէփ, ասը^էղ, կարպը^էտ*: Խոսվածքը երկբարբառային հնչյուններ չունի: Հինհայերենյան *ոյ, իւ* երկբարբառների դիմաց սովորաբար առկա

է ի կամ ը՞ գրրից, թիլ, լիս, կապը՞տ, պատրիք, պրտիտ, քիր, ալը՞ր, արին, հարը՞ր, չորութին և այլն: Բառասկզբի հինհայերենյան ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց խոսվածքն ունի խուլեր, ինչպես՝ *պսնուկ, պէրան, կինձ, կինի, տնլնր, տեղին, ծի, ծրմէրուկ, ճընջիլ, ճօկ*: Բառամիջում ու բառավերջում այդ կարգի ձայնեղների դիմաց առկա են շնչեղ խուլեր, ինչպես՝ *թաքավը՞ր, խափիլ, մարաք, մէչ, հօջիլ, օց, պնրց, մըրջիւմ, ուրիւսթ, վարթ, փօրցանք* և այլն: Չայնավորով սկսվող բառերի սկզբում շատ դեպքերում գործառում է հավելական *հ*, ինչպես՝ *հաքի* (ագի), *հըլիվէր* (ալտր), *հանիծ, հնրփիլ, հէրինջ, հընգէր, հընդրիլ, հըլօրիլ, հօջիլ* և այլն: Օտար բառերի սկզբում *դ*-ի գործածությունը սովորական է՝ *դագ, դըլմըդալ, դավուրմա, դարիք, դափադ, դօչ, դօնադ, դըսմաթ, դըրադ, Ղագար, դուշ*: Բաղաձայնից առաջ հպաշփականը դառնում է շփական՝ *աշկ, հըմաշկօտ, հըրգսնկվիլ, իշքան, լըվասկ, ծասկիլ, միշնակ*: Բառասկզբի *խ*-ի դիմաց դրսևորվում է տարնմանական *հ*, ինչպես՝ *հադ, հադուդ, հադադ, հըդըդընիլ*: Առկա են ձայնավորների ներդաշնակության օրենքի դրսևորումներ՝ *լուգու* (լեգու), *սուրու* (սիրու), *ուրուր* (իրար), *ուրուշ* (ուրիշ): Խոսվածքը *ֆ* չունի, և օտար բառերի այդ հնչյունի դիմաց գործածվում է *փ*, ինչպես՝ *փայմ, փանդ, փասօն, փայտօն, փըլան*: Շեշտը վերջընթեր է, և շեշտակիր վանկին նախորդող ձայնավորը սղվում է, ինչպես՝ *հըմանչկօտ, ըշխատիլ, ըրգընաննլ, նըդանալ, ըդօդիլ, սըվը՞րիլ, բըսնիլ, խըրօված, ըդանձիլ, դանչանք, ըրէքնակ, ռավը՞տ, րախա, դարկիլ*:

Հոգնակին խոսվածքում կազմվում է նաև *ք, էք, անիք, նի, տիք* մասնիկներով՝ *կինիք, խընամիք, քէնիք, դայիք, ճամփէք, ըխճըկէք, կընանիք, կուսէշնի, կյսնաննի, ամաննի, գըշէրնի, հընգէրտիք, ըխպէրտիք, քըվէրտիք, տըքէրտիք*: Երբեմն հանդես են գալիս բաղադրյալ հոգնակերտներ՝ *ըխպըրքը՞րը, սըտնըքէր, տըռնէրնի, տըռնըքէր, մըրթօկը՞ք*: Ոջ հոլովման բառեր չկան (*հըն-*

գէրի, տալի, տը՛րի): Ո ներքին հոլովման ենթարկվող բառերի քանակը ավելի մեծ է, ինչպես *քըվօր, հանօր, ըսկէսօր, տէքօր, հըրաքօր, մըրաքօր*: Բացառական, ներգոյական և գործիական հոլովները ևս որոշիչ հոդ են ստանում *հընօրիցը, քըվօրիցը, Ըրշակիցը, հօրօվը, ախաօրօվը, ըշխարքումը, հօղումը, դութումը, դութէքումը*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են նաև Ա հոլովման՝ *Ապարանա, Սևանա, Վանա*: Ածականի գերադրական աստիճանը կազմվում է *լօխճի բառով՝ լօխճի մէծ, լօխճի սուրունը, լօխճի լնւփ*: Հիսուն, վաթսուն թվականներն ունեն *իծծուն, վածծուն* ձևերը: Անձնական դերանունները տրական հոլովում հավելված հնչյուն չեն ունենում՝ *ինձ, քէ(զ), մը՛զ, ծը՛զ*, այլ ձևերից են՝ *ընձանից, քըզանից, մըզանից, ծըզանից, ուրանից, ուրանցից, ծըզանօվ, ուրանօվ, ուրանցօվ, նըհանք*: Ցուցական դերանուններն են՝ *էս, էտ, էն, սսի, տսի, նսի*, սրանց դրսևորման ձևերից են՝ *սըհանք, տըհանք, նըհանք, ընդունք, ըստունք, տըհանք, տըհանց, սըհանցօվ, սըրսի, տըրսի, սըրսանից* և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է *օվ*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վը՛րի, վը՛րին*:

Խոսվածքում բայն ունի երկու խոնարհում՝ Ա և Բ (*կոնդանալ, կօրչիլ, կըտաղիլ, թիլանալ, մէռնիլ*): Անկատար դերբայն ունի *ուլ* վերջավորություն (սիրում, մընում), վաղակատարը՝ *էլ* վերջավորություն (*կըրէլ*), իսկ հարակատարը՝ *ած* վերջավորություն (*քընած*): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *էմ, էս, ա, էնք, էք, էն*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Սրանց ժխտականի ձևերն են՝ *չէմ, չէս, չի, չէնք, չէք, չէն և չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Բ խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է անցյալի հիմքից՝ *կըրէցի, փօխէցի*: Գալ բայի հրամայականի ձևերն են՝ *յէ/յէկ, յէկէք*: Վերլուծական ժամանակաձևերի օժանդակ բայը ժխտական խոնարհման դեպքում նույնպես հաջորդում է դերբային, ինչպես *ասում չէմ, տէսէլ չէմ, ասը՛լ չէմ*: Հետադաս է գործածվում նաև արգելական մասնիկը՝ *կըրիլ մի, կըրիլ միք*:

Համադրական ժամանակաձևերի ժխտականները կազմվում են հետադաս *վէչ* բառով՝ *կըրրէցի վէչ, խըմէմ վէչ*: Մահմանականի ապառնու իմաստն արտահայտվում է անորոշով և *պիտի* եղանակիչի հետադաս կրճատ ձևերով (մընալ *դը՛ւմ, դը՛ւս, դի, դը՛նք, դը՛ք, դը՛ն*): Խոսվածքում ժխտական խոնարհման դեպքում գործածական են *ական* վերջավորությամբ ապառնի դերբայով կազմված ձևեր, ինչպես՝ *մընըլական չէմ*: Ընդհական անցյալի ապառնու իմաստը խոսվածքում արտահայտվում է վաղակատար դերբայով և օժանդակ բայի անցյալի ձևերով՝ *կըրրէլ ի* (գրեի), *մընացէլ իր* (մնայիր), սրանց ժխտականի ձևերն են՝ *կըրրէլ չի* (չգրեի), *մընացէլ չիր* (չմնայիր): Հարկադրական եղանակը ձևավորվում է *պը՛տք ա* եղանակիչով (*պը՛տք ա կըրրէմ*), ընդ որում՝ հարկադրականի անցյալի ապառնին ևս ձևավորվում է վաղակատար դերբայով և օժանդակ բայի ձևերով՝ *պէտք ա կըրրէլ ի* (պիտի գրեի): Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ ըրմըցընիլ, խուսըցընիլ, փըխըցընիլ*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականն ունենում է *ու* վերջավորություն *խըմըցըրու, հըռըցըրու*: Խոսվածքում գործածական են չ ածանցով բայեր՝ *թըռչիլ, կօրչիլ, ուռչիլ, փախճիլ, կըպչիլ*:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *թուխպ, կընընչկարմիր, թօռ, սառիծ, շըվաք, տափ, դօլ, մըղակ, կըտուր, օձօք, չըռօթան, սըմընի, աննօղ, հանգիստ* (գերեզման), *կըրրէզմանուտ, յէխցի, լէլ, աթար, պէծ/պը՛ծ, ծուխ, մուլ, մօխիր, տակըի, տիրէվ, կօրինձ, դըրընիլ, տըկօղին, ճըղօպօր, ճիտ, մախձ, խըլօպօզ, տակ* (ճակնդեղ), *տաքտէղ, դաբաղ, պաննջար* (եղինջ), *խուռ, քըթօց, չութ, յաբա, ծըհան, հէս, տըխտըմօր, խընը՛ցի, քօցի, իլիկ, տը՛ղաշօր, չէչմակ, տըղօրմա, խընամիօս, ըշկըլիսէնք, պէլ, պըլակիին, տատմը՛ր, (ը)րախա, ազի, նանի, ամայ, պատրօն, հանօր տըղա, մարթ/հայ* (ամուսին), *դուլ, հըրէվան, դայի, հըռսանիք, հըլիվը՛ր, փայ հըվաքօղ, տըվարած, խըլէզ, դուշ, ծըռըկուտկուտ, վը՛րցակ, թըխսըկան, ծու, հաքը՛, խարտ, կը՛ռիք, ծիկիկ, անդան, ճիտ, խըզանտակ, մէշկ, պօզ, դըրճըրճուկ, կըռնատակ, թըրթէվունք, վահրը,*

ծր^հն, ճր^էրմ, բրդյւրաք, յրդրծո՞ւ, կօրկօտ, սաղուծ, մօլլաբրբի, ուշոնց, մուռ, վախտ, կուճուր, ըռավր^էտ, քրսօր (կեսօր), չրքր^էլ, քօք (գեր), կր^էշ, լեղի, սարո՞ւ, պընդրպըռունգ, պըլօրիկ, բախօվ, կիտու, ճըլօրիկ, փըրսըվր^էր տընիլ, վր^էր ունիլ, թօլ անիլ, պըրգըճըրիլ, ըռէշնիլ, քըրըպըրանուկ անիլ, կէնալ (հագնել), պըրանվիլ, յէշիլ, տապուռը կըէնալ, թակիլ, շտափիլ, մըհի, էքուց չէ էլօր, դըվր^էր, լօխ, վր^էնց, խի, դօր, սըհէ(նց), տըհէ(նց), աղաք, հէտի, հըրէս, ուրուր (իրար) և այլն:

ՎԱՂԱՇԵՆ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Աբդալաղալու: Հիմնադրել են Ալաշկերտի Քոփկոնան գյուղից եկած 15 ընտանիքներ²¹⁶: Բնակիչների մի մասի նախնիները 1828-29թթ. գաղթել են Ալաշկերտի և Մուշի գյուղերից: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *t*-ի դիմաց առկա են *ւո* և *՛ե*, ինչպես՝ *ւոռփ*, *ւոռց*, *՛եւ*, *՛եգ*, բացառությամբ է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *t*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օսկի*, *օսկոռ*, *էրագ*, *էրինց*: Խոսվածքն ունի *ե*, *n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *իրեք*, *հ ընգեր*, *չոռս*, *կըտոր*: Բառի առաջին վանկում երբեմն նկատելի է *ա*-ի շրթնայնացում: Փոխառյալ ու բնիկ որոշ բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ււ* ձայնավոր, ինչպես՝ *քււլււմ*, *քււվււնցի*, *քււռււղի*, *չււյել*, *զււրգել*, *զււյրումււր*, *քււռի*, *յււն*, *ձււք*, *զււրկել*, *զււնել* և այլն: *Եա//յա*-ի դիմաց երբեմն առկա է *յււ* կամ *է*, ինչպես՝ *Ավէտիսյււն*, *Պէրրօւէն*, *յււն*: Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերի միջնավանկում ձայնավորի սղումը՝ *սօվրել*, *հ՛առցրկել*, *հ՛իրկուն*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական

²¹⁶ Հ.Աճառյանը ևս վկայում է, որ գյուղի բնակիչները եկել են Մանկասարի մոտ գտնվող Քոփկոնան գյուղից (տե՛ս Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 137):

է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *ջ՛ուր, ջ՛ոչ, ձ՛որ, ձ՛ի, դ՛աշտ, դ՛ար, գ՛եղ, գ՛ան, գ՛լլօխ, ք՛աժակ, ք՛անցրք, ք՛ան:* Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *ձ՛ւք, պաքել, խօքի, հ՛անցրկել, օց, սուրփի, կարքել, մառթ, առթէն, վեռչ, մէչ* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *էրգու, դրբոց, ցուռդ, գւնրգել, լրձել, ըստիբել, առդ:* Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ, ինչպես՝ խասկընայ, խէրք, էն գ՛ախ, խա, խատ, պախել, խիվանդ, խօրօխպեր, մախ, խավէ:* Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում, ինչպես՝ *հ՛ընգեր, հ՛էրգէն, հ՛էսօր, հ՛ուզել* (ուզել), *հ՛առու, հ՛անցրկել* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ՛ կրբաղ, կայիշ, կրյամաթ, կագ, կօնախ, կավուրմա, կանկառ:* Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում կազմվում է նաև *ք, անք, տիք, վանք* մասնիկներով՝ *խալիք, ձ՛իյանք, կընգըտիք, ճիդվանք:* Երբեմն հանդես են գալիս բաղադրյալ հոգնակերտներ՝ *տրդէքներ, էրէխէքներ, խալիքներ, ճիդվանքներ, մառթիկներ:* Շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *ամսու, գ՛րլխու, ճրժու, մատկու, գ՛օւշու, կօվու, աչքու, ճիդու, պատվու, խորու, կանկրու, ջ՛ըրու, իշու, դ՛ասէրու, խառսներու, սրբիէրու, գ՛ողէրու, յեզներու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *քուրոջ, հընգերոջ, աներոջ:* Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, նաև հասարակ որոշ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Շարօյ, Չակօյ, Կօփօյ, Գըվօյ, Գ՛ալօյ, Միսէլ, պապէլ, աֆսոյ:* Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *պատէրագմից, գ՛րլխուց,* հազվադեպ՝ *է*-ով՝ *ձ՛եռնէն:* Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *դ՛աշտըն* (դաշտում), *թէշտի մէչըն,* ինչպես նաև՝ *նէ* մասնիկով՝ *ամբրոցի նէ, գ՛եղի նէ, դ՛իզի նէ:* Որոշիչ հոդն է *ն*-ն՝ *Հինքըն քրսան թիվն ա,* սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ *Օսկէխատ հ՛ըրքբէ:* Երբեմն անորոշ հոդը հետադաս է գործածվում, ինչպես՝ *ք՛աժակըմ, մէ ք՛ւննիմ խատ:* Հոգնակի ստա-

ցականության իմաստն արտահայտվում է դերանվան հոգնակի տրականի հետադաս կիրառությամբ, ինչպես՝ *գ՛րլօխ մեզի* (մեր գլուխները), *վրբե մեզի* (մեր վրաները): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*, ինչպես նաև՝ *քե, մե, ձե* կարճ ձևեր, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինք, ուրանք//հուրանք*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *ւոն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *քու, ձրգնից, ուր// հուր, ուրա, ուրանց//իւրանց, էսա, էսի, էդի, էնի, էնդոր, էդրա, էդրան, էնդրա, էտոնք, էդոնց, էնդոց, էստրրան, էստեն, էնտեդ, էսմալ, ըմալ, էդմալ, էստեդ, էնտեդ, էտե* (այդտեղ), *դաս, դան, դասի, դանի//դանի, դստ, դադի, սադ հրմէն, հրմընուն, ամէք, ամէքուն, հիրար//հիրար, վինից, դոր, հուր, տր մէկըն* և այլն: Սովորաբար հետադաս գործածվող կապը երբեմն կարող է նախադաս գործածվել, ինչպես՝ *վրբ թունդրրան*:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կըռնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան (նաև անցյալ անկատարը) կազմվում է *գ ու, գ ի//կի* մասնիկով՝ *գ ուքամ, գ իլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըփախի, կըսես, թսլա գ էտին մոռթա*: Բայասկզբի հագագին միանալով այդ մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գէլի* (կելնի), *գ իչի* (իջնում է): Վաղակատար դերբայն ունի *ր-ով* վերջավորություն՝ *պախեր* (եմ), *էդեր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *պախուկ, կըդրուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ինք, իր, էր, ինք, իք, ին*: Անցյալ անկատար ժամանակաձևում եզակի առաջին դեմքը հոգնակի ձև ունի՝ *յես կաշխատինք, յես կըսինք*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքից՝ *ըսեցի//ըսի, դ ըրինք//դ ըրեցինք, դ առտրկեցինք, բ ըռնեցինք, բ էրի, վառի, գսրկի*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմ-

քի ձևերն են՝ *գ'աց, մաց*: *էնել*, բայի բոլոր ժամանակաձևերը կազմվում են *էն* հիմքով, ինչպես՝ *էնեց* (արավ), *էնեցի*, *էնեցինք*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *խօխպէր ա կըսենք, փէջ էր վատին*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չունեցէր եմ, չըտէսէր ինք*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըկըննա, չուտեմ* (չեմ ուտի), *չըխավնէր* (չէր հավանում): Բայասկզբի հազագին միանալով՝ ժխտական մասնիկը ձայնեղանում է՝ *ջընցէր, ջիչինք, ջուգեմ*: Պատճառական ածանցն է *ուց/ցուց՝ կըլուցել, լօխկըրցուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *կըպաղըրցու, մըտտ* ւ: Խոսվածքը չ բայածանց չունի: Ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում *ն* բայածանցը սովորաբար բացակայում է, ինչպես՝ *եղի, գէլի, կըփախի, կըմեռի, առիմ, խէձիւ*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըդի*, ինչպես՝ *պըդի էթա*:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *ջ'ոչ, պըստիկ, կարքել, ճիժ, մըկա, տըփել, չուրմի, օյին խանել գըլօխը, խօխպէր, անջախ, ամբըրոց, հօրի, տաստէ, մուխ, կիտուռ, գըրւն-գըրւն, անըղնակ, մէշու, պասպէ, ափօ, մանջ, ձ'իթխաց, օտփէվէրի, խօզընի, ժւժիկ, ձ'ըցում, պուտուկ, ճըլոր, քիսել, կօխըռձել, թացան, հօրթիկ, պըլէճ էնել, պուճուճակ, թալվա, ցօնցել, ճետ, դ'ըրկեց, մէթիքա, օտից գ'ըլօխ, տանիս, ամբըրոց, խօխպէր, կիշըրել, թայտաշեղ, թինգընել, հօրի, լավօ, ադէ (տատ), ջւն, սաբախտնախառ, խօրօտ, իմալ, քընուց հիմնալ, օսյնթ, իշավոր, չըմբուլ, խոռթ ու ավել, խօռթել, հ'առիք, ճըխլախան էնել, ըռթընել, իշկընոց, ժէխ, չըռիկ, կըլջըրկել, կօլթուղ, հունթ, լօռդել, պըզտիկ, աստատօրել, պօզել, ջ'ադաց, ջ'ախճըփան, 'օրդան, ճոթ, կընիկ-ճիժ, դէվա, կակօ, տաստէ, քեռընգին, կըրօտել, կէսէր, դօր, հըռըքել, հըռըքան, թարթախում և այլն:*

ՎԱՆԵՎԱՆ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Քարքիբաշ, Շաֆակ: 1828թ. հիմնել են Պարսկահայաստանից գաղթածները: 1988թ. վերաբնակեցվել է Ադրբեջանից բռնագաղթած հայերով: Վաննան է վերանվանվել 1991թ.: Հաղորդակցման միջոցը հիմնականում Ղարաբաղի բարբառն է:

ՎԱՐԴԱԶՈՐ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ադամխան: Վերանվանվել է 1968թ.: Բնակիչների նախնիները 1828-29թթ. և 1877-78թթ. գաղթել են Ալաշկերտի գյուղերից: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառի Ալաշկերտի խոսվածքով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց առկա է *ւո*, իսկ *ե*-ի դիմաց՝ *յե*, ինչպես՝ *ւոռծ*, *ւոդ*, *յեւ*, *յեգ*, բացառություն է *ոբ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում առկա են համապատասխանաբար *օ* և *ե*, ինչպես՝ *օռձըկտալ*, *օսկի*, *էրգատ*, *էրագ*: Գործածվում են *ե*, *n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *իրեկ*, *գիշեր*, *թոռ*, *բօկոն*: Եւ-ի դիմաց դրսևորվում է *յե* երկբարբառ՝ *կենկ*, *տեղեկ*, *նրնջեցել*, *օկնուտեմբ*: Սակավաթիվ բառերում գործառում է քմայնացած *ս* ձայնավոր՝ *յսն*, *քսվսնոցի*, *Թսնգսնքսնդ*, *քար ու քրոսն*, *սնմի*, *քսնոի* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սղումը՝ *ծիձդալ*, *դ ստորգել*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *հ*-ի հավելում՝ *հ սխպուր*, *հ սոնէձ*, *հ սոռձի*, *հ էսօր*, *հ սոռավօդ*, *հ ուստ*, *հ ընդանիկ*, *հ ագոա*, *հ սաբ*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *գ էդ*, *գ ըշեր*, *բ ընագուտուն*, *բ ախ*, *ջ ըրեյ*, *ջ ոձ*, *գ ոռձ*, *ձ էտ*: Բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլերի և ձայնեղների դիմաց գործառում են խուլեր՝ *մատորն*, *ինձքան*, *հավակել*, *ատտէն*, *վեծ*, *մէձ*, *սպէր*, *յետէ*, *հիծուն*, *հրնձի*, *գ օդուտուն*, *հաձալ*, *տակ*, *հօկի*, *թօպալ*, *թուտուն*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *արբել*, *աշխաղել*, *ունէցաձ*,

դ՛աղարգ, էրգու, առդ, կըղըել, դըրրոծ, կըղավաղ, պաղասխան, կընիգ, ծիճղալ, ցաճ: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *h*, սակավ դեպքերում՝ *խ*, ինչպես՝ *բ՛ախ*, *գ՛ախ*: Բառամիջում ու բառավերջում *h*-ի դիմաց երբեմն առկա է *յ*, ինչպես՝ *գ՛ոյ*, *պայել*, *փայլելվան*: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ՛ խուտի*, *խեզավար*, *խաճաղ*, *խէրքտել*, *խուճ* (կույտ), *խառխառ*, *խագ*, *խըլավ*, *խօճախ*, *խօճաղ*, *խայիշ*, *խուշ*, սրանց նմանությամբ կանչել բայի դիմաց գործառում է *խանճել* ձևը: Առանձին դեպքերում բաղաձայնից առաջ նկատվում է հպաշփականի վերածում շփականի՝ *գիշնիմ*, *կըճաշնան*, *մէշն ա*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում կազմվում է նաև *կ*, *վանկ*, *տիկ* մասնիկներով՝ *քսւվսնցիկ*, *ձիյվանկ*, *կընգըտիկ*: Երբեմն հանդես են գալիս բաղադրյալ հոգնակերտներ՝ *ձիյվանկներ*, *նասիլկէկներ*, *տըղէկներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, ինչպես նաև գրեթե բոլոր գոյականները հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *գիլու*, *գըւշու*, *քըտտու*, *ճամպու*, *թըվէրու*, *քարէրու*, *զինվորներու*, *հայէրու*: Ձայնավորով ավարտվող հաստուկ անձնանունների, ինչպես նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Գօգէյ*, *Բապկէյ*, *Սըխօյ*, *պարէյ*: Հատուկ տեղանունները հաճախ ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Մառդունա*, *Թսւգսւսնդա*, *Չօրուգէղա*, *Հերանսա*: Բացառականը ձևավորվում է *ծ(ց)*-ով՝ *դ՛աշտիծ*, *դ՛ըսուծ*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէճ* կապով և սեռականով՝ *սարերն* (սարերում), *դ՛աշտի մէճ*: Որոշիչ հոդն է *ն*-ն՝ *Էս մառտըն կըվախենա*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ *Մենկ դ՛աշտ հանձներ ինկ ուրիւն*: Ստացական հոդից հետո հանդես է գալիս *ի* ձայնավոր՝ *պարէյսի*, *հէրսի*, *մէրսի*, *մօտսի*, *հաճկսի*, *հաճկտի*: Հոգնակի ստացականությունն արտահայտվում է դերանվան հոգնակի տրական հոլովի հետադաս կիրառությամբ, ինչպես՝ *գըլօխ ուրանծ* (իրենց գլուխները), *թելերն ուրանծ* (իրենց թևերը): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի*, *քըզի*,

մրզի, ձ՛րզի, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինկ, ուրանկ*: Ուղիղ դերանվան դիմաց առկա է *ւոն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *ընձընիծ, քու/քո, ուր, ուրին, ուրանձ, ընդրանկ, էս, էդ, իսս, իդս, ինս, էդրս, էդրան, էդրուձ, ընդոկ, էտանձ, էդրանձ, էտեղիծ, էտեղ, դաս, դադ, դադի, դոր, ըմայ, հիրար, հըմընու* և այլն: Հետագայում որոշ կապեր ունեն նաև նախադաս կիրառություն՝ *հըդ իրար, մըձ քահկին*: Էլ շաղկապի դիմաց գործածվում է լէ ձևը՝ *ընդրանք լէ, էն լէ, մըգա լէ*:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կըռնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկյան (նաև անցյալ անկատարը) կազմվում է *գ ի//կի* մասնիկով՝ *գ իկամ, գ իլամ, կիդամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըբ՛անա, կէտան, տըխըխ*: Միանալով բայասկզբի հագագին՝ այդ մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գէլնին, գ ընձընի, գուզինկ, գ՛ւոձում*: Վաղակատար դերբայն ունի *ը*-ով վերջավորություն՝ *բ՛էրեր* (ա), *ըսեր* (իւ), հարակատարը՝ *ուզ* վերջավորություն՝ *ըսուզ, կայնուզ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *իմ, իս, ա, ինկ իկ, ին*, անցյալի ձևերը՝ *էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էէ*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքից՝ *ըսէձի, կադարէձիր, պակին*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ աձ, մաձ*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *օկնա՛, ծածկա՛, կայնի՛*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *փառկ ա կիդանկ, Հերանոսն էր կըսորվէնկ*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չըդ ըրեր իմ, չըտէսեր էնկ*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըթողեր* (չէր թողնում): Բայա-

սկզբի հազագին միանալով՝ ժխտական մասնիկը կարող է ձայնեղանալ՝ *ջամաձայնալ*: Պատճառական ածանցն է *ծուծ/ուծ՝ կործուծել, մեձածուծել, դ՛ւտծուծել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *կրվախեծու, հատծո՛ւ*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Հարկադրական եղանակը ձևավորվում է *պրդի* եղանակիչով՝ *պրդի տան*:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *աղէ* (տատ), *աճկալուսանկ, առջրկան, բոնձիգ, բոռալ, գ ըլօխկօնձի, գուլաշ, դան, յեղնաղ, գ օղդու, ժեխ, լուսուն չէ մրզլօր, լօպ, լօրդել, խագ, խուլտուղ, կէսրէր, կրտոն, հապնուգ, հ՛ւտիկ, հարել, հէրտիս, հըրանգ ախ, հըրօր, հ իշկել, հիստըգջ ըրել, հօրի, ճամպել, ճարընգան, ժողովկըրան, մեռել-կէնտան, մըգա, մըռու, յեղըռջիգ, չըռիգ, չուրի, չումկի, պարէ, պաղարակ, պակել, պըջգել, պուճուջագ, ջաղդա, ջըղա, ջ՛ոճ, ջուլ, ջ՛օճօ* (դիմելաբառ՝ ուղղված տարեցանձին), *տաղօ, տանիս, տապել* (թաքնվել), *տապոճի, տասնագբաշի, տեղաշոր, տիլ, քաշել* (նման լինել), *քար ու քրոսի, քոմագ, օղորտ* և այլն:

ՎԱՐԴԵՆԻԿ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ազնվաձոր, Ներքին Գեղաձոր, Գյոզալդարա: Բնակիչների մի մասի նախնիները 1827-29թթ. գաղթել են Ալաշկերտի ու Մուշի գյուղերից: Ըստ Հ.Աճառյանի՝ Ներքին Գյոզալդարայի բնակիչները եկել են Նահենից, Գուլասորից, Ուլիքենդից, Ղումլուպուճաղից, Լաթարից, իսկ Վերին Գյոզալդարայի բնակիչները՝ Իրիցու գյուղից, Վանքի գյուղից, Քոռունից, Մուսունից և Արծափից²¹⁷: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *ւո* և *յե*, ինչպես՝ *ւոտ, տջ, յեփ, յեգ*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*,

²¹⁷ Տե՛ս Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 138:

ինչպես՝ *օսկոռ, օխճար, էթում* (որբ), *էրագ*: Միավանկ բառի աճման դեպքում բառասկզբի *ւո*-ն կարող է դառնալ *օ՝ ւոս>օսուօ*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *խամեւ, նեղութեն, փող, դ'անցրվոր*: Փոխառյալ ու բնիկ որոշ բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ւի* ձայնավոր, ինչպես՝ *քննի, յնն, քնլամ, գնրկել, քննի, քնսիբ, սիֆտսնկ* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը՝ *սօվրել, խասկընալ, յեռսուն*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *դ՛ուտ, դ՛ուս, դ՛անց, ճ՛եռ, բ՛ան, գ՛աթա, գ՛եղ, ջ՛ուր, գ՛ետ*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *դ՛անցրվոր, պաքել, կարաք, խաքնել, կարքել, հ՛եղթիս, մառթ, վեռչ, մէչ, բ՛անց* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *պադայել, Առշագ, արբել, յերգինք, տրդեղ, փեղ, օդներ, խէճուց* և այլն: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ, ի*, ինչպես՝ *խոտ, խամար, խավտիկ, խառս, խէր, խետ, պախել, մէխատ, խասսավ, խաց*: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում, ինչպես՝ *հ՛ւօր, հ՛ընցընել, հ՛իրկուն, հ՛ուստ, Հ՛երվան, հ՛ընչի, հ՛էժան, հ՛էվէլի, հ՛անչի* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ՝ կօչաղ, կայք, կուշ, կանկառ*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հանդիպում են բաղադրյալ հոգնակերտների գործածություններ՝ *տրդեքներ, էրէխէքներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *ամսու, գ՛ըլխու, կրովու, տոռու, յերկընքու, հրմընու, մառթու, ճրժէրու, օդէրու, տրնէրու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *խօրքրոց, անէրոց*: Հատուկ անունները կարող են ենթարկվել Ա հոլովման, ինչպես՝ *Ջօլախաչա, Հ՛երէվնա*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Փուլօյ, Վառսէյ, Հաւօյ, Խրչէյ, Աստրղօյ, պապէյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *ջրից, յերկընքուց*, հաճախ նաև *է*-ով, ինչպես՝ *հեղթրսէն, գ՛եղէն*,

տարվանէ, էսա յանէն, մեզնէ: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *աշխարրն* (աշխարհում), *դ՛ աշտի մէչ*, նաև *նէ մասնիկով՝ գ եղի նէ:* Որոշիչ հոդն է *ն-ն*՝ *Գ էտրն գ ընցիմ*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ *Բ էրան ք՛ացվէր էր:* Անորոշ հոդն ունի հետադաս կիրառություն՝ *ք՛ածակ մէ, դողրմ:* Հոգնակի ստացականությունն արտահայտվում է անձնական դերանվան հոգնակի ձևի հետադաս կիրառությամբ, ինչպես՝ *օղէրու մեր* (մեր ոտքերի), *ձ՛ եռ մե* (մեր ձեռքերը): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ՛եզի*, նաև՝ *քե, մե, ձ՛ե* կարճ ձևերը, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինք, ուրանք//հուրանք:* Ով դերանվան դիմաց առկա է *ւոն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին:* Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *քօ//քու, ձ՛ եր, մեզնէ, ուր, ուրանց, էսի, էնի, էսա, էտա, էտոնք, ըտոնց, էտրանցից, էտքան, էտմալ, ըմալ, էտեխ, ընդէ, դատի, դան, դանի, հըմընուն, դոր, հիրար* և այլն: Սովորական է *վըր* կապի նախադաս կիրառությունը, ինչպես՝ *վըր ընձի, վըր ձ՛ ե, վըր պատին, վըր պալին:*

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կըռնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան կազմվում է *գ՛ու, գ՛ի//կի* մասնիկով՝ *գ՛ ուքամ, գ՛ իլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըք՛անա, կառնիս, ք՛ էրենք:* Միանալով բայասկզբի հագագին՝ այդ մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գիշաս, գիշի:* Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի*, ինչպես՝ *պըտի էթա:* Վաղակատար դերբայն ունի *ք-ով* վերջավորություն՝ *ծընվէր* (եմ), *եղէր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *ծըռուկ, թըմբրրուկ:* Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, էս, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին:* Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը ավելի հաճախ կազմվում է ներկայի հիմքից՝ *ք՛ էրին, ըսին, թօրկին, մօռթին, քօչինք, ծախինք*, բայց կարող է կազմվել նաև անցյալի հիմքից՝

բ՛երեցին: Գնալ, մնալ բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՛աց, մաց*: *Դնել* բայի ներկայի ձևերում հանդես է գալիս *ա* խոնարհիչը՝ *կըղ ընանք*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես *ընձի յա կըտանա, վին ա կաննիս, բուլկի էր կըծախի*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես *չեղեր էմ*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըխասկընան* (չեն հասկանում): Պատճառական ածանցն է *ուց//ցուց՝ կըլուցել, լօխկըցուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում դրսևորվում է *ու* խոնարհիչը՝ *կըմեոցունք, կըլո՛ւ*: Խոսվածքը չ բայաձանց չունի:

Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, ինչպես՝ *կօ յես գուզի* (ես հենց ուզում էի):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *չօլի խամեմ, մրկա, գատ, խավտիկ, իմալ, ավալ, պախա, մընաց, բախտ իճկել, ջ՛ոչ, էն ավուր, ջաղղա, հյւրի մրկա, էթում* (որբ), *գ ըլխու գ ալած, խօրօտ, էրօղ-դ՛րօղ, ուզընգան, ձ՛ իթխաց, բանակային խախծուցել, սաբախտան, նըշանտըվէք, կընիկ, տանիս, հ՛ էոթիս, սալըխօվ, կարքել* (նան կնոջ վերաբերյալ), *հօրի, ֆուրդուն, գ ըլխանց, դ աոցըվոր, նաֆար, գ օխտու, իմ կուշտ, ճիժ, նեղութեն, կէսրէր, պըստիկ, մընէր* (նմանվում էր), *մընի* (նմանվում է), *առուտուր, ջըխտօվ, սօմի, լուսուն, էլման, տըզընգ, չուր, հըմ ... հըմ* (համ ... համ), *հընգնել գ ըլոր, ծաղըր* (ծիծաղ), *ձ՛ըցում, անխացըխել, դ ըրկեց, օռշընել, մառթ, տըփել, իսան, կայիլ, հանսա, ժէխ, իաստել, իանք, տիլ, առճըկան, էրկանք, թըփջ՛ ուր, յյ՛շ* և այլն:

ՎԱՐԴԵՆԻՍ²¹⁸ - Քաղաք Գեղարքունիքի մարզում: Նախկինում՝ Վասակաշեն, Բասարգեչար: Վերանվանվել է 1969թ.: Բնակիչների մի մասի նախնիները՝ 60 ընտանիք, 1828-1829թթ. ռուսթուրքական պատերազմից հետո Դիադինից գաղթել են ներկայիս Վարդենիս:

Քաղաքի խոսվածքը ներկայացնում է Դիադինի բարբառը: Բառի տարբեր դիրքերում, իսկ բառասկզբի շնչեղ ձայնեղներից հետո՝ կանոնավորապես, հանդես է գալիս քմայնացած *ւ*, ինչպես՝ *բ'ւնի, գ'ւնան, դ'ւնանկ, ձ'ւնի, ջ'ւնոթել, ննոթ, քնոթի, հողւն, քնուիք, վնտ, վնգել, վնրել, քննց, վնոել, հնոու, Վնոթան, քննի, գննել, կրնգ'ւն, օրինանկ, հնոթիք, հնշվէպա, հնշկ, ժնմանանկ, քնլւն, դ'ըժ-վնր, ննֆնր, խննգնր, խնրիք*: Հանդիպում են նաև քմայնացած *օ//ո* և *ու* հնչյուններ, ինչպես՝ *գ'ոն, ք'ոնձախ, իւր, ք'իւր*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե՝ վոք, վոոթ, յեգ, յեփ, յեռ*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է*, ինչպես՝ *օխձար, օջիլ, օոնալ, էրէվալ, էրկո*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *վեց, ասեդ, թեթրվ, բ ոխկ, խավոդ*: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *ամչըկոտ, ավէդրան, ժողվել, խայլի*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բ էրել, բ'անակ, գ'ւրուն, գ'ւնրի, դ էդին, ձ'ի, ձ'ուն, ձ'ուկ, ջ'ւնդաց, ջ'օկել*: Բառամիջում ու բառավերջում հպական ու հպաշփական ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *խաքնել, խափել, մէչ, օց, բ'ւնոց, վոոփ, օքնել, մաոթ*: Նույն դիրքերում երբեմն խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *ավէդրան, պադրոել, մրդնել, յերգրոտոթ*: Տարածված է

²¹⁸ Քաղաքի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1977թ. լրացված թիվ 8 տետրում, առկա են նաև քաղաքում 2015թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

հետնալեզվային բաղաձայնների քմայնացումը տարբեր դիրքերում, ինչպես *քամել, էք, պաքել, գեղ, գինձ, շնիկնի, կրնիկ*: Բաղաձայնից առաջ հետնալեզվային պայթականի դիմաց հաճախ առկա է յ ձայնորդ՝ *խայնել, սյլոր, բնյլա, պայսել, տայնալ, ճայտի, գնյլէներ*, բաղաձայնասկզբ բառից առաջ, նաև բառամիջում բաղաձայնից առաջ տարածված է *նք>յ, նգ>յ* փոփոխությունը՝ *մեյ չըմրոսինք* (մենք չենք մրսում), *քաղիյ բ էրինք* (քաղում բերում էինք), *չիյ կանե հըլնիյ դ ուս* (չէինք կարողանում՝ ելնէինք դուրս), *տեղեկայ տաս* (տեղեկանք տաս), *քէլէք էթայ տուն* (եկէք գնանք տուն), *իշվայներ* (<իշվանքներ), *յեղույներ* (եղունգներ): Երբեմն բաղաձայնից առաջ հպաշփականի դիմաց առկա է շփական՝ *հնշկ, մէշկ, ծասկել, ճաշնալ*: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ՝ խանել, ախ, բ՛նի, պախել, խող, խայլի, խա, խաց*: Բառասկզբի ձայնավորներից առաջ հաճախ առկա է *հ*-ի հավելում՝ *հ էսոր, հ ուրիշ, հ սնու, հ սնոիք, հ ըմէն, հ էրէկ, Հ էրէվան, հ էժան, հ ախպուր, հ սնգաջ, հ ուս, հ էլըլնալ հ սնոցսկ, հ ընգեր, հ սնէչ, հ իմնալ, հ իճնել*: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ, կ՛, գ* կամ *գ՛*, ինչպես՝ *կօչ* (դոչ), *կազան* (դազան), *կափաղ, կաստու, կճնախ, կըսմսթ, գճնդախ* (դոնդախ), *գըժեր* (դժում էր), *գազան* (դազան), *գարիք* (դարիք), *գօնախ* (դոնախ), *գուշ* (դուշ): Մի շարք բառերում էլ հետնալեզվային պայթականների դիմաց է հնչում կոկորդային կիսաշփական *կ՛*, ինչպես՝ *կանչել, կուս, կըսկըչալ* և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում կազմվում է նաև *ք՛, վանք, անք, րանք, տիք* մասնիկներով՝ *խընամիք, գիլվանք, իշվանք, իծվանք, ձիյանք, տեղրանք, քուրվրտիք, կընգըտիք //կընթեր //կընթըներ*: Մի շարք անուններ եզակի թվում, ինչպես նաև զոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *խայու, ճըժու, տավրու, աղվրսու, իծու, գիլու, գսնու, գօմշու, իշու, կատվու*,

կօվու, խավու, բ'անցերու, օխսրրնէրու, յեթըմնէրուն, դաշտերու, դ'ասէրու: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ տիրոջ, ք'րրոջ, անէրոջ, տալոջ, տէքրոջ, կիսըրոջ, հընգերօջ: Հատուկ տեղանունները կարող են ենթարկվել Ա հոլովման՝ Մաստունա, Հէրէվնա: Ձայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է յ-ով, ինչպես՝ Գօրէյ, Կարօյ, Խըլօյ, Լիպօյ, Տիկօյ, Աննայ, բիշիյ, բիրօյ: Բացառականը ձևավորվում է ց-ով՝ աղվըսուց, ախպօրից, խօրէրուց: Ներգոյականը արտահայտվում է հայցական հոլովով, ինչպես նաև սեռականով և մէջ կապով՝ գ'եղըն (գյուղում), ջ'ըրու մէջ, երբեմն էլ՝ նե մասնիկով՝ օթխի նե: Որոշյալության իմաստն արտահայտվում է ն հոդով՝ Ծառըն ծախկալ, որը միշտ չէ, որ գործառում է, օրինակ՝ Մէր ծընօղներ էկան, մեզի շըլկին բ'էրին: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են ի կամ իկ հավելված՝ ընձի(կ), քեզի(կ), մեզի(կ), ձեզի(կ), կան նաև կրճատ ձևեր՝ քե, մե, ձե: Բացառական հոլովը հանդիպում է նաև է մասնիկով՝ ընձնից/ընձնէ, քեզնից/քեզնէ: Երրորդ դեմքի ուղղականի ձևերն են՝ հինք, ընդոնք, (հ)ուրանք: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի, սրանց թեք հոլովների ձևերից են՝ ըստոր, ըտոր, ընդոր, ըստոնց, ըտոնց, ընդոնց և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է վոն ձևը, որի սեռականն է՝ վի, տրականը՝ վին: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ քօ, իւր (իր), հիր, ինոր, ուր, հուրին, հուրանց, էսա, էսան, էտան, էնան (սա, դա, նա), ըմնը, էտթմր, ըթմր (այդպես), դմտ, դմս, դմսի, դմտի, դմնի, ըստոնք, ընդոնք, էդըրանց, էնքան, դոր, դորից, հ'ուր, հ'ըմէն, ամէք' մէկ, հ'ըմընու, հ'իրուր և այլն:

Գալ, լալ, տալ բայերի ներկան կազմվում է գ'ու//կու մասնիկով՝ գ'ուք'սմ (երբեմն նաև՝ գ'ըկ'սմ), գ'ուլ'սմ, կուտամ, մյուս բայերինը՝ կը//կ մասնիկով կամ առանց դրա՝ կըգ'ըրէմ, կուտեմ, խաքի էթա (հագնում գնում է): Միանալով բայասկզբի հագագին, ինչպես նաև բայասկզբի ձայնեղ բաղաձայնից առաջ՝ այդ մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝ գ'իշաս, գ'իշնես, գիճում,

գ՛րնցուս, գրվսնոին: Խոսվածքն ունի նաև շարունակական ներկայի ձև, որը կազմվում է *կօ* մասնիկով՝ *կօ կրկատթամ* (այժմ կարդում եմ), *կօ կէթամ* (գնում եմ): Վաղակատար դերբայն ունի *բ*-ով վերջավորություն՝ *գրրեր* (եմ), *մացեր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *քրնուկ, դ՛ուս հրնգուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը որպես կանոն կազմվում է ներկայի հիմքից՝ *շրկլին, բ՛էրին, կարին, ասի, քյանդինք, քաշի, խրմի, ծախի*, չեն բացառվում անցյալի հիմքով կազմությունները, ինչպես՝ *ասէջի, խրմէջի*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՛աց, մաց*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում կարող է հանդես գալ օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես *խաց ա կուտեմ, դորից ա գ՛ուքսս, բիշի յէր թրխին*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չունէցեր ա* (չի ունեցել), համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըխանա* (չի հանում): Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *խրմա՛, նրստի՛, խասի՛*: Պատճառական ածանցն է *ցուց/ուց՝ թրոցուցել, մրտուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *խրմցում, գիճում, գ՛րնցուս, խրմցո՛ւ*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (*դիպնել, թրոնել, փախնել, ուռել*):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *կաթ, շուք՝ տախտ, ճսմբսի, խագ, տանիս, հսնիք՝ տիլ, մուխ, փօշի, թուփ, կուտ, կրոութ, շսնս, մուութխա, ձ՛րծում, պուտուկ, առչրկան, ուզրնգսն, խօզգրնի, հսշկսնլուսանք, տրդածկան, ճիժ, իրիկ, դ՛րրկեց, միրավ, մօղօզրրիկ, սյլօր, գրոթան, ձ՛ու, պուճուճակ, հունթ, թառթափ,*

հ՛ընցուցել, հ՛իստսնկջ՛ըրել, խըլըսուն, վեռչինք՛, մըռու, պըստիկ, կակուղ, հիշկել, տըփել, պաճառավոր, բ՛ւնրկ, ժըխշել, խաքել, հիրիկուն, չուր, ջ՛ոչ, տանիս, հողսն, սըրախ, թունդիր, փարատել, մոծիլ, դսստըխուն, գ՛ըրթան, դսլսն, խառսնիս, հոլիկ (շան բույն), էրինջ, սնչսն, էրմունգ, ճամփա, ճըմուռ, կէսըր, էքխող, մըկա, ջ՛սնիճըփան, պաքել, իմսլ, սաքախտան, ճըլօթել, թուշ, ժողօվկըրան, ճսրընգսն, բիճսն, ափէր, ջ՛օջօ, աղէ (տատ), խօրքուր, դ՛սսատուր, մօզի (երկրորդ ամուսնու տուն մոր հետ տարվող երեխա), գ՛ըլօխ խառցուցել, կօժէ, դսնիւշ, դսվսն, կուզըննէկ, սնչսն, գ՛սնի-գ՛սնի, դընգ, ջ՛աղաց, մունսնթ, հոնքուռ-հոնքուռ, կարքըվել (նան կանանց վերաբերյալ), տալվ, տիլ, յսնսն, մանի (նման է), հ՛օթթում, պաղըրել, խօրօխպէր, յեղընճիկ, տափոցի, գախախօրել, հուրին-հուրին և այլն:

ՎԱՐՍԵՐ - Գյուղ Սևանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Չոչո: Վերանվանվել է 1946թ.: Բնակիչների մի մասի նախնիները՝ 1828թ. գաղթել են Խոյի և Մակուի գյուղերից, ինչպես նաև 1829թ.՝ Բայազետ քաղաքից: Հաղորդակցման միջոցը Մակուի խոսվածքն է՝ Բայազետի բարբառի որոշ տարրերով:

Խոսվածքի մի շարք փոխառյալ և բնիկ բառերում դրսևորվում է բնայնացած սն ձայնավոր, ինչպես՝ *ձսն, գսննէլ, քուֆտսն, միյնսնկ, գսնրկել, բիրսն, լսն, թսնգսն* և այլն: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց առկա է *վո*, իսկ *ե*-ի դիմաց՝ *յե*, ինչպես՝ *վոր, վոտ, յեգ, յես*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օղորմի, օսկոռ, էրկու, էթալ*: Խոսվածքն ունի *ե, n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *գօրեն, վեգ, չոռս, թըխտըմոր*: Բնորոշ է բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սղումը, ինչպես՝ *բ՛ւժնէլ, գ՛օղնալ, սօվրէլ*: Վարսերի խոսվածքն ունի շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ, ինչպես՝ *բ՛ըննէլ, բ՛ան, գ՛ էլ, գ՛արի, գ՛աթա, դ՛ուռ, դ՛ուս, ձ՛ուկ, ձ՛ըմեռ, ջ՛ուր, ջ՛ոչ, գ՛աթա*,

դ ընել և այլն: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *մառթ, հ էոթիս, ջ նչ, վեռչ, կարաք, ճըրաք, օց, ք անցըր, յեփ* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *կըդդել, կօդդել, սըբաս, վորդուց, արբել* և այլն: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց բոլոր դիրքերում առկա է *խ, ինչպես խէտ, խառս, խա, խառնիս/խառսանիք, էն գ անի, խինգ, խավնել, պախել, խավ, խիվանդ, ք անի* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ կարող են վերածվել շփականի, ինչպես՝ *վոշ մէ, մէշկ, տըղասկան*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ շատ դեպքերում առկա է *հ*-ի հավելում՝ *հ ուստ, հ ուր, հ ուրիշ, հ իմանալ, հ նոնչ, հ ընչի, հ ատու, հ ընգեր, հ ուզել* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ*, ինչպես՝ *կանթար, կուրբան, կավուրմա*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում հոգնակին կազմվում է նաև *ք, անք, վանք, տանք, անիք* մասնիկներով՝ *գ ինիք, վոսկիք, ձ իյանք, գ իլվանք, իշվանք, ախպըրտանք, քըվորտանք, կընանիք*: Բացառական հոլովը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *դ ըննից, դ աշտերից*, երբեմն էլ՝ *է*-ով, ինչպես՝ *գ իշերվորէ*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *Վառսեր եմ ծընվե, կըճուճի մէչ*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*: Երրորդ դեմքի ուղղականի ձևերն են՝ *հ ինքը, հ իրանք, ընդոնք*: Ցուցական դերանվան եռանդամ ձևերն են՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի*: Ով դերանվան դիմաց խոսվածքն ունի *վորը* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վիր, վիրը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *մեր, հ իր, հ իրանը, ընդոնց, ըստու, ըստուն, ըտուր, ըստըրա, ըտըրա, ընդըրա, ըստըրան, ըտըրան, ընդըրան, վորդուց, հ ուր, հ ուրիշ, հըմէն, հ իրնք* և այլն:

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ անում, լնում, տալում*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր/եր* վերջավորություն՝ *ք անցեր* (ա), *դ ըրեր* (ին), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավոր

րություն՝ *խըմուկ, դ՛ըրուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եւ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքերից՝ *թողի, լըցինք, բ՛էրեցին*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՛աց, մաց*: Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ փախձընէլ, պարկըցընէլ*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *իմալ, մառթ, ջօլ, խաբար հ՛ընէլ, ջէվիկ, պըստիկ, շուշնբանդ, խընօցի, ժամիկ, ճըխտել, փօշի, փայ, քըջուջ, կըտուր, հ՛առիք, հ՛էթիս, ժէիս, ժօլօբ, տիլ, մուխ, թուփ (տերն), կուտ, կըթուն, յեղըռճիկ, իրեքմատ, չոռսմատ, վիլ, պուտուկ, ուզընգան, տըղասկան, ճիժ, ադէ, բ՛ըլէլ, ռաստ գ՛ալ, պըսակվէլ, պախկըվէլ, տըփէլ, թառթափ, ձ՛ու, սըբաս, պուտ, կում, խօրօտ, ջ՛ոջ, մըռու, պադ, պըդօղէլ, ժօղօվկըրան, մօղօզիկ, գ՛ըրթան, պուճուճակ, կանթար, կավուրմա, շանտըղի, քաղ անէլ, խամբըրէլ, կօռծէլ, թօ, վէյրօ, վէյրօք* և այլն:

ՎԵՐԻՆ ԳԵՏԱՇԵՆ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Վերին Աղյաման: Վերանվանվել է 1945թ.: Բնակիչների նախնիները 1828-29թթ. գաղթել են հիմնականում Ալաշկերտի Խաստուր գյուղից: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառի Ալաշկերտի խոսվածքով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց առկա է *ւո, է*-ի դիմաց՝ *յե, ինչպես՝ ւոդ, ւոռծ, յեպ, յես*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *է*-ի դիմաց գործառում են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օխճար, օսկոռ, էրինջ, էրագ*: Գործածվում են *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *գ՛իձեր, մենկ, ձ՛որ, քուրոճ*: *Եա* երկբարբառի դիմաց խոսվածքն ունի *ե* կամ *է*, ինչպես՝ *Հնագօպէն* (Հակոբյան), *ձընընդէն* (ճննդյան), *Համալէգ* (Հմայակ), *կանեգ* (կոնյակ), *տեղէգ* (տեղյակ), *ցանկուտեմբ* (ցանկությամբ): Փոխառյալ և մի շարք բնիկ բառերում գործառում է

քմային *ա* ձայնավոր, ինչպես՝ *քմոռի, թմզմ, քմլլմ, քմսիք, մնսնլմ, միյնսկ, յննի թե, քմլմմ, յմիմի, գմրգել* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սդումը՝ *ավեղրան, փատտել, սովրել*: Բառասկզբում ձայնավորներից առաջ հաճախ առկա է *հ*-ի հավելում՝ *հ'ախսուր, հ'ելելի, հ'եսոր, հ'անեճ, հ'երես, Հ'առակել, հ'ոխսկեր, հ'առու* և այլն: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *գ'եղ, գ'առ, գ'արի, գ'իշեր, դ'ուս, դ'ուրան, ճ'ավար, ճ'են, ճ'որ, ջ'ուր, ջ'ոճ*: Բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլերի և ձայնեղների դիմաց գործառում են խուլեր՝ *ճամպա, Տիկրան, մարակ, հոկի, հորկուր, Ավեղիկ, ամօտ, կրռուտ, ուտանասուն, հրնուտեն, գորուտուն, ջ'ոճ, խաճ, ինճ, գ'եղածի, վեճ, օճ*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *հ'առդ, վառժարեղ, շաղ, Հննգօպեն* (Հակոբյան), *տարեգան, պրգղիգ, մեգ, արուր, արբել, դրբոճ, պար, փեղ, աշխաղել, աղամ*: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *հ*: Օտար բառերի բառասկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ*՝ *խուռուխճի, խավուրմա, խըսն, խըստու, խարաճուտուն, խօճ, խօլթուղ*, սրանց նմանությամբ *կանչել* բայի դիմաց գործառում է *խանճել* ձևը: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում կազմվում է նաև *կ, անկ, դիկ, վրդիկ* մասնիկներով՝ *թավլեկ, գօլեճիկ, ճ'իանկ, գ'իլանկ, ախսկերդիկ, հօխսրրդիկ, տեկնրկընգրդիկ, քուրվրդիկ, հերվրդիկ* (հերանք), *գ'եղրան*: Հաճախ հանդես են գալիս բաղադրյալ հոգնակերտներ՝ *ճ'իանկներ, տրդեկներ, գ'արիկներ, էրեխեկներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, ինչպես նաև գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *արելու, հայու, գ'ըլխու, գ'իլու, կօվու, ճամպու, ճ'որու, ջ'ըրու, սրրպու, սրողու, պարու, ճիճերու, հայերու, սելերու, փըշերու, քօլերու, կրռտըներու, հաճկերու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *մօրկուրոճ, հորկուրոճ, քուրոճ, տիրոճ, կիսրոճ*: Հատուկ տեղանունները հաճախ ենթարկ-

վում են Ա հոլովման՝ *Գօլա, Մաղմաղանա, Մառդունա, Ռուսաստանա, Իրանա, Քււվւնա*: Ց հոլովման են ենթարկվում *իկ* հնչյունախումբ ունեցող հոգնակի կազմությունները՝ *քուրվրդիկ > քուրվրդնծ, գ՛եղածիկ > գ՛եղածնծ*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է յ-ով՝ *Ջրնօյ, Խաճօյ, Տիկօյ, աֆսօյ*: Բացառականը ձևավորվում է ծ(ց)-ով՝ *հ՛ աճկէրուծ, գ՛ եղիծ, բ՛ էղիծ*, այլ դեպքերում՝ նաև է-ով՝ *դ՛ ընէն, մօդէս, մօդէն, օդնէ գ՛ ըլօխ, քրզնէ, հինկ ուրնէ, էտէխէն*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէճ* կապով և սեռականով՝ *գ՛ եղըն* (գյուղում), *հ՛ առդի մէճ*, այդ իմաստը կարող է դրսևորվել նաև *տէխ* (տեղ) բառով, ինչպես՝ *բ՛ անակ տէխ*: Դիտարկվել է *գ* նախդրի կիրառություն, ինչպես՝ *Ջիմ պարբն գինա*: Որոշիչ հոդն է *ն-ն՝ Խաճըն բ՛ ամբրկօլ դ՛ ըրէր ա մէճըն*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ *Ավէղիկ ըսեծ*: Անորոշ հոդը ունի հետադաս կիրառություն՝ *փըշումի, Ճանգ մի, գ՛ եղ մի*: Ստացական հոդերից հետո դրսևորվում է *ի* ձայնավոր՝ *մօրկուրոճսի, տտսի, մամայիսի, հայրիգսի, դէրիսի, սօլերսի, հառէճսի, դ՛ էմսի, ծոճսի, գ՛ ըլխուսի, սիռտտի, բ՛ էռտի* (բեռոր): Հոգնակի ստացականությունը արտահայտվում է անձնական դերանունների հոգնակի տրականի հետադաս կիրառությամբ, ինչպես՝ *թեվ մըզի* (մեր թևերը), *օդներ մըզի* (մեր ոտքերը), *հունտ մըզի* (մեր թևատակերը): Այս ձևերի հետ կարող են գործածվել կապեր, ինչպես՝ *հած թայի թեվեր ուրանծ վըրէն* (իրենց թևերի վրա հաց գցեցի), *գ՛ ըլխու ուրանծ վըրէն* (իրենց գլուխների վրա):

Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի(q)* հավելված՝ *ընձի(q), քրզի(q), մըզի(q), ձ՛ ըզի(q)*, երբորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինկ, ուրանկ*: Ցուցական դերանունները երկանդամ են՝ *էդ, էն, էղի, էնի, իդա, ինա*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *տն*, որի սեռականի, տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանունների ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *ընձընիծ, քրզնէ, ուր, ուրին, ուրնէ, ուրանծ, էդտէխ, էտէխէն/էդտէխէն, էդոնկ, էդոճ, իդոնկ, էդոր, ընդոր, էնդուճ, էդրուճ, էնէնճ, էդմալ, էդմըլա, հրմալ// ըմալ, էտէխ*,

իդատեիս, իդաքան, ամէկ//ամէգ, ամէգուն, հրմէն, հրմէն ինձ, հիրար, դէս, դէն, դան (այնտեղ), *հ՛ ուր, դոր* և այլն: Էլ շաղկապի դիմաց գործածվում է լէ ձևը՝ *մօրկուր լէ, ձ ըմեռ լէ, մենկ լէ, իմ հէր լէ, իսնէրուծ լէ:*

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հ՛ էլնել, կրճնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկյան (նաև անցյալ անկատարը) կազմվում է *գի//կի* մասնիկով՝ *գ իկամ, գ իլամ, կիդամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըփախնի, կուրիւրնանկ, բ՛ էրէն:* Միանալով բայասկզբի հագագին՝ այդ մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գիճու, գէլնէնկ:* Գործածական են *գալ* բայի ըղձական ապառնու՝ *ի* նախահավելվածով ձևեր՝ *իգ՛ ամ, հ իկանկ, հ իկա, հ իկան, հ իկէր:* *Դնել, տեսնել* բայերը ներկայի հիմքից կազմվող դիմավոր ձևերում ունենում են *ա* լծորդ հնչյուն, ինչպես՝ *կըդ ընան, կըդ ընանկ, տեսնանկ, կըտեսնան, տեսնամ:* Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն՝ *մածեր* (ա), *քըճըծուծէր* (ինկ), հարակատարը՝ *ուգ* վերջավորություն՝ *լըծուգ, թալուգ:* Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *իմ, իս, ա, ինկ, իկ, ին,* անցյալի ձևերը՝ *էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էն:* Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքերից՝ *քանդէծիս//քանդիս, քաշէծի, ըսպանիս:* *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՛ ան, ման:* Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *ըսա՛, կայնի՛:* Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *ըմալ ա գիլամ, իմալ ա կէնիս, դ՛ աշտն էր հառէճ կըջ ըրէն:* Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չըգ ացէր էր,* համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըսիրէնկ* (չէի սիրում), *չըլըվան* (չէն լվանում), ընդ որում՝ բայասկզբի *հ՛*-ի

հետ միանալով կամ ձայնեղ բաղաձայնից առաջ ժխտական մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝ *ջընգընիկ* (չեք ընկնի), *ջըգինանկ* (չենք իմանում): Պատճառական ածանցն է *ծուծ//ուծ՝ քըճըծուծել, լածուծել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում դրսևորվում է *ու* խոնարհիչը՝ *գիճու* (իջեցնում է), *հիճո՛ւ* (իջեցրո՛ւ): Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (*թըռնել, փախնել, ուռել*): Հարկադրական եղանակը ձևավորվում է *բըղի եղանակիչով՝ բըղի գ՛ ա*:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *աբուր, ճիժ, խարախարման, լուսուն, չուր//չուրի, իճկել, հավղիգ, ջաղղա, միննգ, հուղա, հառավօղ, սարախտան, իմալ, պալ, ջ՛ըրղուկ, հարսընիս, խեխտ աշուն, սըրախ, հըրիսա, սիլօգ, հօրի, միրավ, ջ՛ոճ, պըգղիգ, աղէ (տատ), չընտիգ, մառտ, խըլղ, ջէբ, դըհա, բ՛էղ, մըգա, հիրգուն, ժուռ էնել, սինօռ, լէնկ, հապիգ-հապիգ, ինճօր, կօվկիտ, օխճըրկիտ, թայմընել, պուշ, կնմ, խախընդել, ապէր, ֆըլանքաս-բէֆանքաս, ւօղնաման, հունտ, թունդիր, անձ՛էն-անձ՛ու, ցավակէր, տապել (թաքնվել), պինճ, խուլ, կէրսէր, խօսկառում, բարիշում, թըսիր, խօրօղ, պակել, մըգա, թըք, հըրօր, հըր, հախու, նահաղգել, հօխպէր, ճէռօկ, թուպ (թթու դրած կաղամբ), թըպջ՛ուր, տօշնի վըր տօշնի, հանդա, կօրգել, շիդգել, համ հ՛ընգնել հիրար, աճառ, շիշնգ, մակի, չըռիգ, պուբուջագ, փօղոճ (աղբանոց), գ՛ակատ, սօմի, փառանի, դ՛արկ, ուրին-ուրին, հինկ ուրին և այլն:*

Փ

ՓԱՄԲԱԿ - գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: 1988-89թթ. այստեղ բնակություն են հաստատել Ադրբեջանի Դաշքեսան քաղաքից բռնագաղթած հայեր: Ընդգրկված է Գեղամասար համայնքի կազմում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ԳԼՈՒԽ 2.2.

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ
ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

Գեղարքունիքի մարզի խոսվածքներում դրսևորվող բարբառային առավել էական հատկանիշներից են հետևյալները.

1. քմայնացած *ü*-ի առկայություն, ⁺¹. օրինաչափ դրսևորմամբ, ⁺². լայն տարածումով.

2. քմայնացած *ü*, *ö*, *iii* ձայնավորների առկայություն.

3. շրթնայնացած *u*-ի առկայություն.

4. խառը տիպի ձայնավորների առկայություն.

5. միավանկ բառերի սկզբի *n*-ից առաջ շրթնային տարրի հավելում՝ *վn*, ⁺¹. *ւn*, ⁺². *վէ*, *վը*⁺³. *վօ*.

6. միավանկ բառերի սկզբի *t*-ից առաջ *j*-ի հավելում՝ *յէ*, ⁺¹. *յե*, ⁺². *յէ*.

7. *nr* շաղկապի արտահայտություն *օր* հնչատարբերակով.

8. բազմավանկ բառերի սկզբի *n*-ի դիմաց՝ *օ*.

9. բազմավանկ բառերի սկզբի *t*-ի դիմաց՝ *է*.

10. *nj*, *յւ* երկբարբառների դիմաց՝ *յ*, ⁺¹. *յւ* երկբարբառի առկայություն.

11. փոխառյալ բառերի *ni* ձայնավորի դիմաց՝ *յ*.

12. շեշտանախորդ վանկի ձայնավորի սդում. ⁺. միջնավանկում, ⁺¹. առաջնավանկում.

13. երկբարբառային *t* – ի առկայություն.

14. երկբարբառային *n* – ի առկայություն.

15. *taw* երկբարբառի դիմաց՝ *ե*, *է*, *յü*, ⁺¹. *յե*.

16. ձայնավորների ներդաշնակության դրսևորում.

17. վերջընթեր շեշտի դրսևորում.

18. շնչեղ ձայնեղների առկայություն.

19. քառասկզբի ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց խուլեր.

20. քառամիջում ու քառավերջում հպական ու հպաշփական ձայնեղների դիմաց շնչեղ խուլեր.

21. քառամիջում ու քառավերջում հպական ու հպաշփական ձայնեղների ու շնչեղ խուլերի դիմաց խուլեր, +¹. միայն շնչեղ խուլերի դիմաց.

22. քառամիջում ու քառավերջում հպական ու հպաշփական խուլերի դիմաց ձայնեղներ.

23. հետնալեզվային պայթականների քմային արտասանություն.

24. հետնալեզվային պայթականների դիմաց ջ, ճ, չ հպաշփականներ.

25. քաղաձայնից առաջ հպաշփականի վերածում շփականի.

26. հինհայերենյան *h*-ի դիմաց յւ.

27. փոխառյալ բառերի սկզբի *η*-ի դիմաց յ, +¹. գ.

28. փոխառյալ բառերի սկզբի *η*-ի դիմաց յ, +¹. գ.

29. փոխառյալ բառերի սկզբի *η*-ի դիմաց յւ.

30. փոխառյալ բառերի սկզբի *η*-ի դիմաց *η*.

31. քառասկզբի յւ-ի դիմաց տարնմանական *h*.

32. քառասկզբի *ho*-ի դիմաց Ֆօ.

33. քաղաձայնից առաջ հետնալեզվային պայթականի դիմաց յ ձայնորդ

34. քաղաձայնասկիզբ բառից առաջ, նաև քառամիջում նք>յ, նգ>յ փոփոխություն.

35. Ֆ-ի բացակայություն.

36. քառավերջի ն-ի դիմաց ը.

37. քառասկզբի ձայնավորից առաջ ձայնեղ *h*-ի հավելում, +¹. խուլ *h*-ի հավելում.

38. քաղհյուսական բարդություններում *ni*-ի դիմաց ը.

39. քաղաղրյալ հոգնակերտների գործածություն.

40. Ու հոլովում հոգնակի թվում.

41. Ոջ հոլովման առկայություն.
42. Ո ներքին հոլովման ընդգրկման ընդլայնում.
43. սեռականի ձևավորում *յ-ով*.
44. հատուկ տեղանունների Ա հոլովում.
45. ներգոյական հոլովի առկայություն.
46. ներգոյականի իմաստի արտահայտություն *նէ* մասնիկով.
47. ներգոյականի իմաստի արտահայտություն տրական հոլովով.
48. միայն որոշիչ *ն* հոդի առկայություն՝ սահմանափակ կիրառությամբ.
49. որոշիչ հոդի գործածություն նաև բացառական, ներգոյական և գործիական հոլովներում.
50. անորոշ հոդի հետադաս կիրառություն.
51. ստացական հոդերից հետո *ի* մասնիկի դրսևորում.
52. հոգնակի ստացականության արտահայտություն հետադաս դերանուններով.
53. անձնական դերանունների տրական հոլովում *ի(իկ)*-ի առկայություն.
54. անձնական դերանվան *քե* կրճատ ձևի առկայություն.
55. անձնական դերանունների *քե, մե, ձե* կրճատ ձևերի առկայություն.
56. ցուցական դերանունների երկադիմություն.
57. *Ով* դերանվան դիմաց՝ *վոն, +¹. տն*.
58. *Ով* դերանվան դիմաց՝ *վոր/ը/*.
59. *Ով* դերանվան դիմաց՝ այլ. *+¹. օվ, +². վով, +³. վան*.
60. *Էլ* շաղկապի դիմաց՝ *լէ*.
61. կապերի նախադաս կիրառություն.
62. բայի Ա, Բ խոնարհումների առկայություն, *+¹. Ա,Ե,Ի* խոնարհումներ.
63. *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց՝ *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կըռնալ*.

64. *գալում, լալում, տալում* տիպի ձևեր և *ում*-ով անկատար, +¹. *ում*-ով անկատար.

65. *գալում, լալում, տալում* տիպի ձևեր և *ում*-ով անկատար, +¹. *ում*-ով անկատար.

66. *գ՛ուկամ, գ՛իլամ, կիտամ* տիպի ձևեր.

67. *գ՛իկամ, գ՛իլամ, կիտամ* տիպի ձևեր.

68. *ր*-ով վաղակատար.

69. *ուկ//ուգ* – ով հարակատար.

70. էական բայի ներկա ժամանակի *եմ, ես, ա, ենք, էք, են* ձևեր, +¹. *եմ, ես, է//ա, ենք, էք, էն*, +². *եմ, ես, է//եք, ենք, էն*.

71. էական բայի անցյալ ժամանակի *ի, իր, էր, ինք, իք, ին* ձևեր, +¹. *ինք, իր, էր, ինք, իք, ին*.

72. էական բայի ներկա ժամանակի *իմ, իս, ա, ինկ, իկ, ին* ձևեր.

73. էական բայի անցյալ ժամանակի *էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էն* ձևեր.

74. անցյալ կատարյալը՝ անցյալի հիմքով.

75. անցյալ կատարյալը՝ ներկայի հիմքով.

76. անցյալ կատարյալը՝ ներկայի և անցյալի հիմքերով.

77. *գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի *գ՛աց, մաց* տիպի ձևեր.

78. *էնել և դ՛ընել* բայերի անցյալի հիմքում *էն, դ՛ըն* ձևերի առկայություն, +¹. *էնել* բայի անցյալի հիմքում *էն* ձև.

79. ընդհանր անցյալի վերլուծական ձև անցյալ անկատարով, +¹. վաղակատարով.

80. *Կո* հաստատական մասնիկի կիրառություն.

81. ժխտական օժանդակ բայերի հետադաս կիրառություն.

82. արգելական և ժխտական մասնիկների հետադաս կիրառություն.

83. հարկադրական ժամանակաձևերի կազմություն *դէմ, դէս, դի, դէնք, դէք, դէն* տիպի ձևերի հետադաս կիրառությամբ.

84. պատճառականը՝ *ցըն* ածանցով.

85. պատճառականը՝ *ուց//ցուց (ուծ//ծուծ)* ածանցով.

86. պատճառական բայերի եզակի հրամայականը՝ *ա*-ով.

87. պատճառական բայերի եզակի հրամայականը՝ ու-ով, ⁺¹.
բեական հիմքի վրա.

88. բայական չ անանցի առկայություն.

89. բայական ն անանցի բացակայություն ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում.

90. նախադասության որևէ անդամ ընդգծելու համար դիմավոր բայից առաջ օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի գործածություն.

91. ժխտական մասնիկի հավելում դերբայի վրա.

92. ժխտական մասնիկի հավելում համադրական բայաձևի վրա.

93. բայի եզակի առաջին դեմքի դիմաց՝ հոգնակի ձևի գործածություն:

Բարբառային այս հատկանիշները, բնականաբար, հանդես են բերում ընդգրկման տարբերություններ, որոնք արտահայտված են ստորև բերվող աղյուսակներում (տե՛ս Աղյուսակ 1, 2, 3): Ինչպես երևում է, դիտարկված բոլոր կամ գրեթե բոլոր խոսվածքներին հատուկ հատկանիշները սակավ են: Այդպիսիք են *քմայնացած ն-ի առկայություն, միավանկ բառերի սկզբի ե-ից առաջ յ-ի հավելում* և *ո-ից առաջ շրթնային տարրի հավելում, բազմավանկ բառերի սկզբի ո-ի դիմաց օ ձայնավորի և ե-ի դիմաց է ձայնավորի դրսևորում, շեշտանախորդ վանկի ձայնավորի սդում* հատկանիշները: Ի դեպ, այս հատկանիշները բարբառային հայերենում մեծ տարածում ունեն: Համաման մի շարք հատկանիշներ բացակայում են միայն Գանձակի միջբարբառը ներկայացնող Ճամբարակի և Վահանի խոսվածքներում: Այդպիսիք են հետևյալները. *անձնական դերանունների տրական հոլովում* ի (իկ) – *ի առկայություն, ր-ով վաղակատար, շնչեղ ձայնեղների առկայություն, երկբարբառային ե-ի և ո-ի առկայություն, ուկ-ով հարակատար* և այլն: Մյուս կողմից՝ Ճամբարակի և Վահանի խոսվածքներն ունեն հատկանիշներ, որոնցով հստակորեն առանձնանում են մարզում դրսևորվող բարբառային այլ միավորներից: Այդպիսի հատկանիշներից են հետևյալները. *խառը տիպի*

ձայնավորների առկայություն, ոյ, իւ երկբարբառների դիմաց ի ձայնավորի առկայություն, ձայնավորների ներդաշնակություն, վերջընթեր շեշտի դրսևորում, բառասկզբի ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց խուլերի դրսևորում, բառասկզբի իւ-ի դիմաց տարնմանական հ-ի դրսևորում, ֆ-ի բացակայություն, Ո ներքին հոլովման ընդգրկման ընդլայնում, ներգոյական հոլովի առկայություն, որոշիչ հողի գործածություն նաև բացառական, ներգոյական և գործիական հոլովներում, ժխտական օժանդակ բայերի, արգելական և ժխտական մասնիկների հետադաս կիրառություն, բայական չ ածանցի առկայություն և այլն: Որոշ հատկանիշներ գործածական են բարբառային միայն մեկ միավորի շրջանակում: Մասնավորապես, միայն Մշո բարբառի դրսևորումներին են հատուկ հետևյալ հատկանիշները. որ շաղկապի արտահայտություն օր հնչատարբերակով (բոլոր խոսվածքներ), եա երկբարբառի դիմաց ե, յե կամ յն միավորի դրսևորում (3 խոսվածք), փոխառյալ բառերի սկզբի դ-ի դիմաց իւ-ի առկայություն (7 խոսվածք), անորոշ հողի հետադաս կիրառություն (13 խոսվածք), ստացական հողերից հետո ի մասնիկի դրսևորում (9 խոսվածք), ցուցական դերանունների երկադիմություն (5 խոսվածք), էլ շաղկապի արտահայտություն լե տարբերակով (12 խոսվածք), էական բայի անցյալ ժամանակի էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էն ձևերի գործածություն (10 խոսվածք), բայի եզակի առաջին դեմքի դիմաց՝ հոգնակի ձևի գործածություն (12 խոսվածք) և այլն: Մշո բարբառը ներկայացնող Արծվանիստի խոսվածքում է միայն, որ գալ բայն ունի ներկայի *գ՛ ու, գ՛ ու, գ՛ ու, գ՛ ուք, գ՛ ոք, գ՛ ոն* ձևեր:

Դիադիմի բարբառը ներկայացնող միակ՝ Վարդենիսի խոսվածքին են հատուկ *գ՛ ուքաւ, գ՛ ուլաւ, կուտաւ* տիպի ձևերի գործածությունը, շարունակական ներկայի առկայությունը: Միայն այս խոսվածքում է օրինաչափորեն գործածվում քմայնացած *սի* ձայնավորը, օտար բառերի սկզբնային դ-ի դիմաց այս խոսվածքում են հանդես գալիս *գ՛ կամ գ՛* հնչյուններ: Միայն Բայազետի

բարբառի որոշ դրսևորումների հատուկ հատկանիշ է *փոխառյալ բառերի* ու *ձայնավորի դիմաց ի-ի առկայությունը*: Արծափի խոսվածքը ներկայացնող Ծովագյուղը առանձնանում է էական բայի ներկայի եզակի երրորդ դեմքի *ե²* ձևի առկայությամբ, ըզձական անցյալի վերլուծական ձևով և այլն:

Առանձին դեպքերում զգալի ընդհանրություններ են հանդես բերում տարբեր բարբառային միավորներ ներկայացնող խոսվածքներ՝ այդկերպ առանձնանալով մյուս բարբառային միավորներից: Այսպես, մի շարք հատկանիշներ (*պատճառականի կազմությունն ուց//ցուց (ուծ//ծուծ) ածանցով, նախադասության որևէ անդամ ընդգծելու համար դիմավոր բայից առաջ օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի գործածություն, ժխտական մասնիկի հավելում դերբայի վրա, ժխտական մասնիկի հավելում համադրական բայաձևի վրա*) դրսևորվում են միայն Մշո և Դիադինի բարբառները ներկայացնող խոսվածքներում: Առանձին հատկանիշներով ընդհանրություններ ունեն Դիադինը ներկայացնող Վարդենիսի և Ում ճյուղին պատկանող Ակունքի խոսվածքները (*բաղաձայնանախորդ դիրքում հետնալեզվային պայթականի դիմաց ձայնորդի դրսևորում, բաղաձայնանախորդ դիրքում նք>յ, նգ>յ փոփոխություն*), Մակուն ներկայացնող առանձին խոսվածքներ և Արծափը ներկայացնող Ծովագյուղի խոսվածքը (*բառասկզբի ho-ի դիմաց ֆո-ի գործածություն, ներգոյականի իմաստի արտահայտություն տրական հոլովով*) և այլն:

Ընդհանուր առմամբ, ստորև բերվող աղյուսակները ոչ միայն ներկայացնում են բարբառային հատկանիշների տարածման պատկերը, առանձին խոսվածքների հատկանիշների ամբողջությունը, այլ նաև թույլ են տալիս դիտարկել բարբառային միավորների փոխհարաբերությունները:

Հնչյունական հատկանիշներ

Աղյուսակ 1

	1. Գվռ.	2. Հջռտ.	3. Արծվք	4. Կրվրգ.	5. Գիւձկ.	6. Ծղկշն.	7. Նրտտ.	8. Հրվկք.	9. Սրին.	10. Լեջրք.	11. Գարքք.	12. Ծվգր.	13. Լճփ.
1.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-
4.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
6.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
7.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
9.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
10.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11.	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
13.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
14.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
15.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
19.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
21.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
22.	-+	-+	-+	-+	-+	-+	-+	-+	-+	-+	-+	-+	-+
23.	-	-	-+	-	-+	-+	+	+	-	-	-	-	-
24.	-	-	-	-	-+	-	+	+	-	-	-	-	-
25.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
26.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
27.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-+	+
28.	-	-	-	-	-+	-	-	-	-+	-	-+	-+	-
29.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
33.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
34.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
35.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
36.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
37.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
38.	+	+	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-

Անվանական հատկանիշներ

Աղյուսակ 2

	1. Գվր.	2. Հցրու.	3. Արծվք.	4. Կրմրգ.	5. Գնձկ.	6. Ծղկջն.	7. Կրտս.	8. Հրվնք.	9. Սրխն.	10. Լնեղբ.	11. Գրբք.	12. Ծվգր.	13. Լճի.
39.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
40.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
41.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
42.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
43.	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
44.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
45.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
46.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
47.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
48.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
49.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
50.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
51.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
52.	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-
53.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
54.	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	-	-
55.	-	-	-	-	-	+	-	-	+	+	-	-	-
56.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
57.	+-	+	-	-	+	+	-	-	-	-	+	+	-
58.	+-	-	+	+	-	-	+	+	+	+	-	-	-
59.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
60.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
61.	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-

	14. Երևն.	15. Լճք.	16. Ջրցղղ.	17. Մղն.	18. ՆԳտռռ.	19. ՎԳտռռ.	20. Վրրղղր.	21. Մտտղղ.	22. Մրծղղն.	23. Գրղղղղ.	24. Զղղր.	25. Մրտն.	26. Վրղղն.
39.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+
40.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
41.	+	+	+	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+
42.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
43.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
44.	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+	-
45.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
46.	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	+	+
47.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
48.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
49.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
50.	-	+	-	+	+	+	-	+	+	-	-	+	+
51.	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
52.	-	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	+
53.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
54.	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+
55.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+
56.	-	+	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-
57.	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+	+	+	+	+ ¹	+ ¹
58.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
59.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
60.	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
61.	-	+	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+

	27. Վրդնկ.	28. Ծկքր.	29. Ծվսր.	30. Ծվնր.	31. Լսվնք.	32. Ծվկ.	33 Կրճղբր.	34 Մ.Մսրկ.	35Ախարձ.	36. Խյլբր.	37. Լճվն.	38. Երկրտ.	39. Մքնս.
39.	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	-	+
40.	+	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+
41.	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	-	+	+
42.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
43.	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	-	+
44.	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
45.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
46.	+	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-
47.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
48.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
49.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
50.	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-
51.	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
52.	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	+	-	+
53.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
54.	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-	-	+	+
55.	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+
56.	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-
57.	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+	+	+	-	+	-	+	-	-
58.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
59.	-	-	-	-	-	-	-	+ ²	-	+ ³	-	+ ¹	+ ³
60.	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	+	+	-
61.	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-

	14. Երևու.	15. Լճք.	16. Ձրպղղ	17. Մղն.	18. Նճտոշ.	19. Վճտոշ.	20. Վրոկճր.	21. Աստղճ.	22. Արծվիսու.	23. Տղիվտ.	24. Ջլլր.	25. Մրտն.	26. Վրղն.
62.	+	+	+	+	+	+	+	±	±	±	±	±	±
63.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
64.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
65.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
66.	-	+	-	-	+	-	-	-	+	+	+	-	+
67.	+	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	-
68.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
69.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
70.	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+
71.	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	±	±
72.	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
73.	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
74.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
75.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
76.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+
77.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
78.	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	±
79.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
80.	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	-
81.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
82.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
83.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
84.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
85.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
86.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
87.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
88.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
89.	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+
90.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
91.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
92.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
93.	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	+	+

ՄԱՍ 3. ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԽՈՍՔԻ ՆՄՈՒՇՆԵՐ

ԳԱՎԱՌԻ ՏԱՐԱԾԱՇՐՁԱՆ

Ծաղկաշեն գյուղ

▪
Թռռը շմտ քախծր բ'ան ա, տմտին ցավը տմնա,
Վոշ խիվըննի, վոշ տըքի, տմտու բ'օլոր պըտըտի,
մմբերը հօլա-հօլա, իմ թոռներն ընձի բօլ ա,
Բ'անակից գ'ալում են, բ'օլօրի լավըն իմն ա,
Գ'ըլօխըս դ'ըրին շեման, մոան թոռներըս թըռան:

▪
Խառսը ինչ ծանդըր բ'ան ա,
Յերփ վոր դ'ուռը կըբ'անա,
Կերսար հ'ըլնի՝ կըվախի,
Չըլնի՝ կիսուր կըկմխի,
Ինչ եմ մնում կիսուրըս,
Ճըժերս կըտամ մըսուրը,
Հաստատ մընա Խըրուշչեվ՝
Կաթը մրավ բութուկօվ,
Բ'ացեց մանգապմոտեզներ,
Հ'երկընցըրեց խառսների լեզվըներ:

▪
մխճի, մխճի, քարե չըխճի,
մոքօ տիկին, գ'ընա խախճի,
մլուր մմդեմ, գ'աթէն թըխեմ,

Գ՛ամ քե թաղեմ:

Տըղա, տըղա, քարե ջըղա,

մո քօ ճմներ, գ՛ընա խաղա:

մլուր մմղեմ, գ՛արթեն թըխեմ,

Գ՛ամ քե պախեմ:

▪

Մխճիկ ունեմ իմանի,

Չեմ տա հազար թումանի,

Կըտամ մե բնգըրգանի՝

Բ՛ուռթ ք՛երա, ք՛ամբակ ք՛երա,

Շմլ մնա, շըլվար մնա,

Տանա ծմխա, ք՛երա խօր ու մօրը՝ վառձեր փազա:

(Համ խերը, համ մերը համալսարան ին սօրվում)

Հոռոմսիմ Միքայելյան, ծնվ. 1926թ.

Գավառ քաղաք

Քնվանա փալխավեն՝ նայած սինին ինչ չափի յա. մսենք թե՛ մե հարուր քըսան պմճ ա չե՞ էտ փալխավեն՝ ջ՛առթում են քըսան հատ ձ՛ու, էտ քըսան ձ՛ուն վոր ջ՛առթում են մմանի մեչը՝ թասի, լնգանի, ձ՛եռօվ լա՛վ հարում են: Էտ փալխավա սմրքօղը մոան-ձին, հատուկ կընիկ ա: Հ՛ըմեն մմոթ չըկմնում սմրքա: մլուրը լըցում են, լա՛վ հունցում են, դ՛ընում են՝ մինչեվ փալխավի խըմորը գ՛ա: Մինին ք՛երում են դ՛ընում են: Խըմորը գ՛ըռտընքում են, փըռում են սինու մեչը, կըթուն են լըցում, մմոթ կմ տմսնհինգ հ՛երես ա մնում, մմոթ կմ տմսնուրթ հ՛երես ա մնում: Բ՛այց վոր տեղ են ճմմփում, մվեղի ք՛առցըր են մնում, մեղըրը շմտ են

անում: Կրթունքը լրցում են հ'երես-հ'երես, շաքարը շիպչով ման-
դրըցընում են, լրցում են էտ փալխավի վրբէն: Ըտենց հ'երես-
հ'երես, մինչեւ հ'իրանց էտ դ'ըրած գ'ընդերը լրռանում ա: Ու
կրդրում են, փալխավա-փալխավա յեն անում: Սինով տանում են
փուռը էփում են, սինով էլ բ'էրում են: Վոր տեղ են ճամփում, էնենց
են անում, վոր մէ քիչ ջ'ոչ հ'ըլնի: Մեղըրն էլ մէ քիչ տաքացընում
են, ջ'ըրիկացընում են, լրցում են հ'երեսը: Քաշում տակը, հ'ըլնում
խամով:

Գրիգորյան Ջեմմա Վաղարշակի, ծնվ. 1931թ.

Գավառ քաղաքի Հացառատ թաղամաս

Մեզի լավ տավար, մալ կմր: Թալվէն, հիշում եմ, մատակ
կմր, կով կմր: Յեռետունէրկու թըվին տավրերն էր գ'ալում ին կը-
թում ին, կմթը տանում ին էտ գ'ախ: Մէ հատ ըտենց ճըպոթ էր
ձ'եռըս, սովորություն էր, մտնում ի, կմյնում ի տատուս գ'ըլխին,
տատըս մատկըները, կովերը կըթում էր, ընձի կմթ էր տալում,
խըմում ի: էտ օր էկան, համատամրած ին մտում, յես չեմ գիդում՝
ինչ էր, համատամրած էր, կովերը կըթում ին, կմթը տանում ին,
տավար, մալ կըթում ին, տանում ին: Մէատ Փօփօլ անընավոր կը-
նիկ կմր, էտի էկավ՝ մեր կովերը վոր կըթէր: Կովերը կըթեց
պըռձավ, մըտավ մատկի տակը, մատակին ա կըթում: Էտենց
կըթում, լրցում ուշատկէն: Թալվի հօղէն էլ տըղէրքը գ'ալում են,
նըստում են, էն գ'ախ տէլէվիզօր, բ'ան չըկար, նըստում են՝ նաղըլ
ին անում, խէքսթ ին մտում: Էտենց թալվի մէշը էտենց մռանցին
տեղ էր, էտենց բ'աներ դ'ըրուկ, նըստուկ ին: Էտի վոր կմթը կըթեց,
մամիկըս գ'ընաց, մէատ բ'ածակ բ'էրեց, մսավ՝ էսա բ'ածակով

մեշու տու թօ ճիծը խըմա, սօվոր ա, մասավ, էս միձիկը, յես իշունն մմտակը, կօլը կըթէր եմ, իմ միձրկան կմթ եմ տըվե: Էսի բը՝ չէ, վույ աման, յես չեմ կմնա, մասավ, կմթ տա: մասավ՝ հընչի՞, միձի, դ՛ու գ՛աս իմ մէ թալվա տմվար մմլը կըթէս, մէ պուտ կմթ չիտա՞ս իմ ճըծին: Էտ մասէլու գ՛ախ յես ըզգացի, վոր ըտոնք վիճում են, էնենց եմ հիշում, չոտը տմրէկան եմ հ՛էլէ: Հ՛ըմա ճըպոթը՝ մմտկի գ՛ըլիսին: Խըթ զմնել՝ մմտակը վոտը վէրցեց, ու կմթը գ՛ընաց, լըռիվ մէ վէրօ կմթ՝ կըվանոցը: Էտ կմթը լըսվավ կըվանոցը: Էտի մէ ճըվճըվոց ա քըցե, Փօփօլն էր՝ էտա Յեռջօյ կիսուրը՝ վա՛յ, էս ինչ սեվ բ՛ էրիբ իմ վըրէն: Մմմիկըս հ՛ըմա վէրցեց ըսենց մասավ՝ (մմօթ էլ ա)՝ տօ լավ մրավ, քօ խօր կօտը քաքեմ, մասավ, իմ մմլ - տմվարներ կըթէս՝ մէ թըքս կմթ չիտա՞ս՝ իմ ճիծը խըմա: Շըշմավ էտ կընիկն՝ ի՞նչ մնա: Վոր բօբբոց քըցեց, տըդէրքն հօդից հ՛էլան դ՛ուս: Էտ ի՞նչ ձ՛էն ա, էտ ի՞նչ ձ՛էն ա: So, մասավ, ըստու վըրէն սեվ գ՛ա, մէ թալվա տմվար կըթէ տմնում, մէ պուտ կմթ չըտըվեց: Էն ճիծն էլ զմնեց մմտկի գ՛ըլիսին, կմթը թափավ: Լավ մրիբ, միձիկ ջան, ծըծէրըտ ուտեմ, աչըձ՛ախ ընձի պմչում են, քաշքըշում են՝ լավ մրիբ՝ թափիբ: Մըկա էտի լմլում, չօքեր տըփում՝ վա՛յ, յես ըստօվ պըտի փարա ըստանի: Էտա կըվէրի մըչի, կըվանոցի մըչին ըսենց ճմնգում, էտ մըխսան կըվէր՝ կմթը, ճմնգում, լըցում, ջ՛օկում լըցում ուշատկեն, վոր լըսվի: Խա: Էտենց մոավ, էտ կմթը գ՛ընաց:

▪

Էս բօլտերը ծուռն ը մուռ,
Տըդա, խուզեմ քօ քսքուլ,
Հ՛առչի կընիկ դ՛ըռնէդ՛ուռ,

Հընչի՞ մտար յեղվան ծուռ:

▪

Մէ ք'առց եմ կմրե՛ իմն ա,
 Մէկ էլ եմ կմրե՛ իմն ա,
 Քախկի քարվան գ'ալում ա,
 Մըչի սուրային իմն ա:

▪

Ջ'ախճի կըտուր՝ լիքը վառթ,
 Ջ'ախճի դ'ուռը լիքը մմռթ,
 Ճամբ մրեք, յարըս էկավ,
 Գ'օտիկը՝ լիքը վառթ:

Սեդա Բագրատի Թաղևոսյան, ծնվ. 1928թ.

Քուռթըր գ'ալում, տէնում՝ տրդէրքը քաղ են մնում: Մէկը քաղում, մէկը կմպում, մէկն էլ փոցըղ մնում: Կըռուք հավքօղն էլ կըռուք հավքում հէտեվից: Հիշկում, հիշկում, էթում: Խառցընում են՝ ի՞նչ տեսար: Էն, վոր թնլում էր, ք'երում էր, շընգշընգում էր, էն, վոր կըլօրակ էր մնում, մըկա էնի մեռա՛ավ: Ախար, կմպ մնելը շմստ գօռ ա: Փոցըղ մրօղը, մսում, փոցըղ էր թնլում, ք'երում, ճիժն էլ կըռուք էր հավքում, իսկ, մսում, էն կըլօրակ մրօղը մըկա մեռա՛ավ:

Հրանտ Թաղևոսյան Իվանի, ծնվ. 1929թ.

▪

Սօվետի գ'ալը,
 Տմբան մեր մմլը,
 Բը իմալ գ'ըլնի մեր հալը:

Սուրեն Ղարիբյան, ծնվ. 1924թ.

Գավառ քաղաքի Արծվաքար թաղամաս

Ուրեմը, խառնիսն ա գիվն թե մեր, սեվին սըքին, էն մնտերը՝ մնջալ են մսում, մնջալը շըշերի վըրեն գննուկ, էթում ինք, մէշու տեղ էթում ինք, քըչընում էր: Է՛, բութուկէքով ննֆտերը կըշտըներն ա, լըցում են վըրեն, բ՛երում են իմ դ՛էմը: Սմող իմ հնշկերը, վոր լնցէր եմ էլ, հատվըները էսենց գ՛ըձվուկ էր իմ հերեսիս վըրեն: Էկա, վոր կմյնա մեմմիտ խնյլու դ՛էմը, տէնամ վոր ինչ՝ հերես չըկա: Էտ հ՛առվի ըզերը բ՛ըռնուկ՝ սեվ մըրերը մոցունքի խէտ էկած, կմթացած շօրերիս վըրեն: մսի՝ խարամ հ՛ըլներ էս խառնիսը, էտ մուրը չըբ՛ըռնին՝ մվէլի լավ չէ՞ր, մութը տեղ ջնյնամ մէշօլ կըքէփըլտինք:

Թաղեռայան Զինա Մամսունի, ծնվ. 1940թ.

Մօրական պմպիկըս դուքանչի յա հըլնում ա: Էտի յես լըսացէր եմ, չեմ տէս: Սմբուխանցի մոնում պմպիկըս: Սմբուխանցի յա մոնում ա, Զնքօյենց տընէրից են: Էտ դուքանը քնվմոցիքը կըդրում են. բ՛ացում են, գ՛իշերը տմնում են էտ կըտորները: Մընաց, վոր էթում են պմպիկիս մխպօրը քնվմոցի ուզէլու, տէնում են, վոր հիրանց էտ դուքանի կըտորները ըտոնք մինդար են կմրած: Էլ ի՞նչ, էտ կընգան բ՛երում են գ՛եղը, շմտ խօրօտ էր, խըրեղեն էր:

Մէ քանի մնոթ պմտերի տրգներ նրստուկ են հըլնում, մէկ էլ մէ մնոթ ա գ'ալում՝ կօշիգները խին, շօրերն հըմէն խին, գ'ըլխարկը՝ թննամ: Խընդում են էտ մնոթի վըրէն: մսում ա՝ հընչէ՞ք խընդում վըրէս. չարուխ, չօրաբ, քօլօ՞գս ա խին, կմստում շըլվար, քօլօ՞գս ա խին (քօլօգը վոր թննամ յա հըլնում, էտ խըները հըմէն բ'երում խէտը մսում ա), շըլվար բըլուգ, քօլօ՞գս ա խին, ի՞նչըս ա խին, հընչէ՞ք վըրէս խընդում:

Գ'ացած ին սմըը քաղ մնէլու, քաղ ին մրած, սէլըօվ դ'առցած ին էկած ին, ըստ սէլը շըռչէր էր: Մէլը շըռչէր էր, ըստնց վըրէն խաղ ին կմպած.

մնգինի բ'երնի բուղը,
 Զառուբյանի ձ'եռն էր ծմոթի ճուղը,
 Գօլէցին գուոնա յեր փըչում,
 մխճըգները՝ շմն պէս խաչում,
 Պմպօն Թամարի թուշն էր պմչում,
 Վոչ մէկից էլ չէր մմաչում:

Մէլվորի հէվէլի մնունն էր Զառուբյան, քանի վոր հիրանը ջ'ոչավարի յեր պմխում: Պմպօն ու Թամարն էլ սիրահար ին:

Գևորգյան Էմմա, ծնվ. 1937թ.

▪

Խառսին տմրանք վիրեվի կմլօվ,
 Շօրերը բ'երինք սիրուն ծմլէրօվ:
 Հէլի խաքի, հէլի կմպա, էկէր ենք տմնենք,
 Չըխաքնէս, չըկմպէս՝ գօնօվ կըտմնենք:

Խօրըտ խափինք մեր թունդ անրադօվ,
 Մօրըտ խափինք մե քիշմիր շմլօվ,
 անխափօրըտ խափինք մե բ'աժակ գ'ինօվ,
 Քըվորըտ խափինք մե վիզ ուլինգօվ,
 Քե յէլ խափինք մեր սիրուն տըղօվ:
 Հ'էլի խաքի, հ'էլի կմպա, էկէր ենք տանենք,
 Չըխաքնէս, չըկմպէս՝ գօռօվ կըտանենք:
 Սեղանը պմողրաստ, քեզի յենք հ'իշկում,
 Հ'էլի խաքի, հ'էլի կմպա, էկէր ենք տանենք,
 Հ'էլի խաքի, հ'էլի կմպա, էկէր ենք տանենք:

▪

Ասացվածքներ

Ալնի յեր՝ խանձըրախամն էլ տըվեց վըրէն:
 Իրէք միսը մե մմիս ա:
 Վորը շըվում ա, հ'ինքը բ'ըվում ա:
 Սօվորին մի կըդրա, անսօվորին մի սօվըռըրա:
 անջանը էկեր ա, մանջանը չըտամլում:
 Գ'իտունին գ'երի հ'էլի, անգ'ետին սիրէլի մի հ'էլի:
 անրունը ջ'ուր չըդ'առնա:
 Գ'օթուցյուն չըտամրե անքայուցյուն:

▪

Օրհնանքներ

Միմոն ծերունի հ'ըլնէս:
 Քար թանկէս, վոսկի բ'ըռնէս:
 Քօ խալալ քըռտինքը քե խալալ հ'ըլնի:
 Մէ պմտըտ վոսկի հ'ըլնի, մէկը՝ մոծաթ:
 մասու հանշկը վըրէտ հ'ըլնի:
 մասու օռշնինքը թափի վըրէտ:

Հ'երկեն անրեվ հ'ընես:

Ծըլես, ծամխկես, մէչը նըստես:

▪

Անեծքներ

Դ'անը դ'ատես, դ'ատակ նըստես:

Նըստես՝ մըսերըտ թափի, կ'այնես՝ օսկըններըտ:

Ծանկծըկվես, ծակ-ծակ շմպիկ խաքնես:

Լիզուտ ք'երնիտ մէչը չօրնա:

Հնշկիտ սեվը սիֆտակ անես:

անտակ ծովի ռաստ գ'աս:

Գ'ըլխիտ գ'ըլխավոր չընի:

Բ'երնիցըտ դ'ուս գ'ա, լըսվի ծոցըտ:

*2014թ. գրի է առել Գավառի պետական համալսարանի
ուսանողուհի Անահիտ Մնեյանը*

Կարմիրգյուղ գյուղ

▪

Բ'ե ձեռքըտ համփուրես, մայրիկ,

Կերեր եմ կ'աթըտ անուշիկ,

Յերանի չիլինի անխճիկ,

Մընաս ք'արօվ, յես գ'ընում եմ:

(էն էլ անում ա)

Մի' գ'ընա վատ դ'ըրկըցի տուն,

Խեքօվ մըտկօվ յեղիք գ'իտուն,

Միշտ ունեցի ք'արի անուն,

Գ'ընա՛, վոթթիս, մսված քեզ հետ:

Փեսեն գ'ուքա՝ դ'ուս վոթթի յել

Նա յե քեզանից հ'ատավել

Նրբան քու սերն եմ կմմեցել
Գ՛րնա, վոթթիս, մի՛ լաց, գ՛րնամ:

▪

Մէ մմոթ հ՛ելե, մսե՝
մխճի ջան, մխճի,
Հ՛արի քեզի տմմ խօջու տըղին,
Մեվ խալիչին, սիֆտսկ հօղին,
Սսֆսրի բօխճին, գըլսգ²¹⁹ դէրին:
մխճիկը ջըխսսվնե՝
մդէ ջան, մդէ,
Ի՞նչ եմ մնում խօջի տըղին,
Մեվ խալիչէն, սիֆտսկ հօղէն,
Սսֆսրի բօխճէն, գըլսգ դէրէն:
Խսգար խօջի տըղա կուրբան կմնեմ
Իմ Սսքօյի չօլախ վոտին, ճ՛եռի փեղին,
մլ բըրզին, շմլ բըրզին, հ՛երկէն վըզին,
Տուտու բօզին, փեղէ լիզվին, ծմկ քօլօզին:
Էրնէկ էն օր՝ գ՛արուն գ՛ըքս,
Իմ Սսքօնը փեղը վերցս,
Օհօ՛ մնա, բըժօ մնա,
Բսշ մմսկըներ, բսլսք կօվեր,
Բ՛էտ պրտկըներ, խըշտ կօտըշնեեե՛ր, ժսշկի տըկեր:
(Չըխսսվներ ա խօջու տըղին, գ՛ացե նսխըռչու չօլախ վոտին ա
խսսվնե):

Արևշատյան Սեդիկ Տիգրանի, ծնվ. 1926թ.

²¹⁹ Գլասս // գլսգ՝ մետաքսյա գործվածք:

Հ'առեչ, մսում ին, Նմվոյ Սմրոյն հոռթիկ հ'էլէ, էտենց, ք'է-
րած մօռթէլու, գ'ըլօխ կըղրած ին, հոռթիկն էտենց հ'էլէր էր փա-
խէր էր, հիմի մսենք էտենց վոր ք'ան հ'ըլնում, ասենք՝ մէկը
թօղում փախնում, ք'ան-ման, էլ տուն չըգ'ալում, մսում են՝ հ'էլէ
Նմվոյ Սմրոյ հոռթիկը:

Արևշատյան Արամ, ծնվ. 1979թ.

Նորատուս գյուղ

Նսրնդուգա մէչը կմ մէատ լավ գօրավոր սուրփ, մնունը
Գ'ըրիքօր Նմրէկէցի յա: Կըշլաղ մէատ կիսուր էթում ա սմրը,
խառսին մսում ա՝ գ'ըրթան ճուտ ա, ճըտէրօլ, ասում ա, յեթէ
տէսա, վոր ճըտէրիցըս մէկը սմտկէ, քեզի կըխըրկեմ մեր տընից:
Ու հ'ինքը էթում սմրը: Էն հ'էքսօրը գ'ըրթանը հ'իր ճըտէրօլ սմտ-
կում են: Լնւում ա էտ ջնյէլ խառսը: Հարէվանը լըսում ա ձ'էնը,
դ'ըրկէցը, գ'ալում ա, բա՝ հ'ընչէ՞ս լնւում, մխճիկ ջան: Բա՝
կիսուրս մսեր ա, վոր ըսենց-ըսենց՝ ճըտէրիս մնզը թէքվեր ա՝
քեզի կըխըրկեմ: մսէ՝ մի՛ լնց, մխճիկ ջան, Նսրնդուգ մէատ
ըսենց սուրփ կմ՝ Գ'ըրիքօր Նմրէկէցին, էտ ճըտերն ու գ'ըրթանը
լից մնդը, տմնենք ընդէ, դ'ընենք հ'իրա վոտի տմկը, չուր լուս
կըլավընա: Ըտենց էլ մնում են: Բ'էրում են դ'ընում են Նմրէկէցու
վոտի տմկը, մինչեվ լուս գ'ըրթանը հ'իր ճըտէրօլ լավընում ա:
Էտ օրվանից Գ'ըրիքօր Նմրէկէցին կօշվում ա, մսում են, Չնք
հարոց Նմրէկէցի:

Սեդա Գրիգորյան, ծնվ. 1941թ.

Յես հիշում եմ՝ մենք Սեվան ինք, իմ խերը իրեքատ վոռփ երեխեք բ՛երեց՝ տմանըխինգ-տմանըվեց տմրեկան տըղերք: Մը-խօն ու Սուրիկը մխպեր ին, մեատ էլ Յենգօ մնընօվ տըղա յեր, էլի ըտենց: Խերըս մռավ էկավ, ցուռտ, ձ՛ըմեռ ճըքճըքան, մօրըս մսավ՝ այ կընիկ, մսավ, էս երեխեքը իմ երեխեքն են, մսավ՝ ըտե՝ Ձուկբ՛աժնի շենքի կուշտը կուչ էկուկ նըստուկ ին, մսավ՝ բ՛երեր եմ, իմալ իմ ճըժերն, ընենց ստոնք, պըղի պմխենք: Մերըս մսավ՝ հ՛արեք, հ՛արեք, ճըժեր ջան, հ՛արեք: Մենք Սեվան մեատ այսքան տուն ունիք մեզի: Կուխնի յեր, ընդե յէ բալկոն էր դ՛ուսը: Կըվառտիրա յեր, էլի: Էտ տըղերքին պմխեց խերըս, ջ՛օչըցըրեց: Տմրավ նմվի վըրեն մմողրօզի տեղ բ՛անցըրեց, փող տըվեց, վեռչը, տըվեց հ՛ուրիշ նմվերի վըրա տեղավորեց: Էդ մմողըքին պմխեց մինչեվ ջ՛օչըցըրեց, բ՛երինք մեր գ՛եղը նշանեցինք: Մեկը մեր գ՛յուղից ուզինք՝ Ձուկի մնիկինը, նըշանեց Սուրիկին՝ պըստի մխպօրը, ջ՛ոչ մխպօրն էլ էլի մեր գ՛յուղացի, մգրիվանք ին մընում, ըտուրը ուզեց Մըխօյն էլ: Ըտոնցը նըշանեց: Իսկ Յենգօյն էլ մեհատ հ՛ուրիշ մխճիկ ուզեց, Սեվանից ուզին բ՛երին: Էս մճիկը, Յենգոյը վոր նըշանեցին, բ՛երեցին, էս մխճիկը շմտ սիրուն, վիղնի, բօյօվ մխճիկ էր: Բ՛այց դ՛ու մ՛մսա՝ թմմբալ, ու նըստում չըկմնում հ՛իրար գ՛ա տեղից: Ըտենց մերըս պմխեց, պմխեց, մե օր ըտոնք խօացին՝ խերս ու մերըս, խերըս մսավ՝ խառսը իմալ ա (խառսին էլ սիրում ինք, շմտ սիրուն ախճիզ էր, խելքըտ կեթեր, վոր տենիր, շմտ խօրօտ մխճիկ էր), մսավ՝ բա ինչ մնեմ, վոր նըստում ա, խեռը մմողից, ինչօր իշաֆորմ ա, մսավ՝ էտի չըլնում կմյնում: Խերըս մսավ՝ բ՛ե Յենգօյն մսենք, տմնենք Սեվան ըստուն տեղ կմնենք, մե տուն կըքըրենք, թօ էթան նըստեն հ՛իրանց խըմար, մյ կընիկ: Վեռչը,

տամբան, դ՛ու մի մասա՝ ընդեն էլ: Մեզ էլ մե մամխս մրնաց, խերքս մասավ՝ էթամ տենամ ճըժերն իմալ են, գ՛ամ: Գ՛ընաց, էկավ մփէրը (մփէր ինք մսում խօրքս): Յենգօյը մսէր էր՝ ինչ կամ, լացէր էր, մսէր էր՝ բա՝ մփէր ջան, յես իմալ մնեմ, վոչ զադ ա էփում, վոչ ընձի խաց ա դ՛ընում, մմանը լըցում եմ, ուտում, դ՛ընում ընդէ, մրնում նսմշում, մրնում մէչը: Խէրքս մասավ՝ չէ, էտենց չըլնի, ումուդ ջան, հ՛արի տանեմ հ՛իրա խօր տունը: մռան գ՛ացին, խօրն ու մօրն մսէր ին, բա՝ քօ միսճիկը վոր տեղախան չէր հ՛ըլնում, էս խէխճ տըղէն ինչ մնա, մնտէր-մնտիքագան, ըստուրը վորը պմխա: Լավ էր, գօրէնէր խերքս, տամբավ ըդուրը թօղէցին: Մընաց, խերքս մոթէն մստավկի էր, էգէր էր թօշսգի: Գ՛ացէր էր Սէվան (մեզ-մեզ էթում էր, ֆըռում էր, գ՛ալում էր խերքս ընդէ), էդ Յենգօն պմդասկան ուռթէր էր: Բա՝ վա՛յ, մփէր ջան, կուրբանտ հ՛ըլնեմ (դը էդ գ՛ախ տմրինէր հ՛իրար չին տէսած), էթանք մեր տունը: մռէր էր, գ՛ացէր էր: մսում էր՝ վոր չըգ՛ացի տէսա, Յենգօյ դ՛ուռը դ՛էգէրը գմնուկ, մֆտօնէրը կմյնուկ, բըրիշկէքը կմյնուկ, ճ՛իյանքը, մսում ա՝ սուրունօլ օխճըրնէրը կմյնուկ, մէատ էլ, մսավ, սեվ կընիկ, ըսենց սեվ ու մեվ կմռճըլիկ կընիկ ունէր: Էտ կընիկը էկավ, Յենգօն մսավ՝ էսի իմ խէրն ա, էսի իմ խէրն ա, ճըժէր ջան: Վոր մսավ, մէ սուրու ճիժ էկան թափան վըրէս, կընիկը խէտը, մնտես-մնձմնօթ: մսում՝ ընձի գ՛ըրկին, կօլթըղին ու տմբան նեռս: մսում էր՝ Յենգօն հ՛էլավ մէադ օխճսր մօռթէց, ճերուխում մրէցին, վեռչը, լավ-լավ խօրքս իրէք օր, չռոս օր պմխած ին, մէկ էլ Յենգօն դ՛ըրէր էր մֆտօն, է՛լ գ՛աթօվ, է՛լ ուտէլիքօվ, մէ օխճար էլ մօռթած ին էլի, մփէրի խէտ դ՛ըրած ին՝ խէր ջան, դ՛ու մեզի պմխէր էս: Վեռչը, ըտենց էկած ին: Էտ էլ Յենգօյ պմսմությունը:

Էմնա Արամի Մկրտչյան, ծնվ. 1938թ.

▪
 Ըստե պուպուզ, ընդե պուպուզ,
 Հ' էռթըսեն դ' ուս:
 (արևի շող)

Էրկու տընգիչ, մե տընգտընգիչ,
 Չոռսը կմխիչ, չոռսը կօխիչ:
 (կույ)

Ըստե քրստ, ընդե քրստ,
 Դ' ըռան հեդեվը նըստ:
 (ալել)

Աթեն, ամթեն, էրկու թամթեն
 Էթա գ' ա, կըբնի պմտեն
 (կշեռք)

Գալստյան Աշխեն, ծնվ. 1929թ.

Գանձակ գյուղ

Դեկտեմբեր մամիսն էր, մամոթս անօթի՝ սմրերն էր: Մե մամոթ չըկար, վոր խաց տամներ, խասցըներ մամոթիս: Հ' էլա շունը թօնի, ընձի հ' ընգեր ամրեցի: Բուդիները վոներըս խաքա, պենջակ խաքա, չօբնի փեղը ձեռըս ամա, գ' ըլօխըս կմպեցի, ք' ըքին, ձ' անը սմրերն հ' էլա: Դեկտեմբեր մամսին: Սմրերն հ' էլա, հ' էլա գ' ացի, մամոթիս խաց տամրա: Բ' ուք, ձ' ուն, ինչ ձ' ուն ա, վոր չեմ կմնա մսե: Հիտեվ մնում եմ՝ ք' ուքը տամլում, հանեչ մնում եմ՝ ք' ուքը տամլում: Գ' ացի խասա սմրեր: Ձ' ունը ք' ուքը տըվեց վըրես, խասա սմրեր: Էրկու

չօրնի հանդիպա: Մէկըն իմ մակըն էր, մէկը մեր գ'եղացի յէր: Բը՝
Գըրիշին խա՛ց ես տամնում, մասի՛ խա: մասավ՝ էս բ'ըքին կէթաս,
Էվէր ջան, կըխեխտես: Դ՛ու, մասավ, խացը տու, յես հ'առավտուն
կըտամնեմ, մասավ, էտ խացը կըխասցընեմ Գըրիշին: մասի՛ չէ, վոր
էկէր եմ չում ըստե, իմ Գըրիշի խացը յես կըտամնեմ կըտամ: Գ'ացի
խասս սմբերը, բ'ուքըն ընձի խեխտում, գ'աս'ցեր եմ հէլէր եմ
համարա էն ձ'եր Տըլվարի դուզի սմբի գ'ըլօխը: Էդ վախտ
օխճըրները մընում ին գ'ումերը: Հունըրվար մամսին էլ չումի սմ-
բերն ին: Չօբները մընում ին, էտ չայէրի բ'էրները մըրըսցընում ին,
էտ կ'անչըներն մըրըսցընում ին: Դ՛ու մի մաս՝ գ'ումերը մմցե
ցաճըր, յես հ'էլէր եմ վիբեվ: Բօխճէն շըլակըս էթում եմ, մէկ էլ
տէսա՝ մըբեվը ըստեղից մնավ: Տէնամ՝ գ'ումերը դո՛ր ա մմցե, յես
հ'էլէր եմ գ'ըլօխը: Չօբէլօվ, հ'ըլնէլօվ ձ'ան մէչը, հընգընէլօվ
հ'ըլնէլօվ խասս գ'ումերը: Խասս գ'ումերը, խացը դ'ըրեցի, մէշու
խտ վատեցի, տմքցա, մնօթի, ծմբավ, չըկիմիշա, վոր բօխճից մէ
խաց խանի ուտի, ասի՛ կ'մրօղա մմթըս յետ գ'ա, էտ խացը մընա
հ'իրանը, կ'մրօղա էրկօր չըքաշա, մէ խինգ օր քաշա: Էտ ձ'անը
բ'ըքին էկա, էտ տըղէրքն հանդիպան ընձի: Մէկը խօրօխպօրըս
տըղէն էր: մասավ՝ հ'արի մմց գ'ումը խետըս, յես կըքընեմ էն տըղի
կուշտը, դ՛ու քընի իմ ջըլէրը: մասի՛ չէ, իմ ճըժերը պըստիկ են: Էկա,
էկա, բ'ուքը ձ'ուն, մնօթի ծմբավ, ձ'ան մէչ չօքում եմ հ'ըլնում եմ,
չօքում եմ, հ'ըլնում եմ, կէսգ'իշերին խասս տուն: Խասս տուն,
կիտուրըս մասավ՝ բալա ջան, էկա՛ր, մասի՛ խա: Մ'մթօխ չըտէսա:
Մ'մթօքս վոր էկե, օխճարը մըբե նեռս, մ'մոջ ա էկե, մ'սե՛ էսի իմ
Էվէրն ա էկեր ա: Էտ խետի չօբանն մ'սե՛ չէ, Էվէրն ի՞նչ ռիսկօվ ա
էտ ձ'անը բ'ըքին էկե: մ'սե՛ չէ, իմ Էվէրն ա էկե: մ'րաղի վըրս մ'մոջ
էկած, հ'իչած Քսրիմքսնդ, էկած էն մէկէլ օխճըրի սուրունը, վոր

ցածրներն ա: Էկած խառցըրած ա, մսեր ա՝ տըղերք, մսեր ա, իմ խացը վոնն ա ք՛երեր ա: մսեր ա՝ Էվերն ա ք՛երե: Դը, մսեր ա, խեճի էշը, գ՛ընա Քնրիմքննդա մրաղ ք՛ե: Մէ մրաղի տեղը գ՛ացե իրեք-չոտը խատ մրաղ ա ք՛երեր ա: Ըտոնքը խըմած ա, վոր յես ինչ ոխսկով հ՛ելեր եմ էտ սմրերը դեկտեմբեր մմսինը, գ՛ել ա, շուն ա, մմոթ ա, էս ա, էն ա, ինչ հ՛ըոխսկով եմ հ՛ելե սմրերը:

Էվերիկ Մարգարյան, ծնվ. 1938թ.

Հայրավանք գյուղ

▪

Տըղեն փարք ա՝ վոր ծընվում, մխճիկը՝ մխը խեղն ա:

▪

Ըզգուշացիր՝ մոխրի մէշը կըրակ կա,
Բօլօր մմոթի գ՛ըլօխն էլ փափաղ դ՛ըրած կա:
Յերփեմըն՝ ձեռքտ մի վերցըրու տըկարի վըրա,
Բօլօր մմոթն էլ մմոթ ա մշխարիս վըրա:

Ըզգուշացիր՝ մոխրի մէշը կըրակ կա,
Բօլօր մմոթի գ՛ըլօխն էլ փափաղ դ՛ըրած կա:

▪

Քօ հայրիկը խոոթ ա,
Վախենամ՝ ընձի կըմօռթա:
Իմ հայրիկը խոոթ ա,
Բ՛այց ժամանակակից մմոթ ա,
Էնի քեզի չի մօռթա

▪

Վիճակ մսեմ ու պմրեմ,
Լըցեմ տօբրակը կմրեմ
Տէնամ՝ յարըս գ՛ալում ա

Չօրեմ՝ չսքմիրի քաշեմ:

▪

Կըռիվն էկավ խասավ Վառշավա դուզը, անուշ մայրիկ ջան,

Վառշավա դուզը:

Ման էկա քե, գ ըթա քաֆըր գերմանու իզը, անուշ անդե ջան,

Գերմանու իզը:

Գերմանը լալ էր, անուշ մայրիկ ջան, յեսիր չըտանէր:

Գերմանու խաքուստը՝ բիրանդի կմպույտ, անուշ մայրիկ ջան,

Բիրանդի կմպույտ,

Հընգում ին խօքուս խէտ, շիքում ին թաբույթ, անուշ անդե ջան,

Շիքում ին թաբույթ:

Էլ վերի, վերի, անուշ անդե ջան, հընգել եմ գ՛երի:

անդէս ասէք՝ ընձի թօղ մէկ էլ բ՛երի, անուշ մայրիկ ջան,

Թօղ մէկ էլ բ՛երի:

Նօրից նանիկ մսի, օրօրօց անի, անուշ մայրիկ ջան,

Օրօրօց անի:

Էլ վերի, վերի, անուշ մայրիկ ջան, հընգել եմ գ՛երի:

Աստղիկ Հարութի Օհանյան, ծնվ. 1922թ.

Գեղարքունիք գյուղ

▪

Միրուն դ՛ էմքըտ չեմ մօտանում,

Քանդակներով նմիշէր եմ,

Տունըս քեզնօվ գառթարէր եմ, Մմսիս սմբ:

մմէն հայի սըռդի խօրքում

Մմսիս սմբն է գ՛ ըթնըվում,

Մէր սմբի պէս սիրուն չըկա,

միս, մեր դանդի պէս էլ դանդ չըկա:

Էս տամնըս թոռը (երկու տղղա ունեն, ամեքին երկու-երկու մխճիկ ա, մեկ-մեկ տղղա). խօրըս մնունն եմ դ՛րրե՝ մոսէն, հ՛ելավ մե վեց-յօթ տամրեկան, ըստու ձեռներն ու հ՛երեսները սիֆտանկ խալեր ք՛րոնեցին: Վո՛ր ք՛ր ժըշկի մօտ տամրա, վո՛ր հեքիմի մօտ՝ չրք՛ ուժվավ, մօտ մե տամրի: Մե տամրի էտենց, էտ էրէխէն սիֆտանկ խալերը ք՛րոնեց կմյնավ: Էրագին տէսա՝ ընձի մսեցին՝ ձ՛եր տամն էն լավ մքօրը մմտաղ կմնես, սըրփի տմկից քօ ձ՛եռօվ էտ խողը կըխանես, կըշմողես, իրեք մնքամ կըքքսես էտ սիֆտանկ տեղրանքը: Իրեք մնքամ մրեցի, էտ սիֆտանկ խալերը գ՛ընաց:

Լևիկ Արսենի Ղազարյան, ծնվ. 1939թ.

Լանջաղբյուր գյուղ

Թաքավորը ունենում ա իրեք խատ տղղա: Էտ տղղերքը ջ՛օչընում են, թաքավորն մսում ա՝ լը կմյնեք տէնանք՝ ըստոնք ինչ ձ՛եվի տղղա յեն: Ջ՛ոչ տղղին մսում ա՝ դ՛ու պըտի էթաս մշխատանքի, փող ք՛երես, այսենց էսենց գ՛ոռձ մնենք: Դը մերը գիղում, վոր ջ՛ոչ տղղենը գ՛ընաց, վոշ մե ք՛անի յէ համարա թէ պէտկ չի գ՛ա: Էթում, գ՛ալում, մերըն, թաքավորի մքրուստ ա, մե յմքս փող դ՛ընում կօյթըղի տմկը, ք՛երում ա: Բ՛երում, մսում՝ հայրիկ ջան, էսի քօ, մսում, փողը, ք՛երեր եմ, ինչ ուզում ես՝ մրա: Հըրաման ա տմլում, մսում՝ էտ թունդիրը վառեք: Թունդիրը վառում են: մսում ա՝ փողը քըցա մէչը: Քըցում են մէչը: Տըղէն էսենց կմյնում հիշկում, էտ էլ վառում: մսում՝ էտի ըտու քըռտիքը չէր: Գ՛ընա դ՛ուս՝ մսում: Բ՛երում են միշնակ տղղինը: Միշնակ տղղինը նույն

պանդանությունը, ինչ ձևով հ՛ընում ա ջ՛ոչին. էլի գ՛ալում, էլի մերը փողը տամլում, էլի թունդիրը տամլում վառել, էտ թունդըրա մէչըն էլի էդ նույն փողը քըցում ա: Քըցում, էլի նույն վիճակըն, մսում՝ էտի հ՛իրը չէ, ճամփա պըստի տըղին: Պըստի տըղէն էթում, էն հալին ա հ՛ընում, էնենց մշխատում, վոր հընում համարա թէ այսենց օսկոռ, այսենց էն ձևվի մշխատանքով, լավ փողէրով գ՛ալում ա: էլի նույն կմըքաղրությունը մնում ա: Փողըն, մսում ա, քըցէք թունդըրա մէչը: Փողը հէնց քըցելը, պըստիզն հիրան գ՛ըլիսի վըրա քըցում թունդըրա մէչը: մսում՝ այտի հիրան խալալ քըտիսնքն ա: Իմալ վոր մըկա խէրերըն մֆտօ յեն մոնում, տըղէր-քը քըշում են, տամնում են վորդէ ուզես գանում, ջ՛առթուփըշուր մնում, բ՛էրում են, թանլում են վըրէն՝ էտի հիրանց փողը չէ, իսկ հիրանց փողով վոր մոնում են... Նույն պանդանությունն էլ մըկա էտենց կմ: Խօր քըտիսնք ուտող տըղէն հուրիշ ա, բ՛այց մշխատող, հիրա քըտիսնք ուտողն էլ հուրիշ ա:

Իսկանդարյան Մաշա Միսակի, ծնվ. 1932թ.

Մարուխան գյուղ

Մէ տմրի մեր Սմբոյը ճ՛երեվան խառնիս են կմնչում: Էսի յու հ՛իր կընիկ Վառսիկը, հ՛իր միսպէր Մերօժը հ՛ընում են, խաքուն-խըփուն նըստում են մֆտօն, էթում են ճ՛երեվան: Վոր խասնում են ճ՛երեվան, թանսի նըման էս Վառսիկի մնդմի ցավը բ՛ընում, է՛ն կըռալն ա կըռում, է՛ն կըռալն ա կըռում... Ինչ անեն, ինչ չանեն, մսում են՝ հ՛ավէլի լավ ա տանք մտամը քաշել, նոր էթանք խառնիս, մէկ ա՝ Վառսիկը էլ սեղանից օքտըվօղը չէ: Մըղնում են էտ մտամ քաշելու տեղը, տէնում են բօլ էլ յեռթ ա, բ՛այց դը ի՛նչ

պըտի մանին. Վոչ մեկը հի՛ր յեոթը ըտոնցը չէր տի, հի՛րանք էլ են յեոթ կմայնում: Գ՛րլնի մե՛ ժամ քաշում, չում յեոթը խասնում Վառսիկին: Ըստոնք ք՛րժոշկին վըռագընում են, թե՛ շուտ մրա, պըտի էթանք խասնենք խառնիս: Բ՛այց ք՛րժիշկը հի՛րա գ՛ոռծը հ՛ըմընից լավ ա գիդում. Վառսիկին սըրըսկում, մսում՝ էրկու րօպէյից լիզուտ կըթըմբըրի, ընձի կմսես՝ մտամըտ կըքաշեմ, կէթաք: Հ՛ընցում իսինգը րօպէ, Վառսիկը ձ՛էն չըխանում: Բ՛ըժիշկը խառցընում, թե՛ լիզուտ չըթըմբըրա վ: Էսի գ՛ըլօխը տմնում-ք՛էրում, մնում՝ հը՛ը: Խինգը րօպէ յեսօ յեն խառցընում, էլի՛ հը՛ը: Էտենց մե քանի դան վոր մնում՝ հը՛ը, էս Սմբօն էլ չըդիմանում, մսում.

- Բ՛ըժիշկ ջան, ցա՛ վըտ տմնեմ, յես ըտու լիզվին ծմնօթ եմ, իսաչը իմն ա՛ զօրութունը յես եմ գիդում, էտի թըմբըրօղ լիզու չէ, դ՛ու իզուր բանդ մի հ էլի, մրի գ՛ըլնի՛ մտամը քաշա, մենք էթանք, խասնենք մեր խառնըսին...

Սմոթ կմ՝ ըսկի չուգա մեկի վըրէն դ՛անա, մեկի ձ՛եռը մե ք՛աժակ ջ՛ուր տա: Էտենց մմոթը վի՛րն ա պէտկ: Բը դ՛ու քեզի մէշու նեղութուն չիտա՞ս, վոր հարէվնիտ, ք՛արեգմիտ, սօ հըմա լավ՝ իըլղին մե օքուդ տաս: Բը էլ հ՛ընչե՞ս ծընվե, միշաք էկե՛ միյնակ ուտէլու իըմա՞ր: Էտա շունն ու կմտուն էլ սմղ օրը ուտում են ու մրեվի տմկը վոդները փըռում են, դինջ-դինջ պմրկում են. վոնչ շունն ա ջան մնում՝ իսաչա, վոնչ էլ կմդվի լայեղին ա՛ մուկ ք՛ըմնա: Բը մմոթը ըտոնցից չըտմբբըրվի՞... Է՛է՛, ի՞նչ ասեմ... Սմոթի մըտկին պըտի տեղ հ՛ըլնի, համ էլ մմոթ մեկին օքուդ տմլուց պըտի հի՛րանը լավ ըզգա, սիռտը փառավորի, խօքին թեթըվնա, թե՛ չէ՛ սութ ա...

Մեր գ'եղը Մայո անընավոր մէ կընիկ կեր, գ'ուղսովետը կամ-տարածու յեր: Վոր պետկ էր հ'ըլնում, հ'ողըրկում ին էս յան, էն յան, էթում էր տընընէրից մամթ էր կ'մնչում գ'ուղսովէտ: Վեռչը... Մէ դանն նմխակէն էս Մայոյը հ'ողըրկում բ'ուժարան, վոր բ'ըժըշկին մէ թուխտ տմնա տա, համ էլ մսում՝ մէկա Մերոժէնց դ'ըռնէրով էս էթում, էսա թուխտըն էլ տու Մերոժին, հ'ընցի: Էս Մայոն շմտ ա վըռթովվում, մսում.

- Յա՛ա, յես էտքան թե՛՛վ ունեմ, վոր էս էլ տմնեմ:

Պասլին Քալոյան, ծնվ. 1952թ.

Լճափ գյուղ

Կիսուրըս խէլօք կին էր, ութ էրէխէն պախեց, ամուսնացըրեց: Շատ տանջանք ա կ'երէ: Ասում էր՝ էթում ի, կօվ ի կըրթում կօլխօզին, էրէխէքըս դ'ըժվար էր պախելը: Հօրախպերը նախագա էդէ, ասէ՝ Սըրփույի, բ'աժակ դ'իր ծոցըս, էրէխէքին գախտնի կաթ խըմցըրա: Այ էտ ճ'եվի պախէ էրէխէքին: Պախէր ա, էրէխէքը մեճացըրէ, էրկու տըղէն, էրկու ախճիկ գ'ացին Վօլգա-գըրադ, չոռսով մացինք ըստէ: Ընձի արէլանցի արին, շատ վատ վիճակում, մէ քույր էկավ ասավ՝ մէ կին գ'ըլօխը բ'ացէ, աստըվաճ ա կանչում, ասում՝ յես մահանամ, հառսըս գ'ա հիր էրէխէքին պախա: Էրէխէքըս փօքըր ին: Էկա, յօթ օր մընաց, կիսուրըս մահացավ: Տէքօրըս կընիկը ասում էր՝ քըսան տարի յես պախի, քեզի մատաղ հէլավ...

Պողոսյան Անաստաս, ծնվ. 1937թ.

Շովազարդ գյուղ

▪

Հաջի Մուխան մօլի գ'յուղ էր,
Փըշէ գ'երան, կամշէ սուն էր,

Վար վարեցին գ՛ուրնի ակօսով,
Ցօրեն ցանին հավէսով,
Մըզներ տարան հիրանց փօսով:

*Սահակյան Անուշավան Գասպարի, ծնվ. 1927թ.
(գաղթականների թաղից)*

Հինքը անծրվաքարցի յեր, անուսնացեր էր ըստե, նըշանլու յեր: Ուրեմ հ՛ըլնում, գ՛ալում, կուշտըն էլ էսքան պըստըլի դ՛անանկ հ՛ըլնում: Հ՛ըլնում գ՛ալում, ճամփին յօթ-ուրթը գ՛էլ տամլում են ըտու վըրեն: Անծրվաքարից գ՛ալում էր ըստե, վոր էտ կընգան տեներ: Ուրեմ, անում ա, էտ գ՛իլվանքը վոր տամլում ին վըրան, դանանկն էսենց վոր բ՛ացում ի՛ էս յան պըտըտում ի, էն յան պըտըտում ի, էն յան պըտըտում ի, վեռչը, մասավ, էտենցութունով խասա Բուռդակօյին են անում, ինչ, այտե: Նոր ըտե վոր, մասավ, ուսանողները գ՛ալում ին, դը են գ՛ախ վոտով ին էթում գ՛ալում, ճ՛ըմեռ էր, մասավ՝ քար չի կանում վերցի, վոր գ՛օնե քար թանլի, լուցկի կմար կուշտըս, մասավ, մեշու լուցկի վառեցի թանլեցի, վառի թանլի, վեռչը լավ էր, ժողովըրթի ճ՛ենն էկավ... Էկեր էր տունը, աներն աներ էր՝ քօփօղլու տըղա, մե փօստի խըմար հընչիր հըլնում էսքան տեղ գ՛ալում, վոր քօ անպագան պըտի խօտակիր: Էտենց էլ անունը դ՛ըրին Գ՛ էլ:

*Արամայիս Բալեյան Չալիբեգի, ծնվ. 1936թ.
(սարուխանցիների թաղից)*

ՄԱՐՏՈՒՆՈՒ ՏԱՐԱԾԱՇՐՁԱՆ

Աստղածոր գյուղ

Կըսաս՝ մատթունս մատթ պիտի, հազար մանէթ պատտք պիտի, նըստի սեղան՝ դօր առի, նըստի մեզի տեղ առի:

Էկան ընձի հ'ուզեցին: Իմ պապան օր գ'ացեր էր պատէրազըմ՝ չէկեր էր, մենք էրկու քուր ինք: Իմ քուրըն չոռս տարեկան էր, յես էլ խինգ տարեկան: Բ'էտըցա հ'էլա տասնութ տարեկան, տասնութ տարեգնից կարքըվեր եմ: Խասկըցա՞ր, ախպեր ջան: Տասնութ տարեգնից էկեր եմ դաս: Էկեր եմ դասի, նեղի, նաչարի: Էտա դ'ըռան հ'առէչ կատսօլ էր ցաներ, էն էլ ջ'ուր չըկեր: Բ'ան էլ չըցանինք, միջակ էտ կատսօլն էր, էն էլ կատսօլն էլ կիտինք կիսարար, էտ դ'ըռան հ'առէճըն, խասկըցա՞ր, ախպեր ջան: Շատ նեղի ինք: Թավլա յեր, հօղա յեր, հավալվա թավլէքներ, էս թանկուր տեղրանք մենք տեսէ՞ր ինք: Հօղէն կէթին նըստին մատթիք, ժողով կէնին: Հօղէն մատթիք գ'իքին, իւքթաթ կէնին: Մ'եռիմ քեզի, իս յես իսամ ախճիկ՝ կէթի նըստի մատթկանց իւէ՞տ...

Էտեղ ձ'իթխաց եղե, իմ կէսրերի տան ձ'իթխացն եղե: Գ'օմշըներ կըքօմին, իմ կէսրերի տան գ'օմշըներ, կըքօմին, Էտեխ քառակ կար, էսթանկուր ինք կեր: Էտա մեր հանդա օր ձ'ավար ա կծէճենք, լա գ'էլիս՝ մըտիս տէնաս: Էտ ձ'ավրից էտ թավուր գ'ըլըցին կըտավատ: Դ'առնին, հանդա էտա ինքըն՝ փեղըն էլ դ'ուռն ա, էտատեղ կիտամ նըշանց: Էս թանկուր կըֆըռըցուցին, կըծէճին: Դ'առնին կարսըներ դ'ընին, ախպեր ջան, կարսըներ, քամին մէչ, կըծախին: Մ'եռիմ քե, տավրօվ կաշխատեր: Էս թանկուր իմալ օր տավար կամ գըրըճեն ֆըռըցուն: Քարի բ'օլոր գ'օմշըներ կէթին ու

կրծեծին, կրլրցին էտ քառակի նե, էտ գ'օմըններ ֆըռըցուցին, էտ ձ'երն գ'իքեր թափեր էտ քառակի նե, կարսի նե:

Կուս Վառվառ, Թաթաս առաքել, յօթ հայրապետի աղօթքն եմ կանչե, ուրփըթմուտ, չօրեքըթմուտ, կիրակմուտ, դ ու խասիս էս մառթուն: Հաջօղութուն քեզնից եղի, տեր, յերգընքի թաքավոր Աստըված, Հուսիս աստըված: Կուս Վառվառ, քեզնով եմ արավիներ: Յերկընքի թաքավոր Աստըված, Հուսիս աստըված, տեր փրկիչ դ ու:

Հունանյան Հասմիկ, ծնվ. 1935թ.

Արծվանիստ գյուղ

Էրագ պատմե՞մ: Դ ուռն նըստուկ եմ, տեսա՞ աֆտօն քըշին, Էկան կայնան: Էսա յեռուն տարուց հեվել կենա, չե՞, Սօֆօ՛, շատ կենա, չե՞: Էկան, ըսեց՝ էսի իմ տեսած էրզի կընիկ, էս աֆտօն կայնավ, ըսեց՝ սուրփըն դան ա, քըշեք դանի: Մըկա օր գ'ացինք, էն կարմունջըն ցույց կիտամ, դան ա: Քըշինք դանտի կայնանք, ասավ՝ էտեն, աղէ ջան, քելա խաչեր ք'աց: Տա ձ'եր հըմընի մուրադ: Գ'ացի խաչեր ք'ացի, ըսեց էս իմ տեսած խաչերն ա: Դ ու ընձի՛ աղէ, յես քեզի՛ ախչիկ: Էսա քառուն տարուց հեվել Սեդան ընձի ախչիկ ա: Հինք էրագ տեսեր էր, Էկավ դանսի, ընձի ըսեց՝ էսի իմ տեսած կընիկն ա:

Սարն ենք, մեր տավար, օխճար շատ են: Էս իմ կըշտի խառս ըսեց՝ էս մատղաշ ճիժ թօրկիք ընձի, էսքան կիթ թօրկիք իմ վըրեն գ'ացիք, գ'օնե գըտիք, յես թալեմ պանըրի վըրան, դ ու գ'ացեք գ'եդ: Ճըթեր ջան, ըսի, արեք գըտենք: Հա՛նդ են իմ խառսներ: Էկանք, գըտինք, թալինք՝ հելանք Էկանք: Լը մըկա, ընձի խօքի կա, մերօ

ջան, պուտ-պուտ էրաղ կառնինք, էն վախտ էրաղ վո՞ն կառնէր
բ'երան: Կընիկ էրա՞ղ կառնէր բ'երան: Էկանք, հելանք ջաղդէն,
փուշ կէրանք էկանք: Էկա, խասա տուն, փըշից յետ էրաղ խըմանք:
Հ'էլա գ'ացի էս իմ քուր Չինոյ տուն, թէ՛ էթամ կառտօլ բ'երեմ,
տանենք սարըն օր ուտենք: Խասա Յեվէյ դ'ուտ՝ առթէն իմ խելք
էթա: Էկա խասա տուն, հէլա կըրիշէն, իմ քուր Խաթուն Վեղի յա,
ինք էր ուզե, վեղո յէր ուզե, հ'էլա վեղոն վերցի, ըմալ հընգա... Իմ
էրկու աչք բ'ըմվալ: Օղօրմի ձ'եր խօր, օղօրմի Ձ'օրու Աղաբէկին:
Տարավ, մէ աչքին ութ հարիւր դօլար էն վախտ տըվեց... Էս քանի
տարի իմ աչքեր դ'եղ չըթալէր եմ:

Բավական Խաչատրյան, ծնվ. 1926թ.

Էրկու տըրակտըրիստ խաց ուտէլու գ'ախ գիչին գ'ուքան
փուտ դ'ընեն, օր փուտ ուտեն: Կուտեն փուտըն, կէսըն կուտեն,
մընա էրկու խատ: Վեռչըն օր մընա էրկու խատ, էն մէ տըրակ-
տըրիստ կըսա՝ Հօվասափ, թէ խանի՞ր՝ յես վոր մէկն ա կուտեմ:
Կըսա՝ կայնի յես էսի վերցեմ, դ'ու վոր մէկ վերցես՝ վերցա:

Մմբաստյան Մերուժան, ծնվ. 1955թ.

Էս մեր պապէ Ավեղիս մէկ օր շիմուշկա ցանուկ կեղի,
թափօվ մառթիք գ'ուքան կըզ'օղնան: Գ'օղնան կտանին, գ'օղնան
կտանին, վեռչին թաբախըն մընա: Վեռչին թաբախ օր մընա, էս
պապէ Ավեղիս գըլնի կըսա՝ տըղէքներ, կըսա, էտ թաբախն էլ
թօղէք, օր հաջօրդ տարի էլ ցանեմ, օր գ'աք տանէք:

Հարկահավաքըն գ'ո, էս մառթուն մէ խատ կօվ կեղի: Դը
հարկ պըտի ուզա՝ կաթ տուր, էն տուր, կօվըն հըղի կեղի: Էս խեխճ
մառթ, էդ իմ պաբն ա՝ Ավեղիս, հա շատ կըզըզվըցուն, վերցա

յերփի կրխասի կօվուն, կրսա՝ վոչ ընձի, վոչ ձ՛եզի, յերփին հրմա կրզաննա կօվու փոր:

Գալստյան Շորա Գրիշայի, ծնվ. 1960թ.

Գեղեցիկ գյուղ

Մէ օր Հերէվանից ա գ՛ուքամ, կօղքիս մէատ կին ա նրստուկ: Բ՛արեվ յեխպար, ր՛արեվ քուր ջան: Կէթաս Մառտունի՞, իսա: Քուր ջան, վո՞րդեղացի յես: Գօզալդարեցի յեմ: Ասի՞ քուր, Գօզալդարի մըչի՞ց ես, թէ գ՛յուղերուց: Բա՛ ախպեր, էմալ կէնամ, օր լուսամուտից թըռիս: Էտ ձ՛ըմըմվա ցուռտ ժամանակ ես իմ «պըստի» քիթըն լուսամուտից չանջատեցի, չուր իսասա Մառտունի:

Թնգնն յեմ ես կընգան ր՛երե, ես կընգան թնգնն յեմ ր՛երե: Կըրթու օխձար կար մէ յեռսուն իսատ, գ՛ացի մէատ կօչ ր՛ընեցի, կօչ ր՛ընեմ, օր իմ կընիկ կըթա: Կընիկ ես ձ՛ըվերըն կիտա ես յան, կիտա էն յան, պըստի պըսկընէր գ՛ըթնի: Է, կօչու պըսկընէր էսաքան ա, ձ՛ըքեց, ձ՛ըքեց, չըզիդում՝ էտի կօ՞չ ա, մաքի յա, թէ ր՛ան ա: Բն, էսի ըսեց, պըլօր կա դնրըն: Ըսի՞ օր պըլըր կա, տոց ա, էք չէ:

Իմ պապերըս տերդեր եղած ա: Մէկ օր ասի՛ կընիկ, ընձի էկած ա կըստիպեն տանեն սարքեն քահանա: Ասեց՝ քօ ր՛երանը քահանայի ր՛երան չէ: Դ՛ու քեզի չըկարաս պախես: Ըսի՛ հօրի՛, կընիկ, հօրի՞ չըկըռնամ պախես: Ուշունց կըտաս: Յեղեգնաձօրըն էնդոնք ուշունց ա կըսեն, մերով քուֆր ա: Ըսեց՝ քո ր՛երանը էտ ր՛երան չէ, դ՛ու չես կարօղ քահանա աշխատել: Հընչի՞, այ կընիկ, յես չըկարամ ըսեմ՝ փառք հավիտյանըս հավիտյան յեվ ամէն: Էտի եղավ քահանա՞: Բն, ըսի, բն ի՞մալ...

Բառդան կարինք, օր կառտօլ լըցինք տանինք Միջին Ասյա, Բաքու, ըտերանք տանինք ծախինք: Մէ հատ բառդան կարի, ըսի՝ կրնիկ լը արի, ըսեցի, մըտի ըտոր մէշըն, տէնանք՝ էտի կըդ իմանա, ըսենք դ ու մէ ութանասուն կիլօ յես, մէ քըսան կիլօ յէ... Էկավ իմալ տօտ ր՛առցուց, մէ անքամ էդ վախտ նըկարեց ընձի, մէկէլ էսա մէկէլ տօտըն ր՛առցուց, մէ անքամ էլ էդ վախտ նըկարեց, մըտավ բառդընի մէշ: Խա: Բ՛երան կապեցի, քըշի կառաֆտի տակ ու գ՛ացի: Քունը տարեր էր, քըներ էր: Էդ մաման էկե տուն, մամային ձէն չըտըվե, թէ՛ ընձի Ալբեռթըն կօխե մէշօքի մէշ, արի՛ իսն: Էսմալ հիրար էկե, մաման վախեցե հէլէ դ ուս՝ յաման, մեր տուն սատանա կա: Խօրօխպօրըս կընգան կառի գ ուքա, տատէն գ ուքա կըսա՝ էտ ինչ մառթօ ա: Կըսա՝ տատե, յես էմ: So, քօ իւեր ու ախպեր մեռի, դ ու յիր՝ ձէն տիր, քեզի թօ ր՛ացին իսանին դ ուս մէշօքից:

Ալբերտ Նալբանդյան, ծնվ. 1937թ.

Մէ հատ ջ՛ոչ մառթօ կար՝ Կարօյ Հօվանես էր ըղրան կըսինք: Գ՛իքա գ՛եղի մէշ կըֆըռֆըռա հուր իսամար, կէսօրին կէթա տուն, կընգան կըսա՝ կընիկ, կըսա, պէտույթուն մէ հատ լավ օրենք ա իսանէ դ ուս: Կըսա՝ ինչ օրենք ա: Կըսա՝ մէ մառթըն պըտի էրկու կընիկ պախա: Խօրեմ ու թաղեմ էտոնց, էտ էլ մըթամ թէ օրենք ա իսանած դ ուս: Կըսկըսա անիծել: Էս մառթ ձէն չէնա, ճաշին գ՛իքա նորից գ՛եղի մէշ ֆըռա, հիրիկուն կէթա կըսա՝ կընիկ, կըսա, օրենքըն թանա ի իսակըցե: Կըսա՝ ի՛նչ ա: Կըսա՝ մէ կընիկ պըտի էրկու մառթ պախա: Ա՛յ, մեռնիմ օրենքին: Էնի մընա տուն՝ դ ու կէթաս ջ՛աղաչ, դ ու կէթաս Քանվան՝ Էնի մընա տուն, Էնի մընա տուն՝ դ ու կէթաս իտօքադ: Կըսա՝ քօ իօր քանլէն, ըսկի ընձի չըթօղիր տուն, անընթաս էնդոր թօղիր տուն:

Վարուժան Սարգսյան, ծնվ. 1957թ.

Երանոս գյուղ

Ուրեմբն, ախտեծիներ գ'իկան մեր գ'եղ, սոված կեղնին, դր հրբագդանծիկներին ախտեծի կրսին: Գ'իկան մեր գ'եղ, կհանդիպին սովխօզի ժամանակ մեր չօբներուն: Անօտի կեղնին: Էս մեր չօբներըն, մեզըն ճառքիկ չօբան կեղի, կրսա՝ դ'ու քօռ ախտեծի իս, յետե կըռնասս օխճըրներըն տօշնի հաշվիս, մըհադ օխճար նադդի կըմօտինկ էստեղ դ'ու կուդիս: Կըսա՝ չե, ճըժերն էլ ին անօտի, պըդի օխճարըն վերծում տանիմ: Կըսա՝ ուրեմբն յետե էտ ձ'եվի յա, դը արի օխճըրներըն հաշվա, յետե տօշնի կըռծար հաշվեր, մե օխճարըն քունն ա: Ախտեծին էրկու կըռուզ ֆըռա, ֆըռա, կըհաշըվա, կըսա՝ չոռս հնրիբ յեռեսունմեզ հադ ա: Էս մեր չօբանըն կըսա՝ ճիշտ ա կըսիս, դը մե հադ օխճարըն վերծու տար: Ուրեմբն, ֆըռա ճըռի մեճ, ամենաբ'ըռտող օխճարըն շըլզա յու կէտա: Ուրեմբն, մե քըսան մետըր օր կըհեռենա, էս մեր չօբան ձ'են կիդա, կըսա՝ դ'ու քօ ախտեծուտյուն արացուծիբ: Կըսա՝ ի՛մալ: Կըսա՝ դ'ու շուն իս գ'ըրգե տարե, օխճար չիս գ'ըրգե տարե: Չոռս հնրիբ յեռունմեզի մըճիծ օխճարի փօխարեն շուն ա գ'ըրգե տարե, թե՛ ամենաբ'ըռտող օխճարն իմ վերծե ու գ'ածե: Էդ էլ մերն ու ախտեծու պադմություն:

Քարամյան Մելիք, ծնվ. 1971թ.

Չուաքար գյուղ

Մե իսատ մառթ էկեր էր քըսանչոռսով իսադող էր ծախեր: Ավսոյօվ էկած ին պապին ու թոռ, էկած ին իսադող էր ծախին, կառոյօվ փօխանակում ա կէնեն, կառոյօլ կիտանք, իսադող կառինք: Էս մառթըն էկավ կայնավ մեր դ'ուռ, պապան դ'ուռ նըստուկ ա: Ըսեց՝ ախպեր ջան, վո՛ր թիվն էս, ըսեց՝ քըսանվեց թիվն էմ: Պապան ըսեց՝ դ'ու հ'ուստ էս, ըսեց՝ արաններուց էմ: Վեռչ, մի

խօսքով, ճանչըցան հ'իրար, ծանօթացան, նըստան: Էս մատթըն՝ կարիքներ ուներ: Էս պապան հընգավ հառէչ, օր տանա ուրօնի՝ օդաց ճամփա էլ ա կըսենք: Տարավ, մեր ցանի ամբըրոց շաա տ ցաձըր ա, էս մատթն էլ չաա՛ դ մատթ ա, առթէն կըմեռի, առթէն շուշուտ գուգարան ա կուգա: Էս պապան տարավ չօքըցուց, տարավ՝ էդմալ ճանգըրթեց, օր մըտի ամբըրոց: Ըսի՛ պապա, էտ ի՞նչ ա կէնէս: Էս պապան կախկըվավ էդըրա շօրէրուց, քաշեց, բ՛էրեց: Ըսեց՝ քե ըսեր եմ՝ մըտի դա՞տ, արի գ՛ընա մըտի ուրօնի: Էդ մատթ առթէն մեռավ, էրեց տակ, իմալ էդավ չէղավ, էղավ իսայտանակ, հէլավ գ՛ընաց:

▪

Ջ՛ոչ տան թավէն սալուկ ա,
 Բօզ ձ՛ին մէշըն կապուկ ա,
 Բօզ ձ՛ին ինչ կէներ նալըն,
 Խօրօտն ինչ կէներ խալըն:
 Խունջիկ-մունջիկ մի եղիր,
 Ինձ առնելու կամ ունէս:
 Մեկ տըղա, սիֆտանկ յեխա,
 Միրել եմ սիրտըս կախ ա,
 Յէս գուգեմ՝ քօ մեր չիտա,
 Մէկ տէնալըն տաս մախ ա:

▪

Կաքավն անցավ էս սարով,
 Վեռցի գյւրկի էս քարով,
 Տարանք, տապկիւնք բիբարով,
 Նըստանք, կերանք ջուխտ յարով:

Ասիրյան Խանուս Հայկարամի, ծնվ. 1959թ.

Ուրեմ, մէկի տուն գ՛ոռծ էր կէնի, յես սըվարչիկ եմ մասնագիտությամբ, փոսի մէչ գ՛ոռծ էր կէնի, ջ՛ըրագ իձ էր կըքաշինք: Մէկ

Էլ, իմ կող ու կուշտըն էլ էտ ժողովուրթն ին, ըսենք՝ տանտերն էր, հարեվաններուց մէ երկու խօքի էկած ին, քամած ին, կիշկին, թէ յես իմալ էր գ՝ոռծ կէնի: Այ մառթ, մէկ էլ ըսին՝ էկա վ, փախէք: Յես էլ դը փոսի նէ ի, վոչ մէ ք՝ան չէրէվա՝ թէ տն էկավ, ինչ էկավ, իմալ էկավ... Փոսի նէ յի: Մէկ էլ ըսին՝ էկա վ, փախէք: Ֆըռամ իմ կող ու կուշտըն իշկեմ՝ տէնամ մառթ մսնդսն չըկա: Յերաբ, ըսի, էս ինչ էր էկավ, գ՝էլ ու գ՝ազա՞ն էր էկավ, էս ի՞նչ էր, օր սաղ փախան: Դ՛ու մի ըսա, էս տան տերըն, էս ջ՛ոչ մառթըն, բիձէն, խըմօղ մառթ ա, խըմուկ կըտըփվի էս պատ, կըտըփվի էն պատն ու գ՛ուքա: Էս տան տիրվըտանք, օր տէսած, ըսած՝ էկավ, էկավ, ու գ՛ացած: Յես էլ փոսի նէ՝ չըտէնամ, թէ տն ա գ՛ուքա, գ՛իդեմ գ՛էլ ու գ՛ազան ա, օր սաղ փախան: Ըսի՝ կայնի յես էլ փախիմ, օր սաղ փախած, յես էլ փախիմ, այ մառթ: Շատ գ՛ացինք թէ քիչ, շիտկա հէտեվըս, ըսի՝ լա կայնի տէնամ՝ էս տն ա, օր հըմէն կըփախին: Օր չըֆըռամ տէնամ՝ էտ տան մառթն ա, Լազըրն ա գ՛ուքա: So, ձ՛եր խիխձ կըդդի ձ՛է, դ՛առցէք արէք, իօ գ՛էլ ու գ՛ազան չէ, օր դ՛ու կըփախիք, մառթ ա, հիմա խըմուկ ա, գննենք ըսպանենք, ըլինք առա՞կ աշխարի մէչ: Դ՛առցէք արէք, այ մառթ, մեր գ՛ոռծըն շարունակենք, դ՛ու հընչ ա կըփախիք, ձ՛եր նաֆարից էլ ա դ՛ու հուշտ կէդիք, կըվախենաք: Նոր դ՛առցան էկան, էս մառթուն առան գ՛ացին տուն, ըսի՝ տընաշէնի իսայ, արէք մեր գ՛ոռծն էնենք, ի՞նչ ենք խառվե հ՛իրար:

Ուրեմ, մենք պըստիկ ճիծ ինք: Հավալա յեր կըխադինք: Էդ մեր հարեվան էլ մեր տան կողով ջ՛ուր էր կըտանէր: Էդըրան էլ մէտտ ջ՛ոչ գըզի ծառ կար: Մեր բօստան էլ իրանից մէ քիչ վէրեվ ա: Մենք մըկա գուգենք՝ մենք բօստանըն ջ՛ըրենք, էս մառթըն գուգա՝ հ՛ինք ջ՛ըրա բօստանըն: Էսի մեզնից ներքեվ ա: Բ՛այց իրականում ջ՛ուրըն էդ մառթն ա կապէ: Մենք հ՛էլինք էս մառթու ջ՛ուրըն կըկըդրենք: Էտեղ էլ մէտտ գըզի ծառ կա: Էս մառթու ջ՛ուրըն կըկըդրենք, օր մեր բօստան ջ՛ըրենք: Էս մառթըն կէթա կըխասի բօստան, տէնա՝ ջ՛ուր չըկա: Գէլի, գ՛ուքա՝ տէնա, թէ տն՞ ա ջ՛ուրըն կըդրեր

ա: Մենք էլ գրգի ծառի վերելից կրնայենք, տենանք, թե էդ մատթըն յեփ գ' ուքա: Հենց կըտենանք, օր էս մատթըն բօստընից գելի գ' ուքա, վըռագ մեր յանից ջ' ուրըն կըկըդրենք, կըկապենք էս մատթու յան: Էս մատթըն կըտենա, այ մատթ, հառվօվ ջ' ուրըն կէթա, բա հ' ընչի ուր բօստան ջ' ուր չըմըտի: Նորից կէթա, կդ' առնա, ճամփու կիսուց կըտենա, օր ջ' ուրըն կա, կըդ' առնա կէթա կըմըտի բօստան: Մըտի բօստան, նորից մենք ուր հետեվից ջ' ուրըն կըկըդրենք: Հա մէ անքամ, էրկու անքամ գ' ընաց, էկավ, տենա, օր ջ' ուրըն կա, ք' այց ուր բօստան ջ' ուր չի գ' ա: Կայնավ էտ հառվու մօտ, նայեց ջ' ըրուն, նայեց ուրին, մէկ էլ ըսեց, շատ կընէրէք էլի, բա՝ աչք, ըսեց, ձ' եռ դ' ըրեց աչքին, քաքեմ մըջ քե, ըսեց, դ' ու էլ ա ընձի կըխափես, դ' ավաճանես: Թօղեց ու գ' ընաց, էլ վոնչ էլ բօստան ջ' ըրեց էդ մատթըն:

Ուրեմ, էս մատթըն կէթա սար՝ խոտ քաղէլու: Կողի գ' եղից են: Վաղաշէնցիք ուրանք հօքնակի յա կըխօսան: Կէթա սար խոտքաղ, գ' ընցի մէկ շափաթ, գ' ուքա, կըսա՝ գ' ացէր ինք խոտքաղ, ք' այց իրականում մինակ հինք ա գ' ացե: Գ' ացէր ինք խոտքաղ, կընգաս կարօսցէր ինք: Կըսա՝ դ' ու յու տ' ն իք կարօսցե, հաոց կիտա: Կըսա՝ յես մինակ ինք կարօսցե: Կընգան կըդ' ընա աֆտօն, հավէլի շուտ, նէրօդություն, աֆտօն չէ, մօտօն, մօտօյն էլ մակացիկլէտ ա կըսեն: Դ' ընա աֆտօն, կէթան, օր կընգան պըտի տանա անտառըն յուրասիրա, ուտեն-խըմեն, օր կարօտն առի: Կէթան կուտեն-կըխըմեն, էս մատթու քեֆ լավ կէղի: Էս էլ, դ' ու մի ըսե, իրականում վօռսօթ կէղի էս մատթըն: Վօռսօթ ա կէղի: Գ' առուն էլ օր կըտանեն, պըտի մօթեն: Էս մատթըն էլ նախքան գ' առըն մօթել կըսա՝ կայնի լավ խըմենք, օր կըռնանք գ' առըն մօթենք: Կընգան կըսա՝ ք' եր դ' ու գ' առուն կապա ծառից, յես կըրրակեմ: Էսի իմալ օր ք' ան կէնեն, գ' առուն կըկապեն ծառից, գ' առըն կըփախի, կըսա՝ դ' ու գ' առու գ' ըլօխ ք' ըռնա, յես կըկըրրակեմ տտին, օր խատի գ' առըն: Դ' ը խըմուկ ա, էլ չըկըռնա օր գ' առուն ք' ան էնա, մօթա: Իմալ օր

պըտի գաննա գ'ատուն, կըզաննա կընգան: Կըզաննա կընգան, նոր էտ թանվուր կառին գ'ուքան, կըսա՝ է՛, Թորգոս ջան, գաննիր լօրուն, բ'ըմնեց ջ'օրո՞ւն: Մէ խօսքով, գ'ատու փօխարէն կընգան ա կըկըրակա, բ'այց բ'ան չեղէր, տտին էր կըպէ:

Խաչիկ Սահակյան, ծնվ. 1985թ.

Լիճք գյուղ

Հըմէն էլ գ'իկան, մատաղ կէնին, շուշպա կըթային, մոմ կըվառին, գէլին կէռտան: Էն ժամանագ իմ կիսուրըն մոմ կըթապէր, վախ կըբ'ըմներ: Էն ժամանագ գ'իկէն, կէտէն: Մըգա օր գ'իկան հիվանդին բ'ան էնին, յես կըռնամ խաճալըվա էնիմ, խաճի ջ'ըրօվ, կիդամ կըխըմին, կըթէտեվանան, կէտան: Ձ'եռ ունիմ: Օրինագ, ջ'ատորվաճ ա, ճակաճ ա, տեղիճ դ'ուս էգաճ ա, գ'իկան, յես էդ բ'անըն կէնիմ: Իմ մէճըն կա էդ բ'անըն: Մոմ լէ չըթապիմ, տճ լէ թիգ կըչապիմ: Բ'ուժիճ հատկուտյուն կա իմ մէճըն: Իմ սըրպու տըվաճըն ա: Հայդըներ ա: Ցավդի տանիմ, մենկ հէսա նըստուգ ինկ, տունըն մատտ չըկա, մինագ յես իմ, կըխօսա իմ հեդ, մատկային ձ'էնօվ կըխօսա: Մէգ իմ հեդ ա էդմալ կըխօսա, մէգ լէ Աբրամի՛ իմ ջ'ոճ տըղի:

Մնեյան Հռիփսիկ, ծնվ. 1932թ.

Խայիշօցի՞ն... Կըլոր գ'իճ էր կըքաշէն, մէ հինգ-վեճ ջըլէներօվ մըղնէն ու խայիշներօվ էս ձ'եվի գ'ըճէն ու կըկայնէն խայիշի մօղըն: Գըրագ էր գ'ուկէն, էն մէգըն կըմըներ դ'ուս: Էն մընացաճըն կըմընին մէճ: Ու գ'ուկէն ձ'եռէկնէն կըքաշէն հիրար: Էն մէգն օր քաշեճ հանեճ դ'ուս, ուրեմ էդ մատտըն պըռճավ, հէլավ: Ու էդ ձ'եվի, վեռճում մէգըն կըմըներ մէճըն: Կատներ խայիշօվ կըսկըսէր

տըպել էր մատտուն: Կըտըպեն, հնր էր մատտըն օղօվ մեզին կը-
գնրգեր, էր մատտըն առտէն կըփօխվէր: Էնի կըմըղներ, հինկըն
դ՛ուս գ՛ուկեր, էղմալ խայիշօվ ք՛ան կէներ, կըտըպէր:

Բաղդասարյան Հայկ, ծնվ. 1951թ.

Ծակքար գյուղ

Մէ մատտ գէլի կէտա ժամ: Կէտա տէսնի՝ տէրդէր կայնուգ ա
ժամի դ՛ուռ: Կըսա՝ ք արեվ քեզի, ախպէր: Կըսա՝ ք արօվ, հազար
ք՛արի էկար: Կըսա՝ էսի ժա՛մըն ա: Կըսա՝ քը սեվ ջնննա՛մն ա:
Կըսա՝ դ՛ու տէրդէ՛րն էս: Խեռ լըսօղաց, կըսա՝ քը սեվ շո՛ւն էմ:
Կըսա՝ մէատ էրէխա կա, ք՛էրեմ՝ չըկը՛նկէս: Կըսա՝ տօ մէրն էլ
չա՛նիձէմ: Բա օր ժամն ա, դ՛ու յէլ էրէխա տանիս, քա հուգա -
չուգա՝ պըղի կընկա, չէ՛: Մէրն էլ, կըսա, չա՛նիձէմ:

Բաղդասարյան Ծաղիկ, ծնվ. 1947թ.

Մէ կընիգ դ՛ուս հընգաձ կէղի, մատտու խետ գըրագ գ՛իկա:
Մատտըն կընգան կըսա՝ դ՛ու էս ձ՛եվի յէս: Կըսա՝ այ մատտ, կըսա,
օր յէս էնէմ, կըսա, քօ ձ՛եռօվ կէնէմ, դ՛ու խաքար չէղիս: Կըսա՝
ի՛մալ: Գըկա նըստի խըմոր շաղա, կըսա՝ վայ, մատտ, մատտ: Կը-
սա՝ ի՛նձ կէղի: Կըսա, կընէրէք էլի, թումբանս հիձո՛ւ, էտամ դ՛ուս
գ՛ամ: Մատտըն թումբան գիձու, կէտա ամբըրոծի մէճ սիրաձի խետ
ուր գ՛ոռձ կէնա, գ՛ընի գ՛իկա, կըսա՝ դը քաշա, պըռձէր էմ:

Մէ մատտ կէտա ճաշարան, քնքնք գակագ կիդա: Մուտ կէղի
էլի, գ՛ընգընի, ձ՛եռից փըստա, հընգի գէղին: Լափլըփա, լափլըփա,
մէադ գոռդ գ՛ընգընի ձ՛եռ, գինա էղի քնքնքն ա: Վեոցա դ՛ընա

բ՛րոթուճ: Օր աղամ գա՛րգա՛ ճրոա: Կրսա՛ ճրոաս, չրճրոաս, փող եմ տրվե, բրդի ուղիմ:

Եղոյան Նորիկ, ծնվ. 1950թ.

Օովասար գյուղ

Մէ անկամ ընձի տարան, օր ապերածյա էնեն: Պարգեր իմ սեղանի վրբէն, ընձի բ՛րոնսձ կրկարկրբին, ըսի՛ հրնճի՞ էք կարկրբում, խօ յես հրնգնավոր չիմ: Չէ, ըսեց, հայրիգ ջան, էդմալ պրդի էնինկ, օր ձ՛եոնէր չըշարժիս արերածյայի ժամանագ: Արերածյա էնէծին: Հիմա յես ընձի-ընձի քառյագնէր կըսեմ, մեգել մէ քույր մօղեծավ ընձի: Ախպեր ջան, ըսեճ, օր մէ բ՛ան խառծում, խօ չընէղէնաս: So չէ, քուրօ ջան, հօրի՞ պրդի նէղէնամ: Ախպեր, կարօղա՞ դ՛ու ծուռ իս: Ըսի՛ հօրի՞, քուրօ ջան: Ըսեճ՛ էղա սեղանին տն օր պարգի, գ՛իլա, դ՛ու օղանավոր ա կըսիս: Է՛, քուրօ ջան, ըսի, յես էլ ծուռ իմ, բը ինճ իմ, բա յես Սասնա ծուռ իմ: Ծիճղած...

Էստոր իւերըն, էս մեր Վազգանուշի իւերըն, կար կէնա: Խուռց ա կարին, ջ՛օվի վրբէն դ՛ընին կարին: Էդոր խօր անուն Սակօ յա, կըսեն՛ Սակօ ջան, շուղ արա, Սակօ ջան, շուղ արա: Նախագա ջան, կըսա, ինչքան կըոնամ՛ կարիմ, շուղօվ իմ հրնգեր գ՛իկա: Էրգօր գ՛ընցի, կէտա կըսա՛ հո՞ւր ա քու հ՛ընգեր, հո՞ւր ա էդ քու հրնգեր չէգէ: Կրսա՛ է՛, նախագա ջան, էգէ, էգէ, իմալ չըտէնաս, օր էգեր ա: Ընձի ձեռ ա կառնի՞ս, ինչ ա, յես քօ էրէխէ՞ն իմ: So նախագա ջան, ինչ ա ձ՛եռ կառիմ, էղա հարաֆ քամին օր փրճա, էղի իմ հրնգերն ա, խողեր չըթօղի չօրնան, կարէլու բ՛ան չըմընա: Էդ ժամանագվանից մեր գ՛եղացիկ էդ հարաֆիճ փրճօղ քամուն կըսեն Սակօյ քամի:

Գևորգյան Դերենիկ, ծնվ. 1936թ.

Շովինար գյուղ

Իմ ախպերն ու յես քընուզ եղինկ տավըրի մօտ, բ'ազը: Բ'ազը քարով կըշարեն, տավարներ կենինկ դստ, մենկ էլ գ'իշեր քընենկ, օր կաճըղներ, գ'օղեր չիգ'ին տավար տանին: Էզան իմ ախպօր էսմալ բօզ բ'ըռնին, ինճ կաճաղ, հարեվան ա յեղե, ինճ եղե, բօզ բ'ըռնեճին, առան կօվն ու, էտ քարեր թապին, առան կօլ ու գ'ածին: Տարան ու տարան: Առավոդ հէլանկ, կաճըղներ կօլ տարաճ: Իմ իւերըն միլիճա յեր: Էն վախտ չէր, օր մըգա միլիճաներ օր մեճ տուն են, դ'ըրախտի վիրի գ'ըլօխ նըստուգ են: Էն վախտվա միլիճեն ամսըներօլ տուն չիգ'էր: Խաբար էրինկ իմ հայրըզան, թէ՛ հայրիգ ջան (պապա չէր էն վախտ, հայրիգ էր), հայրիգ ջան, արի, մեր կօվեր գ'օխճաճ, ըսեց՝ թըխ տանեն, ըսկի ջըվայէլեն, յես հուստ գ'ըտիմ: Էզան էրգու – իրեկ խատ միլիճա՝ սարեր, ձ'որեր... Կաճըղներ տարան ու տարան:

Ազիգ ջան, իմ մառտըն գ'ուղսօվէտն ա կաշխաղէր: Մեռնիմ արեվուտ, յես հէլա, գ'ածի Քսվյն: Գ'ածի Քսվյն՝ Սարուխան գ'յուղ: Սարուխան գ'յուղիճ մէհատ ծանօտ կար: Մէհատ սըկա ծախօղ կա, էն էլ Հաճառաղիճ ա, սըկա ծախօղ բիճա յեր, Հաճառաղիճ էր: Էս մառտըն էկավ, սըկեն առան, էս յան, էն յան, գ'ածինկ ֆըռաճինկ, տէսա իրեկ խատ խօրօտ յերիտասառտ մառտ: Էզավ, ըսեճ՝ քուր ջան, հո՛ւստ էս: Ըսի՝ Օօվինարիճ: Դ'ն՛ւ, ըսի, հուստ էս: Բա՛ Սարուխանիճ ենկ: Ըսի՝ հօրի՛, ախպեր ջան, էդմալ գիճկես մեզի օղնէ գ'ըլօխ կըթախմընես, էդ ի՛նճ եղէ: Ըբա՛՝ ձ'եր յան ըսկի կընիգ չըկա՛: Ըսի՝ հօրի՛ մեր յանի կընգըտիկ վերաճա՛ճ: Հօրի՛: Ըբա՛՝ գուգեմ մէ հատ կընիգ ձ'եր յանիճ բ'էրենկ: Մէգ կօլօղ էր, մընէր չաղ, ցանցառ, նիկուլին, էդմալ էր: Ըսի՛՝ էդ վո՛ր մեզն ա կկարկըվի:

Բը՝ էս մատոր: Ըսի՝ քինի՞ տարեգան էս, ըբա՝ քառասուն ու խինգ: Ըսի՝ դ՛ու հիծուն տարեգան մատո էս: Ըսե՞՞ ճիշտ էս, հիծուն տարեգան էմ: Ըբա՝ ի՞նձ ա մըգա գուգես: Ըբա՝ ձ՛եր յան գ՛ամ, մեհաստ կընիգ ք՛երեմ: Ըսի՝ գ՛իկաս Ծովինար գ՛յուղ, մե խաղ կընիգ, անունը՝ Արաքսի, ուր մատոու անուն էլ Հըրաճ ա, մատո ու կընիգ անախոսժվաճ, կըռվաճ, մատորն կընգան թողե, կընիգ գուգա ուրին կարկըվի շուղ, մատորն գուգա ուրին կարկըվի շուղ: Խա՞: Ըսի՝ գ՛իկաս էղ կընգան կըտանես: Քա, տըղա ջան, յես խանակ էրե՞՞ծի: Ըսի՝ բա դ՛ու յե պ՛ գ՛իկաս, բա՝ վաղ չե մյուս օր: Մեր տուն էս ճամպի վըրեն ա: Էղ օրը օր գ՛ածեր եմ քաղակ, Քնվն, ումուղ ջան, լավ շոր եմ խակե: Էս օր էգա, առավօղ հեյա, բախալներ իմ օղներ, վեղրօներ իմ ձ՛եռ, գ՛ուկամ օր տանեմ տավար ջ՛ըրեմ թավլեն: Մեզ էլ էղ աֆսօս ճըռը կայնավ: Բ՛արեվ, ք՛արեվ: Ըբը՝ էստե մե մատոու անուն ըսեմ՝ ճանճընա՞ս: Ըսի՝ լը սաս: Ըբա՝ մատոու անուն Հըրաճ ա, ուր անուն Արաքսի յա, ուրանկ հիրար թողաճ: Ըսի՝ իսա, շաղ լավ ա, թողաճ, բայց կարկըվին, ք՛այց ընդոնց տուն դաս չե, քըշա գ՛ընա գ՛եղի մե՛ճ: Էս իրեկ մատոիգ քըշին, գ՛ածին գ՛եղի մե՛ճ: Կեռտան, քու արեվ աստու արեվ, էղա իմ էրեխու արեվ, դուգ ա կըսիմ: Կեռտան, իմ մատորն գ՛ըրասեյնակի՞ժ գեյի գ՛ուկա, օր պամիդօր առնի, գ՛ա տուն: Մեզ էլ կըսեն՝ էստեխ Հըրաճ անունօվ տն կա, կըսեն՝ հանա էկավ հինկըն: Էս իմ մատո ուրախ-ուրախ կըմօղենա էղըրան, կըք արեվա: Բա՝ ինձ կա: Ըբա՝ քու կընիգ կարկըվի՞: Ըբա՝ լըսեր եմ՝ քու կընիգ կարկըվի: Կըսա՝ օր կըկարկըվի, հինկ տուն ա, գ՛ածեկ տարեկ: Ըբա՝ կըսա, մատո ու կընիգ հիրար թողաճ, իմալ օր յես պաղմեր եմ, անախոսժվաճ, մըռցում ա մըղաճ, թե տո՞ն շուղ կարկըվի: Էս մատոիգն էլ կըծըճղին, թե՛ այ մատո, էղոնկ լավ սեր մատո ու կընիգ են, էս են, էն են, չեղնի: Գ՛ընա, քըշա գ՛ընա, քննի շուղ ա: Էս մատոիգ, իսեխձ մատոիգ քըշաճ, էգաճ, յես հախու փախա, էղոնկ գ՛ածին ուրանձ ճանաբարօվ: Մատորս էգավ: Կըռագ-վըռագ հեյեր եմ, մաձուն ուղօղ կադուն յեռըվանց կերեվա, ավլի ըստըրանկ, հիստըգի, փըլավ եմ

Էպե, շուշուդ շուշուդ: Մառտըն էգավ, բ'արեվ, բ'արեվ: Ըսի՝ Հըրաճ, իսճ չո՛ւտես: Հօրի՝ Ըսի՝ փըլավ եմ էպե: Հօրի՝ փըլավ ես էպե, բա մառտ էր էգաճ էն, խօսկ էր տըվե, չըգ'ածի՛ր: Ըսի՝ դո՛ր, ի՞նճ մառտ: Ըսի՝ յես խաբար չեմ: Ըբա՛ յես էլ պամիդոր առա, ըսի տանեմ՝ դ'ընամ սեղան, պամիդոր եմ բ'երե, ըբը էդ մառտիկ գ'ածի՛ն: Ըսի՝ Հըրաճ, յես չեմ եղե, տես՝ ւոնն ա եղե:

Արաքսի տատ, ծնվ. 1936թ.

Հավալ իսամբառժման կեռտիսկ Տաշխապուն: Էդի Կառջախպուն ա: Գ'ելնիսկ նըստիսկ, իսճ ու մաճ գըվերժիսկ, գ'ատա կըթըխիսկ, իսավդիգ էր, գ'ատա յեր, բ'ան էր, կանֆեռդ էր, գըվերժիսկ ու կերտիսկ: Քելկօվ կեռտիսկ չուր էդ Կառջախպուն: Դօշի իսեդ էդ սուռպն էր: Էնտեխ կերտիսկ, կըմըդիսկ, մուներ գըվառիսկ, պըռձիսկ, հիջիսկ գ'իկիսկ, իսճ կուդիսկ, դօլ ու գուռնէն կըզաններ, նըվագ, կըյերկին, կըպարին, պըռձեր, գելնիսկ էլման քելկօվ գ'իկիսկ:

Անահիտ Հարությունյան Հովհաննեսի, ծնվ. 1936թ.

Կըտվորներ հելաճ ին էդ սարեր ֆըռալու, էն մե կընիգ կըսա՛լա կայնի տենամ՝ էս առճու բ'ո՛ւն ա, էս ինճ ա: Խըտ ձ'եռ տանելուն՝ առճըն թատ կըթալա կըբ'ըռնա: Ու կըփախին, գիճին ու կըփախին: Էդմալ չըսա, Անայիտ ջան, կըսա՛ ա՛ռճ, ա՛ռճ ախպեր, հելի քե տե ինճքան կընիգ եմ բ'երե: Քե ինճքան կընիգ եմ բ'երե՝ թաննանա կենա, գինա՛ առճ դանդ չէ: Առճըն մըռտմըռտալէն գելի: Օր կըսա՛ առճ հելի, քեզի ինճքան կընիգ եմ բ'երե, առճըն գելնի բ'ընիժ ու էրկու քօտօսն էլ հեղեվ կըփախի: Ժողօվուռտն էլ հըմէն հիճան փախան էգան: Վայ, առճըն լսնրեճ մեր հեղեվ, առճըն էգավ: Առճըն ուրանժիժ ա վախեճե, ուրանկ առճիժ: Մե դան էլ առճ էգավ, առճ էգավ, էս իմ կիսրոճ ախպոր տըղէն, տըրակտօրիստ էր, հա

լնրեձ, առձու իսանկ կրդրավ, առձրն հէլէր էր հէղին թատէրուն,
էսմալ էր էրե, բայց տրվեձ տակ: Բէրեձ ցրվրին, տարան կէրան:

Անսահիտ Հարությունյան Հովհաննէսի, ծնվ. 1936թ.

Արաքսի տատ, ծնվ. 1936թ.

Ձորագյուղ գյուղ

▪

Ջ՛ուրն հէլավ արպին, արպին,

Գըլավ թալեց վըր թարպին,

Էն քուր մեռնի էն ախպօր,

Հըմ գըլավի, հըմ թարպի:

Մկրտչյան Նվէր, ծնվ. 1954թ.

Էն ժամանագ, օր կէտէնկ փոձըխ կէնէնկ, յես կըռտըձի էնկ,
իմ քուրըն փոձըխ էր կէնէր, իդա Կըննգըն մէր բըրիգադիրն էր: Էդ
ախձիկներ՝ բա, Սիրունն ու, իդա Կըղէլ, օր մեռավ, Բալիգի կընիգն
ու իդա Արաքսին Բաղդասարի, բա՝ փըշում տարէգան փըշրա,
տու մէնկ ուտինկ: Տարէգան փըշրէձի, փըշրէձի, տըվինկ էդոնկ
կէրան: Կըննգ էգավ գննէձ իմ գ՛ըլխուն, իմ պընձընէրուձ արուն
էգավ: Թէ՛ վայ վավըլէ դ՛ու տարէգան փըշրիտ տըվիտ ախձըգներ
կէրան:

Գալստյան Հէղինէ Խաչատուրի, ծնվ. 1930թ.

Էրգու պառավ նըստին, իըսա կէնին: Էն մէգ մէգէլին կըսա՝
ախձի, մըգավա հառսներ ըսկի նամուս, աբուտ չունին: Կըսա՝
ճիշտ ա կըսիս, բա գինաս մէր վա՛խտ էր, օր կէսրէր գ՛էլէր մըղներ
գ՛իշէր մէր ծոձ, ըմ... (ձեռքով փակում է բերանը՝ իբրև աղմուկ
չհանելու և գաղտնիք պահելու նշան):

Մէ հաղ խեղջ ու կըրագ մատոս ուր սէլօվ ճամպա կէտա: Կէտա, կէտա, մէ հաղ դօշի գ ըհանդիբի, էդ խեղջ էգներ էլ չըկըռնան քաշին, հանին: Գ իշնի, բըռտա հեղ ուրանձ, կօկնա, կըսա է՛, սուրպ Կարաբեղ ջան, դ ու օկնիս: Մէ քիճ ուժ գավակա, մէ էրգու մեղըր գէլնի: Էրգու մեղըր գէլնի, ուժիժ գընգընի՝ սուրպ Սարկիս ջան, դ ու հասնիս: Մէ քիճ էլ ուժ գ՛ավակա՝ սուրպ էսինձ ջան, դ ու հասնիս: Էլ չըկըռնա, էլ չախտա: Մէլ վերեվիժ գ իկա վըրէն, փախնի, տըրգիժ կըսա՝ սըրպէ ր, փախէկ, սէլն էգավ:

Արմեն Հակոբյան, ծնվ. 1965թ.

Մաղինա գյուղ

Մատոս ու կընիգ մի կեղնին: Էդոնձ մէգ հաղ տըղա կեղնի: Հէրն ու մէր գուզին տըղին կարկին: Տըղէն կըսա՝ յես բըղի հ ըմալ ախճիգ ճարիմ, օր յես գինամ իմ հավնուգ ախճիգ: Հօրն ու մօր կըսա՝ դ ու մաձէկ, յես գընգընիմ յերգըրէ յերգիբ, օր իմ հ ուզուգ ախճիգ ճարիմ: Էս տըղի նըբադագըն ա հ ըմալ ախճիգ առնի, օր տարին մէգ անկամ էրտա ընդոր մօդ: Շաղ կըպըղըղա, գըրգընա ուր հ ուզուգ ախճիգ: Կըկարկըվին, ու տըղէն կընգան կըթօղա, հ ինկ կէրտա օդար տեղ կաշխաղի, մինագ տարին մէգ անկամ գ իկա ախճըգա մօդ: Էրգու տարվա մէճ էրգու հաղ տըղա կուսէնան: Դ ու մի ըսա, մէգ ուրիշ մատոս էդոնձ գ՛ադընիկ գ իմնա: Իրէկ տարվա վըրէն գէլնի գ իկա կընգա մօդ: Էդըրնէ դէն ուր մատոս գ իկա: Կընիգ կըսա՝ այ մատոս, հօրի՛ դ ու պայմանագուրգ եղար, էգար նորիժ իմ մօդ: Մատոսըն գ ըլիտու գընգընի, օր ուրիշ մատոս ա էգէ կընգա մօդ, բ՛այժ նըշանձ չիդա, կըսա՝ յեսիմ, էդմալ եղավ: Էս մատոս ուր ծընընդյան գ ըրկի մէճ կըրգ ըրա, օր ուր տըղէգներուժ էրգուսըն ուրն ին, իսկ պըրգիգըն բ՛իջ ա, ընդոր ուր յեղաձ գ՛անձիժ փայ չըհասնի: Տարիներ գընձընին, էս մատոս կըմեռնի: Տըղէգներ կըջ օճընան, գէլնին կըհառձուն, գըրգընան

ուրանձ հօր գ իրկ: Ջ՝ոճ տրդէն կրհայդրնա պրզդիգ ախպօր, օր հ ինկ ուրանձ հօր գ անձիձ փայ չունի, իսկ պրզդիգըն խայիլ չեղնի: Մէգ ընդըրնէ, մէգ ընդըրնէ՝ կրոիվ կեղնի: Գէլնին իրեկ ախպէր միասնագան կէրտան թակավորի մօղ, օր պառզին, թէ ուրընձէ վոր մէգըն ա բ իջ: Իրեկ ախպէր գրնգրնին ճամպա, կէրտան թակավօրի պալատ: Թակավոր տրդէգնէրուն շաղ կրհավնի, կրհրբամայա, օր էրոնձ տանին շաղ լավ պային, չորի քանիմ օր հ ընձընի, ու նոր հառօու, հ իմնա՝ ինձ բ օղօկ ունին: Էրգու օր գ ընձընի, վրր իրեկ ավուր կրխանձա ջ օճին: Ջ՝ոճըն կրսա՝ Թակավոր աքրաձ կէնա, էգեր ինկ քու մօղ բ օղօկ, մեր իրեկ ախպրրդօնձէ մէգըն բ իջ ա, դ՝ ու բրդի գ ըղնաս: Թակավոր կրմրդաձա, կրսա՝ յես ի մալ հ իմնամ՝ վոր մէգն ա բ իջըն: Մէգ ժուգ ու ժամանագ կաքրին, թակավոր կրսա՝ յես չրկընամ գ ըղնամ, թէ էղ իրեկիձ վոր մէգըն ա բ իջ: Օր մի թակավորի ախձիգ կրսա՝ հէ՛ր, տուր քու շօրեր հակնիմ, նրստիմ քու տեղ, էղոնձ դ՝ աղըն լրսիմ, հ իմնամ բ իջըն վոր մէգըն ա: Թակավոր կրսա՝ հա, քաձ, գուգիս իմ թակավօրուտուն իմ կէնտանի վախտ իմ ձ՝ եոնիձ առնի՝ ս: Կրսա՝ չէ, մէգ օր տուր քու շօրեր ընձի, յես հ իմնամ՝ վոր մէգըն ա բ իջ: Թակավօրի իլաջ կրկրդրի, ուր թակավօրագան գ էստ կիդա ախձըգան: Ախձիգ նրստի թախտի վրբէն, խանձա ջ՝ ոճ տրդին, կրսա՝ ջ՝ ոճ տրդա, դ՝ ու ընձի լրսա, մէգ տրդա ու ախձիգ սիրահարվուգ կեղնին հ իրար, տրդի տէրըն քնսիբ կեղնի, ախձըգա տէրըն՝ հարուստ: Ախձըգա տէր գրվէրու ուր ախձիգ կիդա հարուստ տրդի, իսկ հարուստի տրդէն լէ կրխանձա քնսպի տրդին, կրսա՝ դ՝ ու սիրահարվուգ էր էս ախձըգան, արի հ՝ առձի գ իջէր էղ ախձըգա հեղ հ ընձու: Տրդա, կրհառօու թակավոր, օր դ՝ ու եղնէր էղ տրդի տեղ, կէրտէ՛ր, թէ չէ: Յես օր եղնէնկ, չէրտէնկ, կրսա՝ ջ՝ ոճ տրդէն, օր էնի իմ բ՝ ախտըն չէր, էղ մէգ օր լէ ընձի պէտկ չէր: Կրխանձա միճնէգին: Նույն բ՝ անըն իդոր լէ կրսա ու նույն թավուր պադասխան կրստանա: Կրխանձա պրզդրգին: Թագա կրպադմա, պրզդիգ գրվէրու կրսա՝ վայ, թակավոր աքրաձ կէնա, կէրտէնկ, կուդէնկ, կրխըմէնկ, գարգէնկ-թապէնկ, մէգ օրվա կյանկըն իմ

համար հազար տարի անժի: Ախճիգ կըսա՝ ք'իջըն օր կա, դ'ու իս: Ախճիգ էդ ք'անըն կըհայդընա ուր հօր, հէր լէ ախպըրդոնճ: Ու տըղէգներ կըղ'առնան, գ իկան տուն, էդ պըրզիգ տըղին ք'ան մի չիդան ուր հօր յեղաճիճ: Պըրզիգ տըղէն լէ գ'էլնի, կէրտա առանձին կաբրի: Իրէկ լէ կըկարկըվին, յօտ օր, յօտ գ'իշեր կուղին, կըխըմին: Ասուճ իրէկ իընձոր հ'իճավ. մէգ ըսօղին, մէգ լըսօղին, մէգ լէ շաղ իսօսօղին:

*Ալէքսան Հայրապետի Կարապետյան, ծնվ. 1907թ.
Գրի է առել բանասեր Հեղինե Ղիմոյանը 1984 թ.²²⁰*

Ներքին Գետաշեն գյուղ

Կըսա՝ էդ Տըլօտի Միլինը մէ անկամ տունը պատգամ կեղնի, դէ հին տըներ էր, յեռտիգ կար: Կատուն գ'ուկա, օր դ'ըռնիճ մըղնի: Դը դ'ուռը փագ ա, գ'էլնի հէռտըգի մօդ, կըպըղըղվի, կըպըղըղվի, Միլին կըսա՝ սօ կինօ՝ յէր գ'ածէ, սօ թաղրո՞ն էր գ'ածէ, սօ դո՞ր էր գ'ածէ, օր էդմալ յետըճէր էս:

Կօլիսօզի նախագա էնկ ունէճէ, էղի գ'էլնի կէրտա գ'ումեր, անասնապահներիճ մէգը, անունը Տըլօտի Միլին էր կըսէին, էդ օրը 'եգ ա պայէ, էդ մատըր 'եգ պայօղ ա: Տէսնի օր խող լըռիվ լըճուգ ա յեգներու տագ: Տօ, կըսա, այ Միլին, էս անասուններն օր, հեղաքքքիր ա՝ լէգու ունէնէն, քըզի ինճ կէնէն: Տօ, կըսա, Գ'ըրիկօրյան ջան, մենկ օր լէգու յինկ ունէճէ՝ քըզի ինճ ինկ էրէ, օր էդ անասուններ մըզի ինճ էնին:

Յուրիկ Ալէքսանյան, ծնվ. 1961թ.

²²⁰ Հեքիաթի ամբողջական տարբերակը գրառված է Հ.Ղիմոյանի կողմից ՀԲԱ ծրագրով լրացված թիվ 251 /Մաղինա/ տետրում:

Վերին Գետաշեն գյուղ

Իմ պարն օր էն ժամանագ էգեր ա, Խանդիլըն օր էգեր ա, էգե հասե էստեխ, միառժամանագ հրնծե, ըսեր ա՝ էրտամ իմ յերգիր մի հաղ ֆրճամ դ՝ առնամ: Գէլնի կէրտա, գրհասնի թուրկերու մօղըն, կըտէսնի օր մի հաղ էնդուծ յերիտասարդ տըղա ժընջըլնէրով կարուգ, կէսըն կուգին հառէճ կիդան էնդէն էնդէն ժողովըտոին, թէ հեռուն փախէկ, մենկ գ՛իկանկ, ձ՛ ըզի վընաս չիդանկ: Զիմ պաբըն գինա՝ ինձ ա: Իմ պաբ լէ մէհատ օր գ ընածե յերգիր, մէ հաղ էս ձ՛ եվի փոկըր խաճ, էն ժամանագ փափախ ա եղե գ ըլօխ ուրան, էդ փափխի մէշտեխըն ք՛ածե, էդ խաճըն ք՛ ամբըկօվ դ ըրեր ա մէճըն, կարե, դըրե գ ըլօխ ու գ՛ածեր ա, թէ էրտամ ֆրճամ իգ՛ամ, ընձի պաշտպան եղնի: Էդ օր գ՛իկան, էդ իմ պաբուն կիօլընդին, թէ գ ընա հեռուն: Պաբըն հառճի մատտուն գ ընծընի, կֆրճա գ՛իկա էդոր դ՛էմըն: Գ՛իկա էդոր դ՛էմըն, էդ տըղէն, օր էդմալ հիվանդ ա, հէնց ք՛ էրան զարգէլուն պաբէն փափախ կիդա էդոր դ՛էմըն: Պաբին գ ըլխու փափախ կիդա էդոր դ՛էմըն, էդի փափախ կըվէր-ծա յու կըշըրըպա քամգի վըրէն էդ տըղէն: Օր գընգընի, իմ պաբըն կփախնի, դը կըսա՝ թուրկ ին, կարօղա չըհասկընան, ընձի վընա-սին: Պաբըն փախնի կէրտա տապի: Էդ տըղէն էնքան կըտանջըվի գ էդնին, պընճնէրուծ արուն գ՛իկա յու հինկ արտէն կըխեղջընա, ուրին-ուրին գէլնի: Դ՛ ու մի ըսա, փաշի տըղա յա էդի: Էդոր նորիծ կըղ առծուն տանին ուրանձ տուն: Փափախն էլ հեղըն կըտանին: Օր կըտանին էնտեխ, էդի կըսա՝ դը ժուռ արէկ, գ ըղէկ փափխի տիրոճ, տէսնանկ ինձ էր օր տըղէն լավըծեր ա: Էդ մատտիկ կըֆրճան դէս, դէն, մէգըն գ՛իկա կըսա՝ դը փափախ էր, առավ ք՛ էրան հընգավ: Չէ, կըսա, փափախ չէր, կըսա, էդոր տէր բըղի գ՛ ա, ըսա, թէ ինձ էր, ինձ չէր: Վեռճըն, էդ իմ պաբըն կըսա՝ ձ՛ էր գ՛ էղ ինձ նորուտուն կա, էդոնկ պադմին: Դը գ ընա էդոր ըսա՝ հիկան ընձի տանին հուրանձ տուն: Գ՛իկան էդ իմ պաբուն կամնին կէր-տան ուրանձ տուն: Կըսա՝ դը ըսա՝ ինձ էր, օր փափաղ առավ

բ'երան հրնգավ, էս ձեվի էղավ: Կըսա՝ գ'ածէկ իմ փափախըն բ'երէկ, յես չըսիմ՝ ինձ ա, ինձ չէ, էս գ'ույնի, էս ձ'եվի փափախ ա: Մէշտէխի կարըն, կըսա, քանդուզ ա, սեվ թէլօվ նորիժ կարէր իմ, կըսա: Բ'իր, կըսա, բ'անամ, բ'այծ, կըսա, դ'ու ձ'եռ չիտակ, կըսա, բ'երէկ տըվէկ ընձի: Բ'երին կիդան էդ իմ պաբուն, պաբըն կըբ'անա, կըքանդա էդ արանկըն, խաճըն գըհանա կըդ'ընա հառէճ ուրանձ: Էդոնկ առտէն կըհավադան, օր իրօկ էդի գօրուտուն ա: Նոր էտէխըն էդոնկ պաբին կըսին՝ դը ըսա՝ ինձ օր սիռտտի կըցանգանա, շապատմ էլ կըպահին ուրանձ տուն, ինձ օր սիռտտի կըցանգանա, ըսա՝ մենկ տանկ: Կըսա՝ յես վոճ մի բ'ան իրավունկ չունիմ ուզիմ: Թէ էրագ էգավ ձ'ըզի, օրինագ, ըսինկ՝ սըռդու ցանգուտեմբ, էրագ էգավ ձ'ըզի, ըսեժ բան մի, օրինագ, գ'իկա, թէ չէ ընձի վօճ մի բ'ան հարգավոր չի: Էդոնկ քընին, էրզին սեվ խուկ կըտէսնան: Կըսա՝ մէ հադ սեվ խուկ, կըսա, կըսարկիկ, ու վեռձ, կըսա: Սեվ խուլը խաճի պէս բ'ան ա, խայլոնի պէս բ'ան ա: Հիմի էդի էդ իմ հօրօխպօր տուն ա: Էդի դ'ըրուզ ա էդ սըռպու տագըն: Էդ մառտ լէ կըդ'ընա էդ իմ պաբուն ճանապարհ, ուրանձ իսնէրուժ լէ կըդ'ընա հէդ, իմ պաբուն կըբ'երին էստէխ:

Իմ կէսրէրի հօխպօր տըղէն Գօլա դ'աշտօվ էր հառուն հանէր էր, օր բըդի բ'երէր մեր դ'աշտերըն ջ'ըրդուկ էնէն: Էն էլ նախանձին, թէ բըդի մեր դ'աշտի միճօվ չըտանիս, այնինձ՝ ջ'ուր օր հիկէր, ուրանձ դ'աշտն էր հառէճ կըջ'ըրէն ուրանկ: Էտէխ զարգաձ ին ըսպանաձ ին: Ուրմէն հինգը տըղա ունէր: Գ'էլնին տըղէկներ կէրտան, թէ կէրտանկ, ուրին սպանօղ, իմալ օր զարգէ սպանէր էր, մօղէն չըգ'ացէր էր, կայնուզ եղէ, կըսին՝ հէլնինկ էրտանկ օրինագ ըսպանինկ ուրին էլ: Մէրըն գէլնի, էն ժամանագ սէլ էր, սէլ կըլըձա, կըսա՝ տըղէկներ ջան, կըսա, արուն արունօվ չըլըվան: Հէլէկ էրտանկ, մեր դիագըն առնինկ հիկանկ: Ըսենկ թէ մէգըն յես գօյ տըվէր իմ, իդա մընացօղն էլ յես գօյ տամ: Էդէնց բ'ան չէղնի, արուն արունօվ չըլըվան: Թըխ ուր պաղիժ ուր աստուժ առնի: Գ'էլ-

նին կերտան, հրր կերտան, գօլեծիկ լէ գ'իկան դան, տէսնան օր, օրինագ, ըսենկ, ինճ ա: Նախ գօլեծիկ էդ մառտուն նահաղգին ու էդոր լրո՞ղիվ ակսօրեծին, ուրանկ ակսօրին ուրանձ գ'էղիծ: Թէ էդմալ ջ'ուրըն գըհանէր կրբ'երէր հառէճ մենկ էր կըջ'ըրէնկ մեր հօղամասներ, ինճ տարբերուտուն, նոր վեռճը հասներ ուրան, թէ չըհասներ: Էդմալ ընդոր ակսօրին, ուրանկ լէ դիյագն առան էգան թաղին:

Մկրտչյան Ծաղիկ Մուշեղի, ծնվ. 1946թ.

Վաղաշեն գյուղ

Խունգ ու մոմ ինք սըրփէրուն, մըկա էղեր ենք ձ'ուր ու ծմմոն գ'ողէրուն ու ք'ոզէրուն:

Օգ կըտօտես թալես վըրէն, նըստուկ տեղից ջէլի:

Օխչարն օր մէ անքամ կըթըրի հառուն գ'ընցի, կըբ'ացվի հէղեվըն, իձվանքն էլ կըծիծղան վըրէն: Այ մառթ, կըսա, հըմընօր ձ'երն էր ք'աց, մէ օր էլ իմըն ք'ացվավ:

▪

Շարօյ ջ'աղացն էս ա,

Թեփն ալըրին կէս ա:

Կաղաս էլ էս ա,

Չաղաս էլ էս ա:

Մէ օր էլ աղէն խիվանդ ա, գ'ացի տէնամ՝ քուֆր-անէծք ա կիտա: Վայ, ըսեց, Գափրէլ, քու ք'երան քաքեմ, Գ'ափրէլ: Ըսեցի՝ ալ մէր, Գ'ափրիէլ վո'նն ա (Գափրէլ հըրէշտակին ա կըքըրվա): Ըսեց էսքան չարչըրվիր ինք, տանջըրվիր ինք քիչ ա, էս էլ մէ յանից ընձի կըպաղըրցու, չըտանա, շուտ խօքիս ազաղվի:

Մէկ էլ՝ խիվանդ ա, կրսա՝ չըմեռիմ մինչեւ աշուն, նոր մեռիմ: Կըսեմ՝ հորի՞, աղէ, ի՞նչ ա եղէ: Էս կառտօլի ջնմըն հ՛իմանամ, նոր մեռիմ: Աղէն իմ խետ շատ կարնըված էր: Խօքու խետ շատ կըխաղիք: Ընձի կըսեր՝ քու բ՛երան քաքեմ, կըսինք՝ այ մէր, դու հընչի՞ էնա իմ ախպօր, էնա մէկէլներուն չըքըրվես, միյնանկ ընձի յա քըրվես: Իմ խօր գ՛երեզման՝ ընդոնք չս՛ծին:

Մէ օր էլ սաքախտնախառ էկավ ըսեց՝ լավօ, օյին հէլէ գ՛ըլօխս, հէլի: Սաքախտան գ՛էլնինք հիրար խետ կօֆէ խըմինք: Ըսի՞ ի՞նչ եղէ, ըսեց՝ էսքան տարի, լավօ, քու պապէյ էրգօվ չըտեսեր ինք, հէսօր գ՛իշէր էրգօվ տեսեր եմ: Պապին տաս թիվն ա, հինքըն քըսան թիվն ա: Պապին յեռեսուն տարէկանում գ՛ացէ պատէրագմ, չէկէ: Մըկա, կըսեմ՝ ի՞մալ տեսար, այ մէր: Կըսա՝ քու պապէն պատէրագմից էկէր էր: Իմալ օր դ՛ըրէր ինք ճամփու՝ գ՛ացէր էր, էդմալ էր՝ յեռեսուն տարէկան: Կըսա, մըկա, էն մէր խին տընէրն ինք: Բ՛երի, թունդիր վառի, կազան գնրկի վըր թունդըրան, ջ՛ուր տաքցուցի, քօ պապէյ նըստցուցի թէշտի մէջ, լօղցուցի: Կըսա՝ էտքան վախտ մըտքօվըս ջընցէ, օր էսի իմ մառթն ա, պատէրագմից էկէ, կարօղա քընի իմ մօտ: Կըսա՝ օր չըփլըղցավ նըստավ թէշտի մէջ, ջ՛ուր լըցէցի, քու պապին էլ շատ խօրօտ մառթ էր, լավօ, շատ խօրօտ մառթ էր, թէ հօրի էր ընձի առէ, յես, կըսա, չըգինամ, իշու դ՛ար էր, կըսա՝ շատ բօյօվ, խօրօտ մառթ էր, շատ խօրօտ մառթ էր: Վեռչ, կըսա, մըկա, օր տեսա՝ չըփլըղցէ, մուսկուլներ էդմալ սիրուն, ու լօխկըցուցէր եմ, յեռեսուն տարէկան ա, յես ըսի՞ յաման, յես ուցուն տարէկան պառավ կընիկ, էսի յեռեսուն տարէկան, էսի պըտի առթէն, իմ մառթն ա, էկէ, պըտի քընի իմ մօտ: Կըսեմ՝ յեղօ՞, աղէ: Էլ ի՞նչ յեղօ, լավօ, էտ թարթախումի մէջն ինք, լավ էր՝ քընուց հիմցա, լավ էր՝ աստուց էր...

Կըսա՝ գ՛ացէր ենք սարըն կառտօլ ա քանդէնք, էն կօլխօզի վախտն ա: Էտէ մէ լաֆէտ տառթ ա տարած՝ փուռ ա դ՛ընէն: Աղէն կըսա՝ փուռըն դ՛ըրէր ենք, մէր Օսկէխատ հըռըքէ՝ չուտա, հըռը-

քան կրնիկ էր, շատ հրռռքան: Լավօ, հորի՞ յես հրռռքե, հորի՞ յա չուտես: Բա՛ Միսէն էլ դաս ա, յես չուտեմ: Միսէլ խետ գ՛եղըն կրովե, գ՛ացե սար, հրռռքե չուտա: Այ մառթ, Միսէն քօ հարեվան, դ ու գ՛եղըն կրովեր ես, անօթի ծարավ ժողովուրթ, սարի փրռան կառտօլ հորի՞ յա չուտես: Կրսա՛ յես, հրմա փուռըն դ ըրին, վեց խատ կառտօլ վրռագ վերցի դ ըրի իմ ծոց: Ըսի՛ էսի ամէք ճրժուն երկու խատ: Իրէք տրդա ունէր, էլի, ադէն: Սրկա, կրսա, էդ վեց կառտօլըն դ ըրեցի իմ ծոց՝ ամէք ճրժուն երկու խատ, նոր ըսկրսեցինք ուտել: Օսկէխատս ա տոնչ ուր ճրժերուն վերցեց, տոնչ էլ հինքըն կերավ: Սրկա, կրսա, մենք փուռըն կերանք խըլրսցուցինք ու հէլանք աշխատինք: Տէնամ, լավօ, եղի կրդ՛օխցու, անօթութիւնից կրդ՛օխցու: Կրսեր՝ ըսեցի ինչ էնեմ, էս իմ Իշխանի փայըն կայնի խանեմ տամ, յես կէթամ իմ տրդիս ծիծ կիտամ: Ծըծի ճիժ ա եղե, էլի: Նոր, կրսեր, խանեցի երկու խատ տըվեցի, հրմա փրռչերօվ կըլուց: Ըսեցի՛ օր դ՛ ու Միսէլ խետ կրովեր ես, քօ խօր տուն շիքվի, փրռից հրռռքէ՛ր ես:

Վարդանյան Վարդան, ծնվ. 1963թ.

Վարդաձոր գյուղ

Կօլէկտիվացման ժամանագ յուրաքանչյուր հընդանիկի վըրա հարգ ա դ՛ըրվաձ եղե, պըղի հարգը տան: անի Մըխօյ հընդանիկըն չըկըռնէր տարվա հարգըն տալ: Գ՛իկան սըրանձ լօպըն կըտանին հարգի դ՛իմած: Մաղ հընդանիկըն կըքընէր լօպի տագըն: Հաջոռտ օրըն անի Մըխօն գ՛էլնի գ՛եղի մեձ, կրսա՛ օղօրմի դ՛ըրանձ հօր, պըղի շուղ տանէն էդ լօպըն: Կրսա՛ հընճի՞: Կրսա՛ գ՛իշեր ամէն մեզ էդ լօպ կըքաշէր ուրին, հէսօր քաշէլու բ՛ան չըկար, հանգիստ քընէր ինկ:

Ավետիսյան Վահան, ծնվ. 1954թ.

Կօլխօզըն պրդի թուտունի պըլան կադարեր: Մեր գ'եղի թուտունի դ'աշտեր մի քիճ հարմար չեղած ա: Ուրեմըն, ինճ ա մրդաձած: Ախճիզներըն կազմակերբած ա օղազավարի հեղ' պրդի էտան հարեվան գ'եղիժ՝ Հերանոսա դ'աշտիժ թուտուն գ'օղնան գ'իշերօվ, օր ք'երին շարին, չօրծուն հանձընին, պըլան կադարին: Ախճիզներու մեճըն մե հաղ թօպալ ախճիզ կեղնի: Կէտան թուտուն գ'օղնալու: Օր կէտան, գ'իշերային պահագ կեղնի: Էդ պահագըն օր կըտէսնա, գ'ուգա շուխուր ք'անձըրծու, օր չըմըղնին դ'աշտըն գ'օղուտուն չէնին: Էդ թօպալ ախճիզըն մագերըն կըքանդա, գ'առ-ծըգա, մե քիճ էս ձ'եվ կըխառնա հիրար, օր վախէծուն էդ պահագին: Ու կըսկըսին, դը հառէճ չըգիդէմ ինճ ա եղե, օր՝ սադանա կա, էս կա, էն կա: Էդ պահագն օր կըտէսնա, մե քիճ կըվախէնա, հինկըն մեճ տարիկօվ մատտ կեղնի: Կըսկըսին էդ ախճիզներըն շուխուր ք'անձըրծուձել, ճըվճըվալ, յերկել, ք'ան: Էն ձ'եվ ներկայածուն ուրանձ, ինճոր սադանի 'եղնաղ եղնի: Էդ պահագն օր տէսնա, վախէնա, կըսկըսա վախէնալ: Էդ ախճիզներըն խըմքօվ կէտան կերկին, ք'ան, էդրան փատըտվին, քաշքըշին, ք'ան, քանի ջան, էս ջան, էն ջան, էտանկ էս էնինկ, էն էնինկ, էս ք'երինկ՝ կեր, էն ք'երինկ՝ կեր... Էս մատըն կըվախէնա, կըսա՝ իրօկ յերեվի սադանի 'եղնախ կա, էսի սադանի 'եղնաղ ա, էկե՝ ընձի յա կըվախէծու: Էդ կօխկին էլ՝ մեր գ'եղա յու Հերանօսի սահմանի վըրէն, ք'անձըր թումք կեղնի: Էդ թըմքի վըրաօվ օր կէտան, էդ մատըն էս ձ'եվ քիճ-քիճ, քիճ-քիճ հետ կըքաշվի, վախէնա: Օր հետ կըքաշվի կըվախէնա, էդ ախճիզներ հա քիճ-քիճ կէտան էդրա հեղեվիժ: Ուրեմ, հեղեվանձ օր կէտա, էդ մատըն վախուձ գ'ընզընի հեղեվանձ, գ'ընզընի գըլոր էդ թըմքիժ, գ'իշնի ցաձ: Գ'իշնի ցաձ, գ'էլնի ու կըփախնի: Էլ պահագուտյան մասին կըմօռնա, օր հինկ պահագ ա, պրդի մընա պահագ: Էդ մեր գ'եղի ախճըզներըն թուտունըն կըքաղին, գըլըցին մեշօկներ, ք'ան, վերծուն գ'իկան: Էն հաջոռոտ հառավօղ գ'էլնին ժուր գ'իկան էդ պահագըն չըկա: Բըրիգադիրըն,

գ՛յուղատընտեսըն Բ՛ան կէնին, թէ՛ հո՞ւր ա էղ մատորն, չըկա, մենկ
 դ՛ աշտ հանձնէր ինկ ուրին, գ՛ ածէր ինկ, հինկ չըկա: Էս յան, Էն յան
 հառժ ու փոռժով կէտան, տէսան՝ տուն հիվանդ պառգուգ ա
 տեղաշորի մէճ: Կըսին՝ ի՞նճ եղե, այ մառտ: Բ՛ան չըկընա ուրիշ
 ըսա, կըսա՝ տէսեր էնկ, տէսեր էնկ՝ թօպալ սադանա չըտէսեր էնկ:
 Էղ մառտըն մէ շապատ գընձնի՝ կըմահանա, վախուծ:

Ղարախանյան Գրիշա, ծնվ. 1962թ.

Վարդենիկ գյուղ

Հէլանք գ՛ ացինք քաղ: Յես քաղ կէնի: Յես գ՛ էրընդով քաղ
 կէնի: Իմ մառթըն իմ խեսն էր: Կուչկա շինէր ինք, փեղէր տընգեր
 ինք, վըրէն ծածկէր ինք, մըտէր ինք մէչըն: Յես ու իմ Համօն նըս-
 տուկ ինք, բազլաշկէն էլ՝ մաժուն, կարաքն էլ մէչ, օդէրու մեր տագն
 ա: Մէկ էլ տէսա՝ հըմէն վննգան էկան լըսվան էտ պըստի տէխ,
 Դննլնքի իսներ, մօտ ինք հիրար: Էկան լըսվան: Էտոնց տտ առավ
 բազլաշկին, ու գ՛ ընա՛ց... Գ՛ ընաց հէլավ վըր պատին, հէլավ յեր-
 գինք, պըռժավ հընգավ վըր պալին, պալից հէլավ յերգինք, գ՛ ընաց
 հընգավ գ՛ էտըն դէն, հընգավ դան: Իմալ օր հընգէր էր պաղի
 վըրէն, Բ՛ էրան Բ՛ացվէր էր, կարաք հընգէր էր վըր պալին, մըչի
 մաժուն թափէր էր, բազլաշկէն էլ գ՛ացէր էր հընգէր էր գ՛ էտով էն
 յան: Նոր հէլանք, գիցանք, օր տորդէղ գ՛ ընաց հընգավ, տէսանք:
 Էտոնք մէ ծաղըր ա դ՛ ըրած, մէ ուրախութուն ա կէնեն՝ ջայնամ թէ՛
 գ՛ացե, գ՛ացե, էսի պըստի հիշան: Հ՛ էլանք հ՛ իչանք, հ՛ ըմէն հ՛ իչան
 գ՛ էղ: Ըմալ ձ՛ ուն ու կարկութ Բ՛ ըռնեց, ըմալ ձ՛ ուն ու կարկութ
 Բ՛ ըռնեց: Գ՛ էտըն գ՛ ընցիմ, մըկա չըկընամ հ՛ ընցիմ: Իռչ կըռնամ
 կօշիկներըս հ՛ առցըկեմ, տչ էլ. գ՛ էտն էլ գննրկեմ հ՛ ընցնեմ կօշիկ-
 նէրով ի՞ մալ: Իմ քնսիք Համօն կըզավ, կօշիկներըս խանեց, կօշիգ-
 ներ առավ ձ՛ էո, հինք թըռավ հընգավ, ըսեց՝ իմալ էնեմ: Ինչ անեմ՝
 յես չըկընամ թըռնեմ: Մէկ էլ թըռավ էկավ յետ: Չննրկի ջ՛ ուրն հըն-

ցա, մրկա չուլքիք չըկրոնամ խաքնիմ: Իմ քնսիք Համօն չուլքիք խաքուց, կօշիգներ խաքուց, կապեց, ըսեց, օր կէլնես ճամփա, ձ եոնէրըտ կըղինջընա: Մի վախեցի, Օսան ջան: Էկանք չուր գ էդ:

▪

Չոր տեղ գ ացէր եմ, կանանչ ա եղէ:

Մուր կէրան, լեղի կէրան, յես խօսկ չըտըվի:

Ընալ ձ ի յէր՝ յերկընքուց կուշ կըբ էրէր:

Փըթիւր ա թըխե մընի գ աթա:

Բ ան խասավ դիվանքաշուն:

Մէր ըզմանուկն ուրացէր էր:

Ասսու իւեր ու բ արին վըր ձ էզի եղի, վըր մեզի եղի:

Ասսու օռշընիտկ վըրէտ եղի:

Բախտավոր եղիս, անփօռցանք եղիս:

Ասսու աչօղում վըրէտ եղի:

Դոր էթաս չոր եղի, կանանչ դ անա:

Էրէխէքներ ունէնաս, տըղա, ախճիկ ունէնաս:

Բախտավոր եղիս, ձ եռըտ առատ եղի, ջանըտ սաղ եղի:

Աշխատավոր եղի, քու քըռտինք թափա, քու խացըն կե՝ խալալ եղի:

Միֆտանկ մուրուս եղիս:

Գիդէ ս ինչ կա աշխար. աշխատա՛ր, քու քըռտինք կէրա՛ր, շատ լավ ա, օր պառկար քընար, ւօռուտ վըրէն արեվ առավ, հէլար, քն՞նի կապէկ նձի...

Խուրշուղյան Օսան, ծնվ. 1917թ.

Մարտունի քաղաք

Տէրդէրըն կըբ էրա՛ն էղ կըծախա: Մէ կընիկ գ էլնի կըսա՝ տէր հայր, պառտքով կիդա՛ս: Կըսա՝ օրհնած, պառտքն օր կա, ասսուն ա, հօրի՞ չիդամ: Գ ուզա առի, կըսա՝ տէր հայր, իսօ կըձվուգ չէ:

Կըսա՝ օրհնած, խամըն տես, նոր առ: Կըսա՝ տէր հայր, պախս եմ: Տէր հայր գաշիվա, գաշիվա, գաշիվա, տէնա օր պախս չըկա: Կըսա՝ օրհնած, դ՛ու ի՞նչ պախս ես: Կըսա՝ տէր հայր, ջ՛ոչ պախսին մէ շափաթ խիվընցա, ասսուց պառտք եմ առե, մըգա կիդամ: Տէր հայր գաշիվա, օր էդ մեծ պախսից քննի ամիս հընցե: Կըսա՝ օրհնած, դ՛ու ասսու պառտքն օր էդմալ ուշ ա կիդաս, դ՛ու իմ պառտք յէ՞ փ կիդաս:

Իմ խէր կըսէր՝ տըղէկներ, լուսուն չիգ՛աք ըսէք՝ այ խէր, գ՛ընա ընձի կարքա: Գ՛ացէք ձ՛եր խամար ախճիկ ջ՛օգէք: Մէ քիչ մըներ, կըսէր՝ գնդն, օր ախճիգ ջ՛օգէք, ախճըգա սօյ խառցուցէք, պըղի սօյըն լավ եղի: Մէ քիչ էլ մըներ, կըսէր, այ տըղա, հիճկիք, օր ախճըկա ախպըղիք սիրուն եղին, էրէխէն քնոուն ա քաշա: Մէ քիչ էլ մըներ, կըսէր՝ այ տըղա, ախճիգ պըղի թամբուկ գնմուկ ձ՛իու նըման քէլա, էն ախճիգն օր տողըն քըստըցուց գ՛էտին, էղըրան չըբ՛ էրէք՝ իմ տուն մըղուք խառս: Իմ ախպըղիք ըսեցին՝ պապա, իմալ օր ազադություն տըվիր, էդմալ էլ բ՛ էրիր, սահմանափագիր մեր ազադություն:

Մէ անքամ, մամաս կըսա, գ՛օծկօմի նախագէն գանգեց, ըսեց՝ Աշխէ, քու մառթուն կաքսօրեն, լա շուշուդ էրէխէքիտ հավաքա արի էստեխ: Մենք ութ խադ էրէխա յենք եղե, դը խէրըս էլ խըմօղ ա եղե, մէրըս էլ չաշխադօղ, կօվօվ, բ՛անօվ, էդմալ ենք արբե: Ամէք մեգին բօստընի մըչից, մեգին հառվու մըչից, մեգին տըլի մըչից, էսպէս կարկըղնուգ, բ՛օպիգ, տըլաթըրթաղ ժողվե, գ ացե գ՛օծկօմի նախագի կարիներտ: Մաման կըսա՝ մէ խատ ընենց խաք ու կարուգ մառթ էր նըստուկ: Գ՛օծկօմի նախագէն ըսեց՝ հընգեր Չալաբօվ, օր էդ մառթուն աքսօրես, էս հընդանիքըն սօվամահ կէղի: Կըսա՝ էդ մառթ հիճկեց, հիճկեց, ըսեց՝ լը էդ մառթուն կանչէք բ՛ էրէք: Կըսա՝ մեգէլ Սարքըսին բ՛ էռթից առան էկան:

Տարած ին կեպեզեն: Մարքիսն էլ խրմուզ եղե, օր տարած կեպեզեն, առթեն օյաղցե: Կըսա՝ մէկ էլ ըսենց հիճկեց, ըսեց՝ դ՛ու կուրբան եղիս էս ութ երէխիս, թէ չէ յես քեզի կաքսօրի, քու պոչն էլ էստեղ չերեվէր: Դը, կըսա, առթեն էսմալ խեխճ կայնուզ էր Մարքիսըն: Ըսեց՝ բայց լա մեհատ բան ըսա՝ դ՛ու հընչի՞ ընձի խըփիր: Ուրեմ, իմ խերըն, գ՛եղի մէչ կայնուկ Չալաբօվըն՝ կագերէյի նախագան եղե, էգե յու խըփե: Ու անմիջապէս տարած կեպեզե: Ու ըսած՝ աքսօրէլու հըրաման գ՛ըրէք: Կըսա՝ Մարքիս, էսմալ խեղջըցուկ, կարմըրցուկ, ըսեց՝ ըսի տէնաս էս տն ա էսմալ խըբատտ-խըբատտ էգե կայնէ մեր գ՛եղի մէչ:

Գևորգյան Անահիտ

▪

Խինգ մանէթնց իշուց տաս մանէթնց քուռի՞ կ կեղի:

Յեզից հառէչ հ՛ախօռ մի մըտէք:

Ծաղիզն ուրա քօքին կըբ՛ուսի, տո՞ն ա տէսե՝ իշտըտըռուկի վըրէն վառթ- մանուշակ բ ուսի:

Սաֆարյան Ամալիկ Հովհաննէսի, ծնվ. 1932թ.

ՎԱՐԴԵՆԻՄԻ ՏԱՐԱԾԱՇՐՁԱՆ

Լճավան գյուղ

Էս իմ մեծ ախպեր պըստիկ երէխա կեղի, պաբեն կանչա, կըսա՝ տըղա, լարի, լաօ, բ՛ան ըսիմ քըզի: Կըսա՝ տեղ կըճամփա, էլի, չէթա: Մէկ էլ շունըն օր գ՛աչա, էս իմ մեճ ախպերըն, անուն Գագօ յա, կըսա՝ պապի, պաբի, շունըն հաչաց, լա թըռի տես՝ վոն էկավ: Էն էլ կըսա՝ քօփագօղլու լակոտ, յես քըզի կըսիմ, դ՛ու ընձի յա կըսիս:

Հարութ Հակոբյան, ծնվ. 1969թ.

Պարեն պաղմեր, կըսեր՝ մենք ընդեղից օր փախանք էգանք իդատեղ, փախնելու վախտ, կըսա, էգան լըցվան մեր գ՛եղ, թուրքեր էգան լըցվան մեր գ՛եղ, ինչ օր կար, հավաքեցին տարան: Կըսա՝ յես եղ վախտ պըստի ճիժ ի, թուրքեր էգան լըցվան մեր տուն, մառո՞ չըկար, փախա՞՞ ին, յես լէ վախեցա, գ՛ացի մէ տեղ տափա: Փախնելու վախտըն, կըսա, հավաքեցին գ՛եղրանքուց հըմէն ժողովուրթ, բ՛երին քօմին մէ տեղ: Մուրաղ գ՛ետի խըրաղօվ, Մուրաղ գետ լէ խրաղօվ կէթեր: Ձ՛իավորներ՝ թուրքեր, զինվուկ թըվանքով ու խանչըլօվ, տըվա՞՞ ին ժողովրթին հառէ: Յես, կըսա, ընդեղ ի: Կըսա՝ իմ աչքի դ՛եմ էնքան ջանել կընանիք, ախճըզներ ուրանց թալեցին գ՛ետ, օր թուրքերըն չըսպանին: Կըսա՝ էնքան ին լըցվա՞՞ ջանդակ, Մուրաղ գ՛ետ լիքն էր: Կըսին՝ մէգ ա՝ մըզի կըտանին կօղօրին, ավելի լավ ա՝ էրթանք հ՛ընգընինք ջ՛ուր: Էղ ժողովուրթըն, կըսա, քօմուգ ին, իմալ օր օխճար էնէն աղըլի մէչ, դ՛եմըն կըղրին, էղմալ հավաքա՞՞ ին: Մէ աֆիցեր հ՛առէչ, տաս հաղ էլ հէդեվ՝ էղպէս կըղրա՞՞ ին: Էղ ժամանագ, կըսա, մէ հաղ մառո՞ հէլավ, ըսեց ժողովուրթ, ձ՛եզի կըտանին կօղօրին, էլ ինչի յէ կըսպասիք, ճըղէք հընցէք, հընգընօղ թօ հընգընա, մեռնօղ՝ մեռնի, գ՛ացօղն էլ թօ փախնի էոտա: Էղ ժամանագ, կըսա, ժողովուրթըն ինչքան կըոցան, վոն կըոցավ, կըսա, փախավ, վոն լէ չըկըոցավ, կըսա, հընգավ վողի տագ, էղպէս էլ մընաց: Հառէչ գ իկին, կըսա, ջանելներուն գ հավաքին կըսին՝ ձ՛ըզի կըտանինք սալդաթ: Քօմին տանին ջանելներուն, բ՛այց ի՞նչ սալդաթ՝ կըտանին ձ՛օրեր կօղօրին: Էղոնց միչից յէթէ մէ հաղ փախնօղ էղեր, գ իկեր պաղմեր, թէ՛ տարան էսինչ ձ՛որ, էսինչ ֆըլան տեղ կօղօրեցին:

Ռաֆիկ Բաղդասարի Հակոբյան, ծնվ. 1927թ.

Լուսակունք գյուղ

Տըղես էկավ, ըսեց՝ այ մեր ջան, մե խատ մեծ, էն տասներկու ակնանե մեքենաներ կա, ըսեց, խինգ-վեց խօքի յա, տաս խօքի լըցվուկ էտեղ կայնուկ են: Ըսի՝ ցավըտ տանեմ, թուրք չեն, խայ են, դ ու լավ գիտես, գ ընա տես՝ ինչի՞ խըմար ա կայնած, ժամը առթեն տասներկու-մեզն ա, փեղըրվարի խիստ բ՛ուքն ա, գ իշերվա երկուսն ա: Հելավ, էկավ, բա՝ մամ ջան, ըսեց, տըղեքներըն վի դարբաս գնրկըված՝ չըբ՛ացած, մըկա ի՞նչ ա կըսես: Մենք էլ փեջ ենք դ՛ընե, սաղըս մե տեղ ա քընինք: Էստեղ էլ, ուրեմ, պատալօլըն էն ձեվի սառույց, բուզ ա բ՛ըմե, ինչօր ռեմօնդ էնես, էնենց գ՛եղեցիկ ա, վոր գ իշկես, կըսես՝ էրնեկ քու տիրուն: Էտոնք բ՛ացին՝ գինին կօ ռեմօնտ ենք էնե, էտոսն բուզ ա բ՛ըմե՝ խըրուստալի նըման գըվառի: Խօրօտ էր, շատ խօրօտ էր: Մընաց, էտըրանց հելա, տըղեն խեսըս՝ մեռիմ ձեզի, հիչէք, ամէք քըսան-քըսանխինգ տարեկան տըղեքներ ին: Հընչե՞ք էկե, հընչե՞ք կայնե, ի՞նչ եղե ձեզի: Ջայլ էլ ի՞ սիրուն, փառթամ, յես չեմ վնխեցե բ՛անից, դ ըսուց օր մառթ էկե, յես դ՛եմ եմ տըվե, նսնֆար տըվեր եմ յես, ինչ կէնեն՝ թըխընձի գնրկեն ըսպանեն... Խա, մեկ էլ, բա՝ այ քուր ջան, այ մեր ջան, էկեր ենք, վոչ մեկ չընթունեց, հիչէր ենք, իրեք դարպաս գնրկեր ենք, վոչ մեկ չըբ՛ացե: Ըսի՝ ձեք մըտկին մըկա ի՞նչ ա: Ըսեց՝ մեր մըտկին էն ա՝ պըտի մընանք մինչեվ լուս: Անօթի՞ յեք, ըսեց՝ վո՞ն ա մեզի խաց տըվե: Դը հիչէք արեք: Բ՛երի տուն, իմ տըղեն գերպեն կաշխատեր, էդ վախտ վայեննի յեր, աշխատե, բ՛երե լըցե մեր տուն, հըմեն ինչն էլ կա, վեռչապէս... Բ՛երեր եմ, խացըն սարքեր եմ, էդ գ իշեր, ճաշըն էփեր եմ, դ՛ըրեր եմ կերած, խալար եղի ուրանց, հսնգար անքամ խալալ եղի, կերած, խըմած: Ըսի՝ բալա ջան, է՛լ ինչ ա գուզեք, տաք բ՛ան: Ըսեց՝ այ մեր ջան, գուզենք, օր մե բ՛աժակ չայ խըմենք: Դը, ըսի, մեռիմ քեզի, հեսա չայ էլ կըբ՛երեմ: Չայ բ՛երի, ասսուց պախեմ, ձեզնից՝ ինչ, վեռչում կըսեմ: Բ՛երի չայ

դ՛րնեցի, ըսի՝ մեռիմ ձ՛եզի, մեղրով լն՛վ ա, մեղրով խըմեք: Բն՛ իմալ կըսես, էնպես կէնենք: Չայ խըմեցին, բն՛ ինչ էնենք, ըսեց՝ էստեղ պարկինք: Ըսի՝ մեռիմ ձ՛եզիկ, տեղաշորըն թննեմ պօլի վըրէն, ըսի, մեռիմ ձ՛եզի: Էն գ՛ըլխուց չուր էս գ՛ըլօխ պարկեք, հըմէն գիդան խառսներ, գ՛ըլօխ գ՛օվալու բ՛ան չըկա: Էտանք պարկան գ՛էտին, էդ պօլի վըրէն: Լավ-լավ տեղաշորեր ունիմ, քնսիբ եմ, բ՛այց հիցուն ձ՛եռք կապեր եմ, վոն գ՛ա՝ կըտեղավորցում: Էտոնք հէլան սաքախտան, էտոնց խաց ու ջ՛ուր տըվի, խացըն կերան, խըմեցին, գուզեն էթան: Էտ տըղէքներ հէլան՝ պաք-պըռօշտ, բն՛ կէղէ՛ր, օր մենք քեզի, քու ննֆնրին տէնինք մէկ օր հարզինք... Ըսի՝ դը կայնեք՝ վեռչի խօսք ըսեմ՝ հէլեք գ՛ացեք: Ի՞նչ ա կըսես: Ըսի՝ մեռնիմ ձ՛եզի, մեր տուն պիսօք չըկար, ըսեր եմ՝ մեղրով չայ խըմեք, համ էլ առօղջարար էր: Օրծղացին, ուրխըցան, գ՛ացին: Նոր էտ տըղէքներուն դ՛ընի ճամփու գ՛ացին:

▪

Հէլա սարը, սար դ՛առցավ,
 Հիչա ձորը, ձ՛որ դ՛առցավ,
 Ավել ցանի ժամու տակ,
 Կէթամ կառիմ իմ ծըռուկ,
 Ջնյնամ չօքեր կարկըտուկ:

Պետրոսյան Անուշ, ծնվ. 1942թ.

Շովակ գյուղ

Մեր գ՛էղ մէ թըրաշ էնօղ էր էկե: Էս թըրաշ էնօղըն հա գ՛անգըտվի, թէ գ՛ոռձ չըկա, թըրաշվօղ չըկա: Էն սաքախտան Պեղրոս գէլի կապ դ՛ընա կօվու վիզ, բ՛էրա թըրաշ էնէլու տեղ: Խաչի՛ կ ջան, կըսա, էսա կօվ բ՛էրէր եմ, իրեք օր տէվա, չոռս օր տէվա՝ թըրաշա, քեզի լավ էլ գ՛ոռձ եմ բ՛էրե:

Իմ խեղճ ու Պեղրոս հիրար խեղճ խանաք կենեն միշտ: Էս գ'արնան գ'ըլօխ Պեղրոսի տավրի խոտ կըխըլըսի: Գ'իքա՝ ինչ էնեմ, ինչ չէնեմ: Իմ խեղ կըսա՝ Պեղրոս, հընչես մըտածես, Քնրքի-բաշ հ'օտփանոց ա բ'ացած, տար տավար ընդեղ, չուր արօտ գ'ելի, կըտանիս դ'աշտ, կառծան:

Ազատ Միրզոյի Սահակյան, ծնվ. 1945թ.

Ափեր Պեղրոս եղ վախտ ձ'ուկ բ'ընօղ կեղի: Մէ օր մէ կար-քին իշխան կըբ'ընեն, գ'աջողացու՝ էտ իշխանը կըճամփա տուն: Ճամփա տուն, ջուղար կենա, կըսա՝ Աղուն, էտ ձ'ուկըն կեփես, հիրզուն սըղերքի խեղ գ'իքանք՝ ուտենք: Դը Աղուն կիշկա էտ ձ'ուկըն, իշտան, ուժեղ կեղնի, քաշա, ճըժերուն կըքօմա գ'ըլխուն, իշխան կեփա, ճըժեր կուտեն: Հ'իրկուն Պեղրոս հընգերներու խեղ գ'իքա, օր յանի էտ ձ'ուկըն ուտա: Է, ձ'ուկն հո՛ւստից... Կըսա՝ Աղուն, ձ'ուկըն բ'է: Է, Աղուն կըսա՝ բա խաբար չես, Պեղրոս ջան, էտ անտեր կատուն էտ ձ'ուկըն գ'օխձավ, էրկու կիլանոց ձ'ուկ, էրկու-իրեք կիլանոց ձ'ուկ, մինչեվ խաբար եղա, կըսա, գ'օխձավ տարավ, կերավ: Գ'արմարացու ձ'եռ թալա, էտ կատուն կըբ'ընա, կըսա՝ Աղուն, կիշեռք բ'է: Կիշեռք կըբ'երա, կըդ'ընա կըքաշա կատուն՝ էրկու կիլօ: Կըսա՝ Աղուն էսի ձ'ուկը, բա մեր կատուն հուր ա:

Տառզանն ուրանց գ'եղ մէ խընամի ունի, Գօքօ յա անուն: Կըսա՝ Գօքօ ջան, օր մէ հարուր խատ տուկ առիմ քեզնից, քանի խատ հեվելի կիտաս: Կըսա՝ դը, Տառզան ջան, մէ տաս-տասսիսնգ խատ հեվելի կիտամ: Էն մըզլօր տըրակտըր վերցա, կեթա, ձ'էն կիտա Գօքօյին, կըսա՝ Գօքօ՛, Գօքօ՛: Կըսա՝ ինչ ա, Տառզան ջան: Կըսա՝ Էն տասսիսնգ խատ տուկ, օր ընձի հեվելի կիտիր, տու տա-նիմ, ախպեր, Էն հարուրըն ընձի պետկ չէ:

Ըթար ջանդառողի մառթ ա եղե մեր գ՛եղ, Տրեյ Հակօ են ըսած: Մըկա ըթար մառթկանց կըսեն՝ խօ դ՛ու Տրեյ Հակօն չե՞ս: Իմ օղօրմած պապեն պատմեր, կըսեր՝ էտ Տրեյ Հակօ օր կըսեն, էտի շատ ջանդառողի մառթ էր: Ուր առդեր, կըսեր, չըցաներ, մեզի կիտեր կիրսար, կըցանինք: Կըսա՝ օր կեթինք սար՝ քաղի, կըսա՝ էտ տընաշեն գ՛օնե մե ծոր չեթեր, գ՛օնե կեսօրվա շօքուն ուր քաղուկ ծօրօվ ուրին ծածկեր հա, օր կըպատկեր քըներ, ճանջեր չըլըցվին վըրեն: Ուրեմ, կըսա՝ կիրսար ցանինք ըդրա խողեր, քաղինք, կալսինք, լըցինք բառըրններ, սելը կըբ՛առնինք, բ՛երինք խասցուցինք ուր դ՛ուռ, ձ՛են կիտինք, կըսինք՝ Հակօ՛, Հակօ՛: Կըսա՝ ջ՛ելեր դ՛ուս էլ կըսա՝ նեռսից ձ՛են կիտեր, կըսեր՝ ի՛նչ ա, լաօ: Կըսինք՝ քու փայցօրեն բ՛երեր ենք, հելի տեղավօրցու: Կըսեր՝ լաօ, խորըն դատ ա, լըցեք դատ, գ՛ացեր:

Աբել Հարությունյան, ծնվ. 1957թ.

Խերըն չօբան ա, տըղեն, դը, երէխա յա: Օխճար կուրցու, գելին հիրար խէտ ֆըռալու, օր կուրցուկ օխճարըն գ՛ըթին: Խերըն բօռա՝ Գարօ, Գարօ, օխճար գ՛ըթեր եմ: Կըսա՝ պա, կայնի էսա երկու փոսն էլ իշկեմ, նոր գ՛ամ:

Տըղեն աֆտօյօվ, էլի հուրանց ազգի անէկդօսներուց ա՝ լօլօներու, տըղեն աֆտօյօվ կեթա, տուգանք ա գ՛իքա, խերըն վերցա, միամիտ դը նամակըն բ՛երա, խերն ա կառթա՝ տուգանք, կառթա՝ Գ՛եղարքունիքի մառգ: Հերըտ անիծեմ, կըսա, հընչի՞ր խասե Գ՛եղարքունիքի մառգ:

Ութանասունիսինգ թըվին, մեր գ՛եղից կյանքիս նե դ՛ուս չի էկե, առաչի անքամ, օր հելեր եմ, գ՛ացեր եմ, քըննություն ա կի-

տամ, օր ընթանովիմ պօլիտեխնիկ ինըստուտ: Քըննություն տը-վինք, հայօց լեզվի քըննության գ՛ընատականներ, էն վախտ էն պօ-լիտեխնիկի վիստնու դ՛էմըն գ՛ավքըվին, բ՛ացըրախօսով սադի գ՛ընատականներն էր կըսին: Թ՛է կոմունիստական ինչ էր, յերեվի մէ սարքուկ բ՛ան էր: Բ՛ացըրախօսով գ՛ընատականներն ա գ՛այ-տընէն, հայօց լեզվի քըննության գ՛ընատականներն ա գ՛այտնէն: Ըսին՝ Գըրիքօրյան Բայանդուր Սօվէտի, իմ հայրանունը Սօվէտի յա, սօվէտից մինակ յես եմ մացե: Բ՛ացըրախօսով բ՛անցըր կար-տահայտվին՝ Գըրիքօրյան Բայանդուր Սօվէտի՝ հի՛նգ, Գըրիքօր-յան Աշօտ Վաշինգտօնի՝ յերկո ու...

Գրիգորյան Բայանդուր, ծնվ. 1968թ.

Կարճաղբյուր գյուղ

Մեր գ՛եղացի մէկըն բ՛անակից գ՛ուքա, գ՛եղըն էն ժամանակ ձ՛եռ էր կառին: Կըսա՝ հրոռսէրէն լավ գինա՛ս, կըսա՝ լըռիվ: Կըսա՝ իացին ի՛նչ ա կըսեն: Կըսա՝ խըլէբ: Կըսա՝ կաթի՛ն ինչ ա կըսեն: Կըսա՝ մալակօ: Կըսա՝ քաքին ինչ ա կըսեն: Կըսա՝ լեզվիս վըրէն ա, չըկարամ ըսեմ:

Բ՛անակ տեղըն յես շօֆեր եմ եղե: Մէ խատ մալադօյ բ՛էրէ-ցին: Ըսի, տըղա ջան, ըսի՝ արի ըսենք՝ բէնգինի բակըն սըվարկէն, էլի: Դը, դէմբէլ եմ չէ՛, մէ քիչ ռիսկ ունիմ: Ըսեց՝ իսա, կէնեմ, ձնձն, բ՛այց յես վախէնամ: Այ մառթ, ըսի, էնա, քօ գ՛ոռձ չէ: Բ՛էրեց աֆտօ-գէնըն դ՛ըրեց բակի վըրէն, ու էն խաբար եղա, օր բագըն հէլէ օթ: Տըրաքավ, տըրաքավ հէլավ օթուն ու գըմփի հընգավ գ՛էտին: Փառք աստուն, օր էտ մառթըն չըմեռավ:

Պատմող տղամարդը ծնվել է 1956թ.

Սարիթաղ տուն ունինք, վառձով էր կրմրնինք: Էս իմ խօրօխ-պէր խիվրնդնա: Մէ կիօ կօֆէ դ ըրուկ ա եղե ընդեղ, խօրօխպօր կրնիգն էլ միսկօմբինաստ աշխատելուց ա եղե: Ըսե՝ աղէ ջան, աղէ ջան, ըմալ խիվանդ եմ, խօրօխպէր Սօսին: Ըսե՝ ի՞նչ էնեմ, մեռնիմ քե: Կըսա՝ աղէ ջան, մէ բ՛ածակ կօֆէ դ ընես խըմեմ, գ՛րլօխըս պայթալ: Ճաշի կաստըրունգէն ջ՛ ուր լըցա, դ ընա պըլիտի վըրէն, էդ մէ կիօ կօֆէն լըցա կաստըրունգէն, ախցուկ կօֆէն, լըցա յու խառնա: Աղէ ջան, յես մեռա, իմ գ՛րլօխ պայթալ, հո՛ւր ա կօֆէն: So մեռնիմ քե, խօ դ ու միյնսնկ չես, տասս խօքի յեն, ամէքուն մէ տալէրկա լըցեմ կօ: Ի՞մալ թէ, աղէ: Բս, մեռնիմ քե, մէ կաստըրունգա էփէր եմ, միյնսնկ դ՛ ու խօ չե՞ս... Մինչեվ խօրօխպօր կրնիկ գ՛ ուրա, էրկու վեղո կօֆէն կեփի:

Հովհաննիսյան Ռիտա Հրայրի, ծնվ. 1961թ.

Մեր հարեվանըն իմ պապայի խօրքուրի տըղէն ա: Օր կըխըմեր, միյնսնկ պապայից կըվախէներ: Մըկա, խըմեր ա, էկե աներոջ խետ կըռվեր ա, էս խառսըն՝ էտ մեր բ՛արէկամի կրնիկըն, թափօվ էկավ, պապային հավար թսնկեց: Հավար թսնկեց, թէ Արխուդար խըմեր ա, իմ խօր մըկա կըսպանա: Իմ պապան, իմալ հըմէն վախտ, հէլավ, օր էդ մառթուն կարքի բ՛ էրա, խըրատա: Հէլավ թափօվ էկավ պապան, մենք էլ հէլանք: Դը, ասինք, խըմուկ մառթ են, դը ջ ոչ մառթ ա, գսրկա, ըսպանա: Էտ ձ՛եվի խըմօղ էր էտ վախտ, մըկա հավատացյալ ա: Հէլանք էկանք տէնանք՝ խեխճ մառթուն գսրկե տապալեր ա գ՛ էտին, սայարկի մէչ էս մառթ կըթավալվի, էս էլ նըստե մէխատ էսենց պըստի քուռսու վըրէն ու կըյերքա՝ Վեր կաց գէրէգմանից, Անդրանիկ փաշա: Էս իմ խէր ըսեց յես քօ խօր քսնլէն, մէ խատ գսրկեց, ըսեց՝ էս ինչ ա կէնես...

Հովհաննիսյան Արամ Գառնիկի, ծնվ. 1956թ.

Նորակերտ գյուղ

Իմ պարեն կրպաղմեր, օր՝ օր մի քրոդերու լամուգներ էկան, թէ, մենք յեքա կարքուկ երեխատեր մատթիք ինք, ճան խաղանք: Էն վախտվա խաղալու գոծիքն էլ ճանն էր: Իմալ կեղնի, իմ պարըն յեքա մեծ մատթ կեղնի, պարին ճան խաղալու վրըն տըփեր էն: Իմ պարի հօրօխպօր տըղեն՝ Հօվեն, գ՛ իքա իդա քրոդուն կըբընէ կըկըզըցու, խանչնլ կըմըդու էնօր թիգունք: Դադի տըվեր ին, թէ տաս հատ ռուսագան օսկի կըբ՛երիք, իդա մատթուն ազադինք, կերթա: Տաս ռուսական օսկի հավաքեր ին տըվե, էդ մատթըն րօպե մե բանդ չընըստավ:

Նորիկ Հովհաննիսյան, ծնվ. 1943թ.

Վարդենիս քաղաք

Ցաներըն կըշարինք՝ հիրուր վըրն կըշարինք՝ կըրակը կօ կըվնտինք՝ վնտեր պըռծըներ, էտ կըրակըն բ՛նցինք՝ տարածինք՝ կառտօշկէն կըշարինք՝ մէչ, ծածկինք՝ հետօ կօ մե քառտուն րօպե հետօ կըբ նցինք՝ խանինք՝ էտ մուրըն մաքրինք՝ դ անակի ծիրօվ, ուտինք՝...

Պաժառնու կամանդիր կար՝ Փօստոյան: Բիրօյի նիստ գ՛ըլնի, տանա, փեճատ դ ընա, Նուրիջանյան քառտուդար կար մեր մօտ, կըսա՝ հընգեր Նուրիջանյան, էս փեճատ վերցա: Կըսա՝ հընչի՞: Կըսա՝ փող չըխանա էսի, կըսա՝ ինչքան գմրկեմ թըխտին՝ փող չըլնի: Հետօ բիրօյ ժամանակ Փօստոյանին նըկատօդություն կուգեն էնեն: Նուրիջանյանըն կասա՝ Փօստոյան, լասա տէնանք՝ ինչ ա խօսկըտ, սաս: Հընգեր Նուրիջանյան, խօսկ կուտամ, կըսա, տաս-

խինգ րօպէ պաժառից շուտ էթամ հաջօռթ անքամ: Կասա՝ այ տրդա, կէթաս պաժառ կուտաս, նոր կէթաս գ՛րնցո՞ւս էտ պաժառնըն:

Նարեկ Գրիգորյան, ծնվ. 1961թ.

Օղորմած Դ՛առփրնի Գօրէյը գ՛իշաս, չէ՞: Ուրեմ, վոր կալօղեց փօրէր ին, տրդէն ասէր էր՝ պա, ասէր էր, բը էս խողն հեվըլցավ, էսի ի՞նչ էնեմ: Շան տրդա, ասէր էր, փոս փօրա, լից մէշ:

Բ՛րէր էր սէտկէն քաշէր էր, թաղի էրէխէք՝ հրմէն մըտնին ըտոնց հնյնթից ինչ ասես գօղնին, գնցմըր ա, խընձոր ա, բ՛ան ա, մի խօսքով, բ՛րէր էր սէտկէն քաշէր էր, ասէր էր՝ էրէխէք, սիգնալիգացյա յեմ քաշէ, էլ չէք կարա մըղնէք: Տըղէրքից մէկըն ձ՛եռըն տըվէր էր, ասէր էր՝ ուստա Գօրէ, հո՞ւր ա: Ասէր էր՝ շան վոռթի, մըչի յանից ա:

Էտի վոր սէտկէն քաշէր էր պըռձէր էր, ասէր էր՝ թօգ-փօշուց պըռձանք՝...

Արթուր Բարսեղյան, ծնվ. 1977թ.

Կօլխօզի ժամանակ մէ հատ պահակ կունենան, կալէր պըտի պահակ հըլնի: Սաղ գ՛իշէր կըմընա ընդէ: Առավօտ գ՛ըլնի մէ մէշօք կըղ ընա հուսին գ՛ըկն: Ճամփին կօլխօզ նախակէն գ՛անդիպի: Կասա՝ ափէր Փարօ, էտ ինչ ա կըտանես: Կայնէ, վոր մի քիչ հանգըստանա: Կասա՝ բօլ ա ամբախ-գամբախ խօսաս, մէշօք վէրցա շըլնկս էթամ, քննի շուն-շննգնլ չէկած տէսած:

Մէ հատ Համագասպ գ՛ըլնի մեր գ՛եղացի, կընիկըն թէ կըմեռնի, թէ ինչ գ՛ըլնի, չեմ գիտէ, վեռչ, յերգըրօռթ կընիկ կառի: Դ՛ու մի ասա՝ էս յերգըրօռթ կընիկըն հննչի մառթուց մէ հատ ախճիկ

կունենա: Էտ ախճիկըն ամուսնացուկ գ՛րլնի չ՛երեվան, կարքը-
վուկ գ՛րլնի չ՛երեվան: Կերթան շերեվան խառսնիս, կուտեն, կըխը-
մեն, քեֆ կենեն, դ՛առնան գ՛ուկիան: Էն վախտ լավ աֆտօրուգով
կերթին գ՛ուքիին: Գ՛ուկիան խասսեն Էտ Քնվանա մօտըն, գ՛րնգի մը-
տեն, կասա՝ կընի՛կ, կասա՝ ի՞նչ ա, այ մառթ: Կասա՝ կընիկ, վոր
յես քե առա, դ՛ու ննգնք չի՞ր:

Արամ Հրանտի Շարոյան, ծնվ. 1959թ.

Իմ պապեն կասեր, վոր մեր ազգին կասեն աղվըսու ազգ:
Բասարգեչյնր կա գ՛իլու ազգ, աղվըսու ազգ, չօշեյ ազգ... Մեր ազ-
գըն աղվըսու ազգըն ա: Իմ պապուն խառցընինք կասինք՝ օրինակ
հընչա կասեն աղվըսու ազգ: Իմ պապեն հննեչ վոր գնցեր ա չօլ,
գ՛նցած չօլ՝ գնգան-մնգան ք՛ըմեն, շատ վախտ աղվես ա խետ
ք՛ըմեն ք՛երե, ըտոր խամար էլ անուն մացեր ա Աղվըսու Կարօ:

Կարապետյան Դիմիտր Աշոտի, ծնվ. 1949թ.

Քնվանցիներ գ՛ավաքվեն, ժողով ա կենեն: Կասեն՝ վո՞ն կա-
նա կես լիտըր երադ մեանքամից հըմա խըմա: Էտ ժողովից մե
խատ կընիկ դ՛ուս ա գ՛ուկիան, կերթա տուն, նորից կըմընա՝ դ՛ննա:
Դ՛ննա գ՛ուկիան, կասեն՝ դ՛ու հընչի՞ ժողովից գ՛նցիր, նորից դ՛նն-
ցար: Կասա՝ գ՛նցի, մե խատ փօռցի էկա:

Խլոյան Խաչիկ Հայրիկի, ծնվ. 1939թ.

Էս վերեվն եր մեր խողըն, առավոտ երկու ախպեր գ՛նցեր
ինք՝ ջ՛ըրելու, կառոշկա յեր ցանուկ: Էտ սամայօտներ վոր էկան,
առավօտ շատ շուտ եր: Սամայօտներ վոր էկան, վոր ռումբըն
թնլին, երկու ախպեր, Էտ հարեվաններով փախանք: Էս մե հարե-

վանըն ասաց՝ էկեք, ընձի պաղվալ կա, էկեք՝ մըտենք: Մէ հարէ-
վան կար, վնձավ լօնքեց, թըռավ սետկէն, ասավ՝ Աննայ ք'երեք':
Իւր կընիկն ա, հինք կըփախի, կըսա՝ Աննայ ք'երեք':

Սահակ Ստեփանյան, ծնվ. 1968թ.

ՄԵՎԱՆԻ ՏԱՐԱԾԱՇՐՁԱՆ

Գեղամավան գյուղ

Հիմի յէլ եմ թուխս դ'ընըմ: Հավը վոր կըռտըմ ա, ցավըտ տա-
նեմ, Կարինէ ջան, ասում եմ, Կարինէ, ցավըտ տանեմ, յենտա-
դըրենք, վոր աքլօր չունենք, ձ'ըվերը տար հարէվանի տանը փոխի,
ք'եր թուխս դ'ընենք: Տանըմ ա, փոխում ա, ք'երում ա, թուխս ենք
դ'ընում: Տասըվեց հատ ենք դ'ընում, նայած հավ, մեծ ա հըլնում՝
տասնութ հատ ենք դ'ընըմ: Ցավըտ տանեմ, կաստըրունգէն դ'ընըմ
եմ, մեծ կաստրունգէն դ'ընըմ եմ, հիրա խողը լըցըմ եմ, ձ'ըվերը
լըցըմ եմ, թուխսը դ'ընում եմ, հիրա ք'երնի կալն էլ դ'ընում եմ:
Հինկը թննը-թննըգ առնում ա հիրան տագը: Հէքսի օրըն ք'երըմ
եմ, կեր եմ տալում: Հանըմ եմ դ'ուս, կերը տալում եմ, ջ'ուրը
խըմում ա, նորուծ հինկը թըռնըմ, էտըմ հիրան տեղին նըստում ա:
Պաղաում ա տասնին օր, պաղաում ա քըսան օր նըստում ա:
Օրինսնց յետէ վոր ձ'ուն քըձիք ա հըլնըմ, ձ'ու կա, վոր շուտ չի
թնփում դ'ուս, պինդ ա հըլըմ, քաշում ա քըսանմէկ օր: Հէլեր ա՝
ջ'երուտուն չի տըվե, ճուտը խեխտըվեր ա:

Բ'ան ին կաբըմ, շոր ին կաբըմ, փննդն կաբըմ ին, հառն ու
տըղէն ըտեղ ին քընըմ: Էն գ'ախ հառսները կիսուր - կէսրաքի դ'ե-
մին հաց չին ուղըմ: Էդի կաբըմ ին, էդա կիսուրը տանում էր, հացը
տալըմ էր: Էդիկ էս քանի վախտն էլ կա, շընորկը բա վորդէ յա, էս

քանի գ'ախն էլ նաղղի էլի կա. կէսրար ա, խի վոր հառարն հիրան կէսրարի վողերը լըվա, ջ'ուրը լըցի գ'ըլօսը, էղի ամօ'տ ր'ան ա: Հառս ին ք'երե, վոր հառար լըվէր՝ մէշկը կըկողորվէ'ր: Ի'նչ կըլէր: Վալլա: Կիսուրին էլ լօխծընում ին: Իմ տէկսնր գ'ըլօսը լըվածէր եմ, բն վո'նց: Ամօտ չի, էղի ճիշտ ր'ան ա: Հարգանկի նըշան ա: Բն վո'նց հիմանան՝ էղի հառս ա: Բ'այց հիմի չըկա: Սադանի յերգիի ա հէլէ: Հիմի ըղենց՝ էլ հառս չըկա:

Ներսեսյան Դուսյա, ծնվ. 1938թ.

Դոմաշեն գյուղ

Ուրեմըն, Աղվանի մերը հարուր տարեկան էր առթէն: Խառնըսի տեղն ա հըլում, ասում ա՝ Հուսիկ ջան, չեմ ուզում էլ աքրեմ, գսյլէս գ'ացեր ա, առթէն շատ եմ ջ'ոչըցե: Էս Հուսիկն ասում ա՝ աղէ, ուզո'ւմ ես մեռնես: Ասում ա՝ իսա, բը չեմ ուզում, Հուսիկ ջան, բօլ ա էլի, ամօթ ա, հէլէր եմ խսրիի տարեկան: Ասում ա՝ հէսա էթում եմ, մեռնելու դ'եղ ք'երեմ քեզի: Ասում ա՝ կուզե'ս, վոր ք'էրեմ: Ասում իսա, կուզեմ: Ասում ա՝ դը թօ վոչ մէկը չիմանա: Էթում ա, մէշու լօխումի փօշի լըցում ա թըխտի մէջ, ք'երում աղէլը ասում ա՝ արի մէ քիչ էս յան ր'ան եմ նըշանց տալում: Ասում ա՝ ի'նչ էս ք'երե, Հուսիկ ջան: Ասում ա՝ դ'ու չասի'ր՝ ուզում եմ մեռնեմ, յես էլ մեռնելու դ'եղ եմ ք'երե: Ասում ա՝ լավ, հըլը իսան տէ'նամ: Հուսիկը իսանում ա էտ փօշին: Ասում ա՝ իսկականից մեռնելու դ'ե'ղ ա էտի, Հուսիկ ջան: Ասում ա՝ իսա, աղէ ջան: Ասում ա՝ հըլը մէշու թնլ քօ ք'երանը՝ տէնամ:

Գրիգորյան Ֆլորա Ավետիքի

Էսի մեր գ'եղի էն խին, սնվնլ վախտվա պադմություններից ա: Ուրեմ, մէ հատ Սէրօփ ա հըլում, մէկ էլ Հայրիկն ա հըլում:

Ըտոնք հիրար խէտ մննջ են գ'ալում, վոր պրտի պապիլօզ թննեն:
Դը, են վախտ ջ'աղաչ ա հըլում, մննջ են գ'ալում, ասում ա՝ վորը
ծըխա՝ էս ջ'ախճի բ'օլըրի քաքերն ուտա: Էն վախտ վոր բ'անը
բ'երում ին, հըլում ին ջ'ախճի բ'օլըրը, կեխտոտ բ'աներ ին անում:
Էս Սէրօփը դը ջ'օկում, վոր էսի գ'ացե, վոր պապիլօզ քաշա, տէ-
նում՝ էդ Հայրիկը պապիլօզ դ'ըրե բ'երան: Ասում՝ Հայրի՛կ, էս ի՞նչ
ես անում: Ասում՝ չես տէ՞նում՝ ջ'ախճի բ'օլըրի քաքերն եմ ուտում:

Կարեն Հակոբյան, ծնվ. 1975թ.

Մէ մառթ, ընձընից մէ էրկու տարի յէլ ջ'ոչ ա, հըմի կա,
անունը Գագիկ ա, մերն էլ ջ'ոչ կընիկ էր, Ֆէթօ յէր անունը: Էս
տըղին ախճիկ չունի, չոռս-խինգ խատ տըղա ունի Գագիկին:
Ասում ա՝ այ մամ, անտեր մեռել եմ, էլի, վոր մեռա, ախճիկ էլ չու-
նեմ, վոր վըրես լին: Մերն էլ պառավ կընիկ ա, ասում ա՝ Գագիկ
ջան, դ'ու արխային մեռի, յես հըմընի տեղ գ'ըլնմ: Յետո յա գ'ըլխու
հընգնում, ասում՝ աղէ, ուրեմ յես մեռնեմ, դ'ու լն՞ու: Վա՛յ բալա
ջան...

Ռաֆիկ Ավետիսյան, ծնվ. 1936թ.

Լճաշեն գյուղ

Դըրոցը մեր խէտ մեհատ հաղթանդամ ախճիկ կար, ըսենց
գօմփօվ վորիս մըշկին գնրկում էր՝ ուշկըներըս էթում էր: Հիրա
անունը Մարքըրիդ էր, մենք հիրանը կըռճատ Մաքի ինք ասում:
Էտ օր էլ ասինք՝ Մաքի, Մաքի, էտի գննեց ընձի, ըսենց հագիվ
շընչում եմ, հինքը փախավ: Ասի՛ լա՛վ... Ըսենց ավելը թաթխի են
տըլջ ըրի մէշը, կայնա էտ դ'ըռան հէտեվը, դը ասում եմ՝ հէսա
հինքը պրտի դ'ուռը բ'ացա: Մէկ էլ դ'ուռը բ'ացվում՝ դերեկտըրն ա,

Էկե դ՛ասի: Գ՛ալում, ըսենց գ՛ալում, ասում եմ՝ առ քե, Մաքի... Յես գիդում եմ, թե Մաքին ա: Ըսենց հազիվ խասցըրեց, ձ՛եռներով հերեսը պախեց, ցըռջ՛ուրն էլ հերեսից չըռում: Ասավ՝ Ջանշիկ տըղա... Ըսենց դ՛ըրե տըփում, տըփում: Հ՛ուրիշ վախտ վոր մե՛ հատ գանում էր, դը խերըս էր, յես թափի խէտ լանում ի, ասում ա՛ լը տե վոր չըլանում, լը տե վոր չըլանում...

Մեր գ՛եղը մէատ ժամագօծ կար, խեխճ, յեսիր մառթ էր: Մէ օր էկա, խանութի դ՛ուռը ըսենց կայներ եմ, մէկ էլ տէնամ՝ էս Վալօդը ըտըրան ք՛ան ա ասում, ըսենց անում, ըսենց մատով գանում ըստերանքին, ք՛ան-ման: Հէլա, ասի՝ կայնի էթամ ասեմ՝ ի՞նչ էս անում: Արա, ասի, ի՞նչ էս ասում, հընչէ՞ս ք՛ան անում: Ասավ՝ չէ՛, էտի իմ հանշկին ալա-բուլա յա էրեվում, յես պըտի ըտըրան մե վընաս տամ: Արա, ասում եմ, խեխճ, յեսիր մառթ ա, ի՞նչ էս անում: Վեռչ, ջըղայնացա վըրէն... Էդ վոր ասում եմ՝ «Մակու» ռէստօրան ա, գ՛ացեր էր ընդէից խացի դ՛անակը կօխեր էր ըստե՛ թեվը, էկեր էր: Տէնամ էտ խեխճ մառթին հա ուզում գանկա: Ասում եմ՝ ի՞նչ էս անում, էս դ՛անսնգն հընչէ՞ս ք՛երե: Ասում ա՛ վիզը շատ խաստ ա, ուզում եմ կըդրեմ: Ըսենց չաղ տըղա յէր, էլի: Նոր վեռչը հիրանը ըսենց դ՛ըրի գ՛տին, ժամագօծին էլ դ՛ըրի վըրէն, ասի՝ տըփա, մէշու տըփա, հանգըստացի: Էտ խեխճ մառթն էլ ինվալիդ մառթ էր, չէր կանում տըփեր:

Էս հընգերըս ասում ա՛ դ՛ու կարա՞ս իմ նըման քաղաքավարի խաց ուտես: Ասում եմ, ախպեր, յեթէ յես քաղաքավարի խաց ուտեմ, ամօթու կըմեռնեմ, յես չեմ կարա քաղաքավարի խաց ուտեմ, էլի: Ասում ա՛ լը տե, իմ նըման վերցա չանգանլը, հինքը չանգանլ էլ չասում, պատառաքաղը, դ՛անակը... Ախպեր, ասում եմ,

յես պըտի ըսենց վերցեմ ձ՛եռով, ըսենց անեմ, բ՛ան-ման: Դերոյ մօր թէ խօր հեքն ա, ըսենց նըստեր ենք, ասում ա՛ կարա՞ս իմ նըման խաց ուտես: Ասում եմ՝ այ ախպեր, յես վափշէ չեմ կարա, յես չանգըլով խաց չեմ կանում ուտեմ: Էտ էլ ասում՝ վոր կանաս՝ կուտես: Ասում եմ՝ յես ըսենց չեմ ուտում, է: Ասում եմ՝ ըսենց վերցում ես պամադօրը, չանգսլ տանում ես, խըփում ես մէչը, ուտում ես, էլ ըտըրա մէչը ի՞նչ կա: Ախպեր, վոր ըսենց ասի, էս ժողովուրթը հըռհըռում են, Դերօն էլ են յանից հիշկում...

Ջանշիկ Հովհաննիսյան, ծնվ. 1948թ.

Մեր տունը ըստե խին, բ՛ըլբ՛ըլուկ տուն էր: Բ՛երին ըսե ընձի, տարան մե անկյունի վըրս, կայնըցըրին, թեվ բ՛ընօղն էլ խետըս: Ըտե միջանցքը կազընները դ՛ըրին, ճաշերն էփին, հառսանիք են անում: Լավ պարում են, ջ՛օկ գօվընդ բ՛ընած, պարում են: Յես էն քունջն եմ: Յես իմ թեվ բ՛ընօղի խետ ըսե յի, ընդոնքն էլ գանում ին ու պարում ին: Ճաշերն էլ էփում ին: Փէսէն էլ էր պարում: Խօ ընձի փէսի խետ չի՞ն տանի ընդե: Ախպօրս ասեմ, լավ կէրան, խըման, հէլան, գ՛ացին: Յես մացի: Վոչ կառաֆադ ունի՝ քընի, վոչ մի բ՛ան: Բ՛երին մե հատ լայդըր, էտա ֆուրդունների կողերը վոր կա, էսենց դ՛ըրին պատի դօշը, մեզի քընցըրին ըսե: Ըտե պալատկա յին քաշած, իփըր ծածկոց էր, էլի: Կէսրարըս բ՛երեց, մէատ ըստե Խաչօ կար՝ վարպետ, ասավ՝ արի էս ծասկը փօխա, մե խատ գ՛երան խան էտ պատի գ՛ըլխից, մէատ կառաֆադ սարքա, թօ իմ խառսը քընի վըրէն: Բ՛երին էտ բիձին մեր տուն, գ՛երանը ճըղեց, սարքեց, շինեց մե խատ կառաֆադ, էրկու գ՛ըլօխը էսենց դ՛ըրեց, մեզի քընցընում ին ըսե: Իփըր յես գ՛էտին չըքընի, կառաֆադի վըրս... Փէսէն խետըս էր, բա առանց փէսս՞: Էնենց փէսս՞ յեր, վոր առանձի՞ն քընէր...

Հայրույան Թերեզ, ծնվ. 1918թ.

Ծաղկունք գյուղ

Թունդըրա մէջ քրոջիկ ինք էփում, սօլմա յինք դընում, գ'աթա յինք թըխում: Քրոջիկը՝ փրոթում ինք սեւ վաւիմից, կըճըճօվ, ըսենց մեծ կըճում էր: Լըցում ինք, շըշերօվ հիչըցընում էր թունդիրը մամիկըս, էփում էր: Կանամփըն էլ ծեծում էր, հըմի վոր մէ հատ կանամփ տէնան, կասեն՝ էսի դ'եղ ա, սըրըսկըվըմ են: Էն վախտ էնքան կանամփ ինք ցանըմ: Ծեծում էր, կաթաջուր էր դուս տալըմ, էտի լըցում էր վըրէն: Վոր էփում էր պըռծում էր, այսենց յուղ էր հըլնում: Քաւիւմ էր, կառտօշկա յէր, ձավար էր... Ճավիկ ինք դընում էն վախտը, էթում ինք է՝ դաշտերից փիրվազ ինք բերում, ամէն ինչ բ'երում ինք, դընում ինք ճավիկ մէ ծ կարասներօվ, սաղ ձ'ըմեռ ուտում ինք: Բագուկի ճախ ինք դ'ընում: Մամիկըս սըբաս էլ էր էփում: Չօթաններ էր անըմ, դ'ընում ինք չորանում էր, ձըմեռն էփում ինք սըբաս, շատ համօվ: Հո'ւր ա էն վախտվա էփած ճաշերի համը...

Սուսան, Գուլյաբին տարեր են բ'ըժըշկի, Հերեվան, ապերացի յեն անում: Միքայէլյան հիվանդանոցին ա: Գիշերն արեցին, հիմի չեն թօղա՝ մենք վոր էթանք մօտը: Հերթապահ բըժիշկը Ծախկունքի թոռ ա: Էտի էկավ՝ բարեվ, մայրիկ ջան, ասի՝ բ'արեվ, ցավըտ տանեմ, ասի՝ վոնց անեմ, ասի, բիձին տէնամ: Բա՝ հընարավոր չի, չես կարա: Ասավ՝ մայրիկ, դու վորդեղից ես, ասի՝ Սէվանից եմ: Ասավ՝ վոր գյուղից ես: Ասի՝ ծաղկունքցի յեմ: Վայ, ասավ, յես ծախկունքցիքից պաղըռում եմ: Ասի՝ վայ, ցավըտ տանեմ, դու ծախկունքցի յես, հ'արի ըստե: Էլ չըպօկվա ըտըրանից: Ասի՝ դու ծախկունքցի յես, ասա տէնամ՝ ում տըներից ես: Շատ վոր գօղի, ասավ՝ բ'ըժիշկ չօվանէսին գիդէ'ս, ասի՝ հա: Ասավ՝ չօվանէսի քըվոր թոռն եմ: Ասի՝ ցավըտ էլ տանեմ, բա

Հովանեսն էլ մեր բ'արեկամ մատթըն ա: Նոր ընձի թողեց, շորերը հաքցըրեց, գացի բիձին տեսա:

Մկրտչյան Տանյա, ծնվ. 1940թ.

Ծովագյուղ գյուղ

Իմ ախճըզներն էլ ամուսնածըրեր եմ առտէն: Թոռի, ծոռի տէր եմ: Առտէն թոռներըս պըսագված է, երէխա ունին... Մէ կերպ արբում ենք, էլի: Գ'արունը բա յես կընըստի'մ, բա ի'նճ անեմ: Էստանք ննֆանքս վո'րը պայի, հարեվանը կըպայի' իմ երէխին: Կատտօշկա, քանլամ, իշ վոր ուժըս ախտում, իշ վոր գ'եղին աջում: Ջ'ուր ունինկ: Քառասուն տարի էս մատտը ջ'ուր ե՞ բ'երե, քառասուն տարի: Մեր ջ'ուրը սավսեմ առանձին ջ'ուր ե՞, բալա, իրեկ ամիս տանջըված, իրեկ կըլոր ամիս, ուտը տընօվ բ'երեր են, վորի՞ծ վոր Գալուստըս քանու իւէտ մեր ջ'ուրըն արավ առանձին, ուտը տընի՞ծ առանձին: Հիմի բասէ յենկ դ'ըրե, մեր երգըսի ջ'ուրըն առանձին գ'ալում ե՞:

Գալստյան Վարդիշաղ Բաբկենի, ծնվ. 1942թ.

Կօլխօզ աշխաղեր եմ, սօվխօզ աշխաղեր եմ, «Ախթամար» աշխաղեր եմ, յօտը տարի միննագ դէսեռին (ճանբաժին) եմ աշխաղէ: Էն գերմանի կըռվի ժամանագ Ախտա յեմ իլէ, հիմի թեկած Հըրագդան: Վոր Ախտա ինկ աշխաղում, Էն գ'այ վոր բ'աներ գ'ալում ին, տանկերը, ձ'ունն էնքան շաղ էր, Էն գ'այ գ'ալում ին հ ընձընում ին, մենկ վալիգ ինկ անում ճանբարը, ձ'ունը խօտում ինկ, վոր տանկերն հ ընձընէր ին: Յավըտ տանիմ, օր իլէ հաձ էլ չիլէ կերեր Էնկ: Էն գ'այ որսներն ին: Էտում ինկ, վոր հասձընիկ, չուր Էտում ինկ, հասձընում ինկ, առտէն կըշեռկի Հօվանէսը ծախում էր հաձը: Գերմանի կըռվի ժամանագ հ ըմէն տըվե՞ծ բ'անա-

գայիններին, սովաձ ժողովուրդը ջ'ատարվում ին, բալա ջան, ցավըտ տանիմ: Հ'ուստ հ'ըլներ: Ամաճում եմ ասեմ՝ մինձեվ անկամ կեղդըն ըստուգում ին: Էտ տըվյալ մատտին տանում ին անում ին թավլեն, դ'ուռը փագում ին, մե էսքան էլ գ'արի դ'ընում ին դ'եմը՝ դ'ու կե, միյնսձ հ'ատդերը մի կըդրե:

Մկրտչյան Վարդանուշ Համայակի, ծնվ. 1927թ.

Զովարեր գյուղ

Մեր գ'եղը հիրանց տընամեռձները քաղեր են, բ'երեր են: Մե՛ծ տեղ էր կալը: Խոտը կամ խացը վոր բ'երեր են, կոլներ են, ընդե փրոեր են հիրանց խըմար, էտ անասունները լըձեր են կամին, վըրով կըռուգ ֆըռըցըրեր են: Ըտե յէլ հէլեր ա դ'ւրմանը, դ'ւրմանն էլ էրներ են: Քւնեշտ ունինք, քւնեշտով բ'ացըրցընում, շըփում ես՝ քամին տանը՛մ դ'ւրմանը: Կոլօնում ա մե տեղ, ցորենը մընում ա ընդե, մաղըմ են մաղով, փոզեմաղ կար, քարմաղ կար: Ցորենն էլ բ'երեր են, տարեր են ջաղաչն աղացեր են: Էրկուհնձկանէ ջ'աղաչ ունինք, էրկու քար, էլի: Հէ՛նա Քըռեն էր: Մէլը լըձեր ենք, բ'ացեր ենք ցորենը սէլը, առեր ենք, գ'ընացեր ենք ջ'աղաչ:

Հիցունըչոռսը թըվի հ'օքոստոսին գ'ընացեր եմ բ'անակ: Մէ ամիս մացեր եմ Լէնինագան, կարանտինի ինք: Ըտից յեղօ տասնըհինգ օր տավարնի վագոնով տարեր են մինչեվի Կուվել՝ տանում ին Գերմանյա: Իրեք տարի էրկու ամիս էլ մընացեր եմ Գերմանյա: Ընդե սովօրեր եմ շօֆեր, վեց ամիս: Յես նեմեց տէսէ՛ր եմ, վոր գերմաներեն հիմանամ: Այ ցավըտ տանեմ, զաբօռ տասը մետըր բ'ացըր, թօղում ին սալոս թ դ'ուս գեր, էթեր, նեմեցի իւտ շըփվեր: Պատ չէ, տախտըկից զաբօռ էր: Մընունդին գ'ին չըկար: Հառավո-

տունը, դը՛ զավտըրիկը, կամ ճ՛ուկ էր հըլնըմ, կամ մակարօն էր հ՛ըլնըմ, ճ՛ունը տօն օրերին ին տալում: Չ՛ուկը պաղահում էր՝ իրիկուն ին տալում, պաղահում էր հառավոտուն ին տալում: Մի-լօտկէն պաստայաննի կար, խոզի սալը կար, նէմեց լավ էր պահըմ: Ընդէ յես շօֆեր եմ աշխատե...

Հակոբյան Մենտոր Մինասի, ծնվ. 1934թ.

Նորաշեն գյուղ

Խէրըս կարսեցի յա, իմ տըղա, մէրըս էլ՝ կօփէցի: Գ՛ախթա-կան են, էլի, էրկունսն էլ: Վայ, ի՞ մալ չեմ հիշում: Թուրքեր լնրէր ին, փախէր ին, էկէր ին: Էկէր էր Ծօվագյուղ, ըտեղից էլ էկավ ըստե խէրըս: Ես ըստե յեմ ծընվե: Ըստե էկէր են տասնութ թըվին: Խէրըս պատմում էր՝ ընդէ լավ ա, ընդեղի մէ ճանգ հօղը վոսկի յա, էդ յերկիրը լավ ա, հիրանց յերկիրը: Ըստե, ասում ա, ի՞նչ կա, քարըք-ըռա, էկանք մացինք: Ինչ պատմեմ, բալա, թուրքեր տըված վըրա, լնրած, փախած էկած: Յօթանասուն ննֆնրից մացած ին էրկու ննֆնր: Շ՛ըմէն լըցված ին Արագի ջ՛ուրը: Պապէն մէ բ՛եռ վոսկի յեր բ՛երե, ըտօվ ին աբրում, էլի, օ՞վ էր աշխատում: Վոսկիք տեսեր եմ՝ ըտոնց բ՛երուկ՝ դնրս էր վըրէն, տասնօթ էր, նոր տասնոց էր: Էնի տասխընգնոց էր: Էտի փաթթէր էր մէշկը բ՛երէր էր, թէ չէ կըբ՛ըռ-նին, խանին, մօթին: Ի՞ մալ չեմ հիշում, հնչկիս դ՛եմն ա: Յես խանէր եմ, խամբրէր եմ, մօրըս կուրօուց, յեռեսունվեց հատ: Տօ ընձի չըտըված, յե՞ փ ա տըված: Տըղէրքը կըթօղեն՝ ընձի վոսկի՞ տին: Մէ իսատ տըվէր եմ թոռիս, էն էլ կորավ:

Կարապետյան Հոփիսիկ, ծնվ. 1926թ.

Հիցուն թըվին մեր գ'եղացիքը գ'ացին Մասիս: Շատը գ'ացին Մասիս: Իմ խօրօխպերն էլ ընդըրանց խէտ գ'ընաց Մասիս: Ընդօքի մեր գ'եղը փօքրացավ: Բ'ածվան մեր գ'եղը, իմալ տունը բ'ածվում ա, ախպերները, իմալ ախպերները բ'ածվում են, ըտենց ըտոնք բ'ածվան, էլ յեգ, սէլ, գ'ուրթան, հըմէն բ'ածին, հիրանց բ'ածինը առան, գ'ացին Մասիս: Վորը նորից հետ կ'կալ, վորը մընաց ընդէ: Ընդէ վոր գ'ացին էտ գ'եղը, Մասիս վոր գ'ացին, իմ խօրօխպօր տունը շատ նեղության աքրօղ ին, վեց երէխա ուներ իմ խօրօխպերը: Քօչը բ'առցեց, փոքրը երէխէն յօթ օրական էր, մէ շափթական էր: Տարան, իմ խէրը իշքան պայքարեց, չըկառցավ: Ասավ կըտանէս, երէխէքը ընդէ... Ճահիճ էր, հա, խօնա՛վ, մօծա՛կ... Ըտեղի բ'ուսականությունը ջ'իլ էր, ըսենց կ'սմշի հուրիշ տէսակն էր, բնրակ տէսակ, ըտուց խըսիլ ին գ'օծում, քըցում ին թունդըրա շըոթները, նըստում ին ժօղօվուոթը: Վոր գ'ացինք ընդէ, էն գ'ախ բ'ան էր գ'ալում՝ շըլամի ջ'ուրը: Շըլամի ջ'ուրը գ'ալում էր, հառուներօվ էտ Մասիս, վոր բօստընները ջ'ըրում էր: Ընենց խոտ էր գ'ալում... Էտ շըլամօվ շինարարություն ին անում: Լըցում ին չաների մէչը, խառնում ին, ավազի վըրէն լըցում ին, անում ին ցէխ, շինարարություն ին անում: Հիմի տըները շատերն ըտօվ ա շարուկ: Միֆտակ գ'ույնի էր: Էսա մեր գ'ումերն էլ էր ըտըրանօվ շարուկ:

Մանուկյան Կալիփսե, ծնվ. 1935թ.

Վարսեր գյուղ

Կօլխօզը աշխատում ինք հ'իրնըր խէտ: Հ'ինքը քաղ էր անում, յես փոցըղ ի անում: Մեր հարէվնի տըղէն էր: Վոր ճիշտըն ասեմ, իմ տալն կ'կալ, ընձի ասավ՝ հ'արի էթանք ջ'ըրի: Մենք շուտ կանթարօվ էթում ինք սարի դօշից ջ'ըրի: Գ'ացինք, ջ'ուրը լըցինք, մէ վէյրօս լըցէր ի, մէկը չի լըցէ, էս մեր մառթն կ'կալ: Էկավ, յես հ'ուգում եմ փախնեմ, էսի ընձի բ'ըմնեց: Թողի վէյրօքըս չօլը, թողի

գ'ացի, բալա ջան: Չ'եռով քաշ-քաշ տարավ: Տարավ հիր հորոխ-
 պոր տունը: Աֆտո չըկար, աֆտո'ն վորդուց էր: Չի կանում գանի,
 ի'մալ գանի: Բն մըտկիս էլ կար, ի'մալ չէ: Առանց մըտկիս հըլել`
 կէթի': Տարավ հ'իր հորոխպոր տունը, հ'իր հորոխպերն էր, հորոխ-
 պոր խառսն էր... Հէրըս տըվեց միլիցա: Միլիցէն բ'էրէցին: Իմ
 տատիկի ախպերն ասավ` վոշ մէ միլիցա, վոշ մէ բ'ան, մէ տըղա մէ
 ախճըկա կըխասնի, թո էթան: Համօզեցին հորըս, վեռչը տըվեց:
 Տարան տուն, նոր էկան խառնըսով տարան: Ցէրէկով դըհօլ-
 գունով առան գ'ացին:

Խընօցի յեմ գանրկում, կարաք վերցում եմ, թանը թունդըրա
 վըրէն կամ գ'ագի վըրէն դ'ընում եմ, կըդրում եմ, հետօ քամում եմ,
 պանըրի հէտ ճըխտում եմ: Ճըխտում եմ կըճուճի մէշ: Մէրը, պա-
 նիբը, կանանչին, բիբնրը հէտը ճըխտում եմ, կօծում եմ փօշու
 վըրէն: Մընում, հըլում ծմժիկ:

Վելիկ Աղամանյան, ծնվ. 1938թ.

ՃԱՄԲԱՐԱԿԻ ՏԱՐԱԾԱՇՐՁԱՆ

Վահան գյուղ

Խըփըլկանը²²¹

Ըլնում ա, ըլնում չի մի թաքավը'եր ա ըլնում: Էս թաքավը'երը ուրան
 յէրգըրումը խանբնր ա անում. «Օվ վը'եր նըհէ սուտ ասը^h, վը'եր յես
 ասը'մ սուտ ա, իմ թաքավըրութենի կէսը կըտամ ուրան»:

Վանլիս ա մի չօբան: Ասըմ ա.

²²¹ Հէքիաթը Վահան գյուղի խոսվածքով 1980թ. գրի է առել Սիրամարգ Աբրա-
 համյանը:

- Թաքավը՛րըն ապրած կը՛նա, իմ հերը մի դըզանսնկ ունէր,
ըստէղից մեզնում էր յըրգընքումը աստղերը խառնում:

- Կըպըտահի,- ջուղար ա տալի թաքավը՛րը,- իմ պապն էլ մի
չիբուխ ունէր, մի ծը՛րը պըրսնին էր տընում, մի ծը՛րը մեզնում,
ըրըքնակիցը էրում:

Խըփըկանը կըլօխը քուրիլօլ տոնս ա կ'սնլի:

Կ'սնլիս ա մի տէրզիկ: ասում ա.

- Մէղա, թաքավըէր, յէս չուշտ դի կ'սնլ, յըդացա: Էրակ շատ
թօռ յէկավ, կըծակնըն տըրըքէցին, յէրզինքը պըտըռտօրվէց,
քընացէլ ի կըրկըտընլի:

- Հա, լսվ էս արէլ,- ասում ա թաքավը՛րը,- ամա լսվ չիր
կըրկատէլ: Էս ըռավը՛տ մի կըտօր էլ թօռ վը՛ր ածը՛ց:

Սս էլ ա տոնս կ'սնլի:

Նի յա մըննում մի քսնսիք կ'էղացի՝ կօթը կըռնըտակին:

- Տոն ինչ էս ուզում, այ մարթ,- հըրցընում ա թաքավը՛րը:

- Ինձ մի կօթ վը՛սկի էս պարտ, յէկէլ էմ տանէմ:

- Մի կօթ վը՛սկի՞,- ըրմանում ա թաքավը՛րը:- Խսնփոն էս,

յէս քը՛զ վը՛սկի չէմ պարտ:

- Դէ վը՛ր խսնփոն էմ, թաքավը՛րութենիտ կէսը տու:

- Չէ, չէ, դոնզ էս ասում,- խօսքը փօխում ա թաքավը՛րը:

- Դոնզ էմ ասում՝ մի կօթ վը՛սկին տու:

ԲԱՌԱՑԱՆԿ²²²

արուր, Երնս., Ծկբբ., Լճվն., ՎԳտշ., ՆԳտշ., *սպաս*.
սնգրսնժսնժսն, Լճփ., Սրխն., հարսանիքի կամ հաջորդ օրը հարսի տանից փեսային ուղարկվող ուտելիք.
աղէ՛, Ակնք., Դղմշ., Լճք, Ծվսբ., Ծվկ., Նրշն., ՎԳտշ., Վղշն., Վրդձբ., Վրդնս., Վրսբ., **սնդէ**, Գղրք., Սրխն., *տատ*.
աղէ՞, Աստղձ., Արծվնս., Գղիվտ., Երնս., Զլքբ., Ծկբբ., Ծվնր., Կրճղբբ., Չրգղ., ՆԳտշ., *մայր*.
աղմասօրիգ, Ծվգր., **աղմասօրիկ**, Երնս., *ատամհատիկ*.
ազաբ, Արծվնս., **սնզաբ**, Սրխն., *ամուրի*.
ազիգ օր, Ծվնր., **սնզիգ օր**, Սրխն., *տոն օր*.
աթար, Ճմբբկ., Վհն., *աթար*.
ախճիկ առնել, Լճփ., *ամուսնանալ*.
անխայ, Գվռ., Կրմրգ., **ախսայ**, Երնս., *աղբ*.
անխտել, Արծվք., Դղմշ., *ուժը պատել, հաղթահարել*.
ակլափուս, Ծվնր., *գլուխկոնձի*.
աղանակ, Լսկնք., *աղայի պես*.
աղաջան, Աստղձ., Չրգղ., *մորաքրոջ ամուսին*.
աղաք, Ճմբբկ., Վհն., *առջև*.
աղաքվա, Ծվսբ., *առաջվա*.
աղըլ, Լճվն., *փարախ*.
աղինջ, Ծղկնք., Ծվգղ., **սնղինջ**, Գվռ., Կրմրգ., **սնղրնջուկ**, Արծվք., *եղինջ*.
աղու, Լճփ., **սնղու**, Արծվք., Գվռ., *դառը*.
աղօտրան, Մղն., *առավոտ*.
աճառ, ՎԳտշ., *արջառ*.
աճկալուսանկ, Վրդձբ., **աճկալուսանք**, Խշղբբ., **ըջկըլիսէնք**, Վհն., *ջնորհավորանք ինչ-որ առիթով*.

²²² Կազմվել է ըստ ներկայացված նյութի:

ամայ, Վին., տատ.

ամբըրոծ, Ծկքր., Ջրգղ., *ամբըրոց*, Ջլքր., Վղշն., *ամբըրոց*, Սրխն.,
աթարի դեզ.

ամբուլ, Ջվքր., *գութանի առաջին լուծը*.

ամվեք մմոթթ, Գնձկ., *ամեն մեկը*.

ամրոնեց, Հցոտ., *ամառ ժամանակ*.

ամի, Երնս., Ջլքր., Լնջղր., Ծկքր., Ծվնր., *հորեղբայր*.

անյօր, Ակնք., Վրդնս., *աքաղաղ*.

անա, Նրտս., ծեր կնոջը վերաբերող դիմելաբառ.

անգրջգըլա, Լճք, *աչքալուսանք*.

անդամ, Վին., *ազդր*.

անըղան լար, Ծվսր., *աղեղնալար*.

անըղնակ, Գղհվտ., Երնս., Լսկնք., Ծկքր., Վղշն., *ծիածան*.

անընավոք, Արծվքր., Հցոտ., *անուն ունեցող*.

անխացթըխել, Վրդնկ., *առանց հաց թխելու*.

անհախ, Դղմշ., *անվարձ*.

անձ էն-անձ ու, ՎԳտշ., լուռ.

անձոխ, Գվռ., *անձուղ*, Ճմբրկ., *անձող*, Վին., *ածուխ*.

անջախ, Վղշն., *հազիվ*.

անտեւր-անտիրական, Հրվնք., *անտեր*.

անօթի, Հրվնք., *սոված*.

աչառ, Խշղբր., Չկվկ., *այսն*, Ակնք. Վրդնս., *արջառ*

անջողել, Գղրք., *հաջողել*.

անջողութուն, Հրվնք., *հաջողություն*.

ապան, Լճք, *հայրիկ*.

ապելանցի, Լճփ., *վիրահատություն*.

ապեր, ՎԳտշ., դիմելաբառ՝ ուղղված տարեց մարդուն.

ապօ, ՆԳտշ., դիմելաբառ՝ *հորեղբայր*.

առճրգան, Երնս., Լճք, Մղն., *առճրկան*, Խշղբր., Վրդնկ., *առըրկան*,

Վրդնս., *առջրկան*, Վրդձր., *իլիկ*.

մոնակավոր, Հցոտ., Սրխն., *չար, անդաստիարակ.*
առնել, Աստղձ., Նրշն., **մոնել**, Լնջղբ., Հրվնք., *ամուսնանալ.*
առուտուր, Ծվգղ., Վրդնկ., *առնտուր.*
ասեղ, Ջրգղ., *թուրունի տերևները շարելու շիշ.*
ասելի խերքս, Դդմշ., *ինչպես կասեր հայրս.*
ասկ, Նրշն., **մսկ**, Արծվք., *ազգական.*
աստըված կանչել, Լճփ., *աստծուց խնդրել.*
ավալ, Վրդնկ., *հնուս.*
ավարեկ, Խշղբբ., *գոմշաձագ.*
ավել-թնփ անել, Դդմշ., *տունը մաքրել.*
ավուր, Մդն., *օրվա.*
ատատօրել, Վղշն., *հարմարեցնել.*
արաբա, Արծվնս., **մրաբա**, Լնջղբ., **մրմրա**, Ծվսր., *սայլ.*
արաղ, Գղիվտ., **մրաղ**, Սրխն., *օղի.*
արեվմըտոց, Ծվգրղ., *երեկո.*
արընքտիր, Մրտն., *արյունախում.*
արխ, Ճմբբկ., *առու.*
արունը քաշել, Ծվգր., *հարազատություն զգալ.*
ափեր, Ակնք., Աստղձ., Արծվնս., Ծվկ., Նրկրտ. Վրդնս., **մփեր**,
 Արծվք., Ծղկշն., *տարեց տղամարդ.*
ափօ, Վղշն., *դիմելաբառ՝ ուղղված ծերունուն՝ պապ.*
աքլօր, Մքնս., *աքաղաղ*
մքլօրակմնչ, Գնձկ., *վաղ առավոտ.*
բադան, Ծկքբ., *ցանկապատ.*
բնդգն, Ծվգր., *մեծ թաս.*
բ՛ագուկի ճախ, Ծղկնք., *բազուկի թթու.*
բ՛ած, Աստղձ., Զլքբ., *արահետ.*
բ՛ախ էնել, Կրճղբբ., *հողը փորել.*
բախալ, Ծվնր., *ռեզինից սապոգ.*
բախտ իճկել, Վրդնկ., *բախտ նայել.*

բա՛մպ, Ծվնր., *անհասկացող.*

բ'անակային իսախճուցել, Վրդնկ., *բանակային վարժանքներ անցկացնել.*

բ'անկոտ, Գվռ., *աշխատասեր.*

բ'անջըրաբ' ուսիկ, Լճփ., *մանր կարկուտ.*

բաջօ¹, Արծվնս. *ծեր կին.*

բաջօ², Աստղձ., Զլքր., Ծվնր., *հորեղբոր կին.*

բ'արգ , Լճք, Մղն., **բ'արկ**, Գվռ. Ծղկշն., Կրմրգ., Նրտս., Սրխն., Խշղբր., **բ'ւրկ**, Ակնք., Վրդնս., *թեժ.*

բարիշոււմ, ՎԳտշ., *հաշտվելը.*

բ'էդ, Երնս., ՎԳտշ., **բ'էտ**, Ծվգղ., Արծվք., Գնձկ., *մեծ.*

բէթւնր, Նրշն., *ավելի վատ.*

բէշւնր, Նրշն., *անիրավացի.*

բ'էտընալ, Աստղձ., *մեծանալ.*

բըդւնրաք, Վհն., *հոգեհաց.*

բ'ըբ'ըուկ, Լճշն., *ավերակված.*

բ'ըբ'ըուկ տուն, Ծվկ., *քանդքնդված տուն.*

բ'ըլել, Արծվք., Զլքր., Ծվգղ., Վրսր., *փուլ գալ.*

բ'ըլել արուն, Սրտն., *հանկարծակի ն առատ արյունել.*

բ'ըղիգ, Լճք, Ծվսր., *փոքր կճուճ.*

բ'ըղօղ, Ծղկնք., *կավե փոքր աման.*

բ'ընակըռել, Լնջղբ., Լսկնք., Մքնս., **բընագըռել**, Ծվգղ., *բնակութուն հաստատել.*

բ'ընատա, Հցոտ., *հաստ շղթա.*

բ'ընբ'ընալ, Լճփ., *ինչ-որ բան որոնել.*

բըռթել, Լճշն., *հրել.*

բ'ըռթոց, Լսկնք., *ջարդ.*

բ'ըռնենք, Գնձկ., *ենթադրենք.*

բ'ըռվուգ, Սրտն., *բանտարկված.*

բ'ըփուկ, Ծվգր., *մեծ փետուր.*

բիձսն, Ակնք., Վրդնս., Խշղբր., *տարեց մարդ, հորեղբայր.*

բ՛ուզ, Երնս., Ծղկնք., Ծկքր., սառույց.

բօզ, Արծվք., մոխրագույն.

բ՛օլոռ, Աստղձ., Զլքր., Ծվնր., Զրգղ., Զկլվկ., շուրջ.

բօկոն, ՆԳտշ., բոքոն.

բօնձիգ, Վրդձր., փոքր կճուճ.

բ՛օպիկ, Ծվգր., բոբիկ.

բօջագ, ՆԳտշ., փոքր ձուկ.

բօռալ, Աստղձ., Ախպրձ., Ծվկ., Վրդձր., ՆԳտշ., Սրխն., գոռալ.

գննդն, Սրտն., ղիմելաբառ՝ այ տըղա.

գ՛նիս, Ակնք., ժամանակ.

գ՛նիս-գ՛նիս, Վրդնս., գ՛ախ-գ՛ախ, Զրգղ., Սրխն., ժամանակ առ ժամանակ.

գ՛ալել, ՆԳտշ., Սրխն., ավելուկը հյուսել.

գ՛ախին, Լնջղբ., ժամանակին.

գ՛ախնի, Լնջղբ., գաղտնի.

գ՛ակատ, ՎԳտշ., գ՛աքաթ, Հրվնք., գլխի վերնի մասը.

գ՛այանա, Կրմրգ., քահանա.

գննվան, Լճվն., կննվառ, Սրխն., կավառ՝ ջրի ճանապարհը փակող հողաշերտ՝ բանջարանոցը ոռոգելիս.

գ՛արնան գ՛ըլօխ, Ախպրձ., Ծվկ., գարնան սկզբին.

գ՛եղախոթիկ, Ծվգղ., ողջ գյուղով.

գ՛եղացվարի, Գվո., Կրմրգ., գյուղի լեզվով.

գ՛եստ, Սդն., Սրխն., զգեստ.

գ՛եշ, Արծվնս., Լսկնք., Մքնս., տգեղ.

գ՛հտին պըշկել, Ծղկշն., ձեռքերով խոտ պոկել, քաղել.

գ՛երեզմըներ, Աստղձ., Գրքբ., Լճփ., Լնջղբ., Զկլվկ., գ՛երեզմըներ, Հրվնք., գերեզմանոց.

գըլն, Սրտն., իսաղողի գիլա.

գ՛ըլխանց, Վրդնկ., սկզբից.

գ՛ըլխու գ՛ալած, Վրդնկ., գլխին եկած.

գըլոռ էրթալ, Մ.Մարկ., գլոռվել ցած.

գ՛րլօխ խանել, Արծվք., *ավարտել*.
 գ՛րլօխ խառցընել, Ակնք., գ՛րլօխ խառցուցել, Վրդնս., գ՛րլօխ
հարցուցել, Խչղբր., *ցավակցել*.
 գ՛րլօխկօնձի, Վրդձր., *գլուխկոնձի*.
 գ՛ըէր չուր լուս, Հցոտ., *ողջ գիշեր*.
 գըռան գըմփան, Հրվնք., *հարուստ*.
 գըռեխ, Գվռ., Սրխն., *թարախ*.
 գըռըշտել, Գվռ., Երնս., Լիձք, Ծղկշն., Ծվգր., Կրմրգ., Մ.Մարկ.,
 Նրտս., Սրխն., *հրել*.
 գ՛ըռթան, Ակնք., Արծվք., Գվռ., Գղրք., Խչղբր., գ՛ըռտան, Երնս.,
 Լճշն., Լճփ., Ծղկշն., Ծվգր., Կրմրգ., Նրկրտ., Նրտս., Սրխն.,
 Վրսր., գ՛ըռթան, Վրդնս., գ՛ըռտան, Լճք, Ծկքր., Մղն., *թուխս*.
 գ՛ըռտընակ քաշել, Աստղձ., *գրտնակել*.
 գըվա, Արծվնս., *գըվամ*, Գղիվտ., *իբր*.
 գըվա թէ, Երնս., գ՛իվնի թէ, Լնջղբ., *իբրև թէ*.
 գըրնի-գըրնի, Վղշն., *նշանավոր, մեծամեծ*.
 գ՛ըրկանոց, Ծվգր., Լճվն., *բարուրի երեխա*.
 գ՛ում, ՆԳտշ., գ՛օւ, Խչղբր., *գում*.
 գուգ, Զլքր., Ծվնր., Ծկքր., *ընկույզ*.
 գուլաշ, Վրդձր., գուլնիշ, Սրխն., *ըմբշամարտ*.
 գ՛ունդ ու գ՛երի, Դղմշ., *շատ ծույլ*.
 գ՛ուպ, ՆԳտշ., *փոս*.
 գ՛ուռ, Արծվնս., *փոս քար*.
 գ՛ուռ, Լճշն., *թեժ*.
 գուտկ, Լճք, *գուրթ*.
 գ՛օխտու, Լճփ., Ծվգր., Կրճղբր., Նրկրտ., Զկլվկ., Վրդնկ.,
 գ՛օղղու, Վրդձր., ՆԳտշ., գ՛օխտուկ, Արծվնս., *թարուն*.
 գօկել, Ծվնր., *ձուն հարել*.
 գօմփ, Լճփ., Նրկրտ., *բռունցք*.
 գ՛օրձէլի, Երնս., *ածուխ*.
 գ՛օֆք, Հրվնք., Սրխն., *ողբ՝ երգելով*.
 դայի, Ճմբրկ., Վին., *մորեղբայր*.

դ'անէն, Արծվնս., *ամէն անգամ.*

դ'անոց, Գդիվտ., *ամուսնությունից հետո հարսի՝ հոր տուն որոշ ժամանակով գնալը.*

դ'անցըվոր, Վրդնկ., Սրիւն., *խիստ տգեղ.*

դ'ասատուր, Դդմշ., Վրդնս., *դասատու.*

դ'ար ու դ'աշտ, Չրգդ., *դաշտեր.*

դ'արկ, ՎԳտշ., *փորձանք.*

դէվա, Խշղբբ., *դւնվւն*, Սրիւն., *ուղտ.*

դ'ըղածկան, Երնս., Լճք., Մդն., Կրմրգ., Նրտս., *ծննդկան.*

դընգ, Խշղբբ., *մեծ աղացաքար.*

դըվըէր, Վհն., *ներքև.*

դ'ըրգեծ, Երնս., Մդն., *դ'ըրգեց*, Ծվնր., *դ'ըրկեց*, Ակնք., Աստղձ., Արծվնս., Զլքբ., Լճք., Լսկնք., Լճփ., Լճվն., Ծկքբ., Ծվգր., Ծվկ., Մքնս., Նրտս., Վդշն., Վրդնկ., Վրդնս., *հարևան.*

դ'իգանոծ, Ծվսր., *դեզերի տող.*

դ'իվեր, Ծվգդ., *դեպի վեր.*

դ'իվերի ճամփով, Ծվգդ., *վերևի ճանապարհով.*

դ'իբ-դ'իբ, Չրգդ., *ժամանակ առ ժամանակ.*

դուլ, Վհն., *այրի.*

դ'ուռ, Աստղձ., Ծվնր., Ծվգր., *բակ, տնամերձ.*

դ'ուռ ու դ'ուս, Նրշն., *բակ.*

դ'ուռ վըր դ'ըռան, Ծկքբ., *բակերով կից.*

դ'ուրան, Հցոտ., *հարթ տարածք.*

դւնդւնշ, Վրդնս., *ձիու քուռակ.*

դւնլւնր, Վրդնս., *հողաշերտ՝ ջրի հոսքի դեմ.*

դայադ, Մ.Մսրկ., *հենարան.*

դւնն, Արծվնս., Երնս., Զլքբ., *դան*, Վրդձր., *անգամ.*

դւննէն, Ծվգր., *ամէն անգամ.*

դւնստըխուն, Ակնք., Վրդնս., *հացի շոր.*

դւնվւն, Ակնք., Վրդնս., *ուղտ.*

դեշանկ, Գվռ., ներքնակ.

դեվա, Վդշն., ուղտ.

դրգրգր՝ ուն, Հցոտ., մեղվաբույն.

դրհա, ՎԳտշ., էլ ավելի.

դրնգ, Ակնք., Վրդնս., ջրաղացքար.

դրնդրնալ, Լճվն., քթի տակ երգել.

դրվածօ, Արծվք., հովվի օգնական.

դոռ, Լճշն., դոռ, Վհն., ուր.

դուգ, Դդմշ., Լնջղբ., ՆԳտշ., ուղիղ, ճիշտ.

դում, Ծվնր., Սրխն., անհասկացող.

դոդ, Ծվնր., ՆԳտշ., մեծ աման.

դօլ, ՆԳտշ., դհոլ.

դօլօվ, Մրտն., դհօլով, նվագարկությունք.

դօլօվ գունօվ, Աստղձ., դհոլ-գունօնայով.

դօշանց, Հրվնք., կրծքախառք.

դօսիգ, Երնս., դօսիկ, Սրխն., մեծ ափսե.

դօր, Վդշն., հերթ.

դօրօվ, Ծվգր., հերթով.

գնխախօրել, Ակնք., գախախօրել, Վրդնս., Սրխն., Խշղբբ.,

սահմոկել.

գաբուն, Լճփ., նիհար.

գալօ, Ծվգղ., հորեղբոր կին.

գաս, Գղրք., Գղիվտ., Վրդնկ., ճաշ.

գօմա, Ծկքբ., սարի տուն.

գօռել, Ծղկնք., ստիպել.

կթում, Վրդնկ., որբ.

կման, Լճվն., Ծվնր., ՆԳտշ., Վրդնկ., Սրխն., նորից.

էն ավուր, Վրդնկ., այն օրվա.

էսխատ, Արծվնս., Սրխն., դրանից հետո.

էտ թավուր, Զլքբ., այդ տեսակ.

էտցակ, Կրճղբբ., այդպես.

էտօվ դէն, Արծվնս., այդուհետև.

Էրադ, Արծվնս., *ողի*.

Էրգանկ, Ծվնր., *երկանք*.

Էրգուհոկօվ, Մդն., *հղի*.

Էրինջ, Ակնք., Վրդնս., Խշդրր., *երինջ*.

Էրկանք, Վրդնկ., *երկանք*.

Էրկումանտ, Գվռ., *եղան*.

Էրմունգ, Ակնք., Վրդնս., *արմունկ*.

Էրտալ ձ էո, Ծվնր., *գնալ, խոնարհվել և ձեռքը համբուրել*.

Էրօդ-դ րօդ, Վրդնկ., *անող-դնող*.

Էցկել, Կրճդրր., *զցել, անցկացնել, տարածել*.

Էցկել մրտեն, Կրճդրր., *հիշել*.

Էքխող, Վրդնս., *ինքնահող*.

Էքուց, Լճշն., *վաղը*.

Էքուց չէ էլօր, Վհն., *վաղը չէ մյուս օր*.

Էքսի, Նրկրտ., *հաջորդ*.

ըթար, Ծվկ., *այդպիսի*.

ըհընճի, Ծվգղ., *հաստատող ձայնարկություն, հատկապես անեծքից հետո*.

ընգրճըփըռնուկ, Ճմբրկ., *աչքալուսանք*.

ընդուց, Լնջդր., *այնուհետև*.

ընդուց դեն, Աստղձ., *այնուհետև*.

ընդօքի, Գնձկ., Նրշն., *այդ պատճառով*.

ընձի խօքի կա, Արծվնս., *երդում է*.

ըշկէ լուս, Մ.Մսրկ., *մինչև լույս*.

ըռէշնիլ, Վհն., *երեսը կարմրել*.

ըռթընել, Վդշն., *ջրի ընթացքի դեմը բանալ*.

ըռուք, Ծվսր., *անկյունաքար*.

ըրէխա, Ճմբրկ., *րախա*, Վհն., *երէխա*.

ըրէխօվ, Ճմբրկ., *րախօվ*, Վհն., *հղի*.

թւնրանուգ, Լճք, *սրբի հաց, նշխարք*.

թւնգւն, Ծվգղ., Սրխն., *նոր*.

թանգուց, Նրշն., *կրկին*.

թալանուտեն, Չրգդ., *թալան*.

թալել, Լճվն., Լսկնք., Մքնս., **թսլլել**, Կրճղբբ., Սրխն., *զցել*.

թավա, Ակնք., Արծվք., Ախպրձ., Զլքբ., Հցոտ., Խչղբբ., **թավլա**, Աստղձ., Ծվգդ., Ծվկ., *գոմ*.

թավլի հոդա, Լնչղբ., գոմում առանձնացված տեղ հավաքվելու և գրուցելու համար.

թախտըփել, Դդմշ., Սրխն., *թափթափել*.

թակավոր, Չրգդ., *փեսա*.

թակիլ, Վհն., *ծեծել*.

թսկօ, Չրգդ., Ծկքբ., *քարկտիկ*.

թամաշ սնել, Արծվք., Հրվնք., *նայել*.

թսմբըխել, Լճշն., *հանձնարարել, պատվիրել*.

թամքել, Մրտն., *թամբել*.

թայ, Դդմշ., *տարեկից*.

թայդաշ, Նրշն., *հասակակից*.

թայմընել, ՎԳտշ., *նայել*.

թայտաշեղ, Վղշն., *մեկ ամորձի ունեցող*.

թսյօ, Գղմվն., *մանր և կլոր քարերով խաղ, քարկտիկ*.

թառանա, Ծվնր., **թրռանա**, Սրխն., *ծաղր*.

թառանա էնել, Լճվն., *ծաղրել*.

թսնորթսմնրգ, Գղմվն., *շատ մաքուր*.

թառթափ, Ակնք., Գվռ., Ծղկշն., Նրկրտ., Սրխն., Վրդնս., Վրսբ., **թարթափ**, Ծղկնք., **թրռթվունք**, Ճմբբկ., **թրրթվունք**, Վհն., *արտևանունք*.

թառթիչ, Գվռ., Լճշն., Կրմրգ., Խչղբբ., **թառտիճ**, Լճք, *արտևանունք*.

թավլաբան, Երնս., *անասնապահ*.

թատվոն, Ծկքբ., *թաթման*.

թարթախում, Վղշն., *հանգամանքներ, իրավիճակ*.

թացան, Վղշն., *կաթնատու անասուն*.

թացոտ, Ծվգդ., *անձրևային*.

թանփեղեղ, Ծղկնք., *անասունի՝ հետևի ոտքով հարվածելը.*

թանքըբիր, Դդմշ., *հատուկենտ.*

թեթըվ տըղա, Հրվնք., *մանկահասակ տղա.*

թեվ բ ընօղ, Լճշն., *հարսնաքույր.*

թեվզ ըլօխ, Ակնք., *ուս.*

թեբլիզ, Ծկքր., *թարթիչ.*

թեշի, Ակնք., Գվռ., Գղմվն., Գղրք., Երնս., Լճշն., Ծղկշն., Ծվգր., Կրմրգ., Նրտս., Սրխն., *իլիկ.*

թեշու ծիծեռ, Հցոտ., *իլիկի գլխի փոքրիկ երկյաթ.*

թըխ, Զլքր., Ծվնր., *թող.*

թըխսըկան, Վհն., *թուխս.*

թըխտըմոր, Ծվգղ., **տըխտըմոր**, Վհն., *թթխմոր.*

թըմախ, Զլքր., *ագահություն.*

թըմախքար, Ծվնր., *աչքածակ.*

թըմել, Արծվք., *լրանալ.*

թըպլիզ, Երնս., *թարթիչ.*

թըպջ ուր, ՎԳտշ., **թըփջ ուր**, Վրդնկ., *բորշյ.*

թըսիբ, ՎԳտշ., **թնսիբ**, Սրխն., *պատվասիրություն.*

թըվանք, Սրխն., *հրացան.*

թըրաշ էնօղ, Ծվկ., *սափրիչ.*

թըփջ ըրի բօշկա, Ծվկ., *կաղամբի թթվի տակառ.*

թըք, ՎԳտշ., *թաք.*

թինգընել, Վղշն., *թիկնել.*

թողգի, Ծկքր., Սրխն., *բացի.*

թուխալ, Ճմբբկ., Վհն., *ամալ.*

թուխս, Գղմվն., Ծղկնք., Ճմբբկ., *թուխս.*

թունդիր, Ակնք., Գղրք., Գղիվտ., Զրգղ. Լճք., Լճփ., Մ.Մսրկ., ՆԳտշ., ՎԳտշ., Վրդնս., Խշղբր., *թոնիր.*

թունդիր կախվել, Նրշն., նստել թոնրի շուրթին և ոտքերը կախել թոնրի մեջ.

թուշ, Ակնք., Լնջղբ., Վրդնս., Խշղբր., *այտ.*

թուպ¹, Լճք., Մղն., **թուփ**, Ակնք., Գվռ., Ծղկշն., Լճշն., Ծվգղ.,
Կրմրգղ., Նրտս., Սրխն., Վրդնս., Վրսր., Խշղբբ., *տերև*.

թուպ², ՎԳտշ., ՆԳտշ., **թուփ**, Լճփ., Արծվք., Սրխն., թթու դրած
կաղամբ.

թուպ դ ընել, ՆԳտշ., **թուփ դ ընել**, Խշղբբ., *կաղամբի թթու դնել*.

թուռշի, Ծկքբ., մանր կտրտած կաղամբով, գազարով, այլ
բանջարներով թթու.

թօ, Վրսր., Սրխն., *թող*.

թօլ անիլ, Վհն., *զլորել*.

թողել, Ծղկշն., Նրտս., **թօնել**, Գնձկ., Ծղկշն., Հրվնք., Նրտս., *թողնել*.

թօռ, Ճմբբկ., Վհն., *անձրև*.

թօռ էտալ, Ծվգղ., *ձուկ բռնելու գնալ*.

թօռտա, Ծվգղ., *կարագր հալելուց առաջացած փրփուր*.

թօրան փարաղիչ, Ծվգղ., *թոնիրը մաքրելու լաթ*.

թօրգել, Ծվգղ., Ծղկշն., **թօրկել**, Արծվք., *թողնել*.

թօրօն, Ծվգղ., *թոնիր*.

ծնծիկ, Ծվնր., Չրգղ., Վղշն., Վրսր., Խշղբբ., թանից պատրաստվող
պանրանման ուտելիք.

ծեխ, Ասողձ., Արծվք., Գղմվն., Գղբք., Գղհվտ., Երնս., Լնջղբ.
Ծղկնք., Ծվգղ., Ծվնր., Հցոտ., Լճշն., Լճվն., Լճփ., Լսկնք., Ծկքբ.,
Ծղկշն., Ծվգղ., Մքնս., Նրտս., ՆԳտշ., Նրկրտ., Սրխն., Վղշն.,
Վրդձր., Վրդնկ., Վրսր., *աղբ*.

ծըխշել, Ակնք., Գղմվն., Սրխն., Վրդնս., Խշղբբ., *շարժել*.

ծընջիլ, Լնջղբ., Սրխն., *շղթա*.

ծուռ էնել, Երնս., ՎԳտշ., *որոնել*.

ծօլօբ, Լճշն., Ծղկնք., Վրսր., *ջրհորդան*.

ծօղօվկբրան, Ակնք., Գղբք., Երնս., Լճփ., Վրդձր., Վրդնս., Վրսր.,
Խշղբբ., **ծօրօխկըվան**, Զվբբ., *մուրացկան*.

իզկուրուս, Գղհվտ., *հետքը կորած*.

իլիկ, Ճմբբկ., Վհն., *իլիկ*.

իճկել, Սրտն., ՎԳտշ., *նայել*.

իմ կուշտ, Լսկնք., Վրդնկ., *ինձ մոտ*.

իմալ, Աստղձ, Ախպրձ, Արծվնս., Արծվք., Գվռ., Գդիվտ., Դդմշ.,
Երնս., Զլքր., Զվքր., Լնջղբ., Լճփ., Լճշն., Լճվն., Լսկնք., Ծկքր., Ծվկ.,
Ծվսր., Ծվգր., Կրճղբր., Հրվնք., Զրգղ., Մ.Մսրկ., Մքնս., ՆԳտշ.,
Նրկրտ., Նրշն., Նրտս., Չկլվկ., ՎԳտշ., Վդշն., Վրդնկ., Վրսր.,
իմննլ, Ակնք., Ծղկշն., Վրդնս., Գնձկ., *ինչպես*.

ինճօր, Ծվսր., ՎԳտշ., *կարծես*.

ինչօր քեզի, Աստղձ, *քեզ նման*.

ինք, Աստղձ, Արծվնս., Սրխն., *ինչ-որ բան*.

իշավոր, Վդշն., *էշով իրերը տեղափոխող*.

իշկալ, Լճք., Լճվն., **իշկել**, Աստղձ, Զլքր., *նայել*.

իշկընոց, Վդշն., թրիքը հավաքելու փոս գոմում.

իշտսն, Գվռ., *ինչքան*.

իշտըտըռուկ, Մրտն., *վայրի բանջար*.

իսան, Ծվգղ., Հրվնք., Վրդնկ., *մարդ*.

իրեքմատ, Վրսր., *եղան*

իրիկ, Արծվնս., Զլքր., Ծվնր., Զրգղ., ՆԳտշ.Վրդնս., **իրիգ**, Լիճք,
Մդն., *ամուսին*.

իրկամեռ, Աստղձ, *ամուսինը մեռած*.

իւրդ, Ծվսր., *յուրդ*.

լա, Ծվնր., **լք**, Սրխն., *դեռ*.

լամբնկ, Սրխն., *քուղ, լար*.

լամուգ, Նրկրտ., *քրդի երեխա*.

լայեղին, Ծվգղ., *վայել*.

լավօ, Վդշն., *դիմելարատ*.

լնրել, Նրշն., Սրխն., *վննդել*.

լեռ քար, Ծվգղ., *մեծ քար*.

լել, Ճմբբկ., *լլել*, Վհն., *ցեխ*.

լեղի, Վհն., *դառը*.

լենկ, ՎԳտշ., **լենք**, Սրխն., *լայնք*.

լընալ, ՆԳտշ., *լցնել*.

լըփօփել, Զլքր., *վերքով պատվել, գրգռվել*.

լուլն, Սրխն., սրունք.

լուս ու հափեղա, Հրվնք., Սրխն., թանկարժեք բան.

լուսախառ, Ս.Մարկ., վաղ առավոտ.

լուսուղեմ, Ծվգր., վաղ առավոտ.

լուսուն, Երնս., Լիճք, Մղն., Մրտն., ՆԳտշ., ՎԳտշ., Վրդնկ., վաղը.

լուսուն չէ մրգօթ, Երնս., Լիճք, Ծվնր., ՆԳտշ., Վրդձր., վաղը չէ մյուս օր.

լօխ, Ճմբրկ., Վհն., ամեն.

լօխկրնալ, Գղհվտ., լօղզրնալ, ՆԳտշ., լողանալ.

լօխկըցընել, Զվբր., լողացնել.

լօպ, Վրդձր., միագույն անզարդ կարպետ.

լօռդել, Վղշն., լօրդել, Վրդձր., լօտտել, Զլբր., նետել.

լօռիգ, Ծվգղ., կաթնաշոռ.

խաբար, Ախպրձ., Չկլվկ., լուր.

խաբար հ ընել, Վրսր., տեղյակ լինել.

խագ, Գվռ., Երնս., Լճշն., Կրմրգ., Մղն., Նրտս., Վրդձր., Վրդնս. Սրխն., Խչղբր., գիծ.

խախընդել, Զրգղ., ՎԳտշ., խաղաղվել.

խախընդցուցել, Կրճղբր., խաղաղեցնել.

խախծըվոր, Ծվնր., պարոռ.

խածկերուտյուն, Ծվսր., հացկերույթ.

խաձել, Ծվգր., կծել.

խաղալ, Լնջղբ., պարել.

խաղտուն, Ծկբր., հարսանիքի ժամանակ պարելու տեղ.

խաճալըվա, Լիճք, օրհնած ջուր.

խամբըրել, Գղրք., Վրսր., հաշվել.

խայնել, Ակնք., հագնել.

խանգուոց, Սրխն., հանգույց.

խանք, Վրդնկ., շունչ.

խանք խանել, Ծվսր., շնչել.

խաշ, Ճմբրկ., թթխմոր.

խառնիս, Ակնք., **խառսընիկ**, Ծվար., **խառսնիս**, Գդիվտ.,
 Կրճղբր., Կրդնս., **խառսնիք**, Մրտն., **հրոսանիք**, Ճմբբկ., **հարսանիք**.
խառսընկի խուր, Ծվնր., **հարսանիքի հյուր**.
խառսնըստուն, Ծվնր., **հարսանքատուն**,
խառտ, Ճմբբկ., **խարտ**, Վհն., *մեղվի խայթոց*.
խավդիգ, Ծվնր., Ծկքր., Մրտն., **խավտիկ**, Չլքր., Վրդնկ., Մքնս.,
խավկիթ, Կրճղբր., Ծվգր., Մքնս., *ձու*.
խավէսին, Կրճղբր., *հաճելի, հիանալի*.
խավոդ, Մրտն., *խաղոդ*.
խատել, Դոմշ., Չլքր., Ծղկշն., Հրվնք., Նրտս., Վրդնկ., *սատկել*.
խատունիգ, Ծկքր., *գարեկ*.
խարա-խարման, ՎԳտշ., *աղանձ*.
խարակվել, Չկլվկ., *թրծված ամանը չորացնել*.
խարամ, Կրճղբր., *խարդախ*.
խարանմգ ախ, Ծվար., *հետմիջօրե*.
խարխիձա, ՆԳտշ., տապակած ճարպ *խորխոզիկ*.
խարթոր, Ծվար., *արոր*.
խացատուն, Արծվնս., Ծվկ., *հացատուն*.
խափանել, Արծվք., *անհետանալ*.
խաքել, Վրդնս., *հագնել*.
խեդ, Ծվգղ., *հետ*.
խեխտ աշուն, ՎԳտշ., ՆԳտշ., *ուշ աշուն*.
խեռ ի լըսողաց, Մրտն., **խեռ լըսողաց**, Կրմրգ., *հեռու լսողներից*.
խեռ նըսողաց, Կրմրգ., *հեռու նստողներից*.
խեռը մըկավնե, Հցոտ., *հեռու այժմվանից*.
խեռը քեզնից, Հրվնք., *հեռու քեզնից*.
խեռն հ իրնից, Ծվգղ., *հեռու իրենից*.
խեռնիկ, Գնձկ., *մեկ տարեկան հորթ*.
խեջերկատ, Ծվգղ., **խեթճըկաթ**, Չկլվկ., **խեթջըրկատ**, Ծվգղ.,
խաչերկաթ.
խետել, Լիճք, *խայթել*.
խեր ու բ արին, Ծվգղ., *բարիք, բարություն*.

խըդ, Կրմրգ., *հենց*.

խըզիտակ, Ճմբբկ., *խըզյատակ*, Վին., *ծոծրակ*.

խըլէգ, Ճմբբկ., Վին., *մողես*.

խըլըսել, Ախպրձ., Ծվկ., Հրվնք., Սրխն., *սպառվել*.

խըլըսուն, Վրդնս., *սոսվոտ*.

խըլղ, Արծվնս., Ծվնր., Սրխն., ՎԳտշ., *ուրիշ, օտար մարդ*.

խըլօսօգ, Ճմբբկ., *խըլօսյօգ*, Վին., *անծաղիկ*.

խընամխօս, Ճմբբկ., Վին., *խնամախոս*.

խընգըռել, Արծվք., *գույները խառնվել*.

խընօծի, Ծվգղ., *խընօցի*, Գղմվն., Նրտս., Վրսր., *խընէցի*, Ճմբբկ.,

խընըճի, Վին., *խնցի*.

խըշալէն, Ծվգղ., *խշալով*.

խըռջել, Ծվսր., *ծախսել*.

խըտ գաննելը, Հրվնք., *խըտ գաննել*, Հցոտ., *հարվածելուն պես*.

խըտըտիլ, Ճմբբկ., *գրկել*.

խըտխէտին, Հցոտ., *անմիջապես*.

խըրամգ՝ ախ, Ծվսր., *հ ըրամգ՝ ախ*, Սղն., Վրդձր., *հետմիջօրէ*.

խըրեղէն, Արծվք., *շատ գեղեցիկ*.

խըրիսա, Ծկքր., Ծվնր., *հարիսա*.

խըրկել, Ծվգր., Սրխն., *վռնդել*.

խըրվոր, Գնձկ., Սրխն., *հարսանիքի օրը հարսին հոր տանից բերելու գնացողները*.

խի, Ծղկնք., Ճմբբկ., Վին., *ինչու*.

խոզգընի, Ակնք., Վղշն., Վրդնս., *խոզգին*, Գնձկ., Սրխն., *խնամախոս*.

խողել, Գղհվտ., *թաղել*.

խոռթ ու ավել, Վղշն., *անվել-խոռթ*, Սրխն., *տուն մաքրելու գործողություն*.

խուլ, ՎԳտշ., *սուրբ մասունք*.

խուլտուղ, Վրդձր., *խօշտուղ*, Սղն., *թնատակ*.

խուտը, Ճմբբկ., *խուտ*, Վին., *ուրց*.

խուր էթալ¹, Արծվք., *արագ գնալ*.

խուր էթալ², Լճփ., *հարսանիքի ժամանակ գնալ հարսի հետևից, արագ և հանդիսավոր գնալ.*

խուրնիգ խրրեղեն, Ծվնր., *չքնաղ, աննման.*

խօլտըղտագ, Լճք., *թևատակ.*

խօխալեր, Ծվնր., Վղշն., Վղշն., Ծվնր., *հորեղբայր.*

խօռթել, Վղշն., *փորելով հանել.*

խօռօմ, Մ.Մարկ., *խուրձ.*

խօսալեն, Գղիվտ., *խոսելու համար հարսին տրվող նվեր.*

խօսկ առնել, Գղիվտ., Չկլվկ., *աղջկա ամուսնության համաձայնությունը ստանալ.*

խօսկառում, ՎԳտշ., *խնամախոսություն.*

խօվ, Ակնք., Գնձկ., Գվռ. Ծղկշն., Ծկքր., Կրմրգ., Նրտս., Սրխն., *սսվեր.*

խօտաղ¹, Զվբր., *գութանի լուծը քաշող.*

խօտաղ², Գնձկ., *վարձու աշխատող անասնապահ.*

խօրիգ, Ծվնր., **խօրիկ**, Զվբր., *գութանի առաջին լուծը.*

խօրիգ, Գվռ., Լճշն., Նրտս., Խշղբր., **խօրիս**, Լճք., Մղն., *խորիգ.*

խօրխօզիգ, Երնս., *տապակած ճրագու.*

խօրքուր, Ակնք., **խօրքուր**, Վրղնս., *հորաքույր.*

խօրօղ, Ծվնր., Մրտն., ՎԳտշ., **խօրօտ**, Ախպրձ., Աստղձ., Արծվնս., Գղմվն., Գղրք., Գղիվտ., Երնս., Լսկնք., Ծվգր., Կրճղբր., Մքնս., ՆԳտշ., Սրխն., Վղշն., Վրղնկ., Վրսր., *սիրուն.*

խօրօզ, Խշղբր., *աքաղաղ.*

խօրօխալեր, Ակնք., Կրճղբր., Վրղնս., *հորեղբայր.*

խօքու խաց, Գվռ., Ծղկշն., *հոգեհաց.*

ծմխկավոր, Գնձկ., *ծաղկանկար՝ գործվածքի մասին.*

ծաղըր, Ակնք., Վրղնկ., *ծիծաղ.*

ծաղրհերես, Ծվնր., *ժպտերես.*

ծանդըրուգ, Մղն., *հղի.*

ծէձել, Լճք., *ծեծել.*

ծէր, Մղն., *ծայր.*

ծրհան, Ճմբրկ., Վհն., *ակիշ.*

ծընել, Ծվգր., Խշղբբ., ասվում է անասունի վերաբերյալ, չեզ. բայ է.
 ծընընդկան, Ծղկշն., **ծընընտկան**, Ծվգղ., **ծընըտկան**, Գվո., Ծղկնք.,
ծընըթկան, Ճմբբկ., **ծննդկան**.

ծըռել, Լսկնք., Հցոտ., Մբտն., Մքնս., Սրխն., *սիրահարվել*.

ծըռել վըրէն, Ծկքբ., *սիրահարվել*.

ծըռէծըռոթիկ, Հցոտ., *թեթևտղիկ*.

ծըռըկուտկուտ, Վհն., *փայտփորիկ*.

ծըռուկ, Կրմբգ., *սիրահար*.

ծիծիկ, Ճմբբկ., **ծիկիկ**, Վհն., *ճկույթ*.

ծիծղալ, Ծվգր., *ծիծաղել*.

ծին, Ճմբբկ., **ծըն**, Վհն., *ընկերք*.

կաբբար, Ծվսբ., Հցոտ., *խուրձ կապող*.

կագուղ, Երնս., **կագուխ**, Լիճք, Մղն., **կակուղ**, Ակնք., *փխրուն*.

կագօ, Ծկքբ., **կակօ**, Արծվնս., Գղիվտ., Ծվկ., Նրկրտ., Վղշն., **կսնկօ**,

Չրգղ., *հորեղբայր*.

կաթ, Ակնք., Վրդնս., Խշղբբ., **կսնթ**, Ծղկշն., Նրտս., Սրխն., **կաստ**,

Ծկքբ., Մղն., *կաթիլ*.

կսնթ, Լնջղբ., Սրխն., *կեղծ*.

կախկըվել, Զլքբ., **կախվըգել**, Երնս., *կախ ընկնել*.

կախվել թունդիրը, Լճշն., նստել թոնրի շուրթին և ոտքեր կախել
 թոնրի մեջ.

կակուղ, Վրդնս., Խշղբբ., *փափուկ*.

կսնմ, ՎԳտշ., *խոտից պարան*.

կամ տէնալ¹, Չկլվկ., *կամենալ*.

կամ տէնալ², Դղմշ., ամուսնության համար թեկնածություն
 առաջադրել.

կամփօվ տօլմա, Լճփ., *կանեփի յուղով, ձ'ավարով պատրաստվող
 տոլմա*.

կայիլ, Վրդնկ., *համաձայն*.

կանամփ, Լճփ., Ծղկնք., **կանեպ**, Ծվգղ., *կանեփ*.

կանթար, Վրսբ., մեծ կշեռքի նման հարմարանք՝ դուլլերով ջուր
 կրելու համար.

կննթ, Հրվնք., *արու ոչխար*.

կաստրբունգա, Գղմվն., Կրճղբբ., *կաթսա*.

կմվառ, Սրխն., *հողի շերտ ջրի ճանապարհին*.

կավրո, Նրշն., Երնս., **կմվրո**, Արծվք., *արու ոչխար*.

կավուրմա, Կրսր., իր հյուսիսի և յուղի մեջ տապակված և ձմեռվա համար պահված միս.

կարկրդնել, Մրտն., *կարկատել*.

կարքել, Լսկնք., Մրտն., Վոշն., Վրդնկ., Մքնս., **կարկել**, Ծկքբ., *ամուսնացնել* (երկու սեռերի համար), **կմրքել**, Գնձկ. *ամուսնացնել* (միայն տղամարդու համար).

կարքըվել, Ակնք., Աստղձ., Արծվնս., Գղհվտ., Երնս., Զլքբ., Կրճղբբ., Խչղբբ., **կարքըվել**, Վրդնս., **կարկըվել**, Լճք., Ծվնր., Մոն., **կմրքըվել**, Ծղկշն., Կրմրգ., Նրտս., *ամուսնանալ* (վերջին երեքում՝ միայն տղամարդկանց համար).

կեծ ու կարմիր, Ծվգր., *վառ կարմիր*.

կեծակ, Արծվք., Մրտն., կայծակ.

կի՛նալ, Վհն., հագնել.

կեռիք, Ճմբբկ., *ատամ*.

կեսրեր, Աստղձ., Երնս., Ծվնր., Ծվսր., Կրճղբբ., Ծկքբ., Զրգղ., Մրտն., ՆԳտշ., Նրկրտ., Վրդձր., Վրդնկ., Վրդնս., Խչղբբ., **կերսեր**, ՎԳտշ., **կեսրեր**, Ակնք., **կեսեր**, Ծկքբ., Վոշն., *սկեսարյր*.

կրդէ, Ախպրձ., *այծ*.

կրդուր, Գղմվն., Ծվգղ., *կտուր*.

կրդրել, Արծվք., *թալանել*.

կրդոդ, Ծվնր., *օձի կծիկ*.

կրդոդվել, Ծվնր., Զրգղ., *օձի՝ կծիկ դառնալը*.

կրզել, Ծղկնք., *կռանալ*.

կրզնըվիլ, Ճմբբկ., *բարկանալ*.

կրէ՛շ, Վհն., *վատ*.

կրի՛ռիք, Վհն., *ատամ*.

կրթի սուրու, Նրշն., *կթվոդ ոչխարի հոտ*.

կըթու, Գդիվու., *կթվող.*

կըթուն, Վրսար., *կըսոն*, Երնս., Ծկքր., Վրդար., *ընկույզի միջուկ.*

կըծիկ, Արծվք., *գուռնա.*

կըծմըթել, Գվո., Կրմրգ., Լճփ., Նրսու., *կըծմըսել.* Երնս., Ծկքր., *կըմճըսել/կըճըմթել.* Արծվնս., *կըմըշտել.* Գղրք., Լճշն., Սրխն., Ծղկշն., *կըմըշտիլ.* Ճմբրկ., *կըճմտել.*

կըլավ, Լճփ., Սրխն., *գեր.*

կըլոր տանրի, Արծվք., Լնջղր., Սրխն., *ողջ տարիին.*

կըլջել, Գդմվն., Սրխն., *ողի միջից բոնել.*

կըլջըկել, Վղշն., *խլել.*

կըխտոտ, Արծվնս., Սրխն., *կեղտոտ.*

կըմընի, Ծկքր., *կըմանի.* Սրխն., *նման է.*

կըմուկ, Արծվք., Սրխն., *քիւք.*

կընդել, Արծվք., Գնձկ., Սրխն., *ոչխարը խուզել.*

կընըշկարմիր, Ճմբրկ., *կընընչ-կարմիր.* Վհն., *ծիածան.*

կընիգ էնել, Ծկքր., *կին առնել, ամուսնանալ.*

կընիկ, Լսկնք., Մրտն., Մքնս., Վրդնկ., Սրխն., *կին.*

կընիկ-ճիժ, Վղշն., Սրխն., *ընտանիք.*

կըռիվ-պօսոռոց, Լսկնք., Մքնս., *կռիվ, գոռոցոռոց.*

կըռկել, Մրտն., *կծկվել.*

կըռնատակ, Ճմբրկ., Վհն., *թևատակ.*

կըռութ, Ծղկշն., Լճշն., Կրմրգ., Նրսու., Սրխն., Վրդնս., Ակնք., Գվո., Խշղրբ., *կըռուտ.* Լճք., Մղն., *հասկ.*

կըռունձ, Նրկրտ., *գանգուր.*

կըռվըչի, Նրսու., *կռվարար.*

կըսբաղ, Հրվնք., *էգ ձի.*

կըրեգմանուտ, Ճմբրկ., Վհն., *գերեգմանատուն.*

կըվանոց, Ծվգղ., Հցոտ., *թրիքի տեղ գոմուս.*

կըվաս, Չկլվկ., մանր կտրատված կաղամբով և այլ բանջարեղեններով թթու.

կըտոր, Արծվք., *գործվածք.*

կըտոր խանել, Արծվք., Սրխն., *ատել.*

կըտուր, Գվռ., Ծղկնք., Կրմրգ., Հրվնք., Հցռտ., Նրտս., Վրսր.,
Ճմբբկ., Վհն., տանհք.

կըտօտեղ, Վղշն., պլուրեղ, փաթաթեղ.

կիշեռք, Ծվկ., կշեռք.

կիշրոեղ, Վղշն., կշրեղ.

կիսավանդի, Կրմրգ., կիսավարտ.

կիսու, Վհն., կիսրար.

կիսուր, Նրկրտ., սկեսուր.

կիտուռ, Վղշն., ծղրիդ.

կլօջ, Ծվգղ., բաղարջ.

կող ու կուշտ, Զլքր., շրջապատ.

կու, Ծվգղ., թրիք.

կուբօվ տուն, Նրշն., կոնաձև տանհքով տուն.

կուղ, Երնս., Լիճք, կուտ, Ակնք., Գվռ., Ծվգղ., Մղն., Լճշն., Կրմրգ.,
Նրտս., Սրխն., Վրդնս., Վրսր., Ծղկշն., Խշղբր., կորիզ.

կուղուխ, Հրվնք., քուռակ.

կուզրոնեկ, Ակնք., Վրդնս., ուղտի ձագ.

կութի, Նրշն., սնդուկ.

կուլոն, ՆԳտշ., կոլոն՝ կուլտ.

կուլտ, Լճք., Ծկքր., ումպ.

կուճուր, Ճմբբկ., կուճուր, Վհն., փոքր.

կում, Գվռ., Լճշն., Ծղկշն., Կրմրգ., Մղն., Նրտս., Սրխն., Վրսր.,
Խշղբր., ումպ.

կունարկ, Ծվգղ., բասմա.

կուշտը, Լնջղբ., Ծղկնք., Ծվգղ., Հրվնք., մոտը.

կուչ, Ծվկ., քարերի կուլտ.

կուռձ, Գղմվն., Սրխն., անասունի կուրծք.

կօդոշ, Ծվնր., եղջուր.

կօզբախ, Մրտն., կանաչ-կարմիր.

կօժէ, Ակնք., Վրդնս., գուշաձագ.

կօլթուղ, Լճշն., Վղշն., Խշղբր., թևատակ.

կօլնել, Հցոտ., Սրխն., *կույտ անել*.
 կօխըռճել, Լնջղբ., Վղշն., Կրմրգ., *կողըռճել*, Կրճղբբ., *ոտնատակ անել*.
 կօճ, Ծղկնք., *կորիզ*.
 կօոճել, Նրշն., Վրսր., *շուտ տալ*.
 կօվակիտ, Երնս., *կօվկիտ*, ՎԳտշ., *կթվոր*.
 կօտ, Սրտն., *գանգ*.
 կօրգել, ՎԳտշ., *շրջվել*.
 կօրի, Կրճղբբ., *մարգերի մեկ շարք*.
 կօրիզ, Ճմբբկ., *կօրինձ*, Վհն., *կորիզ*.
 կօրկօտ, Վհն., *ձավար*.
 հա, Արծվք., Սրխն., *շարունակ*.
 հննբրիկ, Զվբբ., *հննբրինգ*, Արծվք., ոչխարը խուզելու մեծ մկրատ.
 հ՛ազընջուլ, ՆԳտշ., *թոնրի ակի շոր*.
 հննգ անել, Զլբբ., *հննգ էնել*, Սրտն., *սիրել*.
 հալ, Արծվնս., Ծղկնք., *վիճակ*.
 հախ մը լէ, Ծկբբ., *մի անգամ էլ*.
 հ՛ախու, Լճշն., Ծվգր., Հրվնք., ՎԳտշ., Սրխն., *վախից*.
 հակամա, Գորբ., *ակամայից*.
 հ՛ակլապուջիզ, Լճք., *գլուխկոնձի*.
 հաղու, Ծվգղ., *դառը*.
 համ հ՛ընգնել հ՛իրար, ՎԳտշ., *համաձայնել*.
 համբըրել, Գղմվն., *խամբըրել*, Սրխն., *հաշվել*.
 համօլ, Լնջղբ., *լծակից եզներ*.
 համօլգի, Ծվսր., *մի լուծ եզով տարվող*.
 հայ, Վհն., *ամուսին*.
 հայաթ, Զկլվկ., *բակ*.
 հայրսպանուտյուն, Ծվսր., *հայասպանություն*.
 հայկարա դ՛ընել, Հրվնք., *տազնապ հնչեցնել*.
 հննյրնն կըղրել, Ծվնր., *հիանալ*.
 հայրիզ, Զրգղ., *դիմելարատ՝ հայր*.
 հ՛անգըջգրլա, Մղն., *աչքալուսանք*.

հանգիստ, Վին., *գերեզման*.

հ'անգցրնել, Լճշն., *հանքցրնել*, Ծղկնք., *մարել*.

հանդա, Աստղձ., Արծվնս., Երնս., Լճք., Ծվսր., Ծկքր., Ձրգղ., Մղն., ՎԳտշ., *հանդէ*, Ծկքր., *ահա*.

հանսա, Ձրգղ., Վրդնկ., *ահա*.

հանօր տրդա, Վին., *աներորդի*.

հնշկալուսանք, Ակնք., Գվռ., Երնս., Լճշն., Ծղկշն., Կրմրգ., *հնշկանլուսանք*, Նրտս., Սրխն., Վրդնս., *աչքալուսանք*.

հնշկերը բ' ըռվել, Հրվնք., *կուրանալ*.

հաչուչի, Հցոտ., *ճոճանակ*.

հապիգ-հապիգ, ՎԳտշ., *չորեքթաթ*.

հապիկ էնել, Ծվնր., *չորեքթաթ տեղաշարժվել*.

հապնուգ, Վրդձր., *հապրուգ*, Լճք., *քարկտիկ*.

հ'առադուն, Գղմվն., Ծվգղ., *հ'առաֆտուն*, Սրխն., Գվռ., *հ'առքֆտուն*, Կրմրգ., *հ'աննվտուն*, Չվբր., *առավոտյան*.

հ'առավոտ, Լճփ., Ծղկշն., Կրմրգ., Նրտս., Դղմշ., Լճվն., Նրշն., *հառավոդ*, Ձրգղ., *հառավօդ*, ՎԳտշ., *հառավօտ*, Ախպրձ., *ըռավէտ*, Ճմբբկ., *ըռավըէտ*, Վին., *առավոտ*.

հ'առիք, Արծվք., Գվռ., Գղրք., Կրմրգ., Նրկրտ., Նրշն., Գղիվտ., Լճվն., Լճփ., Ծվգր., Հրվնք., Հցոտ., Խշղբր., Մքնս., *հ'անիք*, Լսկնք., Ծղկշն., Նրտս., Ակնք., Լնջղբ., *հանիք*, Վրդնս., *հ'առիկ*, Երնս., Ծվնր., Ծկքր., ՆԳտշ., Ծվսր., Մղն., Սրխն., Վղշն., Վրդձր., Վրսր., Գղմվն., Լճք., *առաստաղ*.

հ'առչրնեկ, Հրվնք., *առաջնեկ*.

հառսանիք, Կրճղբր., Մրտն., *հառսընիկ*, Ձրգղ., *հառսնիք*, Մ.Մսրկ., *հարսընիս*, ՎԳտշ., *հըռսանիք*, Վին., *հարսանիք*.

հավար թանլել, Կրճղբր., *օգնության կանչել*.

հավգիտ, Ձրգղ., Մղն., Լիճք, *հավդիգ*, ՎԳտշ., *հավտիկ*, Նրկրտ., Խշղբր., *ձու*.

հանր, Լճք., *հանրի*, Ձրգղ., Լճք., *հարի*, Խշղբր., *մինչև*.

հնր մրգա, Չրգղ., **հնրի մրկա**, Վրդնկ., *մինչև հիմա*.

հնրանգ՝ ախ, Երնս., *հետմիջօրե*.

հարել, Վրդար., *առողջանալ*.

հարևան, Ախարձ., Նրտս., հըրեվան, Վին., Խչղբբ., *հարևան*

հացատուն, Ախարձ., *հացատուն*.

հաքի, Ճմբբկ., **հաքթ**, Վին., *պոչ*.

հ՛եռտիգ, Ծվար., Ծվնր., Չրգղ., **հ՛էրտիգ**, Գղմվն., **հ՛էրթիս**, Գղիվտ.,

Լսկնք., Հցոտ., Վրդնկ., Վրսբ., Ծվկ., Գղրբ., Լնչղբ., Մքնս.,

հ՛էռտիս, Զլքբ., **հ՛էռտիկ**, Երնս., Չրգղ., Օկքբ., **հ՛էրթիկ**, Ծղկնք.,

հ՛էրթիկ, Ախարձ., Խչղբբ., **հ՛էրտիկ**, ՆԳտշ., **հ՛էրտիս**, Վրդար.,

երդիկ.

հէս, Ճմբբկ., Վին., *խորիգ*.

հ՛էսա, Արծվք., Լնչղբ. Նրշն., Գվռ., Լճշն., Ծղկշն., Ծվգղ., Կրմբգ.,

Մ.Սարկ., Նրտս., Սրխն., *ահա*.

հէսօր իրեք օր, Ծվգղ., *արդեն երեք օր է*.

հէտա, Չկլվկ., Սրխն., *ահավադիկ*.

հէտի, Վին., *համար*.

հէրաթաղուգ, ՆԳտշ., *անեծք է*.

հէրսի գօռօվ, Չրգղ., *համառություն*.

հ՛էք, Ծվգղ., Լճշն., *ինքնահող՝ այգողբբ*.

հ՛էքխող, Ակնք., **հէքնահող**, Խչղբբ., *ինքնահող՝ այգողբբ*.

հ՛էքուց, Գվռ., Գղմվն., Ծղկշն., Կրմբգ., Նրտս., Սրխն., *վաղր*.

հ՛էքուց չէ էլօր, Ծվգղ., **հ՛էքուց չէլօր**, Նրտս., **հէքուց չէ մէկէլ օր**,

Գղրբ., *վաղր չէ մյուս օրը*.

հ՛էքսի օրը, Արծվք., Գղմվն., *հաջորդ օրը*.

հըլիվեր, Ճմբբկ., **հըլիվեր**, Վին., *ծերունիք*.

հ՛ըղըրկել, Զվքբ., *ուղարկել*.

հ՛ըղօղել, Ծղկշն., *պարզաջրել*.

հըմ ... հըմ, Վրդնկ., *համ...համ*.

հըմա, Դղմշ., Լնչղբ. , Հրվնք., Նրկրտ., Նրշն., *հենց*.

հ՛ըմալ, Արծվնս., *այնպես*.

հ՛ըմէն տեղ, Մրտն., *ամենուր*.

հրմի, Ծղկնք., Ծվգղ., Չկլվկ., **հիմի**, Ծվգր., **հրմկա**, Լճշն., Զվբբ.,
այժմ.

հրնգնավոր, Գղիվտ., *կատաղի.*

հրնգնավորել¹, Ծվնր., *ընկնավոր դառնալ.*

հրնգնավորել², Հցոտ., Սրխն., Խչղբբ., *սարսափել.*

հրնգնավորել³, Խչղբբ., *կատաղել.*

հրնգնել գ ըլոր, Վրդնկ., *գլորվել.*

հ ընթել, Նրկրտ., *դնել թնատակը.*

հ ընծուծել, Մդն., Լիճք, **հ ընցուցել**, Վրդնս., Խչղբբ., *հանգցնել.*

հրնճի, Երնս., Ձրգղ., **հրնչի**, Ախպրձ., Գղիվտ., Գվռ., Դղմշ., Լճշն.,
Լսկնք., Ծղկշն., Ծվգր., Ծվկ., Կրմրգղ., Մ.Մսրկ., Մքնս., Նրտս.,
Սրխն., *ինչու.*

հրնտել, Ձրգղ., *դնել թնի տակ.*

հ ընցըցընել, Ակնք., Գվռ., Ծղկշն., Կրմրգ., Նրտս., Սրխն.,
հանգցնել.

հրռկել, Գվռ., Երնս., **հրռքել**, Զլքբ., Վղշն., *խոռվել.*

հրռքան, Վղշն., *խոռվկան.*

հրբ, ՎԳտշ., *մինչև.*

հրբէս, Ճմբբկ., Վհն., *ահա.*

հրբիսա, Երնս., ՎԳտշ., ՆԳտշ., *հարիսա.*

հրբոխպեր, Լճվն., **հոխպեր**, Լճք., Ձրգղ., ՆԳտշ., ՎԳտշ., **հորոխպոր**,
Ծվգղ., *հորեղբայր.*

հրբոր, ՎԳտշ., Վրդձր., *արոր.*

հիլ անիլ, Ճմբբկ., *թողնել.*

հիլօտ քնփաննակ, Արծվնս., *հիվանդոտ.*

հինկ ուրին, ՎԳտշ., *ինքն իրեն.*

հ իշխրնալ, Ձրգղ., *համարձակվել.*

հ իշկալ, Ծղկշն., Լճշն., Կրմրգ., Մդն., Նրտս., Սրխն., Հցոտ., Չկլվկ.,
Ծվգր., **հ իշկել**, Գվռ., Վրդձր., Վրդնս., **հիճկել**, Ծվնր., *նայել.*

հիսկել, Երնս., *զցել.*

հ'իստսնկջ'ըրել, Վրդնս., **հ'իստըզջ'ըրել**, Մդն., Լճք., Վրդձր.,
հ'իստըկջ'ըրել, Ծղկշն., Կրմրգ., Նրտս., Սրխն., Ծվգր., Խշղբր.,
պարգաջրել.

հիստըկել, Դդմշ., Լճփ., Ծվգր., *մաքրել*.

հ'իրար գ'ալ, Դդմշ., Սրխն., *շարժվել*.

հ'իրար տալ, Գվռ., Լճք., Լճշն., Կրմրգ., Մդն., Նրտս., Սրխն.,
Խշղբր., **հ'իրսր տսն**, Ծղկշն., *շարժել*.

հ'իրգուն, Ախարձ., Գդմվն., Ծվկ., Երնս., ՎԳտշ., Խշղբր., **հ'իրիգուն**,
Մրտն., Զվբր., **հ'իրիկուն**, Գդիվտ., Վրդնս., Դդմշ., **հ'իրկուն**, Ակնք.,
Ծվգղ., Ծվգր., Կրճղբր., Հրվնք., Լնջղբ., *երեկո*.

հ'իրկըվան, Գդմվն., Հցոտ., Նրշն., *երեկոյան*.

հ'իրիշկալ, Ակնք., *նայել*.

հուդա, Լճք., Ձրգղ., ՎԳտշ., ՆԳտշ., *այստեղ*.

հ'ուզել¹, Ծկքր., Լսկնք., Մքնս., *սիրել*.

հ'ուզել², Կրճղբր., *հարսնախոսել*.

հ'ուզելուն, Աստղձ., *հարսնախոսության ժամանակ*.

հ'ուզընգան, Ախարձ., Արծվնս., Գղբք., Գդիվտ., Երնս., Ծկքր.,
Ծվնր., Հրվնք., Մրտն., Լճք., Ձրգղ., Մդն., Նրտս., Չկլվկ., Խշղբր.,
խնամախոս.

հունա, Լճք., *այնտեղ*.

հ'ունթ, Ախարձ., Ակնք., Լսկնք., Ծվկ., Ծվգր., Մքնս., Վղշն.,
Վրդնս., **հունտ**, Երնս., Զլքր., Ծկքր., ՎԳտշ., Խշղբր., *թևատակ*.

հուտթել, Ծվգր., *հանդիպել*.

հուստ, Աստղձ., Ծվնր., Ծվգղ., *որտեղից*.

հուրիգ-հրրեղեն, ՆԳտշ., *հուր-հրեղեն*.

հուրին-հուրին, Գդիվտ., Վրդնս., *իրեն-իրեն*.

հոդա¹, Գդիվտ., Խշղբր., Սրխն., գոմում առանձնացված հատված՝
հավաքվելու և ժամանակ անցկացնելու համար.

հոդա², Ծվգղ., Հրվնք., **հոդս**, Վրդնս., *գոմ*.

հոծար, Դդմշ., *համաձայն*.

հոլըկ, Ծվկ., **հոլիկ**, Ախարձ., Ակնք., Վրդնս., Խշղբր., *շան բույն*.

հոլընդել, Մդն., *հրել*.

հ'օղօրգել, Գղմվն., *ուղարկել*.

հօնի, ՆԳտշ., *այնտեղ*.

հօնքուռ-հօնքուռ, Ակնք., *հօնքուռ-հօնքուռ*, Վրդնս., *հօնքուր-հօնքուր*, Խշղբբ., *հեծկլտալով*.

հօշնրի, ՆԳտշ., *դանակ*.

հօռթիկ, Հցոս., Վղշն., *հորթ*.

հ'օրթում, Ակնք., Վրդնս., Խշղբբ., *հ'էրթում*, Խշղբբ., *երդում*.

հօվ, Սդն., *սսվեր*.

հօրի, Աստղձ., Արծվնս., Գդիվտ., Երնս., Լիճք, Ծվնր., Ծկքբ., Ծվկ., Ջրգդ., Սդն., Մրտն., ՎԳտշ., Վղշն., Վրդձր., Վրդնկ., ՆԳտշ., *ինչու*.

հօրձրկտալ, Երնս., *ործկալ*.

հօրօխալեր, Խշղբբ., *հորեղբայր*.

ձ'ախում ձուխ խօսալ, Լնջոբբ., *նենգ բաներ ասել, ակնարկներով խոսել*.

ձ'եռ թալել, Ծվկ., *ձեռք գցել*.

ձ'եռըծխաղ, Ծվսբ., *պարի տեսակ՝ ձեռքերի շարժումներով*.

ձ'ըծում, Ակնք., Երնս., Ծվնր., Ջրգդ., ՆԳտշ., Լճք., Սդն., Վրդնս.,

ձ'ըցում, Գվն., Գղրբբ., Գդիվտ., Լճշն., Լճփ., Լճվն., Ծղկշն., Ծղկնք., Ծվգր., Կրմրգ., Հցոս., Նրկրտ., Սրխն., Վղշն., Վրդնկ., Խշղբբ., *ձձում*.

ձ'ըկել, Լճք., *զցել*.

ձ'իթխաց, Վղշն., Վրդնկ., Աստղձ., Արծվք., Գնձկ., Լնջոբբ., *ձիտխած*, ՆԳտշ., *ձիթհանք*.

ձ'ու, Ակնք., Գվն., Գղմվն., Ծղկշն., Լճշն., Ծվգդ., Կրմրգ., Նրտս., Սրխն., Վրդնս., Վրսբ., Խշղբբ., *ձու*, Վհն., Ճմրբկ., *ձու*.

ձ'ուկ բ'ընօղ, Ծվգր., *ձկնորս*.

ձ'ուն քրոթել, Կրձղբբ., *ձյունը մաքրել*.

ձօղ եցկել վրոեճ, Լճվն., *վրան ձող հազցնել*.

դաբաղ, Ճմրբկ., Վհն., *դդում*.

դըռդալի, Ճմրբկ., *դըռդալի*, Վհն., *եզիպտացորեն*.

դըռձղըռձան, Ճմրբկ., *դըռձղըռձուկ*, Վհն., *կրճիկ*.

ղըսըր, Խչղբր., ստերջ.

ղրրկել, Ախալք., Չկլվկ., ուղարկել.

ղուշ, ճմբրկ., Վհն., թռչուն.

ղօլ, ճմբրկ., Վհն., կողմ.

ճագըղգաք, Չրգղ., **ճագըտկասպ**, Ծկքր., **ճսկատկասպ**, Դիմշ., **ճատկասպ**, Ծվգղ., **ճստկըկսնպ**, Կրմրգ., **ճակատին կասպելու շոր.**

ճախ, ճմբր., *փայտ.*

ճամբախ, Ակնք., Լճվն., **ճսմբսնխ**, Վրդնս., **ճամպախ**, Երնս., Չրգղ., *ճանապարհ.*

ճսմբսնքնկ, Հցոտ., *փոքր շղթա.*

ճամպա, Մդն., **ճամփա**, Վրդնս., Խչղբր., *ճանապարհ.*

ճամպել, Վրդձր., **ճսմփել**, Գղրք., Լնջղբ., Լճփ., **ճամփել**, Լճվն.,

Ծվկ., Լսկնք., Մքնս., **ճամփխել**, Աստղձ., Լսկնք., ուղարկել.

ճսմփու դ ընել, Դիմշ., *ճանապարհել.*

ճան, Նրկրտ., *վեգ.*

ճանգել, Չլքր., ուժեղ քորել.

ճանգըռթել, Գղմվն., **ճանգըռտել**, Չրգղ., *ճանկել.*

ճավիկ, Օղկնք., դաշտից բերված բույսերով թթու.

ճար, Ախալք., Ծվկ., **ճսր**, Արծվք., *բակի մուտք.*

ճարընգան, Ախալք., Երնս., Լճփ., ՆԳտշ, Խչղբր., **ճսրընգան**, Վրդնս., Վրդձր., *մուրացկան.*

ճեղ, Ծկքր., Ծվնք., Մդն., Երնս., Լճք., **ճետ**, Գղիվտ., Վղշն., **ճետ**, Նրկրտ., *աքաղաղ.*

ճեռօկ, ՎԳտշ., *ձև, սեթևեթանք.*

ճեղիկ, ՆԳտշ., *փոքր կարաս.*

ճեքմ, ճմբրկ., **ճրճրմ**, Վհն., *տենդ.*

ճըզըռել, Արծվք., Գղիվտ., *կուշ գալ, ճկռել.*

ճըժօվ, Լճշն., Երնս., Լճք., *հղի.*

ճըլոր, Վղշն., *փոքր կճուճ.*

ճըլօթել, Ակնք., Վրդնս., Խչղբր., *ապտակել.*

ճըլօրիլ, Վհն., *թառամել.*

ճըխլախասն էնել, Վղշն., *ծխնիից հանել.*

ճըխնախասն, Նրշն., *ծխնին պոկված.*

ճըխտել, Գղմվն., Վրսր., *կճուճի մեջ պանիք լցնելով՝ ժածիկ պատրաստել.*

ճըղել, Գղրք., Ծվնր., *պատռել, կտրել.*

ճըղօպուր, Ճմբրկ., *ճըղօպօր,* Վհն., *ընկույզ.*

ճըմուռ, Ակնք., Խշղբր., Վրղնս., *նոր թխած բոքոնի կտորները՝ հալած յուղով խառնված.*

ճընջուխ, Ծկքր., *ճնճղուկ.*

ճըռ, Երնս., *ոչխարի հոտ.*

ճըռիկ, Զվբր., *ծղրիղ.*

ճիթ, Ճմբրկ., ճիտ, Վհն., *ողկույզ.*

ճիծ, Ախպրձ., Ծկքր., Լճշն., Լճվն., Ծղկնք., Ծվգր., Ծվնր., Կրճղբր., Կրմրգ., Հրվնք., Հցոտ., Ձրգղ., Մղն., Մրտն., Նրկրտ., Նրշն., Նրտս., Սրխն., ՎԳտշ., Վղշն. Վրղնկ., Վրղնս., Վրսր., Մ.Մարկ., ՆԳտշ., Ակնք., Աստղձ., Արծվնս., Գնձկ., Գվռ., Գղմվն., Գղրք., Գղիվտ., Դղմշ., Երնս., Զլքր., Լնշղբ., Լճք., Լճփ., Ծղկշն., Լսկնք., Ծվգղ., Ծվկ., Սքնս., *էրէխա.*

ճիկ տալ, Գնձկ., *ծիկրակել.*

ճիտ, Ճմբրկ., *պարանոց.*

ճոթ, Արծվք., Ծվգր., Նրտս., Սրխն., Վղշն., *ճոտ,* Լիճք, *ծայր.*

ճօպան, Դղմշ., *հաստ պարան.*

մննդնագ, Ծվնր., *մննտակ,* Սրխն., *էգ գումեշ.*

մազիս համբարքի չափ, Գղմվն., *անթիվ-անհամար.*

մախձը, Ճմբրկ., *մախձ,* Վհն., *ցոզոլ.*

մակի, ՎԳտշ., *մաքի.*

մամե, Գղիվտ., Զլքր., *մմմիկ,* Հցոտ., *տատ.*

ման գ՛ալ, Հրվնք., Սրխն., *որոնել.*

մանի, Ակնք., Վրղնս., *նման է, կնմանի.*

մանջ, Ծվնր., Վղշն., *մաճ.*

մանոթ, Լճշն., Կրմրգ., Հրվնք., Հցոտ., Նրտս., Սրխն., Ծղկշն.,
 Արծվք., Գնձկ., Գվռ., Գղրք., Զվբբ., **մառոթ**, Լսկնք., Ծղկնք., Մրտն.,
 Նրշն., Չկլվկ., Վրդնկ., Վրսւ., Ակնք., Արծվնստ., Գղհվտ., Խշղբբ.,
 Մքնս., **մառտ**, Գղմվն., Դղմշ., Ծվսր., ՎԳտշ., **մարթ**, Վհն., *ամուսին*.
մառթի տալ, Ծվգր., *աղջկան ամուսնացնել*.
մատղաշ, Արծվնս., *մանկահասակ, մատաղ*.
մարեյ, Ծվգղ., *տրորելով ջրի մեջ լուծել*.
մենձ, Լճվն., *մեծ*.
մեռել-կենտան, Վրդձր., *ողջ ցեղը՝ անցածներով ու ներկաներով*.
մեր կըշտին, Գղմվն., *մեզ մոտ*.
մէ բ՛երան, Ծվգղ., *մեկ անգամ*.
մէ կաթ, Լսկնք., Մքնս., *մի կաթիլ*.
մէ ճանգ, Նրշն., *մի ամի*.
մէ մաղ, Ծվնր., *մի քիչ*.
մէ պուտ, Լճփ., Լճվն., Լսկնք., Մքնս., *մի քիչ*.
մէ փըշուր, Երնս., Լսկնք., Ծկքբ., Մքնս., *մի քիչ*.
մէ փըռտիգ, Երնս., *մի քիչ*.
մէ քիճ, Ծվգղ., **մէ քիչ**, Նրշն., *մի քիչ*.
մեմմըտել, Գնձկ., *անհանգստությունն անցնել, հանդարտվել*.
մեզ ավուր, Ծկքբ., *մեկ օրվա*.
մեզլու, Հցոտ., *քարկտիկ*.
մեթըքա, Լճվն., **մեթըքսի**, Հցոտ., **մեթիքա**, Վղշն., **մեթքա**, Ծղկնք., *մի քիչ*.
մեկ հըլնել, Ծվգր., *միաբանվել*.
մեշու, Լճփ., Ծղկշն., Լճշն., Կրմրգ., Նրշն., Նրտս., Չկլվկ., Սրխն.,
 Վղշն., Արծվք., Գվռ., Գղրք., Դղմշ., Երնս., Ծկքբ., *մի քիչ*.
մըգա, Ծկքբ., Ծվսր., Ծվնր., Չրգղ., Մղն., ՎԳտշ., ՎԳտշ., Վրդձր.,
 ՆԳտշ., Երնս., Լճք., **մըկա**, Ախպրձ., Ակնք., Աստղձ., Արծվնս.,
 Գնձկ., Գվռ., Գղհվտ., Դղմշ., Զլքբ., Լնջղբ., Լճփ., Ծղկշն., Լճվն.,
 Լսկնք., Կրձղբբ., Կրմրգ., Հրվնք., Մ.Մսրկ. Մրտն., Նրկրտ., Մքնս.,
 Նրտս., Սրխն., Վղշն., Վրդնկ., Վրդնս., Ծվգրղ., Ծվկ., Խշղբբ., *այժմ*.
մըզլօր, Ծվկ., *հաջորդ օրը*.

մրդափոխ, Մդն., *հղի*.

մրթել, Արծվնս., *վերմակի երես*.

մրթիքա, Ճմբբկ., *մի քիչ*.

մրժ, Հցոտ., Նրշն., Սրխն., *մառախուղ*.

մրժիկ, Հրվնք., *մրջուն*.

մրլիկ, Սրխն., *մրջուն*.

մրխրոնել, Ծվսր., *մեխերով գամել*.

մրհար, Ճմբբկ., *համար*.

մրհի, Վհն., *այժմ*.

մրդակ, Ճմբբկ., Վհն., *շեմ*.

մրդօզիգ, Ծկքր., *մողես*.

մրնա, Չրգդ., *ժամանակ անց*.

մրնած, Ծվսր., *մրնաց*, Լճփ., Լսկնք., Հրվնք., Հցոտ., Վրդնկ., Արծվք., Գորք., *այնուհետև*.

մրնէր, Վրդնկ., Ծվսր., *նմանվում էր*, *մրնի*, Վրդնկ., *նմանվում է կնմանի*.

մրուահաց, Ճմբբկ., *հոգեհաց*.

մրռու, Վրդնս., Ծղկշն., Լճշն., Ծվգդ., Կրմրգ., Հցոտ., Մդն., Նրտս., Սրխն., Վրդձր., Վրսր., Ակնք., Գվռ., Գղմվն., Լիձք, Ծկքր., Ծղկնք., Նրկրտ., Խշղբր., *կծու*.

մրռութ, Զլքր., *մրռուտ*, Ծկքր., *շուրթ*.

մրռչեմ, Լնջղբ., *մրջուն*.

մրսկերանք, Գնձկ., *տառապագին աշխատանք*.

մի հանքի, Նրկրտ., *շտապ*.

միճանկ, Կրճղբր., Աստղձ., *միջագ*, Մդն., *մենակ*.

միճինգ, Ծվսր., *մեծ պասի կեսին թխված գաթա*.

մինանգ, ՎԳտշ., *մինանկ*, Գղմվն., Ծվգդ., *միյնանկ*, Ծվսր., *մենակ*.

մինչեվ էս քանօր, Նրշն., *մինչև վերջերս*.

մինչեվի, Արծվք., Զվբր., *մինչև*.

միշտական, Ծղկնք., *միշտ*.

միտը էթալ, Զկլվկ., *մոռանալ*.

միրաբ, Մդն., *միրան*, Նրտս., *միրավ*, Ախայրձ., Ակնք., Գղրք., Գղիվտ., Երնս., Ծվգր., Կրմրգ., ՎԳտշ., Վրդնս., *ջրաբաշխ*.
մուլ, Ճմբբկ., *մուլ*, Վհն., *ծուխ*.

մուխ, Ծղկշն., Լճշն., Լսկնք., Ծվգղ., Ծվգր., Ծվնր., Կրմրգ., Մդն., Մքնս., Նրտս., Սրխն., Վղշն., Վրդնս., Վրսր., Ակնք., Գնձկ., Գվռ., Գղմվն., Երնս., Զլքր., Լնջղբ., Լճք., Ծղկնք., Հցոտ., Խչղբր., *ծուխ*.
մունանթ, Ակնք., Վրդնս., Խչղբր., *ղժգոհություն*.

մունաթ գ ալ, Մրտն., *ղժգոհություն հայտնել*.

մուռ, Վհն., Մքնս., Սրխն., *ռխ*.

մուռը խանել, Գղիվտ., *վրեժ լուծել*.

մուռթուխա, Ակնք., *մուռթուղա*, Լճփ., Կրմրգ., Նրտս., Սրխն., Ծղկշն., *մուռթխա*, Վրդնս., *մուռտուղա*, Ծվգղ., *խորիգ*.

մուրաղ, Արծվնս., *մուրագ*.

մուրուս, Արծվք., *մորուք*.

մոզի, Վրդնս., Խչղբր., *մոզիկ*, Հրվնք., *երկրորդ ամուսնու տուն մոր հետ տարվող երեխա*.

մոլլաբբրի, Վհն., *քարկտիկ*.

մոխիք, Ճմբբկ., Վհն., *մոխիք*.

մոծիլ, Նրտս., Սրխն., Վրդնս., Ակնք., Գվռ., *մոծիլ*, Ծկքր., Խչղբր., *կայծ*.

մոծիք, Լճշն., *մոխիք*.

մոռոզրիկ, Կրմրգ., Նրտս., Վրդնս., Գվռ., Ծղկշն., Խչղբր., *մոռոզորիկ*, Ակնք., *մոռոզիգ*, Ծվգղ., Մդն., Երնս., Լճք., *մոռոզիկ*, Լճշն., Վրսր., Ծվգր., *ոցմոռոզիկ*, Սրխն., *մոռես*.

մոտկընալ, Դդմշ., Սրխն., *մոտենալ*.

յւ... ւն, Ծվսր., *կամ ... կամ*.

յաբա, Նրկրտ., Ճմբբկ., Վհն., Խչղբր., *յւրբւ*, Ակնք., Զլքր., Վրդնս., *եղան*.

յախնի, Գղրք., Ծվգղ., *մտով և կարտոֆիլով, սոխով ճաշ*.

յաղու, Սրխն., *դառը*.

յւշ, Վրդնկ., *յաշ*, Սրխն., *տարիք*.

յեթիմ, Ծղկնք., *յեթում*, Դոմշ., *որբ*.
 յեղըռճիգ, Ջրգոլ., *յեղըռջիգ*, Երնս., Մոն., Վրդձր., *յեղըռճիկ*, Լճփ.,
 Լճշն., Ծվգր., Նրսու., Նրկրտ., Սրխն., Վրդնս., Վրսր., Ակնք.,
 Ծղկշն., Խշղբր., *եղինջ*.
 Կեղնաղ, Վրդձր., *խոււմբ*.
 յեղունեկ, Ծվսր., *յեղվրնեգ*, Ծվնր., *յեղվրնեկ*, Սրխն., *աղավնի*.
 յեռախօս, Ջվբր., *հեռախոս*.
 յեռստտ, Լսկնք., Մքնս., Սրխն., *բարկացկոտ*.
 յերաբ, Ջլբր., *արդոբ*.
 յերփի, Արծվնս., *եղան*.
 յերօռթական, Ծղկնք., *չափի միավոր*.
 յէխձի, Ճմբրկ., *յէխցի*, Վհն., *եկեղեցի*.
 յեղըծու, Ճմբրկ., *յղըրծու*, Վհն., *ձվածեղ*.
 յեշիլ, Վհն., *նայել*.
 յօրդան, Արծվնս., *յօրդան*, Վղշն., *վերմակ*.
 նախըռջի, Մքնս., Սրխն., *նախըռայան*
 նախըռագ ընա, Լսկնք., Մքնս., նախիր գնալու համար
 անասունների հավաքվելու վայրը.
 նահաղգել, ՎԳտշ., *նախատել*, *հեռու վանել*.
 նան, Ճմբրկ., *նանի*, Վհն., *տատ*.
 նաֆար, Վրդնկ., Նրշն., *ընտանիքի անդամ*.
 նանփտուլ, Գնձկ., *մետաղալար*.
 նեղէնալ, Լսկնք., Մքնս., *վիրավորվել*.
 նեղութեն, Վրդնկ., *նեղություն*.
 նեռս մոնել, Լնջղբ., *ընդունել*.
 նընջեցել, Երնս., *ննջեցյալ*.
 նըշանդրվել, Ծկբր., *նըշանտրվեք*, Վրդնկ., *նշանդրեք*.
 նըշանլու, Արծվնս., Լճփ., *նշանված*.
 նըստել, Ծվգր., *բնակվել*.
 նոր, Լճփ., Ծղկնք., Չկվկ., *դրանից հետո*.
 շանն, Վրդնս., *եղան*.

շանժ, Գնձկ., *աթարի շարք*.

շանժին, Ծղկնք., *չափի միավոր*.

շաղվոր, Գղմվն., Չկլվկ., *շատ մարդիկ*.

շաղ, Լսկնք., Սքնս., *ցող*.

շանվոռթի, Դղմշ., թեթև հանդիմանական արտահայտություն.

շանտըղի, Վրսր., թեթև հանդիմանական, երբեմն չեզոք արտահայտություն.

շենքել, Սրխն., *աթարը բրգաձև շարել*.

շընախավոր, Ծվսր., Սրխն., *շնորհավոր*.

շընտխկին, Կրճղբր., *կարգին, շնորհքով*.

շըշկըռել, Դղմշ., Սրխն., *շփոթվել*.

շըվաք, Ճմբբկ., Վին., *ստվեր*.

շըրըփալօվ, Չկլվկ., *արագ*.

շըփանա, Կրմրգ., *դռան շեմ*.

շիդգել, ՎԳտշ., **շիտկել**, Ձլքր., *շրջվել*.

շիշնգ, ՎԳտշ., *երկու տարեկան գառ*.

շիքել, Գնձկ., Հրվնք., *շինել*.

շոր կմրօղ, Ծղկշն., *դերձակ*.

շտափիլ, Վին., *ուշաթափվել*.

շուն-շանգանլ, Դղմշ., *անպետք մարդիկ*.

շուշմբանղ, Վրսր., *ապակեպատ պատշգամբ*.

շուշուղ, Սրտն., **շուշուտ**, Արծվնս., Սրխն., *արագ, շտապ*.

շուրթ, Ծվգղ., *թոնրի եզրերը*.

շուք, Ակնք., Երնս., Ծղկշն., Խշղբր., **շուք**, Վրդնս., **շուկ**, Լճք., Սղն., *ստվեր*.

շօխկ, Լճշն., *ստվեր*.

շօշ, Ծվգրղ., Հրվնք., *լայն ճանապարհ*.

շօռ աչք, Արծվնս., *վավաշոտ*.

չաղ, Լճփ., *գեր*.

չանիչ, Ծղկնք., *չամիչ*.

չան լուս, Հրվնք., *մինչև լույս*.

չնշկն, Նրտս., *երանի*.

չէչմակ, Ճմբբկ., Վին., *ակնոց*.

չըկըմիշեղ, Գնձկ., *խնայել*.

չըմբուլ, Վղշն., *էշի սանձ*.

չըմդէ, Գնձկ., *չգիտեմ, հնարավոր է*.

չընտիգ, ՎԳտշ., *կտորից պայուսակ*.

չըռիգ, Ծվար., Ծվգղ., Մղն., ՎԳտշ., Վրդձր., Ծկքր., **չըռիկ**, Ախպրձ.,

Լսկնք., Ծղկնք., Ծվգր., Ծվնր., Մքնս., Նրկրտ., Վղշն., *ջրհորդան*.

չըռկօթան, Լնջղր. Սրխն., Նրտս., **չըռնակոթ**, Արծվքր., Գվռ., Երնս.,

չըռնակօթ, Գղրք., Ծղկշն., Հցոտ., Լճփ., Նրտս., **չօնըկոթ**, Կրմրգ.,

չըռոթան, Ճմբբկ., Վին., *ջրհորդան*.

չըփլաղ, Գղհվտ., Սրխն., *մերկ*.

չըքեղ, Հրվնք., Սրխն., *խրել*.

չըքեղ, Ճմբբկ., **չըքրեղ**, Վին., *մինչև*.

չըքեղ լիս, Ճմբբկ., *մինչև առավոտ*.

չինաշխարհիկ, Արծվնս., *չնաշխարհիկ*.

չոռս բ օլորը, Նրշն., Սրխն., *չուրջը*.

չոռսըմնտ, Գվռ., **չոռսմատ**, Վրսր., *եղան*.

չոթ, Ճմբբկ., Վին., *արոր*.

չում, Հցոտ., Սրխն., **չումի**, Ծղկշն., Գնձկ., **չումքի**, Արծվք., **չումկի**,

Երնս., Վրդձր., *մինչև*.

չումի մրկա, Գղհվտ., *մինչև այժմ*.

չուր, Լսկնք., Ծվգր., Ծվկ., Ծվնր., Կրմրգ., Սրխն., Վրդնկ., Ակնք.,

Գվռ., Գղհվտ., Երնս., Զլքր., Ծկքր., Հցոտ., Սրտն., Մքնս., ՎԳտշ.,

Վրդնս., Խջղրր., **չուրի**, Ակնք., Գվռ., Երնս., Լնջղր., Ծվար., Լճվն.,

Ծվգղ., Չրգղ., Սրտն., Մքնս., ՎԳտշ., ՆԳտշ., Վրդձր., **չուրմի**, Վղշն.,

մինչև.

չուր լուս, Ծվգղ., *մինչև առավոտ*.

չուր մրկա, Լսկնք., *մինչև այժմ*.

չօլ, Վրսր., *անմշակ տարածություն*.

չօլի խամեմ, Վրդնկ., *ուրց*.

չօրթան, Ծղկնք., *քամած և գնդերի ձևով չորացրած թան.*

չօրթնե ճաշ, Արծվնս., *չորթանով պատրաստվող ճաշ.*

չօրեք կօղմանց, Սրխն., *բոլոր կողմերից.*

չօք, Մ.Մսրկ., *ծունկ.*

պաբե, Ծվսր., Լճվն., Ծվնր., Մրտն., Վրդձր., ՆԳտշ., Երնս., Լճք., Ծկքր., Ծվսր., *պապե*, Ջլքր., Վղշն., *պապ.*

պադարաք, Ծվգր., *պնդարաք*, Արծվք., Սրխն., Նրտս., *պադարագ*, Երնս., *պադարակ*, Ծվգղ., Վրդձր., Ծկքր., *հոգեհաց.*

պադրռդել, Մրտն., *պնտրռտել*, Սրխն., *ճաքճքել.*

պադրռել, Ծղկնք., Չրգղ., Մրտն., Վրդնս., Ակնք., Խչղբր., *պնդրռել*, Սրխն., *աստել.*

պալ, ՎԳտշ., *պնլ*, Հրվնք., Հցոտ., *ժայռ.*

պախկըվել, Դդմշ., Վրսր., *պնխկըվել*, Սրխն., *թաքնվել.*

պախս, Ծվնր., Մրտն., Նրկրտ., Վրդնկ., *պահք.*

պակել, Ծկքր., ՎԳտշ., Վրդձր., *պնքել*, Սրխն., *համբուրել.*

պաղ¹, Վրսր., ՆԳտշ., Երնս., Ծկքր., *պնղ*, Սրխն., *սառը.*

պնղ², Նրտս., Ծղկշն., *սառույց.*

պաղել, Մրտն., *պնղել*, Գղրք., *սառչել.*

պաճառավոր, Ակնք., Վրդնս., *պնճառավոր*, Սրխն., *հղի.*

պննջննր, Ճմբրկ., *պննջար*, Վհն., *եղինջ.*

պաչել, Ծղկնք., Խչղբր., *համբուրել.*

պնպական, Գնձկ., *պապերից եկող.*

պնոգաջ՝ ըրել, Գվռ., Սրխն., *պրոզրճըրիլ*, Ճմբրկ., *պրրզրճըրիլ*, Վհն., *պարգաջրել.*

պնոզել, Գղրք., Սրխն., *մեկնել.*

պաս, Ծվնր., Նրկրտ., *սպաս.*

պատ ու հ նոթիք էնել, Լսկնք., *պատ ու հ նոթիք էնել*, Խչղբր., Սքնս., *ամբողջ տունը մաքրել.*

պատի իսետ, Արծվնս., *պատի մոտ.*

պատրօն, ճմբրկ., Վին., *սկեսրայր*.

պարկել, Աստղձ., *ծննդաբերել*.

պաքել, Խչղբր., *պաքել*, Ակնք., Վրդնս., *համբուրել*.

պաք-պրոօշտի, Լսկնք., Սքնս., *համբուր*.

պել, ճմբրկ., Վին., *կնքահայր*.

պելակին, ճմբրկ., *պրլակին*, Վին., *քավորակին*.

պեձ, Երնս., *պեձ*, Սրխն., *պեձ*, ճմբրկ., *պրէձ*, Վին., *կայծ*.

պրգոդի, Ծվգո., Լիճք, *պրգոդիգ*, Երնս., Ծկբր., Ծվնր., Ծվնր., Սղն.,

ՎԳտշ., Գղմվն., Զլքր., Զվբր., *պրգոդիկ*, Ծվսր., Լճք., *պրգոտիգ*,

Սրտն., *պրգոտիկ*, Լճվն., Վղշն., *պրստիկ*, Ակնք., Գնձկ., Գղիվտ,

Լճշն., Լսկնք., Ծղկնք., Սրտն., Չկլվկ., Վղշն., Վրդնկ., Վրսր.,

Կրմրգ., Վրդնս., Սքնս., Մ.Մսրկ., Խչղբր., *պրստի*, Արծվք., Դղմշ.,

Լնջղբ., Ծվգր., Նրշն., *պրստի(կ)*, Գվո., Ծղկշն., Կրճղբր., Հրվնք.,

Հցոտ., Նրտս., Սրխն., *փոքր*

պրլեճ էնել, Վղշն., Զրգո., բերքահավաքից հետո մնացածը հավաքել.

պրլուլել, Մ.Մսրկ., *պրլուրել*, Ծղկշն., *գլանաձև փաթաթել, կոլուլել*.

պրլօլիկ, ճմբրկ., *պրլծրիկ*, Վին., *կլոր կլոր*.

պրղօղել, Վրսր., Սրխն., *մրսել*.

պրնդըպրռունգ, Վին., *լիքը*.

պրնդի, Սրտն., *թանձր*.

պրշկել, Լճփ., *պրջգել*, Վրդձր., *ձեռքերով պոկել*.

պրռծրնել, Նրշն., Սրխն., *փրկվել*.

պրռձնել, Գղբք., *ավարտել*.

պրսագվել, Գղմվն., Զվբր., Ծվգո., *պրսակվել*, Ծղկշն., Լճշն., Ծվգր.,

Նրշն., Վրսր., *ամուսնանալ*.

պրսակ էթալ, Կրմրգ., *գնալ հարսին բերելու*.

պրսակավոր, Կրմրգ., պսակի արարողության մասնակիցներ, հարսանիքավորներ.

պրսակել Չկլվկ., Դղմշ., Ծղկնք., *ամուսնացնել*

պրստրկութուն, Արծվնս., *մանկություն*.

պրտըտցրնել, Հրվնք., *ման տալ*.

պըրանվիլ, Վին., *պառկել*.
 պինձ, ՎԳտշ., *պինչ*, Սրխն., *պինչ*.
 պուբուզել, Ջրգդ., *պպզել*.
 պուբուջագ, ՎԳտշ., *ծոծրակ*.
 պուդ, Ծվգդ., Ծկքր., *պուտ*, Ծղկշն., Ծվգր., Կրմրգ., Հցոտ., Սրխն.,
 Վրսր., Ակնք., Գվռ., Գղրք., *կաթիլ, պուտ*.
 պուդուգ, Մդն., *պուդուկ*, ՆԳտշ., *պուտուկ*, Նրշն., Վրդնս., Վրսր.,
 Ակնք., Երնս., Ծվգր., Խչղրր., *փոքր կճուճ*.
 պուզ, Ծվգր., Սրխն., Գվռ. Ծղկշն., Ծղկնք., Ծվգդ., *սառույց*.
 պուլիգ, ՆԳտշ., *պուլիկ*, Կրճղրր., *փոքրիկ կճուճ*.
 պուճուճակ, Լճի., Լճշն., Ծղկնք., Կրմրգ., Սրխն., Վղշն., Վրդնս.,
 Վրսր., Ակնք., Գվռ., Գղրք., Զլքր., Ծղկշն., Նրստ., Խչղրր.,
պուճուջագ, Վրդճր., *պուջուջագ*, Լճք., Ծկքր., Մդն., *ծոծրակ*.
 պուշ, ՎԳտշ., *շիլ, շեղաչք*.
 պուջաղ, Ծվնր., *անկյուն*.
 պոզ, Ճմբբկ., Վին., *եղջյուր*.
 պոզել, Վղշն., *պոզ թնչել*, Սրխն., *միզել*.
 պօպօքի մեչ, Ծղկնք., *ընկույզի միջուկ*.
 ջաննա ջուղեք, Գղմվն., *ինչ-որ տղաներ*.
 ջ'ախճրբան, ՆԳտշ., *ջ'ախճրպան*, Գղիվտ., Ծվնր., Խչղրր.,
ջ'ախճրփան, Ակնք., Վղշն., *ջ'ախճրփան*, Վրդնս., *ջրաղացպան*.
 ջ'աղած, Ծվնր., *ջ'աղաց*, Ակնք., Վղշն., Վրդնս., *ջ'աղաճ*, Ծկքր.,
 ՆԳտշ., *ջ'աղաչ*, Գղիվտ., Լճվն., Զվբր., *ջրաղաց*.
 ջաղդա, Ծվնր., Լճվն., Ծվնր., ՎԳտշ., Վրդճր., Վրդնկ., Արծվնս.,
 Գղիվտ., Զլքր., Լիճք, Ծկքր., Լսկնք., *ճանապարհ*.
 ջանմ, Վղշն., *քանակ, չափ*.
 ջայել-ջուուլ, Մ.Մսրկ., *ջահելներ*.
 ջան¹, Լճվն., *հոզի*.
 ջան², Նրստ., ղիմելաբառ է.
 ջանդակ, Զլքր., *մարմին*.
 ջանդառդի, Ծվկ., *ծուլլ, անբան*.
 ջեք, Լսկնք., Կրճղրր., ՎԳտշ., Մքնս., Մ.Մսրկ., *գրպան*.

ջեվիկ, Վրար., երկվորյակ.

ջերգով, Ծվգր., շարքով.

ջերուտուն, Գղմվն., ջերմություն.

ջըլեր, Երնս., անկողին.

ջ ըխալալ, Արծվնս., ճողփել, փխբ. զգացում ունենալ.

ջըխսով, Վրդնկ., երկուսով.

ջըղա, Վրդձր., գլխի ցցված մազ, ամբրոցին ցցված ավել, ամուսին.

ջըղիզ, Երնս., Լիձք, ջրղինձ, Սրխն., գիծ.

ջըվն թե, Գղմվն., <գիվն թե՛ իբր թե.

ջ՛ըրդուկ, ՎԳտշ., ջրտուք.

ջ՛ըրի, Մրտն., ջրիկ.

ջ՛ըրի միրավ, Լձք., ջրաբաշխ.

ջ՛ըրճընքել, Դղմշ., ջուր ցանել.

ջ՛ոճ, Ծկքր., Ծվնր., Ջրգղ., ՎԳտշ., Վրդձր., Երնս., ջ՛ոջ, Ակնք., Աստղձ., Արծվնս., Արծվք., Գվո., Գղրք., Դղմշ., Զլքր., Լճփ., Լսկնք., Ծվգր., Կրճղբր., Հցոս., Մքնս., Մրտն., Չկլվկ., Վղշն., Վրդնկ., Վրդնս., Վրար., Ծղկնք., մեծ.

ջ՛ոճընալ, Ծվգղ., մեծանալ.

ջ՛ոջօ, Ակնք., Արծվնս., ջ՛օջօ, Վրդնս., տարեց տղամարդ.

ջուլ, Գղրք., Վրդձր., անկողին.

ջուլ-փալաս, Ծվգր., անկողին.

ջուխտ, Լնջղբ., գույգ.

ջուղաբ, Ծվկ., Չկլվկ., լուր.

ջուղաբ անել, Ծվգր., ջուղաբ էնել, Ծկքր., լուր ուղարկել.

ջուվար, Մ.Մսրկ., Խչղբր., ջրբաշխ.

ջ՛օգել¹, Մրտն., ընտրել.

ջ՛օգել², ՆԳտշ., գլխի ընկնել.

ջօզլուկ, Գղմվն., ակնոց.

ջ՛օկ, Նրշն., առանձին.

ջ՛օկըռտել, Աստղձ., ջոկոտել.

ջ՛օկու, Հրվնք., առանձին.

ջ՛օձօ¹, Ծվսր., Ծվնր., ՆԳտշ., ջ՛օջօ, Աստղձ., Երնս., Լձք., ձեր կին.

ջ'օճօճ, Վրդձր., դիմելաբառ՝ ուղղված տարեց անձին.

ջ'օջրնալ, Նրշն., *մեծանալ.*

ջ'օվ, Սրխն., Հցոտ., *ծղոտից չվան, կեւ.*

ռաստ գ'ալ, Ծվար., Վրար., Երնս., *հանդիպել.*

որժքանր, Ծղկշն., *ռանչպար, հողագործ.*

սանյսան, Վրդնս., **սայսոն**, Ակնք., *բաժակ.*

սանգ գ'ալ, Հրվնք., *սագել.*

սանոուց, Ծղկշն., Նրսու., *սառույց.*

սաբախտան, Ծվար., Լճշն., Լճվն., Ծվկ., Ծվնր., Վրճղբբ., Ձրգղ., Մրտն., Մբնս., ՎԳտշ., Վրդնկ., Վրդնս., ՆԳտշ., Ակնք., Լճք., Լսկնք., Մդն., *վաղ առավոտյան.*

սաբախտնախառ, Վդշն., *վաղ առավոտ.*

սալըխօվ, Վրդնկ., *ըստ լուրերի.*

սաղուծ, Վհն., *ծամոն.*

սառիծ, Վհն., *սառույց.*

սարոն, Վհն., *շեկ.*

սեղանին քաշել, Ծվգրդ., *դնել սեղանին, հյուրասիրել.*

սեվ ու սուք, Ծվգղ., *ծանր իրավիճակ, սուգ.*

սեվ քեմուր, Հրվնք., *շատ սեվ.*

սելաֆ, Ծկքր., *տեղատարափ.*

սեր ին, Գդմվն., *սիրում էին.*

սըբաս, Գղրք., Ծվգղ., Վրար., **սըպաս**, Մրտն., Նրկրտ., *թանապուր.*

սըհենց, Ճմբբկ., Վհն., *այսպես.*

սընդոն, Ճմբբկ., **սըմքոն**, Վհն., *թոնրի կլ.*

սըրախ, Ախպրձ., ՎԳտշ., Վրդնս., Ծվկ., Ակնք., Արծվք., Լնջղբ., **սըրայ**, Ծվգղ., *հացատան նախասրահ.*

սըրպանկ, Երնս., **սըրփանք**, Գղրք., Ծվգղ., Նրկրտ., *ընկերք.*

սըքա, Արծվնս., *իրրն զարդ գործածվող ոսկեղրամ.*

սիրեխ, Ծղկնք., *բանջարի տեսակ է.*

սիլօգ, ՎԳտշ., **սիլօս**, ՆԳտշ., *մանր կտրատված կաղամբով և այլ բանջարեղենով թթու.*

սինօռ, ՎԳտշ., Արծվք., *սահման.*
 սիրաձ անել, Գղմվն., *սեր անել.*
 սիրօղ, Արծվնս., Գնձկ., *սիրեկան.*
 սուրու, Նրշն., *ոչխարի հոտ.*
 սոլ, Լսկնք., *կոշիկ.*
 սօսի, Երնս., Ծվգղ., ՎԳտշ., Վրդնկ., *փռուս թխված հաց.*
 սոյ, Մրսն., *ցեղ.*
 սօլ ու սրբատություն, Աստղձ., *սով.*
 վախտ, Հրվնք., Հցոտ., Մ.Մսրկ., Ծվգր., Վհն., *ժամանակ.*
 վախտին, Չկլվկ., *ժամանակին.*
 վահրը, Ճմբրկ., Վհն., *թարախ.*
 վայ ննչարու, Կրմրգղ., *ստիպված.*
 վառթի նրման, Ծվգր., *շատ լավ, հոգատարություն.*
 վարելէն, Հցոտ., *վարելու համար տրվող վարձ.*
 վենձ, Ծվգղ., *մեծ.*
 վեռչինք, Վրդնս., *իրիկնապահ.*
 վէրօ, Վրսր., *վէրօք, Վրսր., դույլ.*
 վէնց, Ճմբրկ., *վրէնց, Վհն., ինչպես.*
 վեռցակ, Ճմբրկ., *վրէրցակ, Վհն., աքաղաղ.*
 վեր ունիլ, Ճմբրկ., *վրէր ունիլ, Վհն., վերցնել.*
 վերդի, Ճմբրկ., *որտեղ.*
 վրգքօք, Ծղկնք., *վզակոթ.*
 վրռըշնել, Երնս., Ծվգղ., *կարմրատակել.*
 վրռթըկալ, Ծվգր., *բորբոքվել.*
 վրը ճրխնի, Գղրք., Լնջղր., *կիսաբաց.*
 վի ր վորանց ա, Մրխն., *ո՞ւմ պետքն է.*
 վիլ, Լճշն., Ծղկնք., Ծվգղ., Ծվգր., Վրսր., *վիլկ, Ծղկշն., Կրմրգ.,*
 Հցոտ., Նրսս., Մրխն., *եղան.*
 վոնց, Ծղկնք., *ինչպես.*
 վոռթարած, Դղմշ., *հորթարած.*
 տաղէ, Ծվկ., *հորեղբոր կին.*
 տանդմեր, Արծվք., *տատմեր.*

տաղուխ, Ծվնր., *կակուղ*.

տաղօ, Ծվար., Ծվնր., Ջրգղ., Վրդձր., ՆԳտշ., Լճք., Ծկքր., *հորեղբոր կին*.

տաղթա, Խշղբր., *պատասպարված տեղ*.

տալվ, Ծկքր., Ծվնր., Վրդնս., ՆԳտշ., Ակնք., Աստղձ., Արծվնս., *տալ ամուսնու քույր*.

տախտ, Լճփ., Ծվգղ., Մղն., Նրկրտ., Վրդնս., Ակնք., Դղմշ., Երնս., Լճք., Խշղբր., *գետին*.

տակ, Ճմբբկ., Վհն., *ճակնդեղ*.

տակոթի, Ճմբբկ., Վհն., *արմատ*.

տանդլի, Հրվնք., *ալիք*.

տան ջ'օճավոր, Ջրգղ., *տան մեծ*.

տանիկ, Երնս., Ծկքր., Ջրգղ., Մղն., ՆԳտշ., **տանիս**, Լճշն., Լսկնք., Ծվգր., Ծվկ., Ծվնր., Ծվնր., Նրկրտ., Վղշն., Վրդձր., Վրդնկ., Վրդնս., Ակնք., Գղհվտ., Խշղբր., Սքնս., **տանիս**, Արծվք., Գնձկ., Գղրք., Լնջղբ., Սրխն., Ծղկշն., **տանիք**, Ախպրձ., Լճվն., *կտուր*.

տապոճի, Վրդձր., **տափոցի**, Ակնք., Վրդնս., *պահմտոցի*.

տապուռը կը'նալ, Վհն., *թաքնվել*.

տասնագրաշի, Վրդձր., *ջրաբաշի*.

տատե, Վղշն., Վղշն., Գղհվտ., Ջլքր., *հորեղբոր կին*.

տատմեր, Գղհվտ., **տատմրէր**, Վհն., *մանկաբարձուհի*.

տարե լիս, Արծվնս., *ամբողջ տարին*.

տափ, Ճմբբկ., Վհն., *գետին*.

տամփել, Նրտս., Սրխն., Գնձկ., Գվռ., Ծղկշն., **տափել**, Լճվն., Նրկրտ., **տապել**, Երնս., ՎԳտշ., Վրդձր., *թաքնվել*.

տամփկոցի, Նրտս., **տամփոցի**, Հցոտ., Ծղկշն., **տափոցի**, Խշղբր., *պահմտոցի*.

տամքոց-դ'օղոց, Գվռ., *տենդ*.

տաքտեղ, Ճմբբկ., Վհն., *տաքդեղ*.

տեխ, Ջրգղ., *տեղ*.

տեղաշոր, Ծվգր., Ծվնր., Վրդձր., Լճք., Ծկքր., Լսկնք., **տրէղաշոր**, Վհն., *անկողին*.

տեղաց էնել, Լճվն., *տեղավորել.*

տեղաշօր, Ճմբբկ., Մքնս., *անկողին.*

տէնալ, Խչղբբ., *տեսնել.*

տէր կննյնել, Հրվնք., *խնամել.*

տըգաշոր, Ծվգղ., *բարուր.*

տըգոռ, Լճվն., Ծվգր., Սրխն., Վրդնկ., *մերկ.*

տըլաթըթաղ, Մրտն., *ցեխտոված.*

տըլոխկ, Ծվնր., *ցեխանման.*

տըկօղին, Ճմբբկ., Վհն., *կաղին.*

տըհէնց, Ճմբբկ., Վհն., *այդպես.*

տըղածկան, Վրդնս., Խչղբբ., **տըղասկան**, Ակնք., Սրխն., Լճշն.,

Վրսր., **տըղացկան**, Նրկրտ., **տըղըցկան**, Գղրք., *ծննդկան.*

տըղօրմա, Ճմբբկ., Վհն., *համրիչ.*

տընաշէն, Դդմշ., Սրխն., դժգոհության արտահայտություն է.

տըպել, Մդն., ՆԳտշ., Լճք., **տըփէլ**, Լճշն., Լճվն., Լսկնք., Ծվգրղ.,

Կրճղբբ., Կրմրգ., Հրվնք., Մրտն., Մքնս., Նրշն., Նրշն., Նրտս.,

Սրխն., Վդշն., Վրդնկ., Վրդնս., Վրսր., Ակնք., Գնձկ., Գվռ., Գղիվտ.,

Լճփ., Ծղկշն., Խչղբբ., *ծեծել.*

տըպոց, Ծվգղ., **տըփոց**, Հցոտ., Նրշն., Զվբբ., *ծեծ.*

տըռճիկ տալ, Դդմշ., *ցատկոտել.*

տըվարած, Ճմբբկ., Վհն., *հովիվ.*

տըրաքել, Խչղբբ., *ատել.*

տըրօրուգ, Ծվնր., *ճնշված.*

տիլ, Լճփ., Ծկքր., Ծղկշն., Լճշն., Լսկնք., Ծղկնք., Ծվգղ., Ծվգր.,

Կրմրգ., Մդն., Մրտն., Մքնս., Նրկրտ., Նրտս., Սրխն., Վրդճր.,

Վրդնկ., Վրդնս., Վրդնս., Վրսր., Ակնք., Գնձկ., Գվռ., Երնս., Լճք.,

Խչղբբ., *ցեխ.*

տիկիին, Հրվնք., *տիկնիկ.*

տիրելվ, Ճմբբկ., Վհն., *տերև.*

տուջ, Ծվգղ., *փոքրիկ կճուճ.*

տօշնի վըր տօշնի, ՎԳտշ., *ճշգրիտ.*

րօպէն մէկ, Ծվգր., Սրխն., *հաճախակի.*

ցայել, Ծղկշն., պարգաջրել.

ցան, Ծղկնք., աթար.

ցավ քաշել, Արծվք., ծննդաբերական ցավեր ունենալ.

ցավակեր, ՎԳտշ., ցավագար.

ցեթել, Զվրբ., սիգել.

ցոնցել, Դոմշ., **ցոնցել**, Վղշն., **ցոնծել**, Ձրգղ., կովի՝ գլուխը սպառնալից թափ տալը.

ցուսկ, Արծվք., շատ տգեղ.

ցողել, Լճշն., պարգաջրել.

ւօղնաման, ՎԳտշ., կոշիկ.

ուզել¹, Արծվք., սիրել.

ուզել², Ծվգր., խնամախոսել.

ուզընգան, Լճշն., Ծվգղ., Կրմրգ., Սրտն. Նրկրտ., Վրդնկ., Վրսր., Ակնք., Զվրբ., Լճփ., Ծղկշն., Ծղկնք., **ուզընգանն**, Վրդնս.,

խնամախոս.

ուժը խխտել, Ծվգղ., ուժը պատել, կարողանալ.

ուշկը էթալ, Գղրք., ուշաթափվել.

ննշունց, Վհն., հայհոյանք.

ուռթել, Սրխն., հանդիպել, պատահել.

ուռց, Կրճղրբ., Խշղրբ., կավառ, հողաշերտ ջրի ընթացքի դեմ.

ուրին-ուրին, Կրճղրբ., ՎԳտշ., Ձրգղ., իրեն-իրեն.

ննրնր, Վհն., իրար.

փայ, Վրսր., բաժին.

փայ ու բ՝ աժին, Աստղձ., Գղիվտ., մաս, բաժին.

փայ հրվաքոյ, Ճմբբկ., Վհն., մուրացկան.

փառանի, ՎԳտշ., գայլերի ընտանիք, ռհմակ.

փարա, Ծվսր., փող.

փարատել, Վրդնս., լաթով թոնրի կողերը մաքրել.

փարատիչ, Ակնք., Նրկրտ., **փարդիչ**, Խշղրբ., թոնրի կողերը մրից մաքրելու լաթ.

փեժգիր, Հցոս., սրբիչ.

փեսսփայ, Լճփ., հարսի տնից փեսային ուղարկվող ընծա.

փրշում, Աստղձ., Ծվար., Մղն., **փրշումի**, Ծվար., *մի քիչ*.
փրքավրէր տընիլ, Վին., *ամանը կործել*.
փիղոն անել, Գնձկ., *հնձից հետո մնացած խոտը ձեռքով քաղել*.
փիձել, Ծվգր., *սասկել*.
փիրվագ, Ծղկնք., *բանջարի տեսակ է*.
փլից տուն, Ծվգղ., *գետնափոր տուն*.
փորխոց հըլնել, Հցոս., *ուժեղ ծիծաղել*.
փորն աննել զ Էտին, Հրվնք., *ծանր հղի լինել* (կենդանու մասին).
փուղոճ, ՆԳտշ., *արտաքնոց*.
փունք, Արծվք., *բարկություն*.
փուշկ, Նրշն., *վիճակահանությամբ մեկին հասնող բաժին*.
փօզեմաղ, Զվբր., *հացահատիկ մաղելու մաղ՝ մեծ անցքերով*.
փօխիւղ, Ծվնր., *փոխիւղ*.
փօղոճ, ՎԳտշ., **փօղոց**, Ծկքր., Զրգղ., Գղիվտ., *աղբանոց*.
փօշի, Ծղկշն., Կրմրգ., Մղն., Նրտս., Սրխն., Վրդնս., ՆԳտշ., Ակնք.,
 Արծվք., Գվռ., Գղմվն., Գղրք., Երնս., Լճփ., Ծկքր., Ծղկնք., Զրգղ.,
 Զկլվկ., Վրսր., Խշղբր., *փռշի*.
քախընքել, Ծվգր., *քաղհանել*.
քաղ անել, Վրսր., *հնձել*.
քանմնի, Դղմշ., *երաժշտական գործիք է*.
քամբախ, Զրգղ., *ավերակ*.
քաշել, Սրտն., Վրդձր., *նմանվել*.
քանողի, Լճվն., *մարգ*.
քանեշտ, Արծվք., Զվբր., *եղան, կալի մեծ հորսելի*.
քանընգին, Գղիվտ., **քեռընգին**, Վղշն., *քեռակին*.
քառսընքակոխ, Լճփ., *քառասունքի շրջանը խախտված*.
քասա, Ծկքր., Զրգղ., *ճաշի կավե աման*.
քանսիք, Ախպրձ., Ծվկ., *աղքատ*.
քավորգին, Զրգղ., *քավորակին*.
քար ու քրոն, Վրդձր., **քար քրոն**, Նրշն., *քարքարոտ վայր*.

քարալըղ անել, Ծվգր., *քարկոծել*.
 քարխանք, Հրվնք., *քաղհան*.
 քարկըտիկ, Ծղկնք., փոքրիկ քարերով խաղ է.
 քարմաղ, Զվբր., *խոշոր ծակոտկիներով մաղ*.
 քարով քարալեղ մանել, Սրխն., *քարկոծել*.
 քարով քարըսպան էնել, Ծվնր., *քարկոծել*.
 քաֆ, Ծվգղ., *քսֆիկ*, Սրխն., *քափ*.
 քսֆգիր, Ծվգղ., *քափը հավաքելու շերեփ*.
 քսֆկախան էնել, Արծվնս., *քսֆկախան մանել*, Գնձկ., *մսաջրի երեսից քափը հավաքել*.
 քելկ, Ծվնր., *քելք*, Սրխն., *քայք*.
 քելեխ, Արծվք., *հոգեհաց*.
 քելթանք, Ծվկ., *քել էթանք՝ եկ գնանք*.
 քէն, Գվռ., *թարախ*.
 քէշ, Զլքր., *արահետ*.
 քեփըլտալ, Արծվք., *սայթաքել*.
 քըթիվ անել, Ծվգր., *ոջիլ որոնել*.
 քըթօց, Ճմբրկ., Վհն., *կողով*.
 քընուց հ իմնալ, Վղշն., *արթնանալ*.
 քըչում, Նրկրտ., *մի քիչ*.
 քըջուջ, Վրսր., *հավի չանչերով հողը քրքրելը*.
 քըռդի հառսանիք, Ծվգր., *առանց ճոխության մեծ ուրախություն*.
 քըռճիգ, ՆԳտշ., *քըռճիկ*, Երնս., *քըռչիկ*, Գղմվն. Ծղկշն., Ծղկնք., *թթու կաղամբով և ձավարով ճաշ*.
 քըռվրկան, Ծվկ., *հայհոյող*.
 քըռտընփըչել, Դղմշ., *շտապելուց քրտնել*.
 քըսօր, Վհն., *կեսօր*.
 քըրել, Հցոտ., *վարձել*.
 քըրըպըրանուկ անիլ, Վհն., *քարկոծել*.
 քըրփուխ, Գղիվտ., *փափուկ*.
 քիթը քըթին յօլա էթալ, Ծղկնք., *մի կերպ գոյատևել*.
 քիշմիշ, Ծղկնք., *չամիչ*.

քիսել, Ծվգր., Վդշն., *պատահել, հանդիպել*.

քնիլ, Ճմբբկ., *փռշի*.

քունջուպուճաղ, Գղրք., *տան անկյունները*.

քուքուր, Հրվմք., **քիքիք**, Սրխն., դիմելաբառ՝ ուղղված ձեր կանանց.

քուֆրը, Գղիվտ., *հայհոյանք*.

քուֆտա, Մրտն., **քուֆտսի**, Սրխն., **քիֆտսի**, Գվռ., *քուֆթա*.

քուֆտսի թալոյ, Գղիվտ., *քուֆթա պատրաստող*.

քուֆտսի թալել, ՆԳտշ., *քուֆթա պատրաստել*.

քո տուն շէն, Նրշն., **քո տունը շէն**, Զվբր., հանդիմանական արտահայտություն է.

քո տունը շիքվի, Հրվմք., դժգոհության արտահայտություն է.

քոլիգ, Գղմվն., *հռլիկ*.

քոխկ, Ծկքր., *հարսի քող*.

քոմագ, Վրդձր., *աջակցություն*.

քումել, Ախպրձ., Լճվն., Ծվգր., Ծվկ., *հավաքել*.

քոնձախ, Ծվկ., Ախպրձ., *հյուղակ*.

քոցի, Ճմբբկ., Վհն., *կարաս*.

քժք, Ճմբբկ., Վհն., *գեր*.

ոդաց ճամփա, Աստղձ., **ոտաց ճամփախ**, Զլբր., *արտաքնոց*.

ոդնաման, Ծվմր., *կռշիկ*.

ոթաղ, Ախպրձ., Ծվկ., **ոտաղ**, Գղմվն., *սենյակ*.

ոխճրկիտ, ՎԳտշ., *ոչխար կթող*.

ոդառթ, Գվռ., **ոդարթ**, Ծղկշն., **ոդորթ**, Գնձկ., Սրխն., **ոդորտ**, Երնս., Վրդձր., **ոդորտ**, ՆԳտշ., *ճիշտ*.

ոդորթից, Դղմշ., *իսկապես*.

ոդորգել, Գղմվն., *ուղարկել*.

ոյաղնալ, Մրտն., *խմածությունն անցնել*.

ոյին խանել գ ըլօխը, Վդշն., *գլխին փորձանք բերել*.

օջօրք, Ծղկնք., Ծվգղ., **օձօրք**, Ճմբբկ., **օձօլք**, Վհն., *առաստաղ*.

օոճըկըտալ, Ծվգրդ., *ործկալ*.

օռշընել, Վրդնկ., *օրհնել*.

օռչնիտկ, Հրվնք., **օրշրնիտկ**, Աստղձ., *օրհնանք.*
օռփեվերի, Վղշն., *որբևայրի.*
օսմանծու տեխ, Ծվար., *օսմանցիների երկիր.*
օսյաթ, Վղշն., **վոյսաթ**, Սրխն., *պատգամ.*
օտից գ ըլօխ, Վղշն., *ոտքից գլուխ.*
օրօճիկ, Լճփ., Գվռ., Նրտս., *աչքի ուլունք, խխունջ.*
օրօշկըտալ, Սրխն., *հորանջել.*
օքտել, Աստղձ., *օգնել.*
ֆըլանքաս-բեֆանքաս, ՎԳտշ., *այս կամ այն մարդը.*
ֆըռըցուցել, Սրտն., *հիմարացնել.*
ֆուրդուն, Վրդնկ., *ֆուրզոն.*

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ախայրձ.	- Ախայրաձոր	Ծվկ.	- Ծովակ
Ակնք.	- Ակունք	Ծվնր.	- Ծովինար
Աստղձր.	- Աստղաձոր	Ծվսր.	- Ծովասար
Արծվես.	- Արծվանիստ	Կրճղբր.	- Կարճաղբյուր
Արծվք.	- Արծվաքար	Կրմրգ.	- Կարմիրգյուղ
Գեղիվտ.	- Գեղիովիտ	Հրվնք.	- Հայրավանք
Գղմվն.	- Գեղամավան	Հցոտ.	- Հացոտատ
Գղրք.	- Գեղարքունիք	Ձրգյղ.	- Ձորագյուղ
Գնձկ.	- Գանձակ	Ճմբբկ.	- Ճամբարակ
Գվռ.	- Գավառ	Մ.Մսրկ.	- ՄեծՄասրիկ
Դղմշ.	- Դղմաշեն	Մղն.	- Մաղինա
Երնս.	- Երանոս	Մրտն.	- Մարտունի
Զլքր.	- Զոլաքար	Մքնս.	- Մաքենիս
Զվբր.	- Զովաբեր	ՆԳտշ.	- Ներք.Գետաշեն
Լճշն.	- Լճաշեն	Նրկրտ.	- Նորակերտ
Լճվն.	- Լճավան	Նրշն.	- Նորաշեն
Լճփ.	- Լճափ	Նրտս.	- Նորատուս
Լճք.	- Լիճք	Չկլվկ.	- Չկալովկա
Լնջղբ.	- Լանջաղբյուր	Սրխն.	- Սարուխան
Լսկնք.	- Լուսակունք	ՎԳտշ.	- Վեր.Գետաշեն
Խշղբր.	- Խաչաղբյուր	Վհն.	- Վահան
Ծկքր.	- Ծակքար	Վղշն.	- Վաղաշեն
Ծղկնք.	- Ծաղկունք	Վրղձր.	- Վարղաձոր
Ծղկշն.	- Ծաղկաշեն	Վրղնկ.	- Վարղենիկ
Ծվգղ.	- Ծովագյուղ	Վրղնս.	- Վարղենիս
Ծվգր.	- Ծովագարդ	Վրսր.	- Վարսեր

ՏԱՌԱՂԱՐՁՄԱՆ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՀԱՄԱԿԱՐԳ

Բարբառներից քաղված օրինակները, բարբառային խոսքի նմուշները, բառացանկի բարբառային բառերը աշխատության մեջ հիմնականում ներկայացված են հայերենի բարբառների գրառման համար ընդունված գիտական տառադարձությամբ²²³: Բարբառային խոսքի և գրական հայերենի նույնական հնչյունները արտահայտված են հայոց այբուբենի համապատասխան տառերով: Պետք է նկատի ունենալ, որ բարբառային խոսքի արտասանական իրողությունները գրառելիս չեն պահպանվում գրական լեզվում ընդունված ուղղագրական կանոնները: Օրինակ, հնչող *ը*-ն գրության մեջ բոլոր դեպքերում արտահայտվում է (*թըրթու, կըտըռտել*), կամ բաղաձայն հնչյունը ներկայացվում է արտասանությանը համապատասխան, ինչպես՝ *առչ, վառթ, ծախկել, մըդնել, աբրել* և այլն: *է,օ* պարզ ձայնավորները բարբառային գրավոր խոսքում միշտ գրառվում են *է,օ* տառերով (*կէսրար, ծօլ*), մինչդեռ *է,ո* տառերը արտահայտում են երկբարբառային հնչյուններ:

Գրական լեզվի հնչյունական համակարգից տարբերվող և բարբառներում դրսևորվող իրողությունները սույն աշխատության մեջ ներկայացված են հետևյալ գրանշաններով.

ւ̇ - ձայնավոր *ա* հնչյունի շրթնայնացած տարբերակ՝ մոտավորապես *օա* սերտ արտասանությամբ.

ւ̈ - ձայնավոր *ա* հնչյունի քմայնացած տարբերակ, որ արտասանվում է լեզվի զանգվածի՝ բերանի առաջնամաս որոշ մղումով.

²²³ Տե՛ս Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր, էջ 19-24:

օ - ձայնավոր *o* հնչյունի քմայնացած տարբերակ, որ արտասանվում է լեզվի զանգվածի՝ բերանի առաջնամաս ուրոշ մղումով.

ոփ - ձայնավոր *ni* հնչյունի քմայնացած տարբերակ, որ արտասանվում է լեզվի զանգվածի՝ բերանի առաջնամաս ուրոշ մղումով.

ը^h - *h* ձայնավորին մոտ հնչյուն է, որը բնութագրվում է իբրև միջին շարքի վերին բարձրացման *ը*.

ը^t - բնութագրվում է որպես *ը*-ի և *է*-ի միջին արտասանություն ունեցող պարզ ձայնավոր.

իւ - երկբարբառ՝ մոտավորապես *hni* սերտ արտասանությամբ.

իե - երկբարբառ, որը սկսվում է *h*-ի և *յ*-ի միջին որակ ներկայացնող արտասանությամբ.

բ՛, գ՛, դ՛, ձ՛, ջ՛ - ձայնեղ բաղաձայններ են, որոնք արտասանվում են որոշակի շնչով և կոչվում են շնչեղ ձայնեղներ.

գ^l, կ^l, ք^l - բաղաձայն *q, k, p* հնչյունների քմային տարբերակներն են, որոնց արտասանության ժամանակ արգելքը ձևավորվում է լեզվի միջին մասով.

հ՛ - կոկորդային *h*-ի ձայնեղ տարբերակն է.

ւ - երկշրթնային ձայնորդ հնչյուն.

կ^h - կոկորդային հպաշփական հնչյուն՝ մոտավորապես *ky* սերտ արտասանությամբ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբրահամյան Ա., Երկրագործական գործիքների անվանումները հայերենի բարբառներում, Ե., 2013:

«Ազգագրական հանդես», XIII գիրք, 1906, 1, XIV գիրք, 1906, 2, XIX գիրք, 1910, 1:

Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Ա, Ե., 1972: Աղաբեկյան Մ., Սյունիք-Արցախ տարածքի բարբառների պատմական հնչյունաբանություն, Հայերենի բարբառագիտականատլաս, պ. 3, Ե., 2010, էջ 154-165:

Աճառեան Հ., Հայ բարբառագիտություն,-Ուրուագիծ և դասաւորութիւն հայ բարբառների, Մոսկուա-Նոր Նախիջեւան, 1911:

Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 2, Ե., 1951:

Աճառյան Հ., Քննություն Վանի բարբառի, Ե., 1952:

Ասատրյան Մ., Ուրմիայի (Խոյի) բարբառը, Ե., 1962:

Բաղդասարյան-Թափալցյան Ս., Արարատյան բարբառի խոսվածքները Հոկտեմբերյանի շրջանում, Ե., 1973:

Բաղդասարյան-Թափալցյան Ս., Մշո բարբառը, Ե., 1958:

Բաղրամյան Ռ., Հայերեն բարբառներ. Սևանա լճի ավազանի խոսվածքները, Ե., 1972:

Բառնասյան Ջ., Ժամանակակից բառերը հայերենի բարբառներում, Ե., 2009:

Գրիգորյան Ա., Հայ բարբառագիտության դասընթաց, Ե., 1957:

Գևորգյան Գ., Հայերենի բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերի տարածագործառական բնութագրերը, Ե., 2013:

Դավթյան Կ., Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը, Ե., 1966:

Խաչատրյան Ա.Ա., Ժամանակակից հայերենի հնչույթաբանություն, Ե., 1988:

Խաչատրյան Հ., Ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող բառերը հայերենի բարբառներում, Ե., 2009:

Խաչատրյան Վ., Վարդենիսի (Դիաղիսի) բարբառը, Ե., 2004:

Կատվայան Վ., «Ա» ձայնավորի դրսևորումները Բայազետի բարբառում և «Աճառյանի օրենքը», Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն, 2012, 2, էջ 48 – 64:

Կատվայան Վ., Բայազետի բարբառը և նրա առնչությունները շրջակա բարբառների հետ, Ե., 2016:

Կատվայան Վ.. «Քննվածա խնննք-չնննք», Ե., 2009:

Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ.1-4, Ե., 1986-2001:

Հակոբյան Թ., Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Ե., 1987:

Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, 11, Ե., 1980:

Հայաստանի Հանրապետության բնակավայրերի բառարան, Ե., 2008:

Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր, Ե., 1977:

Հանեյան Ա., Չայնեղ շնչեղները հայերենի բարբառներում, Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, պր. 3, Ե., 2010, էջ 166-231:

Ղարիբյան Ա., Հայ բարբառագիտություն, Ե., 1953:

Ղափանցյան Գ., Ընդհանուր լեզվաբանություն, հ. 1, Ե.. 1939:

Մադաթյան Ք., Ալաշկերտի խոսվածքը, Ե., 1985:

Մարկոսյան Ռ., Արարատյան բարբառը, Ե., 1989:

Մեծունց Բ., Շամշադին-Դիլիջանի խոսվածքը, Ե., 1989:

Մեսրոպյան Հ., Ածականական հոմանիշները հայերենի բարբառներում, Ե., 2010:

Միքայելյան Ժ., Վասպուրականի խոսվածքների քմային ձայնավորները (համաժամանակյա և տարաժամանակյա քննություն), Ե., 2009:

Մկրտչյան Հ., Կարնո բարբառը, Ե., 1952:

Մկրտչյան Ն., Անատոլիայի նորահայտ հայ բարբառները և բանահյուսությունը, Ե., 2006:

Մուրադյան Հ., Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 1, հնչունաբանություն, Ե., 1982:

Մուրադյան Մ., Ուրվագիծ Մոկսի բարբառի, Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, Ե., 1982, էջ 108-183:

Նավասարդեանց Տ., Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, 5-րդ գիրք, Տիփլիս, 1889:

Ջահուկյան Գ., Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972:

Սաղաթելյան Ռ., Գեղամավանի խոսվածքը և նրա դիրքը «ում» և «կը» ճյուղերի բարբառների միջև, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Ե., 2002, 3, էջ 154-158:

Սաղաթելյան Ռ., Տեղաշարժեր Գեղամավանի խոսվածքում, Հայագիտական հանդես, Ե., 2017, 2, էջ 35-46:

Гарибян А., Об армянском консонантизме, ВЯ, 1959, N 5, с. 81-90.

Мсерианц Л., Этюды по армянской диалектологии, ч. I, М., 1897.

Патканов К., Исследование о диалектах армянского языка, СПб, 1869.

Хачатрян А.А., Природа звонких придыхательных в некоторых армянских диалектах, Лингвистическая география, диалектология и история языка, Ер., 1976, с. 432-440.

Хачатрян А.А., Природа звонких придыхательных в армянских диалектах, Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողով - 1982, Եր., 1984, էջ 327-336:

Якобсон Р., Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание, Новое в лингвистике, вып. 3, Москва, 1963.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

ՆԱԽԱԲԱՆ 5

ՄԱՍ 1. ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ 17

ԳԼՈՒԽ 1.1. ՄՇՈ ԲԱՐԲԱՌԸ ԵՎ ՆՐԱ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄ-ՆԵՐԸ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ 17

Ա. Ընդհանուր տեղեկություններ Մշո բարբառի վերաբերյալ.. 17

Բ. Մշո բարբառի դրսևորումները Գեղարքունիքի մարզում..... 33

ԳԼՈՒԽ 1.2. ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԲԱՐԲԱՌԸ ԵՎ ՆՐԱ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ 44

Ա. Ընդհանուր տեղեկություններ Բայազետի բարբառի վերաբերյալ..... 44

Բ. Բայազետի բարբառի դրսևորումները Գեղարքունիքի մարզում 55

ԳԼՈՒԽ 1.3. ԴԻԱԴԻՆԻ ԲԱՐԲԱՌԸ ԵՎ ԳԱՆԶԱԿԻ ՄԻԶԲԱՐԲԱՌԸ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ 60

Ա. Դիադինի բարբառը..... 60

Բ. Գանձակի միջբարբառը Գեղարքունիքի մարզում 67

ԳԼՈՒԽ 1.4. ՄԱԿՈՒԻ ԵՎ ԱՐԾԱՓԻ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԸ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ 73

Ա. Մակուի խոսվածքը Գեղարքունիքի մարզում 73

Բ. Արծափի խոսվածքի ընդհանուր բնութագիրը 82

ՄԱՍ 2. ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԵՐԸ ԵՎ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ	86
ԳԼՈՒԽ 2.1. ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԵՐԸ	86
ԳԼՈՒԽ 2.2. ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ	254
ՄԱՍ 3. ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԽՈՍՔԻ ՆՄՈՒՇՆԵՐ	273
ԲԱՌԱՅԱՆԿ	346
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	394
ՏԱՌԱԴԱՐՁՄԱՆ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՀԱՄԱԿԱՐԳ	395
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	397

ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ
ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ

ԳԻՐՔ 1

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶ

ԱՍՈՂԻԿ

Տպագրված է «ԱՍՈՂԻԿ» հրատարակչության տպարանում:
Ք. Երևան, Սայաթ-Նովա 24, (գրասենյակ)
Ավան, Դավիթ Մալյան 45 (տպարան)
Հեռ. (374 10) 54 49 82, 62 38 63
Էլ. փոստ՝ info@asoghik.am

